

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Івано-Франківський національний технічний
університет нафти і газу**

В. О. Сабадуха

**ФІЛОСОФІЯ КРИТИЧНОГО
МИСЛЕННЯ ТА ПРИЙНЯТТЯ
РІШЕНЬ**

ПІДРУЧНИК

**Івано-Франківськ
2023**

УДК 141.1:164.053

С 13

Рецензенти:

Горбань Р. А. – доктор філософських наук, професор, габілітований доктор богословських наук, професор кафедри богослов'я ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого», Заслужений працівник освіти України;

Кашуба М. В. – докторка філософських наук, професорка, професорка Львівської національної музичної академії ім. Миколи Лисенка;

Козловець М. А. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Житомирського державного університету ім. Івана Франка;

Скальська Д. М. – докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри суспільних наук Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

*Затверджено Вченою радою Івано-Франківського
національного технічного університету нафти і газу
(протокол №03/648 від 5 квітня 2023 р.)*

В. О. Сабадуха

С 13 Філософія критичного мислення та прийняття рішень: підручник. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2023. 680 с.
ISBN 978-966-694-424-8

У підручнику вперше в українській та європейській філософії на основі теорії ступенів духовного розвитку людини викладено процес формування критичного мислення. Доведено, що рівень мислення залежить від ступеня духовного розвитку людини. З'ясовано роль рефлексії, соціально-політичних і культурних факторів, що впливають на формування критичного мислення. З'ясовано роль і значення національного інтересу у процесі прийняття рішень. Проаналізовано механізми формування критичного мислення. Підручник містить програму курсу, плани семінарських занять, контрольні запитання різного ступеня складності, задачі, тести, словник філософських понять, термінів, персоналій та список літератури з проблематики філософії критичного мислення.

Підручник призначений для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти, а також для викладачів суспільних наук.

УДК 141.1:164.053

На обкладинці використано роботу Емілії Бережницької «Вічність істини», 2001 р.

ISBN 978-966-694-424-8

**© Сабадуха В. О.
© ІФНТУНГ, 2023**

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО (Критичне мислення і людські здібності)	7
ТЕМА 1. Філософія критичного мислення як знання про істину.....	13
1. Визначення мислення, його загальні характеристики та роль у пізнавальній діяльності. Причини, що гальмують формування критичного мислення	13
2. Форми мислення в історії філософії.....	19
3. Мислення як пошук істини	28
4. Критичне мислення: причини виникнення, зміст, функції та призначення.....	32
Примітки	41
Додаткова література	42
Запитання для самоконтролю	43
ТЕМА 2. Метафізична теорія особистості як теоретичне підґрунтя духовного розвитку людини та формування критичного мислення	45
1. Філософські витoki теорії ступенів духовного розвитку людини.....	45
2. Метафізична теорія особистості: її теоретична та практична значущість	63
3. Структура здібностей людини. Інтелектуально-психологічні можливості людини в контексті метафізичної теорії особистості	76
Примітки	82
Додаткова література	85
Запитання для самоконтролю	85
ТЕМА 3. Соціологія критичного мислення.....	88
1. Суспільство як єдність різних аспектів людського буття	88
2. Соціологічне поняття мислення. Утопічна свідомість як причина деградації суспільства	95

3. Вплив онтологічних умов буття на свідомість та мислення людини. Здатність людини різного ступеня духовного розвитку протистояти колективному несвідомому та суспільній думці	99
4. Дискурсивно-комунікативні практики як механізм розвитку мислення й прийняття громадсько-політичних рішень	111
Примітки	118
Додаткова література	119
Запитання для самоконтролю	120
ТЕМА 4. Рефлексія як вища форма критичного мислення....	122
1. Рефлексія як мислення про мислення	122
2. Види рефлексії та рефлексивні можливості людини різного ступеня інтелектуального та духовного розвитку	126
3. Моделі рефлексивної діяльності в контексті взаємодії людини й соціуму	130
4. Роль телеологічної детермінації у розвиткові рефлексії.....	139
Примітки	142
Додаткова література	142
Запитання для самоконтролю	143
ТЕМА 5. Наукова картина світу як теоретичне підґрунтя формування й функціонування критичного мислення	145
1. Наукова картина світу: її зміст, призначення та роль у формуванні критичного мислення.....	145
2. Історичні різновиди наукової картини світу	149
3. Формування наукової картини світу в навчальному процесі.....	156
4. Особистісна наукова картина суспільства	165
Примітки	175
Додаткова література	176
Запитання для самоконтролю	177

ТЕМА 6. Проблема свободи і вибору. Процес прийняття рішень	179
1. Свобода, вибір і порядок як атрибути людського буття	179
2. Вибір з позиції людини різного ступеня духовного розвитку. Вплив моральних якостей людини на вибір і процес прийняття рішень	192
3. Рішення як громадсько-політична, психологічна та професійна проблема	198
Примітки	204
Додаткова література	206
Запитання для самоконтролю	206

ТЕМА 7. Національний інтерес як підґрунтя прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті	208
1. Національний інтерес як відбиття потреб, цінностей людини й нації. Соціально-політичний та духовний аспекти національного інтересу	208
2. Особистість як зміст української національної ідеї. Ідеологія персоналізму – основа національного буття	214
3. Національна безпека як підґрунтя прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті	219
4. Пріоритет духовного як умова подолання хаосу знеособленого існування й формування критичного мислення	222
Примітки	228
Додаткова література	229
Питання для самоконтролю	230

ТЕМА 8. Колективна мислєдїяльність як необхідність сучасної громадсько-політичної ситуації та професійної діяльності	232
1. Колективна мислєдїяльність як умова формування критичного мислення, джерело саморозвитку, розв'язання проблем й прийняття рішень	232
2. Толерантність як умова колективної мислєдїяльності ...	237

3. Вплив ігрової діяльності на формування рефлексії та критичного мислення	241
4. Методологування як багатопредметна миследіяльність	245
Примітки	251
Додаткова література	252
Питання для самоконтролю	252
ТЕМА 9. Есхатологічна методологія як підґрунтя формування критичного мислення в умовах антрополого-глобальної катастрофи	254
1. Мислення в умовах антрополого-глобальної катастрофи. Мета і зміст есхатологічної методології	254
2. Духовне вдосконалення людини як вирішальний компонент есхатологічної методології	269
3. Методологічні засади подолання хаосу суспільного буття	273
4. Методологічний інструментарій розв'язання суперечностей у взаємодії людини та природи	278
Примітки	286
Додаткова література	289
Питання для самоконтролю	290
ДОДАТОК 1. Програма курсу	293
ДОДАТОК 2. Плани семінарських занять, матеріали для самоконтролю та контролю	301
ДОДАТОК 3. Комплексне практичне індивідуальне завдання	390
ДОДАТОК 4. Тренінг «Проблема вибору способу життя з позиції метафізичної теорії особистості»	392
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО	406
СЛОВНИК ПОНЯТЬ, ТЕРМІНІВ І ПЕРСОНАЛІЙ	408

*Молодому поколінню українських
особистостей – присвячую*

*Мрія, яку плекаю, – узріти вмираюче
дерево філософії знову квітучим...*

Петер Слотердайк

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

(Критичне мислення і людські здібності)

Призначення філософії – пробудити у людини прагнення до вдосконалення свого внутрішнього світу та особистісного буття. Важливим кроком до цієї мети є розвиток мислення, за допомогою якого людина пізнає своє «Я» і відповідно до власної сутності розбудовує світ. Необхідність оволодіння критичним мисленням в умовах експоненційного зростання знань та інформації, необґрунтованого політичного плюралізму, хаосу та маніпуляцій психікою очевидна. Найчастіше термін «критичне мислення» вживають у контексті громадсько-політичного життя, втім, його потребують сьогодні спеціалісти всіх сфер суспільства.

Відсутність критичного мислення у певної частини громадян України гальмує розбудову незалежної Української держави, що також стало однією з філософських причин російсько-української війни. Формування критичного мислення висуває нові вимоги до викладання філософських дисциплін, що в свою чергу вимагає нових знань про людські здібності, потребує відмови від спрощених, одновимірних-матеріалістичних поглядів на соціальну реальність і взагалі буття людини у світі. Критичне мислення має допомогти подолати прірву між прагненням

пасивної більшості до спрощеного сприйняття реальності та необхідністю формування свідомих громадян.

В умовах глобального світо(без)порядку мислення має охоплювати перш за все сферу соціально-політичного життя, що потребує опертя на національні інтереси, цінності, оволодіння дискурсивно-комунікативними практиками. У будь-якому випадку це вимагає опанування основними формами мислення, що сформувалися в історії філософії. Необхідність оволодіння критичним мисленням продиктована багатовимірністю інформаційного суспільства та панівним положенням у суспільстві посередньої людини, яка за своєю сутністю схильна до маніпулювання психікою і свідомістю людини. Відтак критичне мислення, з одного боку, постає реакцією на багатовимірність сучасного суспільства, а з іншого – є формою психологічного й інтелектуального захисту людини від маніпуляцій.

Сьогодні критичне мислення розглядають досить однобічно. Воно виникло у сфері громадсько-політичного життя як форма захисту від комуністичної ідеології та догматичного мислення. В умовах панування посередньої людини критичне мислення має охоплювати не лише суспільно-політичну сферу, а й сферу наукової, професійної діяльності та відносини людини з природою.

Критичне мислення доводить, що час простих рішень безповоротно минув, воно має скеровувати людину на осмислення власної сутності. Проблема критичного мислення пов'язана з недосконалістю самої людини, а тому автор намагався компенсувати цей недолік зверненням до проблеми людських здібностей. Стрижнем підручника є теорія ступенів духовного розвитку людини та метафізична теорія особистості. Центральним поняттям підручника є поняття «ступені духовного розвитку людини», яке розкриває процес становлення людської сутності й мислення зокрема в таких поняттях, як «залежна», «посе-

редня» людина, особистість і геній. Така конкретизація дозволила суттєво уточнити знання про здібності людини та особливості її мислення. На думку автора, соціально-політичні, психологічні, глобальні проблеми пов'язані з тим, що філософія не змогла розкрити людську сутність. Не володіючи своєю сутністю, людина й людська спільнота розвиваються стихійно. Для подолання стихійності в соціально-політичному житті суттєву роль відіграють знання про людину, наявність критичної маси особистостей та чітко визначений національний інтерес. Будь-яка соціально-політична діяльність має критично осмислюватися з позиції національного інтересу.

Мета курсу: спонукати людину мислити і діяти з позиції істини, добра і краси та вдосконалювати свої здібності й мислення.

Завдання курсу: 1) допомогти людині оволодіти теорією ступенів духовного розвитку та структурою здібностей; 2) практично освоїти різні види рефлексії; 3) сприяти формуванню наукової картини світу як підґрунтя критичного мислення; 4) допомогти виробити вміння й навички до аналізу ситуації вибору та прийняття рішень у професійній та громадсько-політичній діяльності з позиції національного інтересу; 5) сформувати навички до колективної мислєдїяльності; 6) сприяти формуванню інтелектуальної потреби до оволодіння есхатологічним мисленням в умовах антрополого-глобальної катастрофи.

Предмет критичного мислення цілісно охоплює всі аспекти суцього. Суспільне буття можливе лише за умови наявності в суспільстві критичного мислення – розуму. Людство разом із філософами втратило розум. Це сталося тоді, коли філософи вирішили, що розсудок, поєднаний із наукою, забезпечить прогрес і тим самим розв'яже всі проблеми й запанує всезагальне щастя. Формування кри-

тичного мислення неможливе без морального вдосконалення людини.

Для формування критичного мислення в сфері професійної діяльності суттєву роль відіграє оволодіння науковою картиною світу як системою понять, що описує місце людини в умовах глобалізованого світу. Критичне мислення синтезує такі галузі знань: 1) філософські знання про людську сутність, а саме: систему понять, що описує структуру здібностей людини у поєднанні зі ступенями її духовного розвитку; 2) знання, що описують процеси сприйняття й мислення у контексті психологічних та інтелектуальних можливостей людини різного ступеня духовного розвитку; 3) знання про форми руху матерії у контексті людського буття; 4) систему критеріїв про процес здійснення вибору й прийняття рішення; 5) знання про базові цінності громадсько-політичного життя.

Оволодіння критичним мисленням – це вимога часу й умова виходу України й світу зі стану кризи. Критичним мисленням не можна оволодіти, спираючись на власну вигоду, бо воно вимагає відмовитися від егоїзму і стати на шлях виховання у собі якостей особистості.

Конструктивний вплив на формування критичного мислення має есхатологічна методологія як цілісна система понять про внутрішній світ людини, суспільство і взаємодію людини з природою. Оволодіння критичним мисленням не лише дозволить читачеві зробити істотний крок до інтелектуального й професійного вдосконалення та побудови успішної кар'єри, а й сприятиме розумінню Інших і світу загалом. Отже, критичне мислення – це шлях до народження особистості.

Ідея курсу критичного мислення народилася в Інституті інформаційних технологій Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (директор, доктор технічних наук, професор І. З. Лютак), за що

йому щира подяка. Цей факт свідчить про те, що в університеті панує творча атмосфера, ректорат дбає про якісну підготовку інженерно-технічних кадрів. Дякую ректорові університету, академіку НАН України, докторові технічних наук, професору Є. І. Крижанівському за підтримку моїх ідей.

Щиро дякую рецензентам підручника: докторові філософських наук, професору, габілітованому доктору богословських наук Р. А. Горбаню, докторці філософських наук, професорці М. В. Кашубі, докторові філософських наук, професору М. А. Козловцю, докторці філософських наук, професорці Д. М. Скальській. Висловлюю щирю подяку першим читачам підручника: Голові Івано-Франківського обласного об'єднання ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка С. В. Волковецькому, заступнику голови Івано-Франківського обласного об'єднання ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка Я. В. Петріву, кандидатів філософських наук, доцентів Я. С. Гнатюку, філософу П. Є. Дволітці за конструктивну критику та підтримку теорії ступенів духовного розвитку людини.

Дякую кандидату педагогічних наук, доценту, Відміннику освіти України С. І. Нетьосову за взаєморозуміння; доктору психологічних наук, професору А. В. Фурману за розуміння ролі й значення ідеї особистості для розвитку філософії, психології й педагогіки; кандидату педагогічних наук, доценту, Заслуженому працівнику освіти України, Голові Івано-Франківської обласної організації національної спілки краєзнавців України М. Ю. Косилу за підтримку моїх ідей; працівникам науково-технічної бібліотеки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. Франка за допомогу в науково-педагогічній роботі; та працівникам

бібліотеки ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана
Золотоустого» за допомогу в роботі над підручником.

ТЕМА 1.

Філософія критичного мислення як знання про істину

План

1. Визначення мислення, його загальні характеристики та роль у пізнавальній діяльності. Причини, що гальмують формування критичного мислення.
2. Форми мислення в історії філософії.
3. Мислення як пошук істини.
4. Критичне мислення: причини виникнення, зміст, функції та призначення.

Мета та завдання теми: пояснити теоретичну й практичну значущість мислення в професійній та громадсько-політичній діяльності, що передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати роль мислення у пізнавальній діяльності; 2) проаналізувати генезу форм мислення в історії філософії; 3) обґрунтувати, що метою мислення є пошук істини; 4) довести необхідність оволодіння критичним мисленням в умовах гібридного світо(без)порядку.

Ключові терміни і поняття: філософія, мислення, істина, логіка, аксіома, скептицизм, розум, здоровий глузд, розвиток, теоретичне й емпіричне мислення, інтуїтивне, образне й калькуляційне (інструментальне) мислення, мислення, що осмислює, критичне мислення, діалектика, принципи діалектики, закони діалектики.

1. Визначення мислення, його загальні характеристики та роль у пізнавальній діяльності. Причини, що гальмують формування критичного мислення

Курс з філософії критичного мислення будемо розвивати на основі ідеї Аристотеля: філософія – це знання про істину, яка завжди пов'язана із знанням причин¹. Філософія досліджує загальну природу сущого, точніше,

його перші начала і причини. Більш конкретно це звучить так: людина має усвідомити перші начала свого й суспільного буття.

Що може допомогти людині пізнати причини суцього: відчуття чи розум? По-перше, для здобуття істини людина має навчитися відмежовуватися від гадок, зокрема від гадок колективного несвідомого. По-друге, усвідомити, що людські відчуття і мислення – це два ступені пізнання світу. Відчуття не можуть дати людині об'єктивні знання, бо зосереджуються на окремих властивостях та ознаках речей, а тому не наближають людину до розуміння сутності. Чуттєве пізнання не може задовольнити людину, бо воно має суттєві й очевидні недоліки: відчуття мають свої межі, а тому людина не може усвідомити сутність. Відчуття мінливі: одна й та ж сама річ може сприйматися по-різному, а тому вони не надають критеріїв для розуміння сутності. Шляхом до істини є мислення.

Мислення – це опосередковане узагальнене пізнання, яке за допомогою логічних операцій розкриває необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку. Мислення виникає з необхідності предметно-практичної діяльності та пізнання дійсності відповідно до потреб людини. За допомогою мислення людина виходить за межі емпіричного сприйняття світу й отримує можливість ідеально відтворювати дійсність за допомогою понять та логічних операцій. Результатом мисленнєвого пізнання є формування концепцій, теорій. Це сприяє тому, що мислення стає рушійною силою людської діяльності. Саме на такому розумінні мислення наполягав Аристотель, коли розглядав його як основу буття². Аналіз двох рівнів пізнання (чуттєвого й абстрактного) засвідчує, що кожен із них є необхідним, але недостатнім для цілісного пізнання світу, бо кожен має певні переваги, але й недоліки. Загальний

напряму розвитку пізнання знайшов відбиття у такій формі: від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення.

Витоками критичного мислення можна вважати роздуми Аристотеля щодо принципових відмінностей між знанням і гадками (*doxa*). Він вважав, що про один і той самий предмет може бути знання і гадка. Знати, що *є*, і знати, *чому* воно *є*, – це різні знання. Той, хто має знання, знає, що *є* і *чому* воно *є*. Тим часом як гадки пов'язані лише з тим, що *є*, і ґрунтуються на чуттєвих сприйняттях. Отож знання і гадка протилежні одне одному. Знання пов'язане із знанням загального й необхідного. На основі цих роздумів можемо стверджувати, що критичне мислення вимагає чітко відмежовувати розум від чуттєвих сприйнятів. Аристотель зрозумів, що на мислення окремої людини істотно впливають гадки більшості, тобто людина, яка прагне оволодіти критичним мисленням, має навчитися не потрапляти під вплив суспільної думки. Філософ відмітив ще одну особливість гадок: вони пов'язані з вірою.

Підсумовуючи погляди Аристотеля на роль мислення, зауважимо, що критичне мислення має виявляти причини речей, явищ. Найкраще мислить той, хто здатний виявити причини і начала речей. До роздумів Аристотеля варто додати, що мислення має передбачати майбутнє, а для цього треба вміти визначити мету й засоби її досягнення, відокремлювати необхідне від випадкового. Щоб вміти це робити, людина має знати себе. Отже, критичне мислення передбачає пізнання людської сутності.

Мислення здійснюється за допомогою логічних операцій: порівняння, аналізу і синтезу, абстрагування, узагальнення, класифікації, моделювання тощо. Мислення має динамічний характер: переходить від конкретного до загального і навпаки, що описують такими поняттями, як індукція і дедукція. Індукція – форма умовиводу, коли

думка рухається від окремого до загального: на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. Дедукція – форма умовиводу, коли здійснюється перехід від загального до конкретного. Найвищий рівень мислення проявляється у формуванні філософських категорій: буття – небуття, сутність – існування, матеріальне – ідеальне, причина – наслідок, можливість – дійсність, кількість – якість – міра, суперечність – тотожність та ін.

На початку раціоналізму Р. Декарт сказав: «Мислю, отже існую». Мислення постає ознакою свідомого людського буття, а тому в епоху Просвітництва розум проголошують «деміургом» буття. Утім, у філософії розрізняють розум і здоровий глузд. Мислення є ознакою розуму, а здоровий глузд – це опора на емпірію. На словах в епоху Просвітництва розум був проголошений основою буття, насправді ж філософи орієнтувалися на здоровий глузд. Так самими філософами був порушений закон тотожності формальної логіки. Відбулася підміна понять. Ця жахлива помилка досі не виправлена.

Сучасний етап розвитку суспільства вимагає від спеціаліста розвинутої культури мислення. Культура мислення – це перш за все усвідомлене ставлення до процесу власних роздумів, вміння правильно будувати свої міркування, доведення, заперечення, проводити аналогії, формулювати гіпотези, знаходити помилки у своїх і чужих міркуваннях.

Проаналізуємо причини, що гальмують формування критичного мислення починаючи зі школи. *Перша.* У навчальному процесі – що у школі, що у вишах – переважає установка на передачу інформації і знань. Панує установка, що інформація і знання дозволяють молодій людині досягти повноти уявлень про світ. Розрізнена інформація і знання заповнюють свідомість людини, як наслідок, людина втрачає здатність до мислення. Безумовно, мислення

потребує знань та інформації, але сама по собі інформація може бути перешкодою для мислення. У навчальному процесі має бути установка на цілісний розвиток здібностей, а значить і на розвиток мислення. *Друга.* У гуманітарних науках панує установка на відносність істини. Прагнення дійти до абсолютної істини подається як метафізична установка. Переважає уявлення, що прагнення до абсолютної істини є застарілим, тобто панують релятивізм, емпіризм та позитивізм. Утім, мислення зародилося й розвивалося під впливом прагнення до оволодіння абсолютним знанням. Без такого абсолюту не було б розвитку мислення. Під впливом пошукачів абсолютних істин відбувався розвиток мислення. Треба зауважити, що у суспільстві є певні верстви, які зацікавлені у приховуванні істин, бо вони можуть бути шкідливими для їхніх приватних інтересів і навіть для їхнього соціального статусу. Утім, у людини є прагнення до пізнання абсолютних істин, але це прагнення зустрічає опір певних верств населення. Насамперед це стосується знання про людську сутність. Значений парадокс відмітив німецький філософ Г-Г. Гадамер, який ще у 1931 р. дорікав філософам, що вони не дали відповіді на питання «А яке буття є благим?» Подальший розвиток суспільства потребує максимального розвитку людських здібностей. Заповідь старогрецьких філософів «Пізнай самого себе» залишається нереалізованою, і навіть більше: філософи бояться її реалізації. У школі має бути установка на оволодіння істиною людського буття. *Третя.* Засоби масової інформації орієнтовані не на розкриття економічних, психологічних, політичних, моральних проблем, а часто на їх викривлення. Так, наприклад, у засобах масової інформації орієнтуються на певні «зашквари», а не на аналіз причин явищ. Далі, у філософії спостерігаємо таку тенденцію: щоб привернути увагу молоді людини, викладачі віддають перевагу «цікавинкам»

замість чіткого понятійного аналізу. Тобто гуманітарна сфера зорієнтована на чуттєве сприйняття, а не на формування критичного мислення.

Наслідком такого викладання є втрата людиною адекватного уявлення про себе й соціум, тобто відсутність критичного мислення. Сучасна людина живе в ілюзіях. Гуманітарна сфера *подає людині те, що вона хоче почути, побачити*. Е. Фромм накреслив таку логіку втрати модерною людиною здатності до критичного мислення: «Упродовж нової історії влада церкви змінилася на владу держави, влада держави – на владу совісті, а в наші дні цю владу витіснила анонімна влада здорового глузду й громадської думки...»³. Людина не помітила, що вона перетворилася на автомат, живе в ілюзії, ніби вона – самостійна, розумна особистість. Цей процес духовної деградації Фромм висловив у такому висновку: «Втрата свого «я» посилює потребу в пристосуванні, бо вона породжує глибокі сумніви у власній ідентичності»⁴. Людина не живе за розумом, а пристосовується до загалу, а причина цього криється у відсутності знань про свою сутність та критичного мислення.

Зважаючи на те, що філософія у ХХ ст. втратила свою духовну самостійність і опинилася під впливом різних політичних течій, М. Мамардашвілі зауважує: філософія має навчитися чесно мислити. Чесно мислити – це значить послуговуватися у громадсько-політичному житті законом найменування⁵, тобто все називати своїми іменами. Але це пов'язано з певними філософськими й психологічними проблемами. Треба мати систему загальновизнаних критеріїв, а також не порушувати принципів толерантності. Оволодіння критичним мисленням передбачає поєднання мислення із знанням людської сутності.

2. Форми мислення в історії філософії

Сформувалося два напрями мислення: від природи до розуму (мислителі епохи Просвітництва) та від розуму до природи (філософи німецької класики). У першому випадку мислення рухається від конкретного до загального, людина послуговується розсудком. *Розсудок* – це мислення, яке спирається на чуттєвий досвід, упорядковує його, розширює наше знання й формулює поняття й категорії. Поняття й категорії мають незалежний від індивідуальної свідомості характер, а тому здобувають необхідний та всезагальний статус. Знання, що ґрунтуються на поняттях і категоріях, набувають об'єктивного характеру. *Розум* не продукує знань, а дає керівні принципи, формулює ідеали та цілі, отож має регулятивний характер.

У філософії налічують кілька форм мислення. В основі мислення лежить логіка як наука про форми і закони мислення. Проаналізуємо основні положення формальної й діалектичної логіки. *Формальна логіка* має справу з такими формами мислення, як поняття, судження й умовиводи. Предметом формальної логіки є сталі зв'язки у природі, суспільстві, людському мисленні. Формальна логіка – це не про *що*, а про те, *як* треба мислити. Її основною метою є уникнення суперечностей у процесі мислення. *Поняття* – форма мислення, що характеризує закономірні відношення та суттєві властивості об'єкта. *Судження* – форма мислення, в якій щось стверджується або заперечується щодо предмета мислення. *Умовивід* – різновид міркування, коли з одного або двох висловлювань-засновків здійснюють перехід до висновку і отримують нове знання. У судженні фіксують зв'язок предмета з його характерними ознаками. Специфікою формальної логіки є те, що вона не допускає суперечностей.

Формальна логіка сформулювала такі закони. *Закон тотожності* – означає, що думка про один і той самий предмет в один і той самий час має бути тотожна собі. На практиці це означає, що людина часто у процесі полеміки підмінює одне поняття іншим або одне поняття наповнює різним змістом. *Закон суперечності* – два протилежних судження не можуть бути одночасно істинними, одне з них буде хибним. *Закон виключення третього* – із двох суперечливих суджень одне неодмінно є істинним, друге – хибним, а третього і бути не може. *Закон достатньої підстави* – істинна думка повинна мати достатню підставу⁶.

Важливою формою мислення є *ідея*. Ідею як форму мислення відкрив І. Кант. До Канта ідею не відрізняли від поняття. Якщо поняття – це форма мислення про предмет, який є, то ідея є поняттям про предмет, якого немає, але який можливий.

Критичне мислення передбачає оволодіння діалектикою. Діалектика, як мистецтво побудови бесіди й полеміки, зародилася у Стародавній Греції й розглядалася як метод здобуття істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях опонента. За Г. Гегелем, діалектична логіка є наукою про філософське мислення. Сучасне розуміння діалектики – це теорія розвитку всього сущого.

Метою діалектичної логіки є розв’язання суперечностей на основі таких понять: причина – наслідок, дійсність – можливість, сталість – мінливість, кінчене – безкінчене, буття – небуття, сутність – явище, необхідність – випадковість, перервне – неперервне, свідомість – буття тощо. Ці категорії виключають одна одну, а тому виникає питання про їхнє співвідношення. Діалектичний метод є способом розв’язання суперечностей на основі їх аналізу, розмежування, визначення напрямку і тенденцій їх розвит-

ку. Основний принцип діалектичної логіки – тотожність мислення й буття. Утім, ця тотожність має не статичний характер, а динамічний.

Здатність до діалектичного мислення у людини різного ступеня розвитку різна. Так, для мислення більшості людей характерна одновимірність. Людина схильна абсолютизувати одну із протилежностей: або тотожність, або відмінність, загальне або конкретне, необхідність або випадковість, а тому до діалектичного поєднання суперечностей не здатна. Мислення іншої частини людей двовимірне, здатне поєднувати протилежності, але це стосується, як правило, теперішнього часу. Діалектика не лише акцентує увагу на природних та суспільних суперечностях, але визнає і сталий момент розвитку. Можливості таких людей обмежені у розумінні сутності діалектики, що врешті-решт призводить до спотворення реальності. Діалектика при застосуванні її пересічною людиною перетворюється на свою протилежність і стає не засобом розуміння й розв'язання суперечностей, а механізмом маніпуляцій суспільною свідомістю.

Нездатність людини до діалектичного мислення використовують сучасні ЗМІ в умовах гібридних війн для маніпулювання свідомістю. Людина, яка володіє діалектикою, не лише поєднує протилежності, а й здатна проаналізувати їхній розвиток у часі й просторі, виявити фундаментальні суперечності й запропонувати механізми їх розв'язання.

У Гегеля діалектична логіка складається із трьох розділів: вчення про буття, вчення про сутність і вчення про поняття. Така логіка відображає послідовність процесу пізнання, який починається з конкретного (зовнішніх властивостей речей), а потім заглиблюється у їхню сутність і знаходить відбиття у понятті. Така послідовність відображає процес пізнавальної діяльності, а то-

му ступені логічного процесу повторюють ступені пізнавальної діяльності.

Конкретне Гегель розумів як єдність різноманітних якостей, єдність протилежностей. Структура буття (конкретна річ) описується за допомогою трьох категорій: якість – кількість – міра, що знаходить відображення у законі переходу кількісних змін у якісні. Пізнаючи багатоманітність речей, мислення заглиблюється у сутність. Пізнання сутності створює *другий ступінь* пізнання, який теж має потрійний зміст: сутність – явище – дійсність. Усі речі суперечливі, а сама суперечливість є підґрунтям змін і руху, що знайшло відбиття у законі єдності й боротьби протилежностей. Гегель трактував суперечність як єдність протилежностей. Кожна із протилежностей не має самостійного значення. Формування поняття – *третій ступінь* логічного процесу пізнання, зміст якого становить єдність буття і сутності.

Суттєву роль у формуванні й функціонуванні критичного мислення відіграють принципи й закони діалектики. Критичне мислення органічно включає в себе принципи й закони діалектики.

Принципи діалектики. Критичне мислення має враховувати основні принципи діалектики. *Принцип причинності* – всі явища обумовлені, тобто мають зовнішню й внутрішню причину, що веде до певних наслідків. Тому всі зв'язки у природі мають причинно-наслідковий характер. *Принцип всезагального зв'язку* є відображенням упорядкованості світу, в якому все пов'язане з усім. Найбільш загальні зв'язки знаходять відбиття у філософських категоріях: необхідність, закономірність, закон. *Принцип розвитку* є конкретизацією принципу всезагального зв'язку, незворотних, закономірних змін матеріальних та ідеальних об'єктів. Розрізняють такі різновиди розвитку: збільшення чи зменшення, перехід можливості у дійс-

ність, виникнення нового. Розвиток може бути як прогресивним (перехід від нижчого до вищого), так і регресивним (від вищого до нижчого, деградація). *Принцип системності* означає, що зв'язки між речами, явищами існують не хаотично, а системно.

Отже, оволодіння принципами діалектики дозволяє аналізувати всі явища і процеси у розвитку, не абсолютизувати окремі сторони, відшукувати причини й передбачати наслідки.

Категорії діалектики. Основна функція категорій – це синтез, узагальнення накопиченого інтелектуального досвіду. Гегель вважав категорії ступенями розвитку й саморозвитку людської свідомості. Категорії відображають багатоманітність дійсності й охоплюють усі форми розвитку матеріального й духовного світу. Виокремлюють: категорії пізнавальної діяльності (одиничне – особливе – загальне, сутність – явище); категорії зв'язку (зміст – форма, ціле – частина, елемент – система – структура); категорії детермінації (причина – наслідок, необхідність – випадковість, можливість – дійсність).

Одиничне – це індивідуальне й неповторне у речах і явищах природного, соціального й людського буття. *Особливе* – якості, що притаманні певному колу будь-якого класу речей. *Загальне* – якості, що притаманні всім речам класу. *Сутність* – сукупність якостей, що становлять стрижень предмета, без якого він не може існувати. Сутність піддається пізнанню лише через мислення. *Явище* – зовнішні властивості предмета, які людина здатна пізнати на основі органів чуття.

Зміст – це те, із чого складається предмет чи явище, їх структурні елементи. *Форма* – спосіб зовнішнього вираження змісту. Зв'язок змісту і форми знаходить відображення у діалектичному твердженні: зміст визначає

форму. Водночас форма активно впливає на зміст. Новий зміст завжди потребує нової форми.

Причина – це те, що породжує, викликає інше явище і передує йому. Аристотель вважав, що знання причини дає можливість зрозуміти сутність, і виокремлював чотири причини: формальну, матеріальну, дієву (рушійну) й цільову (ентелехія). Аристотель намагався синтезувати ідеалізм та матеріалізм, «лінію Платона» і «лінію Демокріта» й подолати суперечності між ними. Все суще він розглядав як єдність матерії (субстрату) і форми, а останню вважав первинною щодо матерії. Причинність, за висновками філософа, повинна мати свого матеріального носія. Підґрунтям причинності є матеріальність світу, а тому виокремлював матеріальні причини, які відповідають на питання «із чого?» та форму як першопричину, яка відповідає на питання «чому?». Дієва (рушійна) причина вказує, «звідки початок руху»⁷, й органічно пов'язана з формальною причиною⁸. В Аристотеля дієва причина постає як *засіб*, за допомогою якого відбувається діяльність. Найбільш досконалою причиною постає цільова причина (ентелехія), яку він пояснює словосполученням «заради чого» і уточнює, що цільова причина визначає *межу* діяльності⁹, а також є метою і благом для іншого¹⁰. *Наслідок* – це результат дії причини.

Необхідність є результатом внутрішнього розвитку речі, тобто обумовлена її попереднім станом. Необхідність, як правило, відображається у закономірностях і законах. *Випадковість* – те, що обумовлене зовнішніми обставинами існування речі.

Можливість – сукупність передумов для виникнення нового явища. Це те, чого немає, але що може з'явитися за певних умов. *Дійсність* – це реалізована можливість.

Оволодіння категоріями діалектики піднімає мислення з повсякденного (емпіричного) рівня на рівень загального. Це дозволяє усвідомити спільне й відмінне між речами, що не фіксується на рівні емпіричного мислення. Принципи й категорії діалектики дозволяють оволодіти законами діалектики, які були сформульовані Гегелем. Закон – це внутрішній, сталий, необхідний зв'язок між явищами, які повторюються.

Закон єдності і боротьби протилежностей розкриває причини розвитку природних явищ, соціальної реальності та людини. Природна, психологічна й соціальна реальність є єдністю протилежних сторін. Одні аспекти сущого йдуть у небуття, а інші народжуються й розвиваються. Словосполучення «єдність протилежностей» означає їх взаємообумовленість: позитивне – негативне; добро – зло; знеособлене – особистісне тощо. Одна суперечність переходить у іншу шляхом заперечення. Боротьба протилежностей – це природний, закономірний процес, що має *абсолютний* характер, утім, єдність протилежностей *відносна*. Зміст цього закону знаходить відбиття у взаємодії таких понять, як причина, суперечність, боротьба, відмінність, тотожність. *Тотожність* означає певну подібність. *Відмінність* – початок виникнення суперечностей. Відмінності з часом перетворюються у *протилежності*. Виокремлюють суперечності *внутрішні* (суперечності в межах певної системи), *зовнішні* (суперечності системи і зовнішнього середовища), *основні* (визначають зміст системи), *антагоністичні* (які не можуть бути розв'язані в межах системи). Критичне мислення завжди має враховувати наявність протилежностей і боротьбу між ними. Якщо явище подається без аналізу суперечностей, то це свідчить про примітивність мислення.

Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні описує механізм розвитку: завдяки яким процесам і як

здійснюється розвиток речей, людини й людського мислення. Цей закон розкривається на основі таких понять: «кількість», «якість», «міра». Під *якістю* у філософії розуміють те, що відрізняє одну річ від іншої, сукупність суттєвих ознак, внутрішню визначеність речі. *Кількість* – це зовнішня характеристика речі, що позначається такими термінами, як число, обсяг, швидкість тощо. Поняття *міри* встановлює зв'язок між кількістю й якістю, а тому є межею якісної визначеності предмета. Цей закон відповідає на питання: «Як відбувається розвиток?» Накопичуються кількісні зміни, які з часом ведуть до зміни якості, і річ перетворюється в іншу. Критичне мислення має усвідомлювати механізми розвитку. Відсутність знань про механізми розвитку однозначно свідчить про недосконалість мислення.

Закон заперечення заперечення. Розвиток як у зовнішньому, так і у внутрішньому світі людини відбувається через заперечення. Без заперечення процес розвитку був би неможливим. Заперечення не означає ліквідації, знищення досягнень попереднього етапу розвитку. Заперечення – це, з одного боку, подолання того, що віджило і заважає розвитку, а з іншого – збереження всього позитивного і здатного до розвитку. Цей процес у філософії Гегеля отримав назву *зняття*, що означає подолання старого. Закон заперечення заперечення дозволяє з'ясувати тенденції розвитку: прогресивна чи регресивна.

Отже, засвоєння діалектики, її принципів та законів дозволяє оволодіти діалектичною логікою, зрозуміти причини, механізми, тенденції й наслідки розвитку, а також позитиви й негативи мислення опонента.

Багатовимірність і складність світу відображають різні форми мислення. За змістом та характером виокремлюють такі форми (різновиди) мислення:

– *емпіричне* мислення – ґрунтується на чуттєвому досвіді, який представники емпіричної філософії вважають основою пізнавальної діяльності (Епікур, Ф. Бекон, Дж. Локк);

– *теоретичне* (раціональне) мислення – розглядає розум основою пізнавальної діяльності, метою якої є пізнання сутності (Р. Декарт, Б. Спіноза). Вищою формою теоретичного мислення є наукова картина світу;

– *інструментальне* мислення є поєднанням емпіричного та теоретичного мислення і сконцентровує увагу на оволодінні засобами діяльності (М. Горкгаймер);

– *калькуляційне* мислення є еквівалентом інструментального і двовимірного мислення. Цей тип мислення характеризує стиль мислення посередньої людини¹¹;

– *мислення, що осмисляє*, – досліджує наслідки людської діяльності¹²;

– *постметафізичне* мислення заперечує будь-які первоначала буття і відстоює принцип множинності¹³.

– *художнє* мислення – синтез емпіричного й теоретичного мислення. Його специфікою є те, що воно не піддається однозначному трактуванню. Людина на основі художнього мислення тлумачить реальність відповідно до власного розуміння, емоцій, почуттів. Для адекватного розуміння художнього образу його реципієнт має бути конгеніальним творцю художнього образу. Якщо реципієнт художнього образу не сягає рівня розвитку творця, то його сприйняття образу буде неадекватним. (Наприклад, текст «Євангелія» один, а трактувань десятки. «Чорний квадрат» К. Малевича до сьогодні залишається адекватно не осмисленим).

Отже, на основі мислення відбувається пізнання сутності речей, формулювання законів і закономірностей. Оволодіння мисленням є, з одного боку, умовою розвитку людини, а з іншого – умовою існування людини у світі.

3. Мислення як пошук істини

Проблема істини є стрижневою не лише для філософії, але й для богослов'я. Істина спочатку з'явилася людині у символі Бога. Чому? Людина у своїй більшості не-свідома істота, ірраціональна, а тому скоріше повірить у Бога, ніж у досконалість Іншого – живу особистість. Проблема істини щодо людини пов'язана з принципом ієрархії. Застосування принципу ієрархії до розуміння людини має давню історію, але його визнання важко давалося людині, оскільки стикалося з опором повсякденної свідомості, яка спиралася на принцип рівності. Зауважимо, що принцип духовної ієрархії швидше пробивав собі дорогу в релігії, ніж у філософії. У філософському контексті істина – це особистість. Це усвідомлення вперше відбулося у VI ст. (Лао-Цзи і Конфуцій). Минуло 26 століть, а людина, й філософи зокрема, цього не розуміють. Ідея досконалої людини була покладена в основу релігій. Істина у формі особистості була зрозуміла лише окремим філософам: Платону, Аристотелю, Сенеці, Канту, Фіхте, Гегелю, Шеллінгу, Ніцше, Вишенському, Сковороді та ін.

Усім відома картина М. Ге «Що є істина? Христос і Пилат», на якій Понтій Пилат звертається до Христа з аналогічним запитанням. Але вже в ті часи було зрозуміло, що це питання не є актуальним. Актуальним стало питання «Хто є істиною?» Саме це питання і є центральним в Енцикліці «Fides et ratio» Святішого отця Івана Павла II до єпископів Католицької церкви про співвідношення віри й розуму. Папа Римський звертається до філософів із закликом розкрити філософський зміст Божого Слова і «показати в усій повноті теоретичну й практичну цінність богословських знань»¹⁴. На жаль, ці заклики залишилися непочутими.

Людина потребує знань про істину свого буття, особливо у контексті антрополого-глобальної кризи, що охо-

пила людство. Іван Павло II пише: «Людина, спонукувана прагненням відкрити остаточну істину свого існування, намагається здобути ті елементи універсального знання, які дають їй змогу ліпше розуміти саму себе і чимраз повніше самовдосконалюватись»¹⁵. Папа Римський закликає філософів і богословів зосередитися на пізнанні людської сутності. Не заперечуючи правочинність різних філософських поглядів, він критикує сучасний постмодерний плюралізм, який спирається на положення, що всі погляди мають однакову цінність, і доводить, що це свідчить про брак істини¹⁶. Дійсно, постмодерні філософи прищепили людині хибне уявлення, що вона сама може визначати свою долю й майбутнє, покладаючись лише на себе та власні сили. Людина переступила межу у взаємодії зі світом, а сталося це тому, що забула як християнські цінності, так і попередження Канта про пріоритет морального закону. Філософія звинила перед істиною і звернула на манівці, а тому Іван Павло II підкреслює, що на філософах лежить надзвичайна відповідальність за стан суспільної свідомості. «Філософія, яка з огляду на свою велику відповідальність за формування людської думки й культури повинна невтомно закликати до пошуку істини, мусить рішуче повернутися до свого первісного покликання»¹⁷.

Проблему істини Іван Павло II пов'язує з Одкровенням. «Істина, яку Бог нам об'являє в Ісусі Христі, не суперечить істинам, до яких можна дійти шляхом філософської рефлексії»¹⁸. Чому ця істина залишається для філософів неприйнятною й незрозумілою? Найбільш глибока рефлексія, до якої людина може дійти, – це рефлексія щодо власної сутності. Християнство, рефлексуючи щодо людської сутності, сформулювало ступені онтологічного буття людини: тілесна, душевна (зовнішня), внутрішня (духовна) людина (Новий Заповіт, Г. Богослов, Т. Аквінський та ін.). Спільними зусиллями середньовічних філо-

софів був сформульований принцип «Особистість – принцип буття». Епоха Просвітництва й Велика французька революція заперечили цей підхід, сформулювавши концепт «кожна людина – особистість»¹⁹. То де ж істина: в ієрархічному підході чи у підході, що кожна людина є особистістю?

Ідея Істини була предметом роздумів українсько-російського філософа М. Бердяєва. Він критикував інтелігенцію за те, що вона поставила любов до соціальної справедливості вище за любов до Істини, і доводив: «Філософія є школа любові до істини...»²⁰. Втрата любові до істини призвела до того, що людина перестала мислити. Про цей жахливий факт німецький філософ М. Гайдеггер зауважив: «Бездумність – зловісний гість, якого зустрінеш повсюди в нинішньому світі <...> Нинішня людина *рятується втечею від мислення*»²¹.

Грунтуючись на поглядах М. Бердяєва, Р. Горбань зауважує, що Істина відкривається людині як шляхом філософського, так і релігійного пізнання і пов'язана з вдосконаленням людини²². У релігійній формі це висловлено так: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Мт. 5: 48), а у філософії формулюється як досягнення ступеня особистості.

Втративши ідею ступенів духовного розвитку людини, філософія разом із богослов'ям втратили можливість впливати на людину. Суголосним до роздумів Івана Павла II є висновок М. Мамардашвілі, який доводив, що людині заважають пізнавати істину лінь і страх²³. Людина діяльна й розумна, коли це стосується здобуття матеріальних благ, але лінива щодо пізнання власної сутності. Важкими для розуміння є суперечності між матеріальною й духовною сторонами людської сутності. У сукупності це призвело до втрати смислу буття. Смысл людського буття як для християнина, так і для будь-якої людини єдиний: досягти

ступеня особистості. Філософи мають повернути собі статус мудреця. Але для цього вони мусять жити відповідно до тих ідей, які проповідують, бути втіленням особистісного способу буття, довести, що особистість є основою суспільного буття, й сформулювати первоначала буття, що не залежать від віри, світогляду, політичної ідеології. Спільними зусиллями ми маємо повернути в суспільну свідомість Істину людського буття: людина в процесі духовного становлення проходить чотири ступені духовного розвитку: залежна людина, посередня людина, зріла особистість і геній²⁴. У цій концепції немає ні краплини зневаги до людини. Людина має знати власну сутність. Ігнорування цієї істини призвело до панування посередньої людини, маніпуляцій, самообману й популізму. Справжня любов до людини полягає в тому, щоб пробудити в неї потребу до самовдосконалення. Орієнтація на щастя як на задоволення вбиває істину і веде до страждань.

У контексті нагальних проблем ХХІ ст. зауважимо, що філософії, філософам і всім, хто здатний до мислення, належить надзвичайно велика роль. На них лежить відповідальність за істину, її трактування та доведення до свідомості людей. Відчуваючи відповідальність за стан справ у людській спільноті, я узагальнив надбання всесвітньої історії й сформулював метафізичну теорію особистості. Філософи пропонували ідеї для вдосконалення суспільного буття, але вони стосувалися зовнішніх аспектів життєдіяльності людини. Я пропоную ідею для внутрішнього вдосконалення людини, вважаючи, що зовнішнє є продуктом внутрішнього.

Найвищою істиною, на думку Платона, є Благо. Але маємо парадокс. Людство до цього часу не дало відповіді на питання «А яке життя є благим?» Життя є благим тоді, коли в суспільстві чітко визначений національний інтерес, який є орієнтиром і підґрунтям життєдіяльності людини, а

також коли є критична маса особистостей, які діють відповідно до нього і тим самим спонукають Інших діяти відповідно до національного інтересу. Яка людина здатна володіти істиною? Істину здатна усвідомити лише та людина, яка досягла ступеня особистості й навчилася керуватися у громадсько-політичному житті національним інтересом.

Мислення як система понять розпадається на три напрями: вдосконалення людини до ступеня особистості, розбудови особистісного суспільства та досягнення єдності людини й природи. Таке мислення варто назвати есхатологічним. Воно потребує координації зусиль гуманітаріїв (філософів, психологів, соціологів), священників, учених-природознавців, інженерів, економістів, господарників і власне екологів. Гадаємо, що скоординувати такі зусилля здатний лише філософ-методолог. Показником розуму людини є рівень її відносин з природою і здатність досягати єдності. Есхатологічне мислення має сформулювати закони і норми життєдіяльності людини, суспільства і взаємодії людини з природою в умовах подолання антрополого-глобальної катастрофи та хаосу суспільного буття.

4. Критичне мислення: причини виникнення, зміст, функції та призначення

До історичних витоків критичного мислення слід віднести філософію софістів і скептиків. Софісти стверджували, що істину людина пізнає за допомогою почуттів, отже, доводили, що не може бути всезагальної істини, бо істина для кожного своя. Це були зачатки релятивізму. Вищість однієї істини щодо іншої вимірюється практичною корисністю, яка є результатом домовленості. Скептики в особі Піррона поставили питання «Які властивості речей?»²⁵. Вони вважали, що людина не може знати, які

дійсні якості речей, а тому треба утримуватися від категоричних суджень, що дасть людям спокій і щастя.

Скептицизм – це вчення, що виражає сумнів у можливості пізнання світу та наявності у ньому істини, а тому є антитезою догматичному мисленню. Гносеологічним підґрунтям скептицизму є твердження «будь-якому положенню можна протиставити інше, рівнозначне». Виходячи з цих положень скептицизм робить висновок, що не може бути об'єктивної істини. Скептицизм стоїть на позиції плинності усього суцього, його багатоманітності й суперечливості, можливості поєднання позитивного й негативного. Тому не варто нічого абсолютизувати, для здорового життя цілком достатньо видимого.

Критику повсякденного й схоластичного «розуму» розпочав один із засновників філософії Нового часу англійський філософ Ф. Бекон (1561–1526). У своїй критиці він спирався на емпірію й науковий досвід, намагаючись відокремити істину від гадок, об'єктивне від суб'єктивного. Пізнанню об'єктивної істини була присвячена його головна праця «Велике відновлення наук». Позиція філософа була зумовлена потребами науки й практики. В основу свого методу він поклав індуктивну логіку, як спосіб пізнання природи та її властивостей, а засобом пізнання був проголошений науковий досвід та практика. Філософ помітив, що на шляху досягнення наукової істини є перешкоди, які він називає примарами, ідолами, оманами людського розуму. Ідоли впливають на людський розум і не дозволяють об'єктивно сприймати й розуміти дійсність. Філософ виокремлює чотири ідоли. *Перший*. Ідоли роду – це примари, які притаманні людському роду. Людина бачить видиме, не хоче бачити невидиме, сутність, а тимчасове мислить як постійне. Цей ідол породив матеріалістичну філософську традицію, що первинна матерія, а вторинна свідомість. Далі. Людина швидше сприймає по-

зитивне, ніж негативне, бачить те, що хоче бачити. Люди пояснюють світобудову за аналогією до власних уявлень, наприклад, уявляють богів за власною природою, що отримало назву «антропоморфізм». *Другий*. Ідоли печери є продуктом виховання й соціальних умов, в яких зростає людина. Людина сприймає світ відповідно до тих установок, моральних норм, які їй вклали в голову в процесі виховання. *Третій*. Ідоли площі є продуктом несвідомої домовленості щодо змісту слів. Одні люди надають одним і тим же словам один смисл, а інші – інший, а тому не можуть один одного зрозуміти. Сучасне тлумачення цього ідола таке: людина перебуває під впливом колективної думки й навіть колективного несвідомого. *Четвертий*. Ідоли театру, або теорій. Люди постають дуже часто заручниками панівних теорій та ідей. Наприклад, за теорією Птолемея стверджувалось, що Сонце та зірки обертаються навколо Землі. Того, хто з цим не погоджувався, – спалювали на вогнищі.

Треба визнати, що ці ідоли сьогодні не зникли, вони трансформувалися. Ідоли роду будуть існувати доти, доки існує людський рід. Ідоли печери мовою сучасної психології – це сімейний сценарій, під впливом якого перебуває людина, а ідоли теорій – постійний супутник наукового пізнання. Наукова теорія народжується, здобуває собі прихильників, які стають її заручниками, і не можуть сприймати нові теорії. Яскравий приклад – відносини між прихильниками класичної механіки й квантової на початку ХХ ст.

Істотний внесок у розвиток критичного мислення зробив Кант. Німецький філософ здійснив коперніканську революцію й заснував нову науку – критику чистого розуму. До Канта вважали, що знання (поняття) мають відповідати предметам (речам). Кант стверджує, що навпаки: предмети, речі мають відповідати поняттям. «Досі вважа-

ли, що будь-які наші знання повинні узгоджуватися з предметами. Однак при цьому виявилися невдалими всі спроби через поняття щось апріорно встановити щодо предметів, що б розширювало наше знання про них. Тому слід було б спробувати з'ясувати, чи не вирішимо ми завдання метафізики більш успішно, якщо припустимо, що предмети повинні узгоджуватися з нашим пізнанням...»²⁶.

На перший погляд здається, що Кант заперечує емпіричну залежність людського духу від зовнішнього матеріального світу. Але насправді він показав, що сфера емпіричного буття, де залежність наших уявлень від реальності є беззаперечним фактом, сама ця реальність є результатом розвитку нашої свідомості, духу, який є дійсним суб'єктом. Тобто зовнішній світ залежить від нас самих, ми є його творцями. Не предмети існують у часі й просторі, а ми конструємо предмети в просторі й розподіляємо реальність на часові моменти. Ті якості, які ми пізнаємо в речах, є якостями й категоріями нашого розсудку. Про цей парадокс знавець німецької філософії Ю. Кушаков зауважив: «Який світ – незалежно від нас ми не знаємо; але той світ, який ми знаємо, є наше власне створіння, продукт пізнавальної діяльності суб'єкта»²⁷. Відповідно до критичного мислення це означає, що будь-яку інформацію слід перевіряти на її відповідність теоретичним засадам.

Ідеї критичного мислення щодо сфери освіти започаткували В. Джемс та Дж. Д'юї. Поняття «критичне мислення» щодо громадсько-політичного життя розвивав К. Поппер. Філософ розглядав людину як суб'єкта, який має, спираючись на теорію, постійно розв'язувати проблеми, а перевірка теорій має відбуватися через практику. Ідеального знання не може бути. У науці має діяти відбір, як і у природі. Наука має відкидати концепти й теорії, що не витримують перевірки. (Прикладом такого концепту є

твердження «кожна людина – особистість», бо воно не витримує критики). Мислення починається з усвідомлення проблемної ситуації, зв'язків між явищами та причинно-наслідкових зв'язків.

Світ стає складнішим: збільшується обсяг інформації, ускладнюються зв'язки. Одне і те саме явище, річ можна тлумачити з різних світоглядних, політичних, культурних позицій, позиції людини різного ступеня духовного розвитку. На цьому якраз ґрунтується маніпулювання. Для встановлення істини важливо розуміти, з якої позиції здійснюється трактування інформації або явища. Панівний тип людини використовує інформацію для своєї вигоди та маніпулювання свідомістю пересічної людини. Тому не можна приймати на віру інформацію, все треба перевіряти. Критичне мислення є інтелектуальною реакцією на ускладнення світу та знеособлене існування. У першому наближенні критичне мислення – це мислення, яке постійно здійснює перевірку інформації і діє за принципом «піддавай усе сумніву».

Критичне мислення висуває вимоги до людини: бути постійно психологічно й інтелектуально готовою до переосмислення інформації, своїх професійних та інтелектуальних надбань. Відмінності критичного мислення від інших видів мислення у першому наближенні можна висловити у таких його якостях: самостійність, пошук об'єктивної інформації, опертя на факти, переконлива аргументація й логіка. Мислення багато що пізнало, але людська сутність залишається поза межами розуміння. Критичне мислення має дати відповіді на такі питання: «Хто є хто і що є що?», «Кому і чому можна довіряти і що треба робити?», «Чи відповідає моя система понять реальності?», «На які критерії треба спиратися для того, щоб постійно наближатися до істини?»

Критичне мислення має спиратися на спостереження, різні джерела інформації, факти, формальну й діалектичну логіку, здатність до аналізу й синтезу, абстрагування від усього другорядного, порівняння, а також на критерії, закони, принципи, визначення, стандарти, інструкції, експерименти, ідеали й моральні заповіді. Призначення критеріїв: дати підґрунтя для осмислення ситуації та прийняття рішень. Критичне мислення має орієнтуватися на діяльність задля Істини, Добра, Краси. Людина має діяти так, щоб не завдавати шкоди Іншим, довкіллю. Вперше це було усвідомлено у китайській філософії і сформульовано у принципі «у-вей» – «не нашкодь». Сьогодні в умовах глобальних змін клімату цей принцип є надзвичайно актуальним.

Людина, яка володіє критичним мисленням, має розрізняти такі різновиди знання: 1) наукове, здобувається за допомогою досліджень і знаходить оформлення в теоріях; 2) емпіричне, ґрунтується на чуттєвому, повсякденному досвіді; 3) символічне (релігійне, містичне), ґрунтується на метафізичних засадах, на вірі; 4) естетичне, художнє.

Гносеологія як наука про пізнання виокремлює також такі види незнання: помилкове знання, омана. Помилка – це знання про те, що припущення, гіпотеза не відповідають дійсності. Критичне мислення визнає принцип фалібілізму: пізнання не застраховане від помилок. Окрім помилок, мислення може впасти в омани. Омана – це неадекватне ставлення до помилки, коли помилку приймають за не-помилку. Різновиди оман: щиросердечні оmani (помилку приймають за істину), брехня (помилка видається за істину). Найнебезпечнішим різновидом омани є самообман. Варто виокремити такі його причини: страх перед істиною, бо остання вимагає певних дій; страх перед власною сутністю, що потребує переоцінки цінностей та поглядів на самого себе; втеча від реальності. Особливо

людина боїться істини про власну сутність. Самообман свідчить про інтелектуальну й психологічну слабкість людини. Причинами, що змушують людину йти на обман, часто стають страх і вигода.

(Найгірше, коли самообман охоплює філософів. У філософії і у житті панує гуманістичний принцип «кожна людина – особистість». А чи відповідає це твердження істині? Зауважимо, що в історії філософії немає такої праці, де було б доведено, що кожна людина є особистістю. Цей концепт починає формуватися під впливом колективного несвідомого в епоху Відродження й Просвітництва як протест проти принципу духовної ієрархії. Цей концепт є ціннісним судженням, що відповідало уявленням буржуазії, яка боролася за те, щоб її влада була легітимною. Концепт «кожна людина – особистість» – це самообман філософів і психологів, які втратили критичне мислення і пішли на повідку у колективного несвідомого. Цей самообман філософи нав'язали людству і мають від цього вигоду. Треба бути мужніми і визнати людську недосконалість, що буде актом духовної й інтелектуальної зрілості людини, й філософів зокрема, що відкриє шляхи до вдосконалення).

Важливу роль у процесі критичного мислення відіграють аксіоми. Аксіома – це вихідне твердження, що приймається за істинне без будь-якого доведення.

Аксіоми критичного мислення.

1. Істина об'єктивна, а не суб'єктивна. (Не можна видавати за істину те, що подобається або є вигідним. Людина часто робить підміну, видаючи свої бажання за об'єктивну істину).

2. Якщо два судження суперечать одне одному, то одне з них є хибним. (Підкреслимо, що подібні суперечності можуть бути як у твердженнях опонента, так і у власних. Людина, яка володіє критичним мисленням, має свідомо шукати суперечності у своїх і чужих судженнях).

(Приклад. Чи суперечать два судження: «кожна людина – особистість» і «особистість – людина, яка спонукається інтересами суспільства й чітко дотримується моральних норм» одне

одному? З позиції формальної логіки суперечать, але з позиції діалектичної – не суперечать, бо стосуються різних аспектів людського буття. Коли ми говоримо: «Кожна людина – особистість», то це означає, що до кожної людини треба ставитися як до особистості, хто б вона не була за своєю сутністю. З цієї позиції до злочинця теж треба ставитися як до особистості. Коли ми говоримо: «Особистість – людина, яка спонукається інтересами суспільства й чітко дотримується моральних норм», то маємо на увазі, що ця людина у будь-якій ситуації діє за моральним законом, а також відповідно до національних інтересів. Людина розрізнятиме ці нюанси у відносинах, коли оволодіє такими поняттями як сутність й існування).

3. Людський розум може помилятися. (Людина має виховати в собі вміння визнавати свої помилки).

4. Як позитивні, так і негативні ідеї мають свої наслідки. (Будь-яка ідея може бути поштовхом до дії. Позитивні ідеї теж можуть мати негативні наслідки, що знайшло відбиття у твердженні «Хотіли як краще, а вийшло як завжди». Чому так відбувається? А тому, що для реалізації позитивних ідей потрібні як відповідні умови, так і спеціалісти з відповідними здібностями. Якщо це відсутнє, то позитивні ідеї можуть бути спалюжені).

Правила критичного мислення.

1. Опертя на спростування (заперечуваність). (Треба висунути факт, аргумент, який би доводив хибність позиції опонента).

2. Логічність. (Система як власних доказів, так і доказів опонента має ґрунтуватися на фактах, наукових теоріях, принципах і дотриманні законів формальної й діалектичної логіки).

3. Цілісність. (Мають враховуватися, по можливості, всі відомі факти, які навіть суперечать один одному).

4. Відтворюваність. (Наука вимагає доведення через експеримент, або, як говорили стародавні греки: «Тут Ро-

дос, тут і стрибай». Одиничний результат – це не результат).

5. Опертя на теорію. (Вимагай від опонента підстав його тверджень, аргументів і заперечуй їх. Метод дослідження й доведення має відповідати об'єкту й предмету дискусії).

6. Опертя на факти. (Твердження буде істинним, якщо, по-перше, відсутні факти, що його заперечують, по-друге, існують факти, що його підтверджують. Не можна спиратися лише на вигідні факти і відкидати ті, що не вигідні).

7. Поєднання принциповості й толерантності. (Будь сміливим і послідовним у аргументації й перевірці фактів, але будь толерантним у спілкуванні. До кожного треба ставитися як до особистості, але в той же час намагатися зрозуміти спонукання опонента та його інтелектуальний потенціал).

8. Чесність та свобода від самообману. (Здатність відмовитися від власної думки. Особливе значення це правило має при сутичках істин розуму з моральними, релігійними, світоглядними принципами. Чесність вимагає віддавати пріоритет експерименту).

9. Будь критиком власних поглядів та ідей. (Шукай помилки у своїй теорії, поглядах, позиції. Пам'ятай: всі люди «талановиті» у доказах своєї правоти й оправдуванні своїх помилок).

Висновки. Філософія як наука про мислення відіграє суттєву роль у інтелектуальному й духовному розвитку людини. Мислення починається з усвідомлення проблем і встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Критичне мислення постає, з одного боку, як закономірна реакція на ускладнення світу, а з іншого – як реакція на догми марксистської філософії та ідеології. Критичне мислення ґрунтується на положеннях формальної й діалекти-

чної логіки, а його метою є пошук істини. Мислення Нового часу, втративши теорію ступенів духовного розвитку втратило орієнтири й критерії у розумінні людини. У світі відсутні загально визнані засади суспільного буття – первоначала, а тому певні типи людини використовують цю ситуацію для досягнення своєї вигоди. Критичне мислення – це мислення, яке само себе вдосконалює, допомагає людині віднайти Істину буття.

Примітки

1. Аристотель. Метафизика Сочинения: в 4 т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Т. 1. Москва: Мысль, 1976. С. 94–95.
2. Там само. С. 390.
3. Фромм Е. Втеча від свободи. Пер. з англ. М. Яковлева. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. С. 244.
4. Там само.
5. Мамардашвили М. Беседы о мышлении. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус. 2019. С. 7; Мамардашвили М. Как я понимаю философию... / сост. и предисл. Ю. П. Сенокосова. Москва: Прогресс, 1990. С. 115, 181.
6. Жеребкін В. Є. Логіка: Підручник. Київ: Знання. 2008. С. 25–107; Тофтул М. Г. Логіка. Підручник, 2-е вид. Київ: Академія, 2008. С. 19–104.
7. Аристотель. Метафизика. Сочинения : в 4 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1976. С. 70, 72.
8. Аристотель. Физика. *Аристотель. Сочинения*: в 4 т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. Т. 3. С. 87.
9. Там само. С. 86.
10. Аристотель. Метафизика. Сочинения : в 4 т. Т. 1. С. 147.
11. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: сб.: пер. с нем. / под ред. А. Л. Доброхотова. Москва: Высш. шк. 1991. С. 104.
12. Там само.
13. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 9–28.
14. Енцикліка *Fides et ratio* Святішого отця Івана Павла II до єпископів католицької церкви про співвідношення віри й розуму. Київ-Львів: Кайрос, Свічадо, 2000. С. 145.

15. Там само. С. 8.
16. Там само. С. 12.
17. Там само. С. 14–15.
18. Там само. С. 52.
19. Сабадуха В. О. *Метафізика суспільного та особистісного буття*: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 202–211.
20. Бердяев М. *Філософська істина та інтелігентська правда. Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 9.
21. Хайдеггер М. *Разговор на проселочной дороге*. С. 103.
22. Горбань Р. А., Горбань В. М., Витвицька Е. Р. Теоретико-методологічні засади богослов'я культури в історіософії Миколи Бердяєва. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2022. № 2. С. 108. DOI: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.13>.
23. Мамардашвили М. *Беседы о мышлении*. С. 160.
24. Сабадуха В. О. *Метафізика суспільного та особистісного буття*: монографія. С. 315–323.
25. Татаркевич В. *Історія філософії*: Т. 1: Антична і середньовічна філософія. Львів: Свічадо. 1997. С. 180.
26. Кант І. *Критика чистого розуму. Кант І. Сочинения*: в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 3. С.87.
27. Кушаков Ю. В. *Нариси з історії німецької філософії Нового часу*. Київ: Центр навч. л-ри, 2006. С. 88.

Додаткова література

1. Букингом Дж. *Путеводитель по будущему, составленный специалистами: Прогнозы 50 самых влиятельных экспертов Америки / Дж. Букингом (при участии Тиффани Уорд); пер. с англ. М. Жуковой*. Москва: АСТ Астрел, 2011. 351 с.
2. Вильденбант В. *История древней философии*. Пер. с нем. Под ред. А. И. Введенского. Киев: Тандем, 1995. 368 с.
3. Етінген Г. *Перегляд позитивного мислення: на основі нової науки про мотивацію / Пер. з англ. Л. Герасимчука*. Київ: Наш Формат, 2015. 208 с.
4. Кант І. *Основы метафизики нравственности*. 1785. *Кант І. Сочинения*: в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 1. С. 219–310.
5. Маркузе Г. *Одномерный человек*. Москва: REFL-book, 1994. 368 с.
6. Реале Дж. *Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней*. Т. 1. Античность. СПб.: Петрополис, 1994. 336 с.

7. Сабадуха В. О. Концепція чотирьох рівнів духовного розвитку людини як методологічне підґрунтя розв'язання проблеми толерантності. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності*: матеріали доп. та виступ. Міжнар. наук.-теорет. конф. (Житомир, 1–2 жовт. 2015 р.). Житомир: Вид. Євенок О. О., 2015. С. 49–52.

8. Сабадуха В., Сабадуха О. Тайна Одкровення та Апокаліпсису: узмістовлення символіки. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 66–81.

9. Слотердайк П. Критика цинічного розуму: Пер. з нім. Київ: Тандем, 2002. 544 с.

10. Тягло А. В. Критическое мышление на основе элементарной логики: [учеб. пособие] Харків: Центр удосконалення соціологічного образования, 2001. 210 с.

11. Тягло О. В. Критичне мислення: [навч. посібник] Харків: Основа, 2008. 187 с.

12. Тягло А. В. Логика критического мышления (в конспективном изложении) Харьков: Харьковский ин-т управления, 1996. 72 с.

13. Тягло А. В., Воропай Т. С. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. Харьков: Изд-во Ун-та внутренних дел, 1999. 285 с.

14. Gorban R. A. Prophetic Philosophy of Mykola Berdyaev as the Art of Understanding in the Context of Global Crisis. *Journal of Religious & Theological Information*. Vol. 20 (1). 2021. P. 10–22. DOI: <https://doi.org/10.1080/10477845.2020.1864884>

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняються знання від гадок?
2. Проаналізуйте відмінності між розумом і здоровим глуздом.
3. У чому полягають принципові відмінності між формальною й діалектичною логікою?
4. Чим відрізняється ідея від поняття як форми мислення?
5. Просвітництво проголосило культ розуму, а в дійсності мало на увазі здоровий глузд. Який закон логіки порушили філософи епохи Просвітництва?
6. Сформулюйте зміст коперніканського перевороту, здійсненого Кантом у теорії пізнання.

7. Поясніть зміст думки М. Мамардашвілі про чесність мислення.
8. Сформулюйте зміст діалектичного методу.
9. На основі яких понять Г. Гегель описував структуру конкретної речі?
 10. Проаналізуйте зміст принципів діалектики.
 11. Проаналізуйте причини, що змусили К. Поппера розробляти теорію критичного мислення.
 12. Чому людина боїться істини про власну сутність?
 13. Чи можна ставити питання про істину щодо людини?
 14. Сформулюйте визначення й окресліть зміст критичного мислення.
 15. Чим Ви можете пояснити необхідність критичного мислення в громадсько-політичній та професійній сферах?
 16. Сформулюйте критерії критичного мислення?
 17. Чому люди впадають в омани?
 18. Що, на Ваш погляд, може бути поштовхом до розвитку критичного мислення?
 19. Якими критеріями слід керуватися, щоб протистояти оманам?
 20. Чи треба доводити самому собі, що власні погляди можуть бути помилковими?
 21. У чому полягають відмінності критичного мислення від інших видів мислення?
 22. Чому більшість людей виявляються нездатними до критичного мислення?
 23. Поясніть причини надзвичайних «здібностей» людей у доказах своєї правоти й оправдовуванні власних помилок.
 24. Поясніть відмінності у змісті понять «сутність» та «існування».

ТЕМА 2.

Метафізична теорія особистості як теоретичне підґрунтя духовного розвитку людини та формування критичного мислення

План

1. Філософські витоки теорії ступенів духовного розвитку людини.
2. Метафізична теорія особистості: її теоретична та практична значущість.
3. Структура здібностей людини. Інтелектуально-психологічні можливості людини в контексті метафізичної теорії особистості.

Мета та завдання теми: розкрити теоретичну та практичну значущість теорії ступенів духовного розвитку для професійного й інтелектуального становлення людини, що передбачає вирішення таких завдань: 1) виявити генезу уявлень про ступені духовного розвитку людини; 2) сформулювати основні положення метафізичної теорії особистості; 3) проаналізувати структуру здібностей людини та інтелектуально-психологічний потенціал людини різного ступеня розвитку.

Ключові терміни і поняття: особистість, ступені духовного розвитку людини, здібності, структура здібностей, професійна складова здібностей (вміння та знання), інтелектуальна складова (мислення й спонукання), актуальний ступінь розвитку, потенційний ступінь розвитку.

1. Філософські витоки теорії ступенів духовного розвитку людини

Філософські концепції людини у стародавній філософії. Філософські погляди на людину у стародавній філософії ґрунтувалися на принципі ієрархії (духовної досконалості), який означав наростання духовного потенціалу людини, її здатності до контролю за тілесними потре-

бами. Навколо проблеми людської сутності в історії філософії відбувалася відкрита або прихована світоглядна боротьба, бо жодна філософська система не змогла залишити її без уваги. Це відбувалося тому, що за своїм змістом і значущістю здібності відігравали пріоритетну роль у життєдіяльності людини й суспільства.

Зародження ієрархічного підходу до розуміння людини відбулося у китайських філософів Лао-цзи й Конфуція. Так, наприклад, Конфуцій (551–479 до н.е.) виділяв такі ступені духовного розвитку людини: ница, посередня й шляхетна людина. Ница людина спонукувана задоволеннями, не знає почуття гідності та обов'язку, зневажливо ставиться до шляхетної людини, натомість шляхетна людина живе почуттям справедливості, розмірковує про те, як краще виконувати свої обов'язки. Посередню людину Конфуцій розглядає як людину, яка відірвалася від ницої, але не доросла до шляхетної¹.

Основоположниками ієрархічного підходу до внутрішніх якостей людини в європейській філософії є філософи піфагорійської школи, життя й світогляд яких спиралися на певну ієрархію цінностей. На перше місце вони ставили прекрасне й добродійне, на друге – вигідне й корисне, на третє – приємне й усе, що приносить задоволення. Платон (427–347 до н.е.) виокремив такі типи людини: «раб самого себе» і «володар над собою»². Надалі філософ уточнив і виділив чотири ступені розвитку людини: людина із залізними, мідними, золотими й божественними здібностями³. Аристотель (384–322 до н.е.) визнав ієрархічний підхід Платона до розуміння людини й виокремив три рівні її розвитку та відповідно три способи життя: перший зорієнтований на задоволення, саме з цього приводу Аристотель сказав, що «природа людей рабська»; другий – на досягнення високого соціального статусу й пошану від держави; третій – на філософське розуміння

життя, що узагальнив у твердженнях: тварне існування, діяльне й споглядальне життя⁴. Римський філософ-стоїк Л. А. Сенека (4 до н.е. – 65 н.е.) під різними назвами висвітлює три ступені духовного розвитку людини. Перший – «створіння нерозумні». Другий – «розумні, хоч їхній розум ще не досконалий». Людей цього ступеня філософ характеризує як посередностей, які гидкі як для себе, так і для інших. Ця людина знає, що таке добродетель, але вагається між добродетельним життям і вигодою, а тому й дістала назву «середина». Третій – цілісна, досконала, добродетельна людина. Це мудреці, які є носіями духу й живуть для інших. Установка на іншу людину є настільки важливою, що Сенека стверджував: хто не живе для іншої людини, той не живе взагалі⁵.

Отже, в стародавній філософії виділяють нищу людину, шляхетну й між ними поміщують посередню. Стародавні філософи усвідомили роль і значення шляхетної людини для життєдіяльності суспільства. Безумовно, соціальна нерівність детермінувала розробку ієрархічного підходу до сутності людини, але не варто цей вплив абсолютизувати.

Філософські концепції людини у християнстві та середньовічній філософії. Ідею духовної ієрархії в християнстві започаткував ап. Павло. Його висловлювання насичені поняттями «душевна» й «духовна» людина (1 Кор. 2:14; 2:15), «зовнішня» й «внутрішня» (2 Кор. 4:16). Тілесна людина не має інтелектуально-психологічного потенціалу для усвідомлення того, на яких началах розбудоване суспільство. Їй залишається лише дотримуватися настанов духовної людини доти, поки не підніметься до її рівня. Апостол Павло зауважує: «Духовний же судить про все, а про нього ніхто не може судити» (1 Кор. 2:15). Отож ап. Павло осмислював реальність і людську сутність крізь

призму духовної ієрархії й не вбачав у цьому будь-якої дискримінації, а, навпаки, доводив, що це є законом буття.

На основі принципу духовної ієрархії Альберт Великий (бл. 1193–1280) виділив три роди душі: вегетативну, чуттєву й інтелігібельну (розумну)⁶. Характеристики вегетативної людини збігаються з ознаками тілесної, чуттєвої – корелюють з якостями душевної, а характеристики інтелігібельної – це якості духовної людини. Тома Аквінський підсумував ієрархічний підхід до розуміння людських якостей у вислові: «Якісь створіння називаються вищими відповідно до того, що вони є досконалішими у благості», а тому нижчі створіння мають підкорятися вищим⁷. Отож середньовічні філософи продовжили традицію стародавньої філософії й вважали, що сутність людини ієрархічна. Принцип духовної ієрархії орієнтував людину на те, щоб вона керувалася моральними нормами, розумом, контролювала потреби тіла, спонукання до діяльності й прагнула духовної досконалості.

Уявлення про сутність людини підсумував християнський мислитель І. Золотоустий (347–407), який чітко визначив протилежність між філософським і християнським розумінням людини. Мислитель зауважив, що філософи визначають сутність людини через розум, володіння знаннями, а християнське осмислення людини ґрунтується на доброчесності, здатності творити добро, діяти в інтересах ближнього⁸. Отож християнське розуміння людини пов'язане з її моральними якостями.

На основі ієрархічного розуміння людської сутності та християнської доброчинності формується поняття особистості. Бути особистістю означає бути доброчинною людиною та суб'єктом моральної діяльності. Християнське розуміння особистості започатковує новий принцип відносин між людиною й суспільством. Взірцем людини є особистість, але, незважаючи на це, усі його члени єдино-

суцні і до кожного слід ставитися як до особистості. В основі християнського розуміння особистості лежить потреба подолання тілесного животіння й досягнення внутрішньої досконалості, а тому не буде перебільшенням твердження: ідея особистості має антиязичницьке спрямування. Християнство не просто відкриває новий аспект реальності – особистість, але й утверджує її абсолютне значення. Особистість у християнстві – це досконала людина. Отож християнство – це не лише релігійний світогляд, але й нове уявлення про людську сутність. Особистість постає основою суспільства – субстанцією. Християнство заперечувало використання поняття «особистість» для підкреслення субординації на основі майнового статусу. Церква взяла на себе відповідальність бути уособленням особистісного начала. Утіленням його мали бути служителі Церкви, але, на жаль, деякі з них були лише звичайними виконавцями й за своїми внутрішніми якостями виявилися не здатними бути уособленням особистості.

Отже, поняття особистості в християнстві орієнтувало людину на вдосконалення й доводило, що особистість є субстанцією буття, тобто здібності цього типу людини має визнавати суспільство, й вони мусять бути покладені в основу суспільного буття. Християнське розуміння особистості побудоване на єдності принципів субординації (духовної ієрархії) та координації (соціально-правової рівності). Особистість заперечує не лише робовласницьке, але й будь-яке класове суспільство взагалі, максимально протистоїть природному існуванню людини і відображає її прагнення до всезагального буття. Отож філософським змістом християнства є ідея особистості як досконалої людини.

Філософські концепції людини в епоху Відродження.
Погляди філософів епохи Відродження розділилися. Так, італійський філософ М. Кузанський (1401–1464) виділяє

рівні розвитку людини: чуттєва (орієнтується на насолоду), посередня (наділена здоровим глуздом і очолує нижчих) і мудра (наділена розумом)⁹. Ієрархічного підходу в поглядах на людину дотримувався й голландський теолог Еразм Роттердамський (1466–1536).

Інший напрям розуміння людини розвивав італійський філософ і політичний діяч Н. Мак'явеллі (1469–1527). Для нього первинними є матеріальні потреби людини, а тому він у своїх роздумах спирається на ті типи людини, у яких переважає матеріальне. Мак'явеллі зайняв таку позицію під впливом нових соціально-економічних умов життя. Філософ формулює ідею подібності людей усіх історичних часів. «Усі людські справи роблять люди, які мали й завжди матимуть ті самі пристрасті, і тому вони неминуче повинні давати *однакові* результати»¹⁰.

Сучасна філософія вважає, що епоха Відродження започаткувала гуманістичну версію життя. Філософи зазвичай посилаються на «Промову про гідність людини» (1486) Піко делла Мірандоли (1463–1494), який послідовно відстоює ідею незалежності людини, її право на самовизначення. Насправді він на місце Бога ставить людину, щоб з цього постаменту їй було краще спостерігати за тим, що відбувається у світі. Мірандола наголошував, що людина здатна стати тим, ким захоче, проте не врахував її прагнення до тілесного комфорту. Отож не зрозумів, що людині для вдосконалення потрібен ідеал. Гуманісти епохи Відродження припустилися помилки, яку відтворювали наступні покоління філософів: вони забували, що людині потрібен живий приклад для того, щоб вона вийшла за межі тілесних задоволень у сферу духовного розвитку.

Отже, епоха Відродження породжує протилежні погляди на людину. З одного боку, у творчості Кузанського й Роттердамського зберігається ієрархічний підхід до розуміння людини. Вони віддають належне духовній людині,

якій має належати пріоритет. З іншого боку, виникає й протилежне трактування, що представлене спадщиною Мак'явеллі, який уніфікував погляди на людину, сформулювавши принцип однорідності. Мірандола започатковує антропологічний гуманізм, безмежну віру в можливості людини.

Проблема людини й особистості в епоху Просвітництва. Англійський філософ Т. Гоббс (1588–1679) тлумачить особистість у контексті її здатності бути суб'єктом діяльності в державних і громадських справах. Особистість – це людина, яка здатна бути суб'єктом діяльності. Англійський філософ Дж. Локк (1632–1704) пов'язав поняття особистості з такими якостями людини, як розум і здатність до рефлексії. «Особистість є розумна, мисляча істота, яка має розум і рефлексію...»¹¹. Акцентування на тому, що розум і рефлексія є основними характеристиками особистості, заперечує роль і значення моралі, отже, переставляє акценти у змісті цього поняття. Таке «переосмислення» пояснюємо тим, що розбудова держави та громадянського суспільства вимагали, щоб кожна людина свідомо дотримувалась законів. Соціально-політична ситуація змушувала філософів розробити концепцію, щоб до кожної людини можна було ставитися як до розумної істоти.

На противагу християнській концепції особистості як духовно досконалої людини французький філософ К. Гельвецій (1715–1771) розробляє концепцію інтелектуальної рівності: усі люди мають від природи однакові розумові здібності, а відмінності залежать від виховання. У цьому вислові звертаємо увагу на словосполучення «однакові розумові здібності»¹². Вважаємо, що ця думка корелюється з поглядами Мак'явеллі про однорідність людей.

Розбудова громадянських суспільств у Європі об'єктивно потребувала свідомих громадян. Для розв'я-

зання цієї проблеми філософи-просвітники переносять поняття особистості у світську філософію й тлумачать його з позиції нових соціально-політичних умов буття: особистість – це людина, яка є суб'єктом діяльності в соціумі (Гоббс), свідомо й розумна (Г'юм, Локк). Незважаючи на деякі розбіжності між цими поглядами, спільним у них є те, що в них особистість трактують з позиції наявності свідомості. Дійсно, державне та громадське життя вимагало від кожної людини, незалежно від соціального статусу, етичних і релігійних переконань, щоб вона свідомо дотримувалась правових норм і законів. Утім, цей підхід проігнорував відмінності, що існують між людьми з позиції рівня їхнього духовного розвитку та моральних якостей.

В епоху Просвітництва в суспільній свідомості починає формуватися уявлення «кожна людина – особистість», що в ХХ–ХХІ ст. вважають науково доведеним фактом. Якщо це так, то хто, де й коли це обґрунтував? Автор підручника намагався відшукати відповідь на ці запитання, але не знайшов, тому напрошується висновок: це не науковий факт, а ціннісне судження, що виникло за певних обставин і було вигідне панівному типу людини. Вважаємо, що цей концепт є результатом впливу колективного несвідомого на мислення філософів-просвітників, який виявився психологічно комфортним, оскільки кожна людина робить висновок: якщо всі особистості, то і я теж особистість. Така логіка нібито піднімає людину до всезагального, але це занадто спрощене сходження до особистості.

Концепт «кожна людина – особистість» – це продукт повсякденного мислення, здорового глузду, який ототожнює внутрішній і зовнішній аспекти життєдіяльності людини, а точніше, заперечує принципові відмінності між сутністю та існуванням. Привабливість цього концепту полягає в таких його положеннях: по-перше, заперечує важкий для психоло-

гічного сприйняття принцип ієрархії і створює ілюзію рівності; по-друге, нехтує мораллю, а тому відмінє вимогливість людини до себе; по-третє, проголошує «ідеали», досягнення яких не потребує зусиль, «ідеалом» стала посередність; по-четверте, віддає перевагу зухвалим, пересічним й аморальним особам. У підґрунті середньовічної легітимності лежав принцип духовної ієрархії, що було моральною й духовною основою права на владу. Буржуазія не мала легітимного права на пріоритетне положення в суспільстві. Концепт «кожна людина – особистість» був нелегітимний, оскільки суперечив усталеним філософським поглядам, проте дав буржуазії політичне й моральне право на пріоритетне становище в суспільстві. На основі такого світоглядного перевороту буржуазія отримала право на владу.

Отже, концепт «кожна людина – особистість» не ліквідував соціальної ієрархії, а призвів до ще більшої нерівності. За задумом його творців та adeptів (Гельвецій, Гоббс, Г'юм, Локк, Лютер, Мак'явеллі та ін.) цей концепт мав стати філософським обґрунтуванням справедливого суспільства, але став причиною зростання соціального хаосу й деградації. Формальне проголошення людини особистістю ще не робить її особистістю.

Проблема особистості у німецькій класичній філософії. Розмірковуючи над засадами суспільного буття, засновник німецького ідеалізму І. Кант (1724–1804) розвиває християнський підхід до проблеми особистості – досліджує її в контексті моралі, яка становить найглибший вимір людини. Особистість постає як результат вищення людини над власною природою. На спонукання моральним законом здатна лише особистість, яка є вільною й незалежною від власної природи. Ідея особистості демонструє пересічній людині водночас як власну недосконалість, так і вірець, до якого вона має прагнути.

Особистість у Канта – це досконалість, до якої людина має розвиватися через моральні та інтелектуальні надзусилля, що мусить бути її обов'язком. Заслугує на увагу запропоноване Кантом розуміння особистості, що особистість – це вільна людина, яка незалежна від будь-яких природних механізмів, підпорядкована розуму й моральному закону. Усвідомлюючи, наскільки важко й навіть неможливо відповідати моральним вимогам, філософ зазначає: «Повна ж відповідність волі моральному закону є святість – досконалість, на яку не здатна жодна розумна істота...»¹³. Незважаючи на всю складність такої вимоги, філософ висновує, що людина має діяти відповідно до морального закону, якщо навіть виникає небезпека.

Й. Фіхте (1762–1814) конкретизує категоричний імператив Канта. Особистість за допомогою розуму має діяти в інтересах людського роду. Істинним, розумним і вищим життям філософ називає те, яке підпорядковане роду. Фіхте формулює максиму для особистостей: вони мають усвідомлювати принципи (першоначала) епохи, у якій живуть, і діяти відповідно до них. Власне життя особистість приносить у жертву роду. У контексті підпорядкування індивідуального життя родовому філософ тлумачить добродійність і людські пороки. Добродійність – це забувати про власні потреби заради роду, а порок – думати про себе й діяти задля себе. Той, хто не думає про людський рід, є примітивною й нещасною людиною, якими б добрими справами не прикривався. Логіка аналізу приводить філософа до того, що він виділяє шляхетну й кращу людину, ницу й нерозвинену¹⁴, між якими мало спільного. Шляхетну людину Фіхте характеризує через досконалу самосвідомість, яка оволодіває сама собою. Отже, філософ започатковує соціологічний підхід до розуміння особистості в контексті індивід – рід.

Проблему особистості Ф. Шеллінг (1775–1854) підносить до фундаментальних основ своєї філософії разом із проблемою свободи волі, добра, зла, морального закону. Поділяючи ієрархічний підхід до розуміння сутності людини, філософ виділив два рівні її розвитку: інстинктивна людина та особистість. Інстинктами живе маса, а особистість живе розумом¹⁵. Незважаючи на те, що особистостям притаманні надзвичайні риси, філософ уважав, що особистісне начало є в кожній людині й вона здатна його досягти, але для цього потрібні певні умови і неабиякі внутрішні зусилля. Шеллінг доводив, що буття тримається на особистостях і лише вони живуть повноцінним життям: «Тільки в особистості є життя»¹⁶.

Г. Гегель (1770–1831) досліджував проблему особистості в релігійному та правовому аспектах. У релігійному аспекті філософ аналізував особистість у ракурсі призначення людини, а точніше, з позиції двох протилежних підходів: людина сама в собі є добро чи зло. Зло в людині філософ пов'язував з її природою¹⁷. Ставлення Гегеля до тілесної природи людини однозначне: людина, яка живе під впливом природних спонукань, є рабом своїх пристрастей. У контексті філософії Канта Гегель сформулював абсолютну вимогу до людини: вона не має права підкорятися природному началу, бо має розум і волю. У процесі духовного розвитку людина мусить долати своє природне існування, але усвідомлення цієї потреби приходить лише в стані межового напруження.

Свої роздуми щодо змісту поняття «особистість» Гегель узагальнив у висновку: «Люди мають особистість з огляду на свою духовну природу»¹⁸. Це твердження не слід розуміти буквально, що кожна людина актуально є особистістю. Філософ розглядав людину особистістю в потенційному сенсі, а невідчуженими її атрибутами вважав свободу, волю, моральність, релігію.

Підсумовуючи погляди Канта, Фіхте, Шеллінга й Гегеля, зазначимо, що вони визнавали принцип духовної ієрархії. Особистість – це людина, яка піднялася над своїм природним еством і постає як заперечення природного буття. Особистість – це те, до чого має прагнути людина.

Надбання німецького ідеалізму було розвинуте у філософії Ф. Ніцше (1844–1900). На основі принципу духовної ієрархії філософ виділив три рівні розвитку людини: юрба й аристократи духу, а між ними помістив найнебезпечніший тип, який називає паразитом. «Найогиднішу тварюку, що траплялася мені серед людей, я назвав паразитом. Вона прагнула не любити, та все ж із любові жити»¹⁹. Наведена характеристика цілком збігається з ознаками посередньої людини, яка завжди живе за рахунок інших, а найчастіше – за рахунок особистостей. Ніцше розчарований людиною. Людський натовп не вірить у аристократів духу, тому галасує: «Ми всі рівні!», ось популістська форма концепту «кожна людина – особистість». З цього приводу він скаже, що це «безглуздя більшості».

Вважаємо, що філософія має повернутися до ієрархічного розуміння людини, що було притаманне від стародавньої філософії до філософії Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля й Ніцше. Відмова від принципу духовної ієрархії означала заперечення ідеї особистості як досконалої людини, для якої моральний закон є святим. Філософія, знищивши ієрархічний підхід до розуміння людини, стала розвивати безплідний напрям – «кожна людина – особистість». Під тиском цієї тенденції гуманітарні науки й суспільство дістали знеособлений напрям розвитку.

Особистісні й знеособлені тенденції у світовій філософії XX ст. Досліджуючи тенденції розвитку європейської історії, німецький філософ, історик і культуролог О. Шпенглер (1880–1936) виокремлює два типи людини,

які позначає поняттями Dasein (існування) та Wachsein (бути в процесі розвитку, зростання)²⁰. Зміст Dasein філософ трактує як життєдіяльність у межах заданого напрямку, а Wachsein – як напруження, коли людина намагається зрозуміти причини, наслідки історичних подій та вийти за межі негативної тенденції. Отож сутність людини Шпенглер визначає на основі способу її буття.

На знеособлені тенденції відреагував німецький філософ М. Шелер (1874–1928), який відродив філософську антропологію та звернув увагу на те, що поняття особистості слід уживати тоді, коли йдеться про певний щабель духовного розвитку, а не просто про людину. Свою позицію філософ обґрунтовував тим, що поняття особистості не вичерпується поняттям свідомості, а «поширюється лише на тих людей, котрі безпосередньо опановують своє тіло й почуваються як *господарі* щодо нього»²¹. Шелер розрізняв поняття «особа» й «особистість». Поняття «особа» він трактував на основі понять «дієздатність» і «правова відповідальність», а поняття «особистість» поєднував із моральною відповідальністю²². Філософ доводив, що правова відповідальність пов'язана зі свідомістю, яка фіксується в понятті дієздатності, тоді як моральна – з рефлексією над своїми діями й стосується моральної відповідальності. Загальний висновок Шелера: особистість мусить мати пріоритет у суспільстві.

З праці іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета (1883–1955) «Бунт мас» (1929) розпочинається нова сторінка в дослідженні людини. Філософ доводив, що в усі часи люди розподілялися на два основні типи – вимогливі до себе й ті, кого несе течія життя. Перших він називає добірними, шляхетними людьми, а других відносить до маси. Філософ наголошував, що його класифікація не соціально-класова, а соціально-психологічна, тому в кожному класі можна знайти людину маси й обрану меншість, і навіть у

панівних класах у сучасних умовах може переважати «плебс»²³. Проаналізуємо основні ознаки людини маси. Спонуванням до діяльності в неї є неймовірний потяг до задоволення життєвих бажань. Вона сприймає лише те, що не виходить за межі її спрощеного розуміння. Психологічна інертність та інтелектуальна обмеженість породили в посередній людині нетерпимість до інакодумців, бо вона відчуває смертельну ненависть до всього, що не схоже на неї. Людина маси не може прийняти діалог, а тому обирає метод насильства. Ортега-і-Гассет зробив два висновки. *Перший*: людина маси не здатна розв'язувати проблеми, що об'єктивно з'являються в процесі діяльності, а точніше, вони є результатом її обмежених здібностей. *Другий*: шляхетна людина піклується про соціальні наслідки власної діяльності більше, ніж про власний добробут, тому є спадкоємицею норм культури та суспільних форм буття. Отож філософ знайшов важливий критерій, що відрізняє особистість від людини маси, – це турбота про відтворення суспільних форм буття.

Ієрархічний підхід до розуміння людської сутності є основою поглядів німецько-американського філософа й психолога Е. Фромма (1900–1980). Філософ виділяє плідні й неплідні соціально-психологічні орієнтації людини. Аналіз розпочинає із неплідних орієнтацій. Суттєвою рисою цього типу є параліч критичних здібностей, що робить його залежним від інших. Звичайно, цей тип людини в історії трансформувалася і в сучасних умовах набув нових якостей. На місце соціальної залежності від «господаря» прийшла психологічна залежність від суспільної думки, соціальних мереж, політичних лідерів, повсякденних поглядів. В умовах інформаційного суспільства цей тип набув нових ознак – це нездатність до критичного мислення, що використовується політиками для власної вигоди. Протилежна орієнтація – плідна, творча, коли людина сприймає світ з усіма

його суперечностями, але разом з тим збагачує його своєю енергією. В основі плідного типу лежить любов до конструктивної діяльності²⁴. Безумовно, цей тип людини здатний до критичного мислення. Отож Фромм констатував наявність у житті різних типів і дав їм сучасні соціально-психологічні характеристики.

Характеристику знеособленого типу людини знаходимо в працях німецько-американського філософа Г. Маркузе (1898–1979), який уживає поняття «одновимірна людина». Синонімом одновимірної людини у філософа є поняття «раб». Зауважимо, що це поняття Маркузе вживає без лапок. Учений характеризує внутрішній світ сучасного раба як «щасливу свідомість»²⁵. Він сконцентрований на матеріальних потребах, погоджується з недоліками суспільства, стає предметом маніпуляцій, відтак є співучасником зла.

Отже, у провідних філософів, психологів ХХ ст. присутня ідея ступенів духовного розвитку, але вона прихована, бо у суспільно-політичній і науковій свідомості панує ціннісне судження: «кожна людина – особистість».

Ієрархічний підхід до людини в українській філософсько-релігійній та соціально-політичній думці. Філософ і богослов К. Сакович (1578–1647) у площині поглядів Аристотеля, Альберта Великого виокремлює вегетативну, чутливу й раціональну душу та описує особливості кожного типу²⁶. Окремо розглядає ознаки розумної душі, якій притаманне духовне буття, яка віддає пріоритет спільним інтересам. І. Вишенський (1550–1621) виділяє два принципово різні ступені розвитку людини: хлопів і шляхтичів. Хлопом є той, хто «цьому світові, як мужик, як хлоц, як пійманець, як невільник служить...»²⁷, тобто є невільником, залежним від світу. Філософ критикує ті спонукання людини, які йдуть від тіла. Сучасною філософською мовою ці вислови слід розуміти так: шляхетною є людина, спо-

нукувана духовними, абсолютними цінностями. Філософ аналізував людину за найсуттєвішою характеристикою – її спонуканнями до життєдіяльності. Отож Вишенський був носієм провідної тенденції української філософської думки – ідеї поділу людей за ступенями духовного розвитку.

У творах Г. Сковороди (1722–1794) бачимо людей різного ступеня розвитку. Так, у творі «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» відбувається діалог між персонажами, які уособлюють діячів залежного (Єрмолай), посереднього (Афанасій), особистісного (Григорій, Лонгін) ступенів розвитку. Єрмолай висловлює свою життєву позицію так: «Як на мене, найкраще, коли бути задоволеним усім». Гадаємо, що в цій думці зафіксовано потреби людини, які не виходять за межі власного тіла, тобто можна впізнати тілесну людину. Афанасій намагається поєднати матеріальні та соціальні цінності: «Я бажав би стати людиною високочиною, <...> щоб будинок мій був венеціанський, сад флорентійський...». У цих роздумах зафіксовано потреби, спонукання й цілі зовнішньої (посередньої) людини. Меркантильним спонуканням Єрмолая та Афанасія Сковорода протиставляє життєві цінності Лонгіна та Григорія, які вважають, що щастя залежить від рівня розвитку внутрішнього світу людини й полягає в пізнанні та спорідненій праці²⁸. Життєві цінності Лонгіна та Григорія мають чітке особистісне спрямування.

Підсумовуючи погляди Сковороди, зазначимо, що він продовжує традицію Платона й особистісний ступінь розвитку – істинну людину – підносить до рівня божественного. Ідея спорідненої праці постає як умова подолання відчуження, досягнення щастя, гуманних стосунків між людьми, які мають ґрунтуватися на любові.

Поєма І. Франка «Мойсей» (1905) є філософським дослідженням ролі особистості в розвої нації. Образи Авірона й Датана – це образи людини посереднього ступеня розвитку, які є носіями «жолудкових ідей». Вони не бажають шукати шляхів до свободи й особистісного буття, а тому намагаються психологічно знищити Мойсея. Якщо Авірон і Датан – це ідеологи юрби, то Азазель – найвищий ступінь розвитку посередньої людини – демон, чорна людина.

Ідею духовного вдосконалення успадковують філософи української діаспори. Вона стає предметом дослідження Ю. Вассіяна, Д. Донцова, О. Кульчицького, С. Ленкавського, Є. Онацького, Я. Стецька, М. Шлемкевича, В. Яніва та ін. Так, Д. Донцов формулює чіткий і практичний критерій, за яким можна розрізнати людину різного ступеня духовного розвитку. В основу розподілу філософ поклав ставлення людини до історичних подій. Існують три способи реагування на історичні події. Перший – «скоритися дійсності». Ми вже знаємо, що підкоряється дійсності людина залежна, вона забуває заради задоволення своїх матеріальних потреб традиції свого народу, мову. Другий спосіб – це традиція пристосування до сильнішого задля отримання вигоди. Третій спосіб – це творити дійсність, до якої здатний «тип людей-творців»²⁹. Отож філософ чітко виділяє три типи людей за їхніми спонуканнями до життя: які підкоряються дійсності, які пристосовуються, і ті, які своєю боротьбою творять нове життя.

Ідея духовної ієрархії в епохи модерну й постмодерну здається архаїчною. Постає питання: чому принцип духовної ієрархії не отримав логічного розвитку? Відповідь знаходимо в українського філософа й літератора Є. Маланюка (1897–1968): принцип ієрархії бере людину в інтелектуально-психологічний полон і вимагає само-

означення. Незважаючи на те, що цей принцип існував у стародавні часи й Середньовіччі як аксіома, у модерний час його намагаються знищити, а тому філософ зазначає, що в кожен епоху його треба доводити знову³⁰. Вважаємо, що ідеї духовної ієрархії немає альтернативи. Визнання принципу духовної ієрархії створює умови для реалізації інших принципів буття.

У сучасній українській філософії ієрархічний підхід до людської сутності майже відсутній. Утім, він проглядається у поглядах В. Табачковського (1944–2006), який виокремлює три форми буття людини: безособову, особову й надособову³¹. Філософ зауважує, що до рівня шляхетної людини не здатна піднятися кожна людина, бо навіть у шляхетної людини можуть бути риси посередньої. Табачковський приймає філософські погляди Ортеги-і-Гассета, але помітно, як важко входила у свідомість українських філософів ідея ступенів духовного розвитку людини.

В. Табачковський розвиває ідею «плекання себе». Плекання себе – це моральний обов'язок людини. Ці роздуми він підносить до всезагального рівня: плекання себе має бути не лише потребою обраних, але й «справжньою соціальною практикою»³². Це узагальнення набуває особливого значення в умовах антрополого-глобальної катастрофи. Усі різновиди залежної та посередньої людини мають плекати із себе особистість, інакше людину чекає остаточна деградація. Ці роздуми пропонуємо сприймати як уточнення тези Протагора про людину як міру речей: не людина є мірою речей, а особистість є мірою розвитку буття.

2. Метафізична теорія особистості: її теоретична та практична значущість

2.1. Узагальнення філософських знань про людину. В історії філософської, релігійної та соціально-політичної думки напрацьовано достатньо знань про ступені духовного становлення людини, що дозволяє зробити узагальнення.

Перший ступінь у світовій і європейській філософії отримав такі назви та характеристики: *нища* – Конфуцій, Епіктет, Г. Гегель; *тілесна* – Еразм Роттердамський; *раб* – Платон, Аристотель, ап. Павло (Рим. 6:6), Г. Маркузе; *мертва людина* – К. Тертуліан; *нерозумне створіння* – Сенека; *неочищена* – Діонісій Ареопагіт; *одноденна тварина* – Григорій Богослов; *вегетативна* – Альберт Великий; *чуттєва* – М. Кузанський; *низькопробна форма людства* – Ф. Шляєрмахер; *фізична* – Й. Шиллер; *інстинктивна* – Ф. Шеллінг; *природна* – Г. Гегель; *буття в-собі* – Ж.-П. Сартр; *одновимірна* – Г. Маркузе; *рецептивна* – Е. Фромм; *дитина* – К. Юнг.

В українській філософії цей тип людини отримав такі назви: *вегетативна душа* – К. Сакович; *хлоп* – І. Вишенський; *маса, юрба* – М. Шлемкевич.

Незважаючи на різні назви, за ними прихований один тип людини, для якого характерна залежність від власних нерозвинутих потреб. Спонуканням у цієї людини є тілесні потреби, а тому вона не знає, що таке свобода вибору. Мислення має одновимірний характер: людина здатна оперувати однією змінною величиною. Гегель про сутність залежної людини писав, що це «голе Я, – це задоволення». Така людина живе в межах чуттєвості, а тому позбавлена свідомості власного Я. Недоліком залежної людини є те, що їй легко нав'язати будь-які думки.

Другий ступінь духовного розвитку людини отримав такі назви: *посередня людина* – Конфуцій, Платон, Сенека, М. Кузанський, Ф. Шляєрмахер; *душевна* – ап. Павло (1. Кор. 2:14), Григорій Богослов; *освічені* – Аверроес; *чуттєва* – Альберт Великий; *homo exterior* – Еразм Роттердамський; *паразит* – Ф. Ніцше; *Антихрист* – В. Соловйов, Д. Мережковський; *сатана* – Н. Гартман, Е. Фромм; *людина маси* – Х. Ортега-і-Гассет; *Das Man* – М. Гайдегер; *homo ludens* – Й. Гейзінга; *homo faber* – Г. Арендт; *буття для-себе* – Ж.-П. Сартр; *Тінь* – К. Юнг; *репродуктивна* – Е. Фромм.

В українській філософії цей тип людини отримав такі назви: *чуттєва душа* – К. Сакович, *хам* – В. Липинський, *ідіот*, *порядна людина* – М. Шлемкевич, *сильна людина* – І. Франко.

Спонукуванням до діяльності в цього типу людини є економічна, політична, правова, моральна, психологічна, світоглядна вигода. Мислення двовимірне, бо здатне оперувати двома змінними величинами, але підкорити свої природні потреби суспільно значущим цілям і власному духовному розвитку не спроможна. І перший, і другий типи здатні бути лише суб'єктами часткової діяльності. Незважаючи на те, що життєві орієнтири недосконалі, у них є потенційні можливості до духовного розвитку.

Людину першого й другого ступенів розвитку деякі філософи об'єднували одним поняттям, бо не бачили принципової відмінності. Так, К. Тертуліан поєднав однією назвою – старозавітна людина. В українській філософії людина залежного і посереднього рівнів отримала такі назви: *нерозумні душі* (раби пристрастей) – Г. Кониський, *істоти конечні* – П. Юркевич, *дольня людина* – Г. Сковорода, *безособова людина* – В. Табачковський. Як на початку християнства, так і на поч. ХХІ ст. цей тип людини переважно орієнтується на комфорт і ви-

году, а тому не здатний бачити перспективи і не спроможний до відповідальної діяльності.

Існує кілька різновидів посередньої людини. Так, Г. Гегель писав про відмінності посередньої людини від залежної, що посередня людина, порівнюючи себе із залежною (буття в-собі), надає сама собі статус справжньої людини. Інший різновид посередньої людини – це пан, який зверхньо ставиться до інших. У людини з такою свідомістю немає гідності, вона орієнтується на вигоду, що еквівалентно руйнації життя; такий тип людини є втіленням зла.

Моральна недосконалість посередньої людини є відбиттям її безвір'я в можливість власного вдосконалення. Аналізуючи сучасний тип посередньої людини – *homo faber*, Г. Арендт зауважує, що вона опинилася в стані краху. Намагаючись осмислити його причини, дослідниця зазначає, що це сталося через неспроможність збагнути відмінність між корисністю та значущістю, а глибинною причиною є те, що новочасна людина керувалася установкою «життя є найвищою цінністю», тоді як найвищою цінністю є світ³³. Проаналізований тип людини варто узагальнити в понятті «посередня людина».

У голову залежної і посередньої людини філософи й політики Нового часу втлумачили ідею уявної духовної рівності: «кожна людина – особистість».

Третій ступінь духовного розвитку людини дістав такі назви: *шляхетна, людина неба* – Конфуцій; *духовна* – ап. Павло (1. Кор. 2:15), Григорій Богослов; *новозавітна* – К. Тертуліан; *цілісна, добродійна* – Сенека; *інтелігібельна* – Альберт Великий; *очищена* – Епіктет, Авіценна; *пророк* – Аверроес; *homo interior* – Еразм Роттердамський; *ідейна, герой* – Дж. Віко, Ф. Шляєрмахер, Г. Арендт; *моральна* – Й. Шиллер; *шляхетна* – Г. Гегель, Х. Ортега-і-Гассет; *людина вищого рівня* – Ф. Ніцше; *особистість* –

К. Тертулліан, І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель; *буття для-іншого* – Ж.-П. Сартр; *старий мудрець* – К. Юнг; *людина плідної орієнтації* – Е. Фромм.

В українській філософії цей тип людини отримав такі назви: *раціональна душа* – К. Сакович, *шляхетна* – І. Вишенський, В. Липинський; *горня людина* – Г. Скородода; *розумні душі* (господарі над власними емоціями) – Г. Кониський; *істоти безконечні* – П. Юркевич; *ідейна, герой* – Я. Стецько, С. Ленкавський, Ю. Липа, М. Шлемкевич; *людина-творець* – Д. Донцов; *справжня* – С. Ленкавський; *особова людина* – В. Табачковський.

Спираючись на українську культурно-історичну традицію дослідження феномену героїзму, Р. Горбань доводить, що поняття «герой», «бог», «вождь», «особистість» за змістом корелюють. Герой-особистість є втіленням свободи, волі, розуму, здатності спонукатися інтересом нації, цілеспрямованості, вірцевості та духовного чину. Призначення героя-особистості полягає в тому, що вони «дають приклад і окреслюють мету тим, хто має силу і хоче цей приклад наслідувати. Своїм розумом і волею герой творить світовий порядок, він не служить суспільності, а повеліває нею»³⁴.

Спонукуванням до діяльності в наведених типів людини є інтерес суспільства, держави. Мислення тривимірне, наприклад, людина цього рівня розвитку здатна поєднувати у своїй діяльності різні аспекти суспільного життя: економічні, політичні, правові, моральні та світоглядні. Мислення особистості здатне рефлексувати над власним змістом. Метою діяльності є розвиток і вдосконалення іншої людини та суспільства. Розум є джерелом *сутностей*, а воля слугує початком *існування*. Отже, розум є механізмом установаження гармонії між тілом і духом, індивідуальним і суспільним буттям.

Особистість народжується тоді, коли людина починає усвідомлювати значущість свого розуму, підпорядковує тіло духу й вимагає, щоб воно жило відповідно до його вимог. Отож особистість автономна щодо нижчих форм суцього, завдяки цьому здобуває простір для розвитку.

Четвертий ступінь духовного розвитку людини отримав такі назви: *богорівна, богоподібна* – Платон; *святий, геній* – І. Кант; *буття для-іншого* – Г. Гегель. В українській філософії цей тип людини має назви: *істинна людина* – Г. Сковорода, *надособова* – В. Табачковський.

Спонукуванням у цих типів людини є Істина, Добро, Краса. Мислення багатовимірне. Інтелектуальний потенціал генія рухається в напрямі досягнення максимальних потенційних можливостей. Предмет і продукт діяльності – створення нових теорій, концепцій у технологічній, науковій і суспільно-гуманітарній сферах. Особистості й генії здатні бути суб'єктами цілісної діяльності й реалізувати своє призначення. Сутність особистості й генія надчуттєва, оскільки вони живуть за законами, що не залежать від емпіричних умов буття. У Гегеля ідею духовної ієрархії людини висловлено в такому ланцюгові понять: буття-в-собі, буття-для-себе, буття-для-іншого³⁵. Геній стає єдиним центром різноманітних суспільних тенденцій (навіть протилежних), що є ознакою її онтологічної вищості, універсальної всеосяжності порівняно з нижчими формами життєдіяльності. Геній постає сам для себе як істина, яка сама себе знає й себе визначає. Спонукаючись істиною, геній здобуває благо для Інших і в очах людей стає героєм, а сам для себе отримує спокій і почуття виконаного обов'язку. Максимально точно роль геніїв у історії висловив К. Ясперс. Він доводив, що Конфуцій, Сократ, Платон, Будда і Христос способом свого життя змінювали людську сутність³⁶.

Отже, від Конфуція до сучасної філософії маємо факт ступенів духовного розвитку людини. Представники вищих рівнів буття є носіями ідеалу, навколо яких відбувається духовне вдосконалення людини. У процесі цього спілкування людина нижчих ступенів засвоює психологію, принципи діяльності, установки вищих типів. Перший і другий типи людини як представники нижчих рівнів буття «сильніші» в соціально-економічному й політичному аспектах, хоча мають меншу змістовну й моральну цінність.

2.2. Вплив соціального механізму життєзабезпечення на ступінь духовного розвитку людини. На соціальний і духовний розвиток людини суттєво впливає рівень практичного освоєння соціального механізму життєзабезпечення (СМЖ), під яким розуміємо ієрархізовану систему-структуру трьох базисних форм економічних відносин: 1) відносини розподілу й отримання (засобів праці і засобів життя); 2) відносини обміну й управління (виробництвом і розподілом засобів праці та засобів життя); 3) відносини власності й володіння (засобами, процесом і результатом – продуктом виробництва)³⁷. Ці відносини завжди діють цілісно й водночас автономно, так що в суспільстві для їх функціонування створюють спеціальні інституції. Людина стає членом суспільства шляхом усвідомлення своїх життєзабезпечувальних зв'язків з іншими людьми.

Складність суспільного життя, економічний фундамент якого утворює СМЖ, відкривається людині не одразу й не в усій повноті, а поступово. Освоєння СМЖ відбувається одночасно з освоєнням відповідної культури: матеріальної, політико-правової, духовної та системи цінностей. Якщо з цілісного СМЖ індивід засвоїв лише частину – відносини розподілу й отримання (щоб жити, треба отримувати за визначеними нормами деяку частину матеріальних благ), то лише ці відносини й будуть дійсним базисом його життєдіяльності. Освоєну частину ме-

ханізму життєзабезпечення буде закріплено у свідомості індивіда у формі психологічної установки – стимулу. Спонукуваний стимулом індивід відчуває залежність від інших людей, страждає від цієї несвободи, підкоряється або бунтує проти неї, прагнучи «вибитися в люди», – він «раб» власної соціально-психічної незрілості. Спонукуванням до життя є зовнішній стимул винагороди чи покарання. Здатність осмислювати процес життєзабезпечення, а разом із тим і будь-який інший, у нього одновимірний, лінійний, причинно-наслідковий: зробив – отримав, не зробив – не отримав. Людина цього рівня може бути суб'єктом діяльності переважно в найпростіших сферах практичної діяльності. Загалом можна сказати, що вона не знаходить себе в суспільному житті й суб'єктом діяльності бути не здатна. Зрозуміло, що йдеться про тілесну, природну, залежну людину.

З тих чи інших причин людина може засвоїти наступний ступінь СМЖ – відносини обміну й управління. Щоб бути успішним, краще бути причетним до сфери управління й обміну та самому встановлювати норми отримання благ як для інших людей, так і для себе самого. Цей факт закріплюється у свідомості у вигляді установки, яка дістала назву «мотив». Спонукувана мотивом вигоди, людина відчуває відчуження від суспільного життя, переживаючи при цьому страх або нудьгу від втрати й незнаходження смислу життя. Здатність осмислювати процес життєзабезпечення, а разом із тим і будь-який інший, у неї двовимірний, що дозволяє їй охопити свідомістю процеси обміну-управління у співвідношенні з процесами розподілу-отримання. Людина, яка живе з установкою на відносини обміну й управління, – це посередня людина.

Людина у своєму розвитку може засвоїти процес життєзабезпечення на рівні відносин власності, що визначають еквівалентність обміну, а також способи й кількість

отримання матеріальних благ. Освоєний механізм життєзабезпечення буде закріплено в психіці у формі установки – інтерес. Спонукуваний інтересом творити добро, нейтралізувати зло, діяч відчуває повну відповідальність за результати своєї діяльності. Він є особистістю цієї соціальної спільноти. Здатність осмислювати процес життєдіяльності, а разом із тим і будь-який інший процес у нього тривимірний, що дозволяє сприймати співвідношення процесів обміну-управління й розподілу-отримання в контексті процесів власності-володіння. Особистість водночас постає суб'єктом освоєння соціуму й культури.

Отже, на соціально-політичний та інтелектуальний розвиток людини суттєво впливає соціальний механізм життєзабезпечення. Іntenція свідомості на той чи інший механізм життєдіяльності веде до формування принципово різних соціально-психологічних установок людини, які визначають спосіб її життя й мислення.

2.3. Метафізична теорія особистості. Виходячи з того, що людина одночасно живе у двох світах – реальному й ідеальному, природному й духовному, цілісна теорія особистості має охоплювати обидві сторони її життя. Людину треба осмислювати в реально-ідеально-динамічній, актуально-потенційно-динамічній системі координат. Синтезуємо здобутки філософії у метафізичній теорії особистості з урахуванням трьох вимірів людського буття.

Перший. У контексті соціально-політичному (існування) мусить діяти принцип: «кожна людина – особистість», тобто до кожного треба *ставитися як до особистості* – усі люди єдиносущні в контексті людських комунікацій. Якщо хтось дозволить собі ставитися до Іншого не як до особистості, то відразу деградує на нижчий ступінь розвитку, тобто в інтересах духовного самозбереження людина не має дозволяти собі знеособлено ставитися до Іншого. Принцип «кожна людина – особистість»

означає, що людина є особистістю стосовно інших, а не стосовно людської сутності. Щодо сутності вона залишається або залежною, або посередньою людиною. Принцип «кожна людина – особистість» соціально обумовлений, з одного боку, залученістю людини до соціально-економічної й політичної діяльності, з іншого – зростанням їхньої свідомості й розвитком внутрішнього світу людини. Додатково цей вимір людського буття можна називати як егалітарний, демократичний. Здається, що такий підхід дає можливість кожному бути повноцінним суб'єктом буття, але це поверхові уявлення. Насправді це фраза, на основі якої відбувається усунення людини від власної сутності. Таке розуміння особистості не відповідає потребам духовного вдосконалення людини й суспільства. Філософія й практика мають чітко розмежовувати принципи рівності та духовної ієрархії – існування й сутності.

Другий. У контексті цілісної діяльності (сутності) має діяти закон «особистість – принцип буття». В ієрархічній системі координат людину слід цінувати за її здібності, здатність бути суб'єктом моральних відносин та цілісної діяльності. Саме цю здатність бути суб'єктом цілісної діяльності покладено в основу пропонованої теорії особистості. Людина як істота, наділена розумом, у своїй самореалізації проходить кілька ступенів розвитку: залежна людина, посередня людина, особистість і геній. Кожен ступінь – це необхідна форма буття, стадія реалізації людиною власної сутності, що відповідає її здібностям й свідомості, а головне – спонуканням до діяльності. Проте за допомогою самосвідомості й власних духовних надзусиль людина спроможна подолати наявний спосіб життя й перейти на вищий. Отож людина в процесі власних зусиль перетворює свої потенційні можливості на актуальні. Особистість робить себе суб'єктом діяльності, відкриває

сутність у собі, а не в об'єкті, що вперше зробило християнство, замінивши питання «що є істина?» на питання «хто є істина?» Перехід до істинного буття здійснюється як у внутрішньому, так і в зовнішньому житті. У внутрішньому світі людина рухається від актуального до потенційного, а в зовнішньому творить світ за законами розуму. Закон «особистість – принцип буття» доводить, що людина є особистістю не за своєю природою, а за духовними зусиллями. Свідомими зусиллями людина здатна контролювати несвідоме і формувати конструктивні установки й доміанти, отже, змінювати зміст власного несвідомого.

Безумовно, ієрархічний підхід до розуміння людської сутності має об'єктивне підґрунтя, бо спирається на роль розуму в життєдіяльності людини. Другий вимір можна назвати ієрархічним, або елітарним.

Третій вимір – динамічний і ґрунтується на принципі доповнюваності. Демократична та ієрархічна концепції особистості є протилежними з позиції формальної логіки, але виходячи з позиції діалектичної логіки протилежності мають об'єднуватися, тому їх слід синтезувати. Демократичний та ієрархічний принципи мають не заперечувати, а доповнювати один одного, але пріоритет має належати ієрархічному принципу.

На якому б ступені духовного розвитку не перебувала людина, вона сама себе сприймає як особистість. Такі її суб'єктивні уявлення, і людина, як правило, не прагне виходити за ці межі й приймає їх за реальність. Суспільству не залишається нічого іншого, як визнати ці уявлення за об'єктивну реальність і *сприймати* людину як особистість. Утім, у філософському (сутнісному) контексті варто уникати тверджень, що кожна людина є особистістю, а слід вважати їх метафорою. Відтак з позиції принципу духовної ієрархії людина залишатиметься залежною чи посередньою. Проте підкреслимо, що у кожного є особис-

тісне начало, але воно, як правило, перебуває у нерозвинутому стані. Тому людину слід називати «залежна особистість» чи «посередня особистість». Зазначені поняття дозволяють не порушувати ані гуманістичний принцип, ані принцип духовної ієрархії. Залежна та посередня людини постають як незавершені особистості, які потребують для свого розвитку як внутрішньої активності, так і зовнішніх умов. Отож залежна й посередня людина є особистістю в можливості. На ступені особистості людина сягає довершеності у тому сенсі, що, з одного боку, сама для себе здобуває здатність, керувати своїми потребами й емоціями, а з іншого – не лише відокремлює себе від колективного несвідомого, соціально-політичних умов буття, але й активно впливає на них з метою їх удосконалення.

Життєдіяльність людини на кожному зі ступенів має доволі усталений характер, тому кожен тип людини займається таким видом діяльності, який відповідає його спонуканням і здібностям. Індивіди, що належать до одного структурного рівня, подібні за своєю суттю, але можуть мати безліч несуттєвих соціально-психологічних та інтелектуальних відмінностей. Перехід із ступеня на ступінь можливий лише за певних умов і матиме характер духовної революції. Людина здатна досягти ступеня особистості, проте може не втриматися на ньому й деградувати до посередньої особистості чи навіть залежної.

Метафізична теорія особистості дає людині свободу вибору: залишатися на тому ступені, який є, чи власними зусиллями створити із себе особистість. Завдяки тому, що особистісне начало наявне у будь-якої людини, вона має критерій для відповіді на вічні запитання: «Хто Я? Хто є хто? Що є що?», а Істину знаходить у собі. Знімаючи недоліки залежної й посередньої людини, особистість постає живим синтезом свободи й необхідності, самосвідомості,

волі, рівності й справедливості. Вона реалізує себе на рівні належного, а тому її життєдіяльність є тотожністю мислення й буття. Про себе особистість може з повним правом сказати: «Я є!»

Особистість – це така *остання* реальність, яку людина свідомо чи несвідомо прагне досягнути в процесі подолання свого природного існування й пошуку істини, а тому в суспільстві вона має бути *першою* реальністю, оскільки утворює підстави буття. Особистість – це максимально мислима людська сутність, яка від епохи до епохи змінює свої соціально-психологічні ознаки, але за суттю залишається незмінною. Своїми духовними можливостями особистість перевищує потенціал знеособленого суспільства. В ідеї особистості закладена можливість досягнення досконалого буття. Метою метафізичної теорії особистості є пізнання механізмів трансформації знеособленого існування людини в особистісне.

Особистість починається з питання «Хто я?», тобто з рефлексії над своїм актуальним духовним потенціалом, способом життя, спонуканнями, зв'язками із соціальним середовищем та ставленням до морального закону. Що значить зрозуміти своє «Я»? Це значить усвідомити детермінанти своєї життєдіяльності, причини, які змушують (спонукають) людину до діяльності. Якщо людина знає свої спонукання-детермінанти і діє відповідно до них, то вона є свідомою людиною (особистістю), а якщо не знає, то – несвідомою. Виходячи з цього основою (одиницею, клітинкою) людської свідомості є спонукання, які закріплюються в соціально-психологічних установках та домінантах.

Відтак сутність людини прихована в людських спонуканнях, які в принципі можуть бути чотирьох типів: стимул, мотив, інтерес та ідеал. Залежна людина спонукається стимулом безпосередніх потреб, посередня – моти-

вами вигоди. Вони нічого не можуть сказати про смисл свого життя, оскільки в них переважають тілесні потреби, а тому їх свідомість нецілісна. Отож залежна й посередня людини є особистістю в можливості. Особистість спонукається інтересами Іншого й суспільства. Перехід на особистісний ступінь буття – це внутрішня революція, яка пов'язана з якісною зміною світосприйняття й життям відповідно до категоричного імперативу. Життя людини має бути цілеспрямованим процесом, суттю якого є розвиток особистісного начала в собі й суспільстві. Розвитку особистісного начала має бути підпорядковане суспільне життя: його соціально-економічний, політичний, правовий, культурний і духовний складники.

Отже, метафізична теорія особистості на основі принципу доповнюваності об'єднує концепцію ступенів духовного розвитку людини та ціннісне судження «кожна людина – особистість» з постулатом: «Людина – динамічна істота: вона або розвивається, або деградує». Запропонована теорія задає нову систему соціальних, інтелектуально-психологічних, культурних і світоглядних понять, що уможливує орієнтацію в суспільстві, й людських відносинах зокрема, є універсальним визначенням сутності суспільного буття, дає людині можливість осмислювати соціум, а також людина отримує ідеал. Метафізична теорія особистості дозволяє пояснити причини зростання хаосу в людській психіці та суспільстві. По-перше, пріоритет матеріального орієнтує людину на постійне зростання матеріальних потреб. По-друге, посередня людина демонструє свою нездатність до розв'язання проблем, блокуючи зусилля особистостей в усіх сферах суспільного життя³⁸.

Особистість з позиції теорії систем є конститутивним елементом суспільства, дозволяє виявити потаємні закони буття: будь-яке суспільство існує доти, доки в ньому пріоритет належить особистостям. Деградація осо-

бистості призводить до виродження суспільства й нації. На нестачу особистостей та геніїв у людській спільноті звернув увагу ще у кін. XIX ст. французький психолог Г. Жолі, який зауважив, що генії, розв'язуючи нагальні проблеми, завжди діють з позиції «гармонійного цілого»³⁹. В умовах панування в соціумі посередньої людини світ постає втіленням матеріальних потреб, натомість в умовах пріоритету особистості суспільство отримує можливість наблизитися до належного.

3. Структура здібностей людини. Інтелектуально-психологічні можливості людини в контексті метафізичної теорії особистості

Уявлення про структуру здібностей людини має бути *першим* принципом, який повинен лежати в основі навчально-виховного процесу. У структурі здібностей людини виокремлюємо професійну складову, що складається зі здібності засвоювати й опредметнювати в продукті трудової діяльності вміння й навички щодо виробництва предмета та здібності засвоювати й використовувати знання – це зовнішня сторона діяльнійності здібності. Інтелектуальна складова складається зі здібності мислити поняттями й образами рух продукту в соціальному просторі й соціальному часі та з компоненти спонукань – внутрішня сторона діяльнійності здібності.

Другим принципом має бути положення: у продукті трудової діяльності цілісно опредметнюються всі чотири компоненти діяльнійності здібності людини: уміння й навички, знання, мислення, спонукання до діяльнійності. Кожен із чотирьох компонентів діяльнійності здібності може стати й зазвичай стає підставою професійній спеціалізації учня (студента).

Третім принципом є положення про чотири рівні розвитку діяльнійшої здібності людини, яке конкретизуємо в таких положеннях.

Перше. У розвитку кожної компоненти здібностей можливі чотири якісно відмінні рівні. Сформулюємо й опишемо рівні розвитку кожного компонента. У компоненті *умінь і навичок* виділяємо такі рівні: перший – уміння механічно відтворювати окремі технологічні операції; другий – уміння свідомо оволодіти окремою технологією на підставі відомих наукових алгоритмів; третій – уміння оволодіти певною сукупністю суміжних технологій, створити новий продукт на підставі відомих принципів; четвертий – уміння знайти нові технологічні рішення на основі нової наукової парадигми.

Компонент знань має таку структуру: на першому рівні індивід спроможний лише засвоювати інформацію про окремі властивості та зв'язки предметів; на другому здатний засвоїти теорію; на третьому формується наукова картина світу (НКС); на четвертому стає здатним побудувати НКС, осягнути сенс існування речей і природних явищ у їхньому відношенні до буття людини й людства. У компоненті *мислення* фахівці виділяють чотири рівні розвитку: одновимірне (лінійне), двовимірне (площинне), тривимірне (об'ємне), чотиривимірне (генетичне)⁴⁰. У компоненті *спонукань* також виділяють чотири установки: перша – стимул (установка на задоволення матеріальних потреб), друга – мотив (установка на владу й вигоду), третя – інтерес (установка на розвиток Іншого), четверта – ідеал (установка на цілісну діяльність у межах суспільства з урахуванням усіх аспектів людського буття: технологічного, економічного, політичного, правового, духовного). Узагальнюючи знання про рівні розвитку кожного компонента діяльнійшої здібності, зобразимо їх графічно (див. рис. 1). Такі уявлення про структуру кожного компонента

діяльній здібності відкривають людині спектр можливостей для розвитку, а також різноманітні моделі професійного та інтелектуального вдосконалення й самовиховання.

Друге. Якість процесу та продукту трудової діяльності індивіда водночас зумовлена рівнем розвитку його діяльній здібності загалом та рівнем розвитку кожного її компонента, але у підсумку якість продукту зумовлена не найбільш розвинутим, а найменш розвинутим або слабо розвинутим компонентом.

Третє. Конститутивним (системоутворювальним) компонентом у розвитку цілісної діяльній здібності є здібність людини усвідомлювати як власні спонукання до діяльності, так і спонукання інших.

Четверте. Кожен із рівнів розвитку здібності індивіда закріплюється в нервовій системі його головного мозку як доміантний механізм (за О. О. Ухтомським) і працює в структурі його психіки як установка (за Д. М. Узнадзе).

П'яте. Підвищення або зниження рівня розвитку діяльній здібності індивіда внаслідок підвищення або зниження установки його психіки відбувається відповідно до законів діалектики, наприклад, закону переходу кількісних змін через стрибок у нову якість або закону заперечення заперечення.

Уявлення про діяльній здібність має бути для студента й викладача теоретичним підґрунтям у навчально-виховній діяльності, оскільки воно викликатиме в них бажання до професійного, інтелектуального й духовного вдосконалення⁴¹.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ

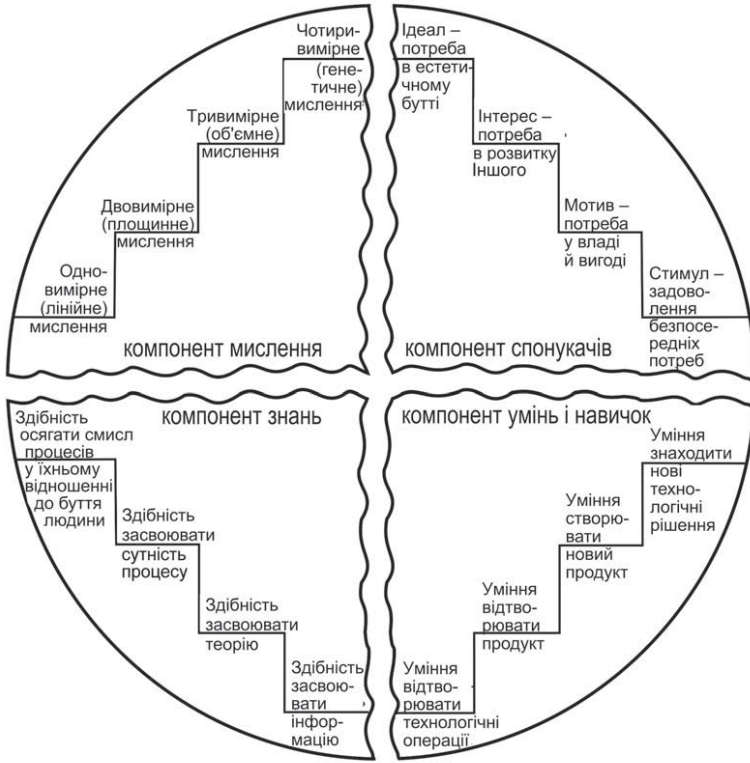

Рис. 1. Структура здібностей людини

Проаналізуємо інтелектуально-психологічні й професійні можливості людини у контексті метафізичної теорії особистості. Як було доведено, спонукання до діяльності є конститутивним елементом людських здібностей, вони або обмежують духовне зростання, або, навпаки, сприяють йому.

Спонукання залежної людини (стимул) переважно не виходять за межі її безпосередніх потреб. Така установка дозволяє у компоненті вмій (навичок) оволодіти пев-

ними технологічними операціями, у компоненті знань засвоїти інформацію і знання про окремі аспекти того чи іншого явища, а мислення має одновимірний (лінійний) характер, тобто здатне фіксувати найпростіші зв'язки між явищами. Такі спонукання гальмують процес професійного й інтелектуального розвитку. Вихід за межі таких спонукань потребує психологічних та інтелектуальних зусиль і займає певний проміжок часу. Життєдіяльність залежної людини залишається під впливом індивідуального й колективного несвідомого.

Спонуканням посередньої людини є мотив вигоди, що змушує людину психологічно й інтелектуально напружуватися. Мотив у знятому вигляді містить у собі і стимул, але задоволення безпосередніх потреб може відкладати «на потім». Це означає, що свою життєдіяльність людина підпорядковує вигоді. У компоненті вмінь і навичок людина спроможна засвоїти окремі технології, у компоненті знань здатна синтезувати знання у певну теорію і двовимірно мислити, тобто тримати у голові дві змінних величини. Для посередньої людини незмінною характеристикою є пристосування до чинних соціально-політичних умов, наукових, світоглядних парадигм з метою отримання вигоди.

Спонуканням особистості є інтерес, який виходить за межі стимулу і мотиву. Особистість здатна контролювати свої спонукання до діяльності. У компоненті вмінь і навичок вона спроможна цілісно оволодіти певною сукупністю суміжних технологій і навіть створювати нові. У компоненті знань спроможна синтезувати наявні знання й сформулювати наукову картину світу. Особистість здатна розв'язувати теоретичні й практичні проблеми в межах чинної парадигми, має чітку систему моральних цінностей і не відокремлює своє життя від суспільства, виконуючи свої зобов'язання, якими б вони не були. Для особис-

тості істинами є обов'язок, мораль, благо Іншого. Мислення особистості має тривимірний характер: враховує минуле, сьогодення й майбутнє, взаємодіє із соціумом і будує його на основі знань про тривимірність буття та структурність соціуму. Духовним законом особистості є принцип *noblisse oblige* (положення зобов'язує), бо усвідомлює першоначала буття і діє відповідно до них.

Спонукуванням до діяльності у генія є Ідеал як єдність Істини, Добра й Краси. У компоненті вмінь він здатний творити ноу-хау, у компоненті знань – сформулювати якісно нову наукову парадигму. Мислення багатовимірне. Предметом духовних зусиль є творення нового соціуму на основі власного способу життя.

Висновки. Незважаючи на специфіку історичних епох та еволюцію філософських поглядів на людину, частина філософів виокремлюють три або чотири ступені духовного розвитку людини, між якими існує змістовна кореляція. Людина в процесі свого життя може пройти такі ступені духовного розвитку: залежна людина, посередня людина, особистість і геній, але може залишитися на нижчих ступенях розвитку. Теорія ступенів духовного розвитку людини та метафізична теорія особистості є узагальненням філософських знань про людину зі стародавніх часів до сучасності. Конститутивним елементом здібностей і найглибшою суттю людини є її спонукування до діяльності. Спонукування також дозволяють розмежувати поняття «ступінь духовного розвитку» і «рівень інтелектуального розвитку». Рівень інтелектуального розвитку людини проявляється в її мисленні, а саме в її здатності до самостійного аналізу предметно-практичної діяльності, тобто охоплює розсудкові можливості людини. Ступінь духовного розвитку акцентує увагу на моральних якостях людини, тобто наскільки вона здатна за допомогою розуму (духу) контролювати свої тілесні потреби та визначати регулятивні принципи.

Узагальнюючи знання про багатовимірність людського життя, зазначимо, що метафізична теорія особистості, *по-перше*, обґрунтовує необхідність пріоритету в суспільстві людини особистісного ступеня розвитку, оскільки лише особистість здатна до критичного мислення, цілісно розв'язувати економічні, соціальні, політичні, правові, моральні й світоглядні проблеми; *по-друге*, дає теоретичні знання для формування інтелектуального потенціалу людини й критичного мислення зокрема; *по-третьє*, здатна пробудити особливий стан свідомості – активізувати несвідоме й свідоме та скерувати людину до духовного вдосконалення. Людина, яка володіє критичним мисленням, чітко усвідомлює структуру власних здібностей і рівень розвитку кожної компоненти здібностей, а також те, яких здібностей потребує та чи інша діяльність, тобто усвідомлює зв'язок між здібностями і структурою діяльності.

Примітки

1. Конфуцій. Лунь юй. *Древнекитайская философия*. Собрание текстов в двух томах. Т. 1. Москва: Мысль, 1972. С. 165–174.
2. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ: Основи, 2005. С. 120.
3. Там само. С. 104.
4. Аристотель. Никомахова етика. *Сочинения*: в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч., общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. С. 58–59.
5. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія / пер. з лат. А. Содомори. Київ: Основи, 1999. С. 558, 130.
6. Альберт Великий. Об интеллекте и интеллигибельном. *Антология средневековой мысли*: в 2 т. Санкт-Петербург: РХГИ, 2002. Т. 2. С. 57–60.
7. Аквінський Т. Компендіум теології / пер. з латини В. Котусенко, І. Піговської, А. Поляк. Київ: Ін-т реліг. наук св. Томи Аквінського, 2011. С. 183–184.
8. Золотоустий Й. Зібрання повчань / пер. з рос. І. Жеребецької. Львів: Місіонер, 2007. Кн. 1. С. 97, 335.
9. Кузанський Н. Об ученом незнании. *Кузанский Н. Сочинения*: в 2 т. Москва: Мысль, 1979. Т. 1. С. 261.

10. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. *Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве* / предисл., коммент. Е. Темнова. Москва: Мысль, 1996. С. 391.

11. Локк Д. Опыт о человеческом разумении. *Локк Д. Сочинения*: в 3 т. Москва: Мысль, 1985. Т. 1. С. 387.

12. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / пер. з фр. В. Підмогильний. Київ: Основи, 1994. С. 63.

13. Кант І. Критика практичного розуму / Пер. з нім., примітки та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ: Юніверс, 2004. С. 136.

14. Фихте И. Г. Несколько лекций о назначении ученого. *Фихте И. Г. Сочинения*: в 2 т. / сост. и примеч. В. Волжского. Санкт-Петербург: Мифрил, 1993. Т. 2. С. 25.

15. Шеллинг Ф. В. Й. Введение в философию мифологии. *Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения*: в 2 т.: пер. с нем. Москва: Мысль, 1989. Т. 2. С. 209.

16. Шеллинг Ф. В. Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах. *Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения*: в 2 т.: пер. с нем. Москва: Мысль, 1989. Т. 2. С. 156.

17. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии религии. *Философия религии*: в 2 т. / пер. с нем. П. П. Гайденко и др. Москва: Мысль, 1977. Т. 2. С. 257.

18. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика. *Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет*: в 2 т. / сост., общ. ред. А. В. Гулыга. Москва: Мысль, 1971. Т. 2. С. 37.

19. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. *Так казав Заратустра. Жадання влади* / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. Київ: Основи, 1993. С. 192–193.

20. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2 т.; Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / пер. с нем., и примеч. И. И. Маханькова. Москва: Мысль, 1998. С. 10.

21. Шелер М. Сутність моральної особистості. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*: хрестоматія: навч. посіб. / упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ: Ваклер, 1996. С. 14.

22. Там само. С. 22.

23. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенка. *Вибрані твори*. Київ: Основи, 1994. С. 18–19.

24. Фромм Э. Человек для себя. Минск: Коллегиум, 1992. С. 66–67, 82, 91–93.

25. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва: REFL-book, 1994. С. 99.
26. Трактат про душу, написаний велебним отцем Касіяном Саковичем, ченцем грецької релігії. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.): тексти і дослідження / АН УРСР, Ін-т філософії, Ін-т сусп. наук; редкол.: В. І. Шинкарук та ін. Київ: Наук. думка, 1988. С. 447.*
27. Вишенський І. Книжка. *Вишенський І. Твори.* Київ: Дніпро, 1986. С. 56.
28. Сковорода Г. С. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті: товариська розмова про душевний мир. *Твори: у 2 т. К.: Обереги, 2005. Т. 1. С. 331, 326, 340.*
29. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. *Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини.* Київ: МАУП, 2005. С. 128–130.
30. Маланюк Є. Ієрархія. *Український націоналізм: антологія / упоряд. В. Рог. 2-е вид. Київ: Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. Т. 2. С. 72–76.*
31. Табачковський В. Г. Український персоналізм Володимира Шинкарука. *Шинкарук В. І. Вибрані твори: у 3 т. Київ: Укр. центр духовної культури, 2004. Т. 3. Ч. 1. С. 34–45.*
32. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках „неєвклідової рефлексивності”. Київ: Парапан, 2005. С. 260.
33. Арендт Г. Становище людини / пер. з англ. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1999. С. 245.
34. Горбань. Р А. Українська рецепція героїчного чину як духовно-практичної самореалізації особи. *Наука. Релігія. Суспільство. 2018. № 2 (62).* Київ: Інститут проблем штучного інтелекту МОН і НАН України. С. 35. URL: https://srs.net.ua/wp-content/uploads/2020/05/NRS_2_2018.pdf
35. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / з нім. пер. П. Тарашук; наук. ред. пер. Ю. Кушаков. Київ: Основи, 2004. С. 534–535, 542.
36. Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. С. 154.
37. Маркс К. Економічні рукописи 1857–1861 років. *Маркс К., Енгельс Ф. Твори / пер. з 2-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1982. Ч. 1. Т. 46. С. 15–44.*
38. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 315–323.

39. Жоли Г. Психология великих людей. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Гоппа, 1884. С. 186

40. Санталайнен Т., Воутилайнен Э., Поренне П., Ниссинен Й. Х. Управление по результатам: пер. с фин. / общ. ред. и предисл. Я. А. Лейманна. Москва: Прогресс, 1988. С. 26–28.

41. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. С. 67–101.

Додаткова література

1. Ліввичник І. Ліввиця духовна. Чернівці: Чернів. єпархія, 2014. 252 с.

2. Сабадуха В. О. Гріхи посередньої людини, або Філософський аналіз причин людської деструктивності. *Практ. філософія*. 2011. № 1. С. 31–41.

3. Сабадуха В. О. Ідея особистості в контексті принципів духовної ієрархії і рівності. *Гілея: наук. вісник*: зб. наук. пр. 2016. Вип. 12. С. 261–267.

4. Сабадуха В. О. Ідея особистості у філософії Іммануїла Канта, Фридріха Ніцше, Макса Шелера. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Сер.: Філософія. 2018. № 3. С. 31–35.

5. Сабадуха В. О. Концепція чотирьох рівнів духовного розвитку людини як методологічне підґрунтя розв'язання проблеми толерантності. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності*: матеріали доп. та виступ. Міжнар. наук.-теорет. конф. (Житомир, 1–2 жовт. 2015 р.). Житомир: Вид. Євенок О. О., 2015. С. 49–52.

6. Тилих П. Мужество быть / пер. с англ. О. Седаковой. Киев: Дух і Літера, 2013. 200 с.

7. Франкл В. Человек в поисках смысла: пер. с англ. и нем. / общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева; вступ. ст. Д. А. Леонтьева. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.

Запитання для самоконтролю

1. Що є спільного у філософських поглядах Конфуція, Платона, Аристотеля, Отців християнської Церкви на людину?

2. Чим відрізняється філософський і християнський підхід до розуміння людини?

3. Чому більшості людей не подобається принцип духовної ієрархії?
4. Чи порушує принцип духовної ієрархії ідея гуманізму?
5. Яку роль відігравав концепт «кожна людина – особистість» у легітимації претензій посередньої людини на владу?
6. Що є спільного в поглядах на людину Канта, Фіхте, Гегеля, Шеллінга?
7. Чому Ніцше протестував проти гасла «Ми всі рівні»?
8. Проаналізуйте відмінності між поняттями «особа» й «особистість».
9. Прокоментуйте відмінності між правовою й моральною відповідальністю.
10. Який зміст вкладав О. Шпенглер у поняття Dasein та Wachsein?
11. Поясніть зміст поняття «людина маси» Ортеги-і-Гассета.
12. Які типи людини виокремлював Е. Фромм?
13. Розкрийте зміст поняття «одновимірна людина».
14. Чи успадкувала українська філософія ієрархічний підхід до розуміння людської сутності?
15. Яку ознаку поклав Д. Донцов у розуміння людини? Висловіть своє ставлення до цього критерію?
16. Сучасний український філософ В. Табачковський стверджував, що людина має плекати себе. Чому сучасна людина не робить цього?
17. Проаналізуйте спонукання до діяльності залежної, посередньої людини, особистості й генія.
18. Чим відрізняється метафізична теорія особистості від інших концепцій особистості?
19. У чому полягає теоретична та практична значущість поняття «діяльнісна здібність»?
20. Яка компонента здібностей є системоутворювальною?
21. Проаналізуйте можливості до критичного мислення залежної, посередньої людини, особистості й генія?
22. У чому полягає необхідність надання пріоритету особистості в суспільстві?
23. За яких умов людина може піднятися з рівня залежної людини до рівня посередньої людини?

24. Яка людина може бути сама для себе Істиною, яка саме себе знає, визначає і конституює дійсність?

25. Як Ви розумієте зміст поняття «духовна революція»? Проаналізуйте свої можливості до духовного розвитку.

26. Чи можна концепт «кожна людина – особистість» приймати за сутність людини?

27. Визначте, яка компонента здібностей у Вас найбільш розвинута.

28. З точки зору імовірного підходу опишіть майбутнє залежної людини.

29. Проаналізуйте характер впливу посередньої людини на соціум.

30. Чому більшість людей не наважуються покласти метафізичну теорію особистості в основу власної життєдіяльності?

31. Проаналізуйте, як швидко Ви засвоюєте нові вміння й навички.

32. Здійсніть аналіз своїх можливостей до засвоєння нових знань.

33. Проаналізуйте як швидко Ви засвоюєте нові форми мислення.

34. Здійсніть рефлексивний аналіз факторів, що впливали на формування Ваших спонукань до діяльності.

35. Проаналізуйте, які фактори впливали на формування Вашого мислення.

36. Сформулюйте своє ставлення до теорії ступенів духовного розвитку людини.

37. За яких умов людина здатна подолати наявний ступінь духовного розвитку?

38. Яка компонента є вирішальною у процесі розвитку здібностей?

ТЕМА 3. Соціологія критичного мислення

План

1. Суспільство як єдність різних аспектів людського буття.
2. Соціологічне поняття мислення. Утопічна свідомість як причина деградації суспільства.
3. Вплив онтологічних умов буття на свідомість та мислення людини. Здатність людини різного ступеня духовного розвитку протистояти колективному несвідомому та суспільній думці.
4. Дискурсивно-комунікативні практики як механізм розвитку мислення й прийняття громадсько-політичних рішень.

Мета та завдання теми: розкрити механізми впливу соціуму на свідомість та мислення людини, спонукати її бути активним суб'єктом громадсько-політичної, пізнавальної й професійної діяльності, сприяти формуванню здатності до критичного мислення, що передбачає виконання таких завдань: 1) пояснити, що суспільство є єдністю свідомого й несвідомого; 2) розкрити зміст поняття «соціологія мислення»; 3) проаналізувати вплив онтологічних умов буття на свідомість і мислення людини; 4) довести конструктивний потенціал дискурсивно-комунікативних практик для розвитку критичного мислення та розв'язання суспільних проблем.

Ключові терміни і поняття: онтологічні умови буття людини, соціологія, утопічне мислення, суспільна думка, дискурс, колективне свідоме, колективне несвідоме, метафізичні персонажі, концептуальні персонажі.

1. Суспільство як єдність різних аспектів людського буття

Суспільство, як правило, визначають як соціальний організм, сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання людей. Враховуючи підхід

швейцарського психолога й філософа культури К. Юнга (1875–1961) до розуміння колективного свідомого й не-свідомого, маємо визнати, що суспільство не можна вважати повністю свідомим суб'єктом діяльності. Суспільство – це певна єдність свідомого й несвідомого, в якому останнє відіграє вагомий роль. Діалектику свідомого й не-свідомого досить ґрунтовно описав німецький філософ Г. Маркузе. Посилаючись на психоаналіз Фрейда, Маркузе доводив, що суспільство за допомогою культури має постійно приборкувати людські інстинкти, бо неконтрольоване задоволення інстинктивних потреб несумісне з цивілізованим суспільством. Культурного примусу зазнають не лише окремі сторони життя людини, а й сама структура людських інстинктів. Суспільне життя потребує трансформації *принципу задоволення* у *принцип обов'язку*. Останній має стати домінуючим у житті людини й суспільства. На думку Маркузе, під впливом принципу реальності людська істота має перетворитися на організоване людське «Я», яке розвиває *розум*, набуває вмінь, знань, навичок розрізняти добро і зло, істинне і хибне, корисне і шкідливе¹.

Німецький філософ Т. Адорно (1903–1969) приєднався до психоаналітичних теорій і поглядів Маркузе й Юнга і вважав, що основною тенденцією розвитку суспільства є подолання інстинктів на основі підвищення рівня культури, що має сприяти більш раціонально організованому життю². Зауважимо, що реалізувати цю ідею не вдалося. Людина маси живе поза культурою й створила у сер. ХХ ст. розвинуту індустрію масової культури.

Аналізуючи спонукання людини до життєдіяльності в контексті суспільного розвитку, Адорно певним чином відмовляється від попередніх своїх поглядів і висновує, що, на жаль, «суспільства не підпорядковуються законам розуму»³. Виникає питання: чому? Метафізична теорія

особистості наближає нас до відповіді: розум не зміг сам себе вберегти, захиститися від здорового глузду, бо пріоритет у суспільстві належить не особистості, а посередній людині. Адорно доволі чітко висловився про знеособлений характер людського життя в сучасних йому умовах: «Саме життя викривлене, спотворене настільки, що жодна людина вже не здатна самотійно жити правильно, не спроможна правильно реалізувати власне призначення»⁴, а цінності особистісного буття викликають непорозуміння, обурення й протест. (Додатково зауважимо, що французький філософ-персоналіст Е. Муньє (1905–1950) визначив це як шлях деперсоналізації, а австрійський психолог і філософ В. Франкл (1905–1997) – як екзистенційний вакуум).

Т. Адорно виділяє правильні та неправильні форми життя й доводить, що правильне життя, яке орієнтоване на мораль, має чинити опір неправильному. На жаль, у цих роздумах не враховано ступені духовного розвитку людини: правильні й неправильні форми життя стосуються відповідно якостей особистості й посередньої людини. Адорно стверджує, що жодній людині в сьогоденному світі не уникнути загравання з неправильним світом. Аналіз логіки відносин моралі з реальністю приводить філософа до фундаментальної проблеми: чи можливе в наші дні правильне життя? Намагаючись розв'язати цю проблему, філософ пропонує звернутися до рефлексії. У людини відбулося спотворення уявлень про справедливість та власну сутність: кожен вважає себе справедливим, а інших – несправедливими⁵. Спотвореними виявилися також поняття добра і зла. Незважаючи на докладені зусилля, Адорно не відповів на запитання, хто здатний до правильного життя, а хто – ні, а проблему правильного життя звів до питання про правильну політику⁶. Невже філософ

забув, що політика – це брудна справа і її зазвичай роблять неправильні люди?

Соціальні мрії й уявлення пересічної людини під час Великої французької революції про рівність на основі поглядів італійського мислителя епохи Відродження Н. Мак'явеллі та французького філософа К. Гельвеція трансформувалися в «теорію», що кожна людина є особистістю. Факти свідчать, що не всі люди здатні чинити розумно й морально, рефлексувати щодо власних дій, багато хто є далеким від досконалості, а тому не варто до кожної людини застосовувати ідею особистості як досконалої людини. Незважаючи на це, до кожного треба ставитися як до особистості. Отож у твердженні «кожна людина – особистість» відбито утопічні соціальні мрії народних мас щодо рівності та ідеологічні претензії третьої верстви отримати світоглядне підґрунтя для того, щоб бути суб'єктом політичної та правової діяльності. Концепт «кожна людина – особистість» з позиції соціології мислення є продуктом утопічної свідомості. Він має сенс і є необхідним у соціально-політичному, правовому, моральному контекстах, але не відповідає людській сутності.

Характерні ознаки сучасного суспільства німецький філософ Г. Рормозер (1927–2008) сформулював у таких твердженнях: суспільство раціональне лише в окремих його частинах, загалом воно є ірраціональним; суспільство свідомо обирає засоби й методи, тоді як вибір цілей відбувається хаотично, бо відсутній розумний вибір на пряму розвитку; суспільство однобічно орієнтоване на матеріальне виробництво, а тому не має історичної перспективи й відірване від смислу історії⁷.

Сучасний стан розвитку людського суспільства як в Україні, так і у світі вимагає, щоб гуманітарії запропонували механізми подолання інстинктів, які б керували здоровим глуздом. У ХІХ ст. це зробили Кант і Гегель, довів-

ши необхідність морального закону та пріоритету розуму над здоровим глуздом. Класики німецького ідеалізму відстоювали позицію, що суспільне життя й історія мають бути втіленням розуму. Проте треба визнати, що історія до цього часу є продуктом здорового глузду. Розум і здоровий глузд, носіями яких відповідно є особистість і середня людина, боролися й борються між собою за пріоритетний вплив на людину.

Проаналізуємо сучасне суспільство на основі поглядів Е. Фромма, які до нас історично ближчі, а тому будуть більш зрозумілими. Життєдіяльність індустріального суспільства Фромм описує через дієслово «мати» та прагнення до володіння і перетворення всього і всіх, зокрема й себе самого, у свою власність⁸. Осмислюючи історію християнської ери, філософ висновує, що людство живе за принципами Сатани: *мати й володіти, у той час як відмова від володіння є умовою буття*⁹. Атрибутами споживацького, знеособленого суспільства Фромм вважає приватну власність, прибуток, владу, а невід'ємними правами людини – здобувати, володіти й отримувати прибуток. Приватна власність, прибуток і влада стали «першоосновами» суспільства. Орієнтація на максимальне споживання призвела до того, що суспільство відтворює соціально неповноцінних людей і навіть духовно й фізично знищує людину¹⁰.

Установка на володіння приводить до того, що людина ототожнює себе з тим, чим володіє (речами, власністю, посадами): «Я» є тим, чим володію. Це робить людину значущою й могутньою у власних очах, проте є й зворотний зв'язок: об'єкт робить людину залежною від себе й оволодіває нею. Це означає, що фізичне та психічне здоров'я людини залежить від володіння, і цей зв'язок Фромм називає смертоносним, що є шляхом у небуття¹¹. Філософ розуміє, що володіння має різний зміст, а тому

вводить поняття «екзистенційне володіння», яке трактує як здоров'я, мінімум матеріальних благ, що забезпечують нормальний розвиток людини. Екзистенційне володіння не вступає в конфлікт із буттям¹². Свої роздуми щодо суспільства, розбудованого за принципом *володіння*, Фромм підсумовує у таких висновках: відсутність гуманізму, бо все розбудоване на економічній ефективності; загальна відчуженість і внутрішня пасивність людини; емоційна прив'язаність до неживого, байдужість до життя й відсутність благоговіння перед усім живим (некрофілія).

Аналіз поглядів Адорно, Маркузе, Юнга і Фромма дозволяє зробити висновок, що протистояння свідомого й несвідомого притаманне всім епохам. У різні історичні часи це протистояння отримувало такі назви: янь – інь (темне начало – світле начало, китайська філософія), махаяна – хінаяна (велика колісниця – мала колісниця, індійська філософія), буття – небуття (Парменід), сутність – існування (середньовічна філософія), належне – суще (Г. Зіммель), *Wachsein – Dasein* (зростання – існування, О. Шпенглер), бути й мати (Е. Фромм). У християнській релігії ця дихотомія набула протистояння Христа й диявола. У сучасному контексті цю дихотомію слід трактувати як боротьбу знеособленої людини з особистістю¹³.

З огляду на цю дихотомію можуть бути лише дві форми життєдіяльності людини: знеособлене існування й особистісне буття. Незважаючи на суттєві соціально-економічні й політичні відмінності, спільною негативною рисою сучасних суспільств є те, що вони не забезпечують людині духовної самореалізації, не створюють умов для реалізації принципу *бути*. І капіталізм, і соціалізм дегуманізували суспільство й людину, хоча й різними засобами. Вважаємо, що метафізична теорія особистості допомагає узагальнити минулі й передбачити можливі майбутні форми життєдіяльності людини та суспільства в по-

няттях «знеособлена парадигма буття людини» й «особистісна парадигма буття людини» та дає можливість внести ясність у методологічні засади дослідження суспільного буття. (Під парадигмою розуміємо сукупність свідомих і підсвідомих настанов до діяльності, які становлять основу буття людини й суспільства і містять як зрозумілі, так і незрозумілі тенденції). Парадигма суспільного буття – це інтегральна якість людини й суспільства, що відбиває загальний рівень розвитку суспільства. У понятті «парадигма буття» зафіксовано взаємозумовленість становлення людини й суспільства. Форми життєдіяльності людини й суспільства постають відображенням і втіленням якостей людини.

Апологетикою знеособленої парадигми буття поставлено твердження «кожна людина – особистість», яке стало її філософською основою. В умовах знеособленої парадигми буття понівечено духовні засади життєдіяльності. До цього часу історія розвивалася в межах знеособленої парадигми, яка себе вичерпала. На часі перехід до особистісної парадигми буття людини й суспільства.

Отже, суспільство структуроване на знеособлену масу й «еліту», яка складається із людини посереднього ступеня розвитку. У знеособленій парадигмі панує несвідоме, під впливом якого перебувають як «еліта» суспільства, так і народні маси. Еліта використовує будь-які можливості для впливу на свідомість народних мас з метою збереження влади. Осмислюючи загальні тенденції розвитку сучасного суспільства, зауважимо, що йому притаманні деструктивні характеристики, які істотно впливають на свідомість пересічної людини.

2. Соціологічне поняття мислення.

Утопічна свідомість як причина деградації суспільства

Німецький та британський філософ К. Мангайм (1893–1947) зауважив, що філософи досліджували суспільство й історію, спираючись на поняття розуму, яке поєднувалося з мораллю. Прийшов час осмислювати суспільство відповідно до реального рівня розвитку мислення як знаряддя колективної діяльності¹⁴. Для цього учений запропонував метод соціології знання, який наголошував на тому, що дійсний зміст мислення неможливо збагнути без виявлення його соціальних коренів, і відстоював такі позиції. *Перша*: твердження про те, що людина мислить, є неточним. Мангайм пропонує розуміти мислення в його конкретному зв'язку з історичною і соціальною дійсністю, на фоні якої відбувається розвиток індивідуального мислення. Людина бере участь у цьому процесі, які були висловлені до неї. *Друга*: конкретні форми мислення треба розглядати у контексті колективної діяльності, до якої залучений індивід¹⁵.

Людина пов'язана з життям окремої групи, верстви чи класу, а тому діє і мислить з позиції: або хоче змінити свій соціальний статус, або, навпаки, зберегти все так, як воно є. У контексті такої спрямованості свідомості формуються мислення й відповідні поняття. У словах і поняттях, якими користується людина, кристалізується інтелектуальний і психологічний досвід певної групи. Навіть якщо люди належать до однієї групи, можуть бути розбіжності у сприйнятті соціальної реальності й мисленні. Мангайм пояснює це тим, що «спільний світ <...> сприймається по-різному окремими підгрупами у складі більшої групи. Це відбувається тому, що спільні смислові одиниці по-різному входять у досвід окремих підгруп <...>. У процесі духовного опанування життєвими проблемами кожен має справу з різними сегментами, в рамках яких діє

по-різному відповідно до своїх життєвих інтересів»¹⁶. Урешті-решт Мангайм доходить висновку, що раціональне знання має ірраціональну основу, а інтенція (спрямованість) свідомості є визначальним фактором у формуванні мислення людини¹⁷.

Отже, мислення людини залежить від життя групи, до якої вона належить, точніше від колективного свідомого й несвідомого, які притаманні цій групі, верстві, а також від інтенції власної свідомості та соціально-політичних умов життя. Такий висновок відповідає методу соціології знання Мангайма: усе гуманітарне знання має соціально детермінований характер, тобто є релятивним за своєю суттю. Структура буття зумовлює зміст мислення, тобто матеріальні умови, спосіб життєдіяльності людини й суспільства визначають зміст мислення, його світоглядну та ідеологічну спрямованість. Відтак досліджуватимемо мислення з урахуванням соціально-економічних та політичних трансформацій в контексті методологічних засад соціології знання Мангайма, а саме як *онтологічні (економічні, соціально-політичні) умови буття* людини й суспільства впливають на свідомість і мислення людини.

Проблема усвідомлення змісту мислення особливо гостро постає у нестабільні епохи, коли руйнується єдиний погляд на світ. Наприклад, у кінці 80-х років ХХ ст. для певної частини українців постало питання: яким буде подальший розвиток України, а разом із тим і мій власний? Почали руйнуватися загальні смисли життя, соціальні цінності й цілі. Смыслові орієнтири скеровують мислення у певне русло. Найгірша ситуація виникає тоді, коли існує кілька протилежних тлумачень змісту одного й того самого поняття, що, за висновками Мангайма, «тягне за собою врешті-решт розпад будь-якої системи сенсів»¹⁸. Така ситуація виникла з такими поняттями, як «свобода»,

«справедливість», «рівність», «особистість». У цій ситуації одні й ті ж самі поняття наповнюються різним змістом.

Для усвідомлення причин панування концепту «кожна людина – особистість» проаналізуємо соціально-історичну ситуацію його виникнення й формування. Вважаємо, що твердження «особистість – принцип буття» є відбиттям пріоритетного становища особистості в європейському суспільстві, а друге («кожна людина – особистість») – відображенням претензій посередньої людини на те місце, яке їй не належить. Соціолог доводить, що поняття не просто відображають дійсність, а виконують певні соціально-психологічні функції¹⁹. Отже, враховуючи метод Мангайма, дослідимо, які функції виконував і досі виконує концепт «кожна людина – особистість». На його основі відбувається маніпулювання свідомістю людини, бо він орієнтований не на свідоме людини, а на несвідоме.

Коллективне несвідоме «не хоче» і не здатне бачити реальний стан справ суспільства, що веде до формування утопічної свідомості. Чому так відбувається? Носії цієї свідомості настільки зацікавлені у збереженні існуючого суспільства, що мимоволі бачать лише позитивні його елементи, які спрямовані на його збереження. Їх мислення не спроможне правильно зрозуміти реальний стан суспільства. Виходить, що колективне несвідоме керує як свідомістю окремої людини, так і свідомістю певних груп людей і навіть суспільства. Так створюються умови для панування в суспільстві утопічної свідомості.

Людство в результаті власного непродуманого розвитку під впливом пріоритету матеріального постало перед антрополого-глобальною катастрофою, що вимагає переосмислення засад суспільного буття. Ця ситуація змушує сучасних дослідників З. Баумана, Д. Белла, Ж. Бодріяра, Дж. Букінгема, Дж. Даймонда, Е. Макінтайра, Ч. Тейлора, Е. Тоффлера та ін. критично осмислювати

попередні та сьогоденну кризові ситуації. Як наслідок, постало фундаментальне запитання: чому людські спільноти, а точніше, їхні еліти були свідками процесів деградування, але не знайшли правильного рішення? Намагаючись відповісти на це запитання, американський дослідник Дж. Даймонд виділив такі причини: еліта суспільств виявилася нездатною передбачити проблеми; не бачила проблему навіть тоді, коли вона виникла; усвідомивши проблему, не змогла її розв'язати; зазнавала поразки в процесі розв'язання проблеми²⁰.

Проте між нинішньою кризою та попередніми є принципові відмінності: по-перше, сьогоденна має глобальний характер; по-друге, бракує стратегії розвитку людської спільноти; по-третє, відсутній суб'єкт, який би очолив процес подолання кризи. Причини, що приводили окремі цивілізації до загибелі, А. Дж. Тойнбі узагальнив у законі: цивілізації гинули тоді, коли еліта перероджувалась у внутрішній пролетаріат²¹, тобто у людину маси. Вважаємо, що цей закон має не лише соціально-політичний, але й філософсько-антропологічний зміст: людська спільнота деградує, якщо пріоритет у суспільстві переходить до посередньої людини.

Постають такі питання. Перше. «Як жити в умовах, коли більшість людей, навіть ті, хто приймає рішення перебувають під впливом колективного несвідомого?» Друге. «Як навчитися мислити, щоб не потрапляти під вплив свого й колективного несвідомого?» Третє. «Чи можливе взагалі свідоме життя людини й суспільства?» Частково відповіді на ці запитання знаходимо у Дж. Даймонда. Мислитель доводить: по-перше, відповідь на питання, чому суспільство відвертається від розв'язання проблеми, полягає в тому, що суспільство не любить тих, хто побачив проблему раніше за інших, по-друге, суспільна свідомість не хоче її бачити, бо спрацьовує механізм колективного

психологічного самозахисту. Щоб позбутися негативних думок і хворобливих емоцій, людина підсвідомо заперечує цей факт. Психіка блокує неприємні спомини, думки, і людина позбавляється від страху²².

3. Вплив онтологічних умов буття на свідомість та мислення людини. Здатність людини різного ступеня духовного розвитку протистояти колективному несвідомому та суспільній думці

Онтологічні умови буття людини – це те, що існує «об’єктивно» і «незалежно» від свідомості людини. Суспільство існує тому, що існують спільні ідеї, які визнають більшість людей. Якби не було таких ідей, традицій, державотворчих засад, морального закону, принципів, то не існувало б і суспільства. Спільні принципи, ідеї формують у людей цінності, правила поведінки, що робить суспільне життя можливим, передбачуваним і свідомим. Утім, це не значить, що людина у кожному рішенні дотримується цієї системи понять. Критичне мислення потребує чіткого визначення засад суспільного буття, того, що лежить в його основі і визначає способи й форми життєдіяльності людини. Засади суспільного буття не лише визначають зміст мислення, а постають критерієм істини, але це притаманно лише активній меншості суспільства.

Онтологічні умови буття не лише впливають на свідомість людини, але формують зміст таких понять як «свобода», «рівність», «справедливість», «особистість». Поняття свободи, духовної ієрархії, рівності й справедливості є засадничими в будь-яку епоху, для будь-якого суспільства, проте вони перетворилися на засіб маніпулювання в руках посередньої людини, тому в кожен епоху їх переосмислюють у контексті соціально-економічної, політичної та світоглядної вигоди того чи іншого класу. Свобода, ієрархія, рівність і справедливість утворюють кватрет

принципів суспільного буття. Зміст цих принципів може трактуватися з різних світоглядних, політичних позицій, що стає причиною філософських і соціально-політичних суперечностей.

Так, свобода, з одного боку, є умовою вияву внутрішнього потенціалу людини й суспільства, отже, обмежувати її – це діяти всупереч потребам розвитку; з другого – вона має бути скерована на вдосконалення людини й суспільства, що можливо лише за умов поєднання з моральним законом; з третього – вона має обмежуватися заради збереження природних умов буття. Суб'єктом свободи є людина, яка здатна діяти з позиції пріоритету духовного над матеріальним та інтересів суспільства.

Соціальна ієрархія має бути відбиттям професійного, інтелектуального, морального й духовного ступенів розвитку людини, але за жодних умов не може мати спадкового характеру, а її змістом має бути діяльність щодо зменшення соціально-економічної нерівності й розв'язання проблем в інтересах суспільства й людини. Рівність – поняття, протилежне ієрархії. Принцип рівності в контексті принципу духовної ієрархії є презумпцією того, що не будуть порушуватися права людини на власний життєвий вибір. Рівність – це характеристика гуманістичного змісту суспільних і людських відносин. Варто розрізняти абсолютну рівність (політичну, правову й моральну) і відносну (соціальну й духовну). Людині треба гарантувати політичну, правову й моральну рівність.

Справедливість має встановлювати рівновагу не лише у сфері розподілу, але й між свободою, ієрархією та рівністю з позиції належного. Справедливість є відображенням наявності/відсутності засад суспільного буття. Ідея справедливості в усі часи освячувала принципи буття й легітимізувала їх. Слід визнати, що уможливно встановити між цими принципами рівновагу надзвичайно склад-

но. Справедливість – це цілісне поєднання принципів суспільного буття, які мають бути підпорядковані потребам духовного розвитку людини.

Знеособлені й неусвідомлювані тенденції в суспільному житті французький соціолог, історик та психолог Г. Ле Бон (1841–1931) пов’язував з виходом на політичну арену народних мас. Безумовно, вченого хвилювала проблема: як подолати вплив натовпу, які для цього потрібно здійснити світоглядні, політичні, правові зміни? Слід визнати, що проблема не лише залишається нерозв’язаною – сьогодні вона загострилася до світових масштабів. Учений виділив два рівні духовного розвитку людини – маса й особистість. У ментальності мас переважають наслідування й копіювання. Цей тип людини схильний з окремих випадків робити загальні висновки. Нездатність мас до мислення робить їх жертвою політичних ілюзій і самообману. Щодо співвідношення свідомого й несвідомого в життєдіяльності цього типу людини Ле Бон зауважив: «Свідоме життя розуму становить лише дуже малу частину порівняно з його несвідомим життям»²³. Цей тип людини не здатен сприймати ідеї в чистому вигляді, вони мають бути оформлені в найпростіші форми, а краще подавати їх у символічній формі. Отож на противагу класичній філософії, Ле Бон відстоював позицію, що в суспільному житті вирішальну роль відіграє не розум, а емоції, почуття, натомість розум є виконавцем.

Важливу інформацію щодо функціонування мислення надають ідеї французького соціального психолога С. Московічі (1925–2014) про соціальні уявлення. Філософською основою соціальних уявлень, що виникають у пересічній людини, є переконаність у їхній об’єктивності. Важливим джерелом з проблеми соціології мислення є праця С. Московічі «Століття натовпів» (1981). Звертають на себе увагу визначення «натовпу»: «Це тимчасова сукупність рівних, анонім-

них і подібних між собою людей...», «Маса – це соціальна тварина, яка зірвалася з ланцюга»²⁴. У натовпі людина втрачає власне «Я».

С. Московічі досліджує проблему, як мислить маса. Учений дійшов невтішного висновку, що маси здобули перемогу над розумом, незважаючи на те, що їх мислення перебуває під впливом стереотипних асоціацій. Посилаючись на Ле Бона, Московічі зауважує, що для маси видимість грає більшу роль, ніж дійсність, нереальне панує над реальним. Мислення мас відрізняють від критичного мислення такі речі. *По-перше*, воно не помічає суперечностей, беззастережно приймає й поєднує ідеї, які у принципі не можна поєднати²⁵, тобто порушує закони логіки, може відмовитися від однієї думки і перейти до діаметрально протилежної, не помічаючи суперечностей. Цю особливість мислення мас влада використовує для власної вигоди. *По-друге*, переважно сприймає й оперує образами. *По-третє*, не хоче чути аргументів «за» і «проти». Елементарні образи і думки, які часто і довго повторюються, стають панівними. Для характеристики свідомості мас Московічі використовує поняття «автоматичне мислення», особливістю якого є схильність до стереотипних образів та словесних штампів. Таку роль виконують політичні гасла. Політики використовують це і подають складні думки найпростішими формулами-догмами: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», які суттєво викривляють соціально-політичну реальність. *По-четверте*, фундаментальною характеристикою свідомості мас є потяг до рівності. Причину такої прихильності Московічі пояснює тим, що людська психологія тяжіє до вирівнювання за нижчим рівнем²⁶.

Сучасним різновидом утопічного мислення є кліпове мислення. Людина сприймає реальність фрагментарно, а тому не може скласти цілісної картини, бо не здатна до логічного мислення, не бачить зв'язків між окремими

подіями, не може встановити причини й наслідки. У результаті людина з кліповим мисленням втрачає інтелектуальну, психологічну, політичну самостійність й орієнтується на прості рішення.

Здійснений аналіз дозволяє зробити висновок: у сучасному суспільстві панує свідомість мас, яка не здатна до критичного мислення. Свідомість посередньої людини навчилася використовувати це заради власної вигоди.

В умовах знеособленого суспільства влада, з одного боку, опиняється у залежності від масової свідомості, а з іншого – боїться впливу розуму (свідомості особистостей), тому стає на шлях контролю за свідомістю взагалі. З цього приводу Фромм доводить, що кожне суспільство визначає, які думки й почуття можна допускати до рівня свідомості, а які – ні²⁷. Варто уточнити цей висновок: визначає не суспільство, а панівний тип людини. Це твердження взагалі ставить під сумнів об'єктивність гуманітарних наук і мислення зокрема, а тому виникає питання: як таке може бути, що мислення здійснюється не на основі об'єктивного наукового аналізу, а під тиском колективного несвідомого та повсякденної свідомості? Очевидно, що знеособлене суспільство, яке спирається на несвідоме, себе вичерпало. Якщо людство не хоче загинути, то воно має зробити «ставку» на формування у людини особистісного начала.

Для дослідження проблеми здатності людини різного ступеня духовного розвитку протистояти колективному несвідомому та суспільній думці використаємо концепт німецького філософа Е. Гусерля (1859–1938) «життєсвіт», трактований як сфера первинних очевидностей, яку безпосередньо сприймає людина. Життєсвіт залежної людини можна описати на основі понять: внутрішній світ простий, а зовнішній – легкий. Внутрішній світ такої людини складається із задоволень від вітальних потреб, тому вона певною мірою є тотожною своїм потребам, а її свідомість

і мислення функціонують за *принципом задоволення*. Життя розгортається переважно в теперішньому часі як безпосередня життєдіяльність, тому емоційний стан коливається від незадоволень до задоволень. Уявлення про минуле й майбутнє майже відсутні. У людини такого ступеня немає потреби ані в зовнішній, ані у внутрішній діяльності. В умовах, коли критичні ситуації вимагають змінювати форми внутрішньої й зовнішньої діяльності, людина не здатна самотійно це зробити, а тому впадає в стрес. Зовнішній світ така людина сприймає статично як окремі соціальні феномени: матеріальне виробництво, сфера споживання, відпочинку та ін., що фіксується в повсякденних поняттях і примітивних образах. Життєві й історичні події залежна людина розуміє крізь призму власних потреб. Із цілісної системи соціальних відносин вона засвоїла лише відносини розподілу, отождествивши структурованих уявлень про зовнішній світ не має. Спільним моментом внутрішнього й зовнішнього світу є *одновимірність*.

Основна проблема залежної людини – як знайти таку діяльність, яка була б «ближчою» до задоволення безпосередніх потреб? Під її впливом формуються психологічні установки і ментальні структури. Простий-легкий життєсвіт закріплюється у формі психологічної установки «стимул», яка сама себе активно відтворює. Життєві переживання концентруються навколо вітальних потреб «тут-і-зараз», що призводить до формування ілюзії щасливого життя. Життєсвіт залежної людини можна охарактеризувати на основі таких понять: зневіра, страх, тривога, жах, відчай. Дійсність залишається поза межами сприйняття. Мислення такої людини є *одновимірним*, його можна описати схемою: зробив – отримав, причина – наслідок. Аналіз життєвого світу такої людини наочно доводить, що цей тип людини не здатний протистояти ані колективному несвідомому, ані суспільній думці. Пара-

докс полягає в тому, що залежна людина може навіть не розуміти свою залежність від колективного несвідомого та суспільної думки, а тому закономірно, що вона отримала назву «залежна людина». Як правило, вона не здатна протистояти колективному несвідомому, маніпуляціям політиків та ЗМІ. Така особливість психіки залежної людини була відома ще Платону. За 25 століть нічого не змінилося. Людина вдосконалила своє емпіричне, калькуляційне, інструментальне мислення, але у сучасної одновимірної людини (Маркузе) відсутнє критичне мислення. Відсутність критичного мислення у більшості людей веде суспільство до психічних епідемій (Юнг), коли людина втрачає здатність до критичного сприйняття реальності й протистояння колективному несвідомому.

У сучасній популярній літературі залежна людина отримала назву «людина-овоч». У неї відсутній інформаційний імунітет, а тому саме на цей тип людини зорієнтовані інформаційні віруси. Віруси формують її свідомість і визначають дії. Людина-овоч – це залежна людина у чистому вигляді, яка не здатна розрізнити, що є що.

Життєсвіт посередньої людини можна описати на основі понять: внутрішній світ – простий, а зовнішній – важкий. Внутрішній світ і мислення такої людини функціонують за *принципом реальності*, точніше, зосереджені на пошуку вигоди: як за мінімальних затрат енергії і ресурсів отримати максимум вигоди й задоволень. У цій діяльності всі засоби добрі для досягнення бажаної мети. Зовнішній світ осмислюється з позиції користі / шкідливості і постає як сукупність взаємопов'язаних соціальних структур, відносин, що розподілені в часі й просторі. У цій структурі зв'язків посередня людина виокремлює відносини розподілу та обміну, але цікавлять її переважно відносини обміну, об'єктивна складність зовнішнього світу залишається поза межами її розуміння. Сприйняття прос-

тору й часу є двовимірним і описується поняттями «там-і-тоді». З життєвих та історичних подій людина цього ступеня розвитку виокремлює те, що впливає на відносини обміну, тобто на отримання вигоди. Життя сприймає таким, яким воно є. Мислення виступає як засіб пристосування до реальності, а те, що не відповідає реальності, воно або ігнорує, або відкидає. Під тиском цих запитань формуються ментальні структури, пов'язані з причинно-наслідковими зв'язками: «спочатку – потім». Здоровий глузд пропонує просте рішення: слід діяти відповідно до реальності-вигоди. Незважаючи на двовимірність мислення, світосприйняття обмежене теперішнім. Цей тип людини сприймає життя як сповнене проблем, що стоять на перешкоді комфортного життя, одним словом, важким.

Життєві переживання концентруються навколо соціального статусу й усього, що з ним пов'язане: престижної освіти й роботи, потрібних зв'язків, конкуренції, економічних і політичних дивідендів та ін. Утім, усі ці переживання відбуваються поза межами моралі, бо всі інші люди і світ загалом сприймаються як засіб досягнення мети. Життєсвіт можна описати на основі таких тверджень і понять: відсутність смислу буття, пристосування, нудота, абсурд, які виявляють внутрішню порожнечу її існування. За великим рахунком, посередня людина теж не здатна адекватно протистояти колективному несвідомому та суспільній думці. Причиною такої ситуації є установка на вигоду, від якої вона не здатна відмовитися навіть у критичній ситуації.

Посередня людина частково здатна до критичного мислення, протистояти впливу соціуму, бо спроможна до двовимірного мислення, поєднання різних аспектів людського буття, наприклад, економіки й політики, політики й права, частково передбачати майбутнє завдяки вмінню аналізувати, порівнювати різні варіанти розвитку подій.

Але ці здатності обмежені тим, що вона прагне вигоди. Зазначені характеристики внутрішнього світу свідчать, що посередня людина використовує колективне несвідоме для власної вигоди, спираючись на різні маніпулятивні засоби. Конструктивні пропозиції з боку особистостей, як правило, ігнорує, бо вони не відповідають її спонуканням та життєвим цілям. Незважаючи на це, людина має знайти в собі сили для подолання такого світосприйняття, але для цього їй треба наважитися на духовну революцію.

В умовах тоталітарного суспільства посередня людина має абсолютну владу і для її збереження може ставати замовником вірусів. За їх допомогою націю перетворюють у націю овочів. Типовим прикладом нації овочів є сучасна Росія. До характерних ознак варто віднести такі: максимально можливе соціально-економічне розшарування суспільства; відсутність громадянського суспільства і правил, які унормовують суспільне життя для загального блага; у людини де-факто немає прав і відповідних знань, щоб орієнтуватися у реальності; держава й олігархи монополізували право на інформацію; в інформаційному полі зміщені акценти з особистісних цінностей на цінності споживання. У такому суспільстві людина перетворюється на несвідому істоту, яка здатна до виконання лише окремих функцій.

Життєсвіт особистості описують на основі таких понять: внутрішній світ складний, а зовнішній – легкий. У внутрішній світ особистості ввійшла проблема вибору. Цей факт змушує її шукати принцип, на основі якого можна було б розв'язувати життєві проблеми. Особистість знаходить такий «механізм» у *принципі обов'язку*. Під його впливом народжується воля, за допомогою якої людина підпорядковує своє життя моральним нормам. Моральні цінності освітлюють життєвий шлях людини, настає простота, внутрішня ясність і свобода. Усе зрозуміло,

а тому легко. Людина береже свої цінності всупереч абсурдності й безнадійності реальності. Особистість усвідомлює загрози для суспільства й намагається їм запобігти на основі моральних цінностей, дотримання яких стає смислом життя, формується соціально-психологічна установка на інтереси людини, суспільства, держави. Відбувається відмова від егоцентричних установок і здорового глузду – людина здобуває розум і смисл.

Розвинута свідомість і мислення особистості дозволяють оперувати трьома змінними величинами, наприклад, структурувати минуле, сьогодення й майбутнє в єдину картину. Мислення такої людини орієнтоване на реалізацію національних інтересів, стає тривимірним, поєднуючи економіку, політику й засади суспільного буття. Зовнішній світ постає як структурована сукупність економічних, політичних, правових, моральних і світоглядних відносин, що стає підґрунтям формування філософських понять, категорій, образів і, відповідно, тривимірного мислення. За допомогою рефлексії здійснюється порівняння чинних понять та образів із реальністю. Сприйняття часу орієнтоване на майбутнє з урахуванням минулого й теперішнього. Загалом життєсвіт особистості можна описати поняттями: вкоріненість у буття, смисл, свобода, сумління, відповідальність, турбота.

Життєсвіт особистості здатний протистояти колективному несвідомому і свідомому, відстоювати національні інтереси й моральні засади суспільного буття. Свідомість особистості здобуває здатність не лише протистояти колективному несвідомому, але й активно впливати на нього. Протистояти колективному несвідомому й різного роду маніпуляціям здатна лише особистість. Ці здатності ґрунтуються на таких характеристиках мислення: здатність за словами бачити реальні справи людини, поєднувати різні аспекти людського буття. Особистість усвідом-

лює, що в інформаційному просторі треба розрізняти факт і угоду, факт і цінність. Особистість здатна поділяти судження, які продукують політики й державні службовці, на розумні і нерозумні, а тому спроможна протистояти маніпуляціям і, як правило, чинить інтелектуальний і політичний опір. Особистість розуміє, що будь-яка концепція та інформація мають бути вільними від внутрішніх суперечностей.

Життєсвіт генія – це складний внутрішній і важкий зовнішній світ. Воля й розум цілковито підпорядковують собі внутрішню та зовнішню реальність, долають колективне свідоме й несвідоме, застарілі наукові парадигми. Розум і мислення стають «органом» цілісної діяльності, механізмом реалізації свого життєвого призначення. Геній досягає цілісності зовнішнього та внутрішнього світу. На основі волі й розуму він, з одного боку, творить себе, формується соціально-психологічна установка на ідеали Істини, Добра, Краси й Справедливості, а з іншого – творить нову реальність. Вищим життєвим *принципом є творчість* і готовність до самопожертви. Генії зазвичай стають творцями первоначал, нових ідей і формують нову реальність²⁸.

Отже, поняття життєсвіту дозволяє поглибити розуміння сутності людини кожного ступеня розвитку, її мислення й усвідомити можливості людини щодо протистояння зовнішньому світу. Узагальнюючи наведені роздуми, зазначимо, що людська спільнота зіштовхнулася з фундаментальними суперечностями: світ стає все більш різноманітним і складним, а людина не встигає за змінами і, як наслідок, примітивізується. Причина полягає, з одного боку, у застарілій світоглядній орієнтації (суспільство має змінити світоглядну орієнтацію з матеріального на духовний розвиток), а з іншого – в тому, що пріоритет належить

посередній людині, яка свідомо гальмує духовний розвиток людини.

За висновками Ле Бона, Московічі, народні маси перебувають на рівні колективного несвідомого. У їх психіці свідоме відіграє несуттєву роль, а тому масами можна керувати лише через несвідоме. Звернення окремих політиків до свідомості електорату: «Думай», як правило, приречене на поразку. Шоу перемагає свідоме. Утім, Бердяєв задовго попереджав: «Масами можна керувати через символіку, що надихає. Але вона може бути більш глибокою та пов'язаною онтологічними реальностями, а може бути безсоромною демагогією. <...> Життя мас можна організувати й спрямовувати лише релігійно»²⁹. Виникає запитання: як подолати цю суперечність між потребами раціональної політики і нездатністю народних мас до раціонального сприйняття дійсності? Філософ пропонує ошляхетнювати свідомість народних мас і накреслює таку стратегію: «Пріоритет має належати духовному началу, потім настає черга економіки як реального підґрунтя життя, а лише потім політика, що слугує економіці»³⁰. В Україні все навпаки: політики маніпулюють, економіка деградує, а про духовне забули.

Маніпуляції суспільною думкою Бердяєв уважав найбільшим злом³¹. У наш час брехня проникла в усі сфери суспільної свідомості. У цій ситуації філософія має встановити світоглядні причини цієї брехні. Витоки брехні полягають у твердженні «кожна людина – особистість», яке надає посередній людині право бути суб'єктом діяльності. Посередня людина продукує ілюзії, які сприймаються некритичним мисленням народних мас за істину, що, за висновками Юнга, веде до психічних епідемій. Зазначений висновок стосується й світової спільноти.

Людство живе в умовах цифрового світу, який відкинув мораль, а тому немає правил, що можна, а що не

можна, – втрачено орієнтири. Це веде до внутрішнього (психологічного) й зовнішнього (соціально-політичного) хаосу. Для психологічного захисту свого внутрішнього світу в умовах наявності різного роду інформації можна порадити собі такі питання з метою її осмислення. Перше: чи сприятиме інформація, яку Вам пропонують Вашому інтелектуальному й моральному вдосконаленню? Друге: чи допоможе ця інформація усвідомленню й розв'язанню Ваших проблем? Третє: чи дає вона поштовх для розвитку Ваших спонукань до діяльності?

У людській спільноті катастрофічно швидко зменшується критична маса особистостей. Отож постає проблема: як будувати раціональну політику й громадсько-політичне життя? З одного боку, потрібно підвищувати рівень свідомості народних мас, а з іншого – потрібні такі форми обговорення проблем і прийняття рішень, які б залучали широкі народні маси до прийняття рішень й орієнтували на розвиток мислення.

4. Дискурсивно-комунікативні практики як механізм розвитку мислення й прийняття громадсько-політичних рішень

Дискурсивно-комунікативні практики є конструктивним механізмом функціонування сучасного суспільства. Питання суспільного буття – це питання про його принципи. Чітко визначені принципи суспільного буття – це необхідна передумова функціонування суспільства. Принципи суспільного буття мають бути для критичної маси особистостей законами їхнього буття. Доведення цих принципів до свідомості мас – це громадсько-політичне призначення особистості у суспільстві.

Чи можна конструктивно впливати на людську свідомість і мислення? Варто визнати, що нові ідеї наро-

джуються у небагатьох людей і поширюються поступово, аж поки не стануть надбанням більшості. Процес поширення ідей викликає розподіл функцій між тими, хто породжує ідеї, і тими, хто їх поширює. Пересічну людину не цікавить, хто є автором ідей. Вплив мислителя на народні маси відбувається опосередковано. Для того, щоб ідея пішла у маси, треба, щоб до цієї ідеї доклали зусилля інші вчені, публіцисти, вчителі, митці. Формується піраміда спеціалістів. Більшості загальні ідеї відкриваються лише через конкретні справи та соціально-політичні дискусії. Пересічна людина не має ані бажання, ані часу, ані здібностей до аналізу та розуміння ідей. Визнання масами загальної ідеї відбудеться лише тоді, коли вони усвідомлять, що це сприятиме бажаним соціально-економічним змінам.

Розвиток європейського суспільства після Другої світової війни відбувався в процесі переосмислення світоглядних засад, що склалися в епоху Просвітництва та під час Великої французької революції. Це дозволило європейським філософам віднайти нові підходи до розуміння сутності суспільства. Комунікативна теорія суспільства змусила переосмислити проблему суб'єкта діяльності. Суб'єктом діяльності в комунікативній теорії стає колективний суб'єкт діяльності, який реалізовує себе через дискурс і комунікативну дію. Ці роздуми потребують уточнення: суб'єктом історії стає той, хто творить поняття для дискурсу, на основі яких здійснюється комунікативна взаємодія. Отже, комунікативна філософія суттєво уточнила уявлення про суб'єкта історії.

Ю. Габермас розглядає суспільство як суб'єкт, у якому можна виділити активний («те, що творить», те, що інституціалізує) і пасивний (створене, «інституціалізоване») складники³². Зазначимо, що наведені поняття за змістом подібні до понять «активна меншість» і «пасивна біль-

шість» (А. Бергсон, В. Липинський, А. Дж. Тойнбі). «Творцями» суспільства стають особистості, які формують систему понять, а умовою суспільного буття є комунікація. Комунікативна філософія не залишила поза увагою вплив слова на суспільне буття. Із християнства відомо, що Бог творить світ мисленням і мовленням. Отже, мислення має прагматичний, інструментальний, морально-етичний виміри, точніше, вирішальне значення. Варто уточнити цю думку. Слово є онтологічною основою суспільного буття. Прикро, що філософія так довго й виснажливо йшла до того, що християнство зрозуміло дві тисячі років тому.

Сучасне європейське суспільство розвивається на основі використання дискурсивно-комунікативних практик. Реалізація в Україні такої моделі потребує істотних зусиль з боку філософів, науковців, інтелігенції, громадських організацій. Українське суспільство вже дозріло до впровадження дискурсивно-комунікативних практик, але в таких випадках найскладнішим є початок, бо потрібні діячі, які б зініціювали цей процес.

Проблема формування критичного мислення потребує відповідної теоретичної основи. Звернімося до фундаментального факту: продукт будь-якої діяльності завжди має подвійний характер: предмет споживання та суспільне відношення до іншої людини. Отже, взаємодія між членами суспільства опосередкована як предметами споживання, так і суспільними відносинами. На нашу думку, теоретичним підґрунтям дискурсивно-комунікативних практик та формування критичного мислення має стати суб'єкт – об'єкт – суб'єктна модель людських відносин³³, що можна відобразити такою схемою:

$$S' \rightleftharpoons \underline{O} \rightleftharpoons S'',$$

де S' – продуцент продукту й відносин, S'' – споживач продукту й відносин, знак \underline{O} означає предмет споживання, O – утворювані соціальним рухом предмета споживання суспільні відносини. Отож взаємодія між суб'єктами соціального простору завжди опосередкована продуктами й суспільними відносинами, але виникає питання: який складник соціальної взаємодії є вирішальним – предметний чи комунікативний?

З позиції матеріалістичної філософії основним компонентом суспільного буття є предметний складник, оскільки соціальний рух предмета утворює суспільні відносини. Німецький філософ Ю. Габермас переосмислив цю проблему. Філософ розглядав комунікацію як засадничу умову суспільства, яка створює передумови для виробничої діяльності, і виділяв дві її форми: мовленнєву (дискурс) і комунікативну дію³⁴. У дискурсі порушують, обговорюють проблему й формують систему понять, яку слід впровадити в комунікативну взаємодію й практичну діяльність. Якщо громадяни на основі спільного інтересу доходять згоди (формують спільну систему понять), то всі сфери суспільства розвиваються, але якщо в процесі дискурсу не формується суспільний інтерес, то комунікативна дія не матиме підґрунтя, що не сприятиме розвиткові суспільства, а навпаки, гальмуватиме й навіть руйнуватиме його. Тобто первинною для комунікативної взаємодії є система понять, яку визначають філософи як метафізичні персонажі, а концептуальні персонажі (психологи, історики, митці) доносять їх до свідомості народних мас. Якщо дискурс у суспільстві не здійснюється, то взаємодія відбувається стихійно, а пріоритет отримують політики й використовують його для маніпулювання.

Акцентуємо увагу на тому, що комунікативна дія забезпечує обмін ідеями, думками, інформацією між різни-

ми суб'єктами. Діячі, які беруть у ній участь мають узгоджувати свої плани в контексті спільного життєвіту й на основі системи понять. Зауважимо, що спільне розуміння ситуації – це те, що дістало назву «суспільний інтерес». Згоди можна досягнути тоді, коли учасники дискурсу будуть спонукувані суспільним інтересом. Комунікативна філософія реабілітувала поняття інтересу, хоча для його визначення потрібні відповідні процедури обговорення й досягнення консенсусу.

Сформулюємо принципи конструктивної комунікації, які б сприяли розвитку свідомості й критичному мисленню. *Перший*: кожний, хто здатний до мислення, має право на участь у дискурсі. *Другий*: кожен може проблематизувати будь-яку ситуацію й подію, вступити в дискурс, висловити свої погляди. *Третій*: ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не має зазнавати перешкод і переслідувань³⁵. У цих принципах обґрунтовано право кожного громадянина бути учасником комунікації, що можливо за наявності в суспільстві демократичної політичної культури.

Система дискурсу не лише сприяє розвитку мислення, а й дозволяє унаочнити процес прийняття суспільно значущих рішень. Зрозуміло, що рівень комунікацій залежить від якості теорій і понять, на основі яких здійснюються дискурс і взаємодія. Суспільство таке, якими є зміст і якість філософських теорій і понять, покладених в основу комунікацій. Дискурс поставив на порядок денний розроблення принципів, на яких має свідомо розбудовуватися суспільство. Творці комунікативної практичної філософії дійшли згоди, що учасники дискурсу мають діяти за принципами всезагальної взаємності та істинної згоди, що можливо лише за умови, якщо партнерами в дискурсі будуть особистості. Це можливо, якщо учасники дискурсу рефлексуватимуть щодо потреб і цілей інших громадян.

Дискурс поставив також проблему критеріїв істинності, за який було визнано досконалу аргументацію, яка б враховувала і поважала інтереси не лише його актуальних учасників, а й усіх можливих учасників. З цього приводу зауважимо, що сприймати й поважати аргументацію здатні лише особистості.

Комунікативний розум складається із суб'єкта, який творить поняття, і суб'єкта, який здійснює соціальну взаємодію. Така диференціація дозволяє всім громадянам бути суб'єктами діяльності, але різною мірою. Комунікативна практична філософія визнає, що всі мають право брати участь у дискурсі й взаємодії, але підкреслює, що це мають бути підготовлені особи, здатні діяти з позиції спільного інтересу. Унаочнення проблеми суб'єкта діяльності актуалізувало проблему відповідальності метафізичних персонажів за поняття, на основі яких має здійснюватися дискурс, концептуальних персонажів за інтерпретацію цих понять і політиків, які організують комунікативну взаємодію. Вважаємо, що фундаментальним принципом комунікативної філософії в сучасних умовах має бути пріоритет духовного над матеріальним та суспільний інтерес.

Намагаючись відшукати причини, що гальмують поступ України, зауважимо, що цивілізовані суспільства мають соціальний механізм, який після кожної кризи допомагає знайти вихід і повернутися на рейки сталого розвитку. Таким механізмом є дискурсивно-комунікативні практики й наявність у суспільстві критичної маси особистостей. До комунікативної дії слід залучати всіх активних громадян, але в дискурсі пріоритет має належати метафізичним персонажам. Сьогодні в українському суспільстві дискурс не здійснюється, бо інтелектуальна еліта відсторонена від цього процесу. Дискурс має закласти теоретичне підґрунтя для комунікативної взаємодії на основі системи понять, які вироблять метафізичні персонажі, що вимагає рефлексивного

мислення та об'єктивного підходу до ситуації. Дискурс – це справа особистостей, спонукуваних суспільним інтересом. На жаль, дискурс в Україні ускладнюється тим, що інтелектуальна еліта займає різні світоглядні, філософські й політичні позиції і, як наслідок, не може дійти згоди щодо спільного розуміння національного інтересу.

Висновки. Суспільство як колективний суб'єкт діяльності не завжди буває свідомим. Між критичним мисленням і соціальними уявленнями (доксами), які панують у суспільстві, є суттєва різниця. Причини таких розбіжностей якраз намагається з'ясувати соціологія критичного мислення. Однією з причин хаосу в суспільстві є те, що у гуманітарних науках може існувати кілька тлумачень одного й того самого поняття. Це стосується таких понять, як «свобода», «рівність», «справедливість», а також поняття «особистість». Колективне й індивідуальне несвідоме суттєво впливають на мислення й спотворюють його. Здатність людини протистояти колективному свідомому й несвідомому залежить від ступеня її інтелектуального й духовного розвитку. Існують фундаментальні відмінності між мисленням особистості (яка спирається на суспільний інтерес) і мисленням пересічної людини (яка перебуває під впливом колективного й несвідомого). Ці відмінності знайшли узагальнення у поняттях розуму й розсудку. В умовах інформаційного суспільства істина буття продовжує залишатися незрозумілою. Подолання цієї залежності потребує суттєвих уточнень про сутність людини й суспільства, що сформульовано у поняттях «знеособлена» й «особистісна» парадигма буття людини. Важливим механізмом розвитку критичного мислення й навичок прийняття рішень є дискурсивно-комунікативні практики. Громадсько-політичний дискурс є тим механізмом, який дозволить людині звільнитися від індивідуального й колективного несвідомого й засвоювати основи критич-

ного мислення. Носієм істини в умовах інформаційного суспільства мають бути метафізичні й концептуальні персонажі.

Примітки

1. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство / пер. О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 33.
2. Адорно Т. Проблемы философии морали / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва: Республика, 2000. С. 155–156.
3. Там само. С. 158.
4. Там само. С. 191.
5. Там само. С. 193–194.
6. Там само. С. 202.
7. Рормозер Г. Кризис либерализма / пер., предисл. и ред. А. А. Френкин; РАН, Ин-т философии. Москва: 1996. С. 174.
8. Фромм Е. Мати чи бути?: пер. з англ. Київ: Укр. письм., 2010. С. 36.
9. Там само. С. 70.
10. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва: АСТ-ЛТД, 1998. С. 295.
11. Фромм Е. Мати чи бути? С. 90, 101.
12. Там само. С. 98.
13. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття. С. 331–367.
14. Мангайм К. Ідеологія та утопія: пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2008. С. 19.
15. Там само. С. 20–22.
16. Там само. С. 46.
17. Там само. С. 48.
18. Там само. С. 40.
19. Там само. С. 38.
20. Даймонд Дж. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают: пер. с англ. Москва: АСТ, 2008. С. 583–584.
21. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: (скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла): в 2 т. / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. Т. 1. С. 368–395.
22. Даймонд Дж. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают. С. 602–605.

23. Лебон Г. Психология народов и масс. Санкт-Петербург: Макет, 1995. С. 160.
24. Московичи С. Век толп. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. С. 27.
25. Там само. С. 132.
26. Там само. С. 325–327.
27. Фромм Э. Из плена иллюзий: Как я столкнулся с Марксом и Фрейдом. *Душа человека*. Москва: Республика, 1992. С. 336.
28. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття. С. 309–313.
29. Бердяев М. О назначении человека. Москва: Республика, 1983. С. 200.
30. Там само. С. 201.
31. Там само. С. 145–146.
32. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / пер. з нім. Київ: Четверта хвиля, 2001. С. 310.
33. Шинкарук В. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения *Вибрані твори*: в 3 т. Київ: Укр. Центр духов. культури, 2004. Т. 3, ч. 2. С. 141.
34. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 49–55.
35. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: підручник. Київ: Лібра, 1999. С. 38.

Додаткова література

1. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / пер. с фр. Н. В. Сусловой. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. 96 с.
2. Букингем Дж. Путеводитель по будущему, составленный специалистами: Прогнозы 50 самых влиятельных экспертов Америки / пер. с англ. М. Жуковой. Москва: АСТ Астрел, 2011. 351 с.
3. Горбань Р. А. Шляхи розвитку персоналістичної думки в країнах євроатлантичного регіону. Польська версія: Чеслав Бартнік: монографія. Київ: Білий Тигр, 2019. 570 с.
4. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття: з циклу щорічної пам'яті лекцій ім. А. Оленської-Петришин. Київ: Видавн. дім «КМ Академія», 2003. 32 с.
5. Малахов В. А., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О. та ін. Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. Київ: СтилоС, 2000. 216 с.

6. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва: REFL-book, 1994. 368 с.
7. Мороз О. Нація овочів? Як інформація змінює мислення і поведінку українців. Київ: Yakaboo Publishing, 2021. 288 с.
8. Московичи С. Машина, творящая богов. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. 560 с.
9. Юнг К. Г. Психология бессознательного / Пер. с англ. Москва: Когито-Центр, 2006. 352 с.
10. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное: Сборник / Пер. с англ. СПб.: Университетская книга, 544 с.

Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте зміст понять «колективне свідоме» і «колективне несвідоме».
2. Здійсніть аналіз факторів, від яких залежить мислення людини.
3. Проаналізуйте типологію людини, яка живе за принципом задоволення, принципом реальності, принципом обов'язку і принципом творчості.
4. Що Ви можете сказати з приводу думки Т. Адорно «Суспільство не підпорядковується законам розуму»?
5. Прокоментуйте думку Т. Адорно щодо правильних і неправильних форм життя.
6. Сформулюйте ознаки сучасного суспільства за Г. Рормозером.
7. Як Ви розумієте дихотомію: «знеособлене – особистісне»?
8. Яку форму дихотомія «знеособлене – особистісне» отримала у О. Шпенглера та Е. Фромма?
9. Якщо в гуманітарних науках існують десятки визначень одного й того самого поняття, то про що це свідчить і до чого це призведе?
10. Проаналізуйте ознаки утопічної свідомості.
11. Розкрийте зміст терміна «онтологічні умови буття».
12. Що означає думка Е. Фромма «Кожне суспільство визначає, які думки можна допускати до суспільної свідомості, а які ні»?

13. Як можна впливати на свідомість людини, якщо вона перебуває під впливом індивідуального й колективного несвідомого?

14. Проаналізуйте здатність людини різного ступеня духовного розвитку протистояти колективному несвідомому.

15. Розкрийте зміст поняття «життєсвіт».

16. Проаналізуйте особливості мислення залежної людини.

17. У чому полягає специфіка мислення посередньої людини?

18. Проаналізуйте переваги мислення особистості.

19. Чому мислення одного генія перевищує мислення мільйонів сучасників?

20. Яка причина психічних епідемій у суспільстві і до чого це призводить?

21. Хто і що стоїть за маніпуляціями суспільною думкою?

22. Які наслідки маніпуляцій суспільною думкою?

23. Яка мета і зміст комунікативної філософії?

24. Розкрийте зміст поняття «дискурсивно-комунікативні практики».

25. Хто є суб'єктом діяльності у комунікативній філософії?

26. Проаналізуйте роль метафізичних і комунікативних персонажів у суспільстві.

ТЕМА 4.

Рефлексія як вища форма критичного мислення

План

1. Рефлексія як мислення про мислення.
2. Види рефлексії та рефлексивні можливості людини різного ступеня інтелектуального та духовного розвитку.
3. Моделі рефлексивної діяльності в контексті взаємодії людини й соціуму.
4. Роль телеологічної детермінації у розвитку рефлексії.

Мета та завдання теми: з'ясувати роль і значення рефлексії у розвитку критичного мислення, допомогти студенту побудувати модель рефлексивної діяльності, що передбачає виконання таких завдань: 1) пояснити роль рефлексії у розвитку інтелектуального та духовного потенціалу людини; 2) здійснити аналіз можливостей людини різного ступеня духовного розвитку до рефлексії; 3) проаналізувати різні моделі взаємодії мислення й реальності; 4) довести необхідність телеологічної детермінації у розвитку рефлексії.

Ключові терміни і поняття: рефлексія, самовизначення, репродуктивна рефлексія, продуктивна рефлексія, ретро-інтро-проспективна рефлексія, когнітивна рефлексія, рефлексія участі, детермінація, модель рефлексивної діяльності, телеологічний детермінізм.

1. Рефлексія як мислення про мислення

Відкривачем рефлексії слід вважати Аристотеля, який звернув увагу, що розум може мислити самого себе, тобто предметом мислення може бути само мислення¹. На побутовому рівні рефлексію можна тлумачити як самокритику, яка зазвичай здійснюється стихійно. Рефлексія – це спрямованість людської свідомості на саму себе, зміст свого мислення, свою діяльність і продукти діяльності.

Рефлексія народжується із запитання «Хто я у цьому світі?», а потім трансформується у питання «Хто є хто?» і «Що є що?» Відмінність рефлексії від самокритики полягає в тому, що рефлексія здійснюється свідомо й регулярно, а самокритика – стихійно. Як правило, рефлексія починається, з одного боку, з життєвих, професійних проблем і невдач, а з іншого – з потреби самовизначення та переосмислення свого інтелектуального й життєвого досвіду. Рефлексія щодо себе самого має бути орієнтована на те, як перевищити себе самого, свій наявний потенціал, «як мені надалі *мислити*»². Відповіді на ці запитання можливі лише на основі рефлексивного мислення, що веде до розвитку самосвідомості.

Суттєву роль у формуванні рефлексії відіграє порівняння. У процесі порівняння важливо, з ким і з чим порівнює себе людина. У цьому контексті істотну роль відіграє ідеал як єдність діяльності, мислення й способу життя. Проте парадокс полягає в тому, що в сучасному суспільстві ідеал відсутній. Замінником ідеалу в суспільстві споживання став успіх. Для його досягнення у знеособленому суспільстві всі засоби добрі, але людині потрібен ідеал, бо без нього вона деградує. Необхідність ідеалу розуміли ще в часи античності, що знайшло відбиття у культурі героїв. Відтак предметом рефлексії можуть бути: поведінка, діяльність, здібності, відносини з іншими людьми, відповідність ідеалу.

Рефлексія щодо власної діяльності має зосередитися на питаннях: «Якої якості продукти моєї праці?», «Чи задовольняють вони суспільні потреби?», «Якими мають бути мої здібності, щоб продукти моєї діяльності відповідали сучасним вимогам?»

Рефлексія щодо власного інтелектуального потенціалу має дати відповіді на запитання: «Чи достатній мій інтелектуальний потенціал для розв'язання професійних,

соціально-політичних і життєвих проблем?», «Що гальмує розвиток мого професійного й інтелектуального потенціалу і що треба робити для його вдосконалення?», «З чого треба починати розвиток своїх здібностей?»

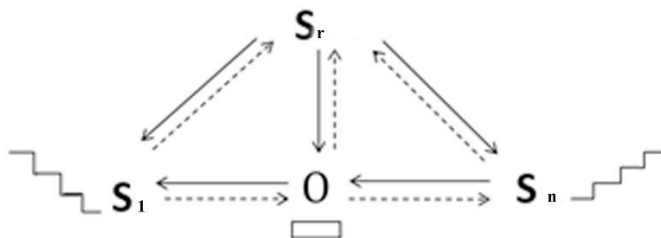
Рефлексія щодо відносин з іншими людьми має дати відповідь щодо їх змісту: «Який характер і зміст моїх відносин з іншими людьми?», «Яку позицію у відносинах з людьми я займаю: залежної людини, посередньої (яка постійно пристосовується для того, щоб мати вигоду) чи можу я діяти з позиції інтересів суспільства, чи не порушую я моральні норми?», «Як мене сприймають інші?», «Яку позицію слід займати, щоб зі мною рахувалися?»

У філософській думці рефлексію трактують як форму теоретичної діяльності, спрямованої на осмислення власної сутності, результатів пізнання і самопізнання. Г. Щедровицький уточнює цей підхід і стверджує, що людина має полишити свою позицію і зайняти нову, називаючи це рефлексивним виходом, вийти «із себе» і «за себе»³. Цей вихід потребує відмови від усталених уявлень про себе, що пов'язано зі зміною власних соціально-політичних установок і домінант, і веде до внутрішньої революції.

Філософи також визначають рефлексію як спрямованість людської душі на саму себе. Зазначимо, що здатність до рефлексії певною мірою властива кожній людині. Утім, спеціаліст з вищою освітою має культивувати її. Ось що говорить про цю здібність П. Г. Щедровицький: «Рефлексія – це здатність людини бачити й розуміти предмети навколишнього світу, з одного боку, а з іншого – одночасно мислити й усвідомлювати самого себе, такого, що мислить і відтворює навколишні предмети...»⁴. Дослідимо, як «працює» рефлексія, на які різновиди поділяється, як формується, які результати діяльності забезпечує.

У людини розвиток рефлексії розпочинається з інтелектуальної операції в процесі трудової діяльності, у якій виникають принципові ускладнення в отриманні задовільного результату, а саме із ситуації самовизначення щодо трудової діяльності та вибору внутрішньої усвідомленої позиції у власному ставленні до продукту діяльності та його споживачів. Саме з усвідомлення позиції й починається рефлексивна проблематизація ситуації: уточнення смислу діяльності, з'ясування й формулювання сутності проблеми, наявності потрібних засобів, узгодження між учасниками порядку та прийомів дії і, нарешті, визначення *критеріїв* діяльності й результатів.

Наведені роздуми можна відтворити на схемі.

S_1, S_n – суб'єкти взаємодії;

S_r – суб'єкт у стані рефлексії;

□ – продукт діяльності й споживання;

O – відносини, що виникають у процесі предметно-практичної діяльності.

Людина у рефлексивній позиції має критично осмислювати якість продукту діяльності та характер відносин, власну діяльність, як сприймає інша людина продукт і відносини, яка власна позиція та позиція Іншого. Зрозуміло, що це потребує психологічного напруження й розвинутого мислення. У будь-якій ситуації треба рефлексувати з позиції особистості. У соціально-політичній ситуації рефлексія має здійснюватися з позиції національного інтересу, національних цінностей та національної безпеки.

2. Види рефлексії та рефлексивні можливості людини різного ступеня інтелектуального та духовного розвитку

Виокремлюють такі різновиди рефлексії.

Репродуктивна рефлексія здійснюється за допомогою індуктивного методу: узагальнюють наявні знання і підводять їх під більш широке поняття. Цей різновид рефлексії потребує оволодіння законами формальної логіки, порівнянням, аналізом, синтезом, такими категоріями, як тотожність і відмінність, видове поняття, родове поняття.

Продуктивна рефлексія орієнтована на здобуття нового знання. Серед сукупності відомих явищ і зв'язків треба віднайти нове знання і довести, що воно дійсно нове. Відкриття й обґрунтування нового знання потребує володіння такими поняттями: відмінність, тотожність, суперечливість, сутність, явище, зміст, форма, зв'язок, закономірність. Доведення нового знання потребує оволодіння діалектичним методом.

Ретроспективна рефлексія з'ясовує витоки того чи іншого явища, тобто здобуває знання про його походження. Щодо людини це означає: «Чому «Я» саме такий, а не інший?». Відповідь на це запитання потребує критичного самоаналізу, психологічної сміливості, вміння відрізнити причини від наслідків, знання соціально-психологічних особливостей епохи, абстрагування головного від другорядного. У загальному контексті це потребує оволодіння такими поняттями, як кількість і якість, причина і наслідок, випадковість, закономірність, час, простір, еволюція, розвиток.

Інтроспективна рефлексія стосується теперішнього стану розвитку соціуму, суб'єкта та його професійної діяльності, власного наявного потенціалу, що можна сфор-

мулювати у питанні «Чи відповідають мої навички, знання, мислення тим вимогам, які висуває час?»

Проспективна рефлексія орієнтована на усвідомлення тенденцій розвитку. Відповідь потребує знання основних тенденцій, що панують на цей час у тій чи іншій галузі. Як буде розвиватися галузь у майбутньому і чи буду я встигати за її розвитком? Цей різновид рефлексії найскладніший, бо вимагає синтезу усіх попередніх рефлексій, а також випереджаючого мислення – передбачення. Зауважимо, що перелічені різновиди рефлексії у людини різного ступеня духовного розвитку будуть принципово різнитися. Це потребує оволодіння такими поняттями: необхідність, можливість, закономірність, зовнішнє, внутрішнє, тенденція, розвиток.

Відобразимо зміст роздумів на схемі.

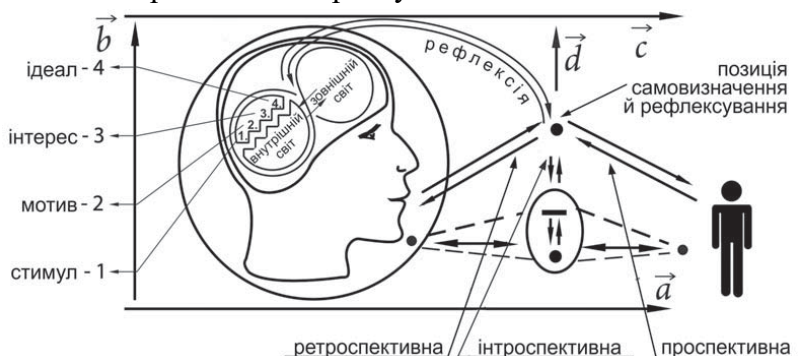

Рис. 1. Позиція самовизначення й види рефлексії в структурі діяльності індивіда

Наявність розвинутої рефлексії (ретроспективної, інтроспективної, проспективної) виводить інтелектуальний потенціал людини на якісно новий рівень діяльності: дозволяє бачити й зрозуміти приховані механізми розвитку явища (системи), усвідомити, як розвиток зовнішнього світу впливає на життя людини, на взаємовідносини між різними суб'єктами діяльності. Рефлексія дозволяє вчасно

коригувати параметри систем, інтуїтивно передбачати можливі катаклізми й за необхідності змінювати економічну, соціальну ситуацію, погляди членів суспільства.

Єдність ретроспективної, інтроспективної і проспективної рефлексії забезпечує неперервність інтелектуального досвіду людини. Людина відчуває себе суб'єктом минулого, теперішнього й майбутнього. Рефлексія дозволяє зрозуміти, що «тут відбувається те ж саме, що відбувалося до того, але стихійно, спонтанно, а тепер стало можливим у контрольованих умовах, „другий раз”, „вже на повну котушку” ...»⁵. Отже, рефлексія лежить в основі неперервності людського пізнання й буття. Єдність ретро-інтро-проспективної рефлексії дозволяє подивитися на себе з позиції Іншого, зрозуміти, що Інший є віддзеркаленням мене самого і навіть аналогом мене, а я є віддзеркаленням Іншого.

Проаналізуємо рефлексивні можливості спеціаліста різного ступеня інтелектуального й духовного розвитку.

Спеціаліст, який перебуває на першому ступені інтелектуального розвитку (залежна людина), здатний рефлексувати: а) щодо способів виконання операцій в контексті власних умінь і навичок; б) щодо інформації, яка стосується професійної діяльності; в) в межах одновимірного мислення. Здатність до рефлексії над власним мисленням є мінімальною, а саме: мислення здійснюється в межах репродуктивної рефлексії. Причини обмеженої рефлексії полягають у тому, що людина не здатна вийти за межі своїх здібностей та своїх спонукань.

Рефлексія спеціаліста другого ступеня духовного розвитку (посередня людина): а) охоплює засвоєні вміння, навички та технології, б) охоплює наявну інформацію та засвоєну теорію, в) відбувається в межах двовимірного мислення. Мислення здійснюється в межах продуктивної, ретроспективної та інтроспективної рефлексії. Причини

обмеженої рефлексії цього спеціаліста перебувають у його спонуканнях, які орієнтовані на отримання вигоди. Рефлексія залежної й посередньої людини може породжувати й негативні психологічні явища, наприклад заздрість. Якщо у людини з'являється заздрість, то це однозначно свідчить, що вона не сягає ступеня особистості. Для подолання цього вкрай негативного явища треба ставати на шлях морального вдосконалення.

Спеціаліст, який перебуває на третьому ступені духовного розвитку (особистість), здатний рефлексувати: а) в межах суміжних технологій, що охоплює попередні вміння, навички й технології; б) в межах чинної науково-технологічної парадигми і здатний сформувати для власного інтелектуального користування наукову картину світу; в) у контексті тривимірного мислення. Рефлексія здійснюється з позиції суспільного й державного інтересу: «Що я можу зробити в межах своєї професійної діяльності, щоб це приносило користь суспільству, державі та не шкодило природі?» Спеціаліст шукає нові технології. Неабияку допомогу в процесі рефлексії надають культура і мораль. Мислення охоплює всі різновиди рефлексії.

Рефлексія генія: а) охоплює попередні технології й орієнтована на створення ноу-хау, б) переосмислює чинні наукові парадигми, формулює наукову картину світу в контексті єдності з людиною, в) мислення стає багатовимірним і створює нову теорію, нову парадигму. Геній рефлексує з позиції ідеалу, що суттєво розширює межі рефлексії і формує нові критерії.

Специфікою рефлексії спеціаліста третього та четвертого ступенів духовного розвитку є також те, що вони здатні рефлексувати над власними спонуканнями до діяльності. Це відкриває їм власну сутність. Усвідомивши власну сутність, людина отримує ключ до розуміння ін-

ших людей і світу загалом. Завершальним етапом рефлексії постають закономірності, закони, принципи, теорії.

3. Моделі рефлексивної діяльності в контексті взаємодії людини й соціуму

У західній філософській традиції реальність і мислення – це дві евклідові площини, що не перетинаються. Класична філософія розглядає реальність на конкретний момент часу константою, а мислення – змінною величиною. Вважаємо, що філософська думка не впоралася з проблемою взаємної детермінації мислення та буття й пішла шляхом спрощення. Насправді ані реальність, ані наше розуміння не можуть сприйматися як площини, бо вони активно взаємодіють.

3.1. Взаємодія мислення й реальності. Матеріалістична філософія проголосила реальність об'єктивною, яка відображається, копіюється, фотографується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них. Ідеалістична філософія вважає мислення деміургом реальності. Слід відмовитися від таких підходів і розглядати процес взаємного впливу реальності на мислення й мислення на реальність. За такого підходу можна подолати крайнощі матеріалістичного й ідеалістичного підходів, утім, проблема взаємодії мислення й реальності значно ускладнюється, виникає замкнене коло.

Звідки в людини це дивне небажання неприйняття взаємної детермінації мислення й реальності? Намагаючись знайти відповідь, Дж. Сорос схиляється до висновку, що людське мислення не виносить невизначеності^б. Необхідно визнати, що навіть досконале мислення є частиною соціуму. А тому виникає питання «Як людина може пізнати ціле, тобто реальність, якщо її мислення є частиною цього цілого?» Зрозуміло, що наше розуміння неминуче

буде недосконалим. У такому випадку недосконале мислення учасників буде ускладнювати саму ситуацію.

Треба прийняти недосконале мислення як вихідний пункт взаємодії людини з реальністю, а точніше, як принцип теорії пізнання. Осмислення реальності є не лише когнітивною функцією свідомості, а й процесом, який впливає на дійсність, є функцією участі. Зрозуміло, що ці функції поєднують мислення й реальність у протилежних напрямках: у когнітивній функції реальність є константою, а мислення – змінною величиною; у функції участі мислення є константою, а реальність – змінною величиною, яка впливає на мислення. Разом з тим одночасна дія двох функцій робить відмінність між мисленням і реальністю відносними: те, що має бути суто розумовим процесом, також стає частиною дійсності.

В умовах, коли свідомість є відбиттям реальності, соціальна реальність часто стає заручницею недосконалого мислення та психологічних особливостей учасників подій. Фундаментальною причиною недосконалого мислення є «рекурсивні петлі». Під рекурсивними петлями розуміємо різноманітні вірування, упередження, які формуються під впливом колективного несвідомого, й навіть застарілі наукові парадигми. Петля може набувати форми вірувань або необґрунтованих постулатів. У цій ситуації слід приймати лише ті твердження, що належать до фактів. Додамо, що рекурсивні петлі зазвичай не усвідомлюються й набувають форми світоглядних, наукових, методологічних догм. Отож процес взаємодії людини з реальністю ускладнюється недосконалим мисленням учасників.

Людина має сприймати соціум як складну систему, складність якої утворено за рахунок мислення учасників. Мислення створює додаткові рівні складності в системі. Учасники формують власні погляди та приймають рішення на одному рівні, утім, результати їхньої діяльності

проявляються на іншому. Ці результати своєю чергою відбиваються пізніше на рівні, на якому приймаються рішення, утворюючи петлю зворотного зв'язку. Рівень, на якому приймаються рішення, є суб'єктивним рівнем, а рівень, на якому проявляються результати поведінки учасників, – об'єктивним.

Такий підхід дозволяє відмовитися від погляду на реальність як на об'єктивний фактор людського буття. Реальність уже більше не є незалежною від людської свідомості й діяльності. Вона формується під час того самого процесу, що й мислення учасників. Але мислення не може цілком наздогнати реальність: вона завжди багатша за розуміння окремого суб'єкта. Мислення взаємодіє з реальними подіями, але мислення також взаємодіє з мисленням інших людей, а також існують події, про які люди зовсім не мають уявлення. Виходить складне переплетення думок, реальності й діяльності людей.

Запропоноване розуміння взаємодії між свідомістю й реальністю не вписується в усталені філософські концепції. Мислення й соціальна реальність – це не дві реальності, а одна органічна цілісність. Концепцію взаємодії мислення й соціальної реальності як єдиної органічної цілісності варто назвати концепцією єдності свідомості й реальності.

3.2. Варіанти взаємодії мислення й реальності. Стикаючись з безкінечно складною ситуацією, і при тому з такою, складність якої зростає одночасно з розвитком людини, ми повинні запропонувати певні моделі взаємодії. Сьогодні, в умовах розбалансованості відносин людини зі світом, мислення й реальності, насущною потребою постає пошук форм єдності людини зі світом, отже, проблемою проблем є осмислення взаємної детермінації мислення й буття. У цьому контексті міркування Дж. Сороса надзвичайно актуальні. Для конкретизації

проблеми взаємної детермінації мислення й буття використовуємо ідею про одновимірне, двовимірне, тривимірне і багатовимірне мислення⁷. Мислення особистості – людини третього ступеня духовного розвитку – спроможне оперувати трьома змінними величинами та приймати невизначеність, тоді як мислення людини посереднього ступеня розвитку не спроможне це зробити, а тому викривлятиме реальність або підганятиме її під себе. Для подолання обмеженості мислення Сорос вводить принцип схильності до помилок.

Перевагою роздумів Сороса є також те, що він розглядає процес взаємодії мислення й реальності в контексті реальних соціальних проблем, а саме в контексті закритого й відкритого суспільства. Принцип схильності до помилок він пов'язує з відкритим суспільством, яке передбачає наявність дискурсивно-комунікативних практик, що опосередковують взаємодію мислення учасників подій з дійсністю. Значна кількість підготовлених учасників взаємодії зменшує ймовірність грубих помилок і схильності до догм (рекурсивних петель). Дискурсивно-комунікативні практики ґрунтуються на двох протилежних принципах. Перший – взаємна детермінація мислення й реальності, яка є основою критичного мислення й відкритого суспільства, відмова від нього призводить до догматичного мислення й закритого суспільства, який утворює другий принцип⁸.

Очевидно, що обґрунтування двох принципів мислення було необхідне Соросу для пояснення того, що вони зумовлюють різні типи суспільства: відкрите (розбудоване на принципах громадянського суспільства, комунікативних практиках) і закрите (ґрунтується на незаперечному авторитеті партії, її лідера, диктат яких обґрунтувала марксистська філософія).

Дж. Сорос називає свою концепцію рефлексивною й пояснює, що взаємодія мислення й реальності зумовлює два напрями, тобто два види рефлексії. Щоби було зрозуміло значення його міркувань, відкладемо їх на нашій схемі, продовжуючи побудову моделі рефлексивної діяльності. Передусім позначимо рух рефлексії від стійкої реальності до мінливого мислення. Унаслідок взаємодії стійкої реальності зі сферою спонукань і сферою картин світу здійснюється процес самовизначення «Хто я?» (див. рис. 2).

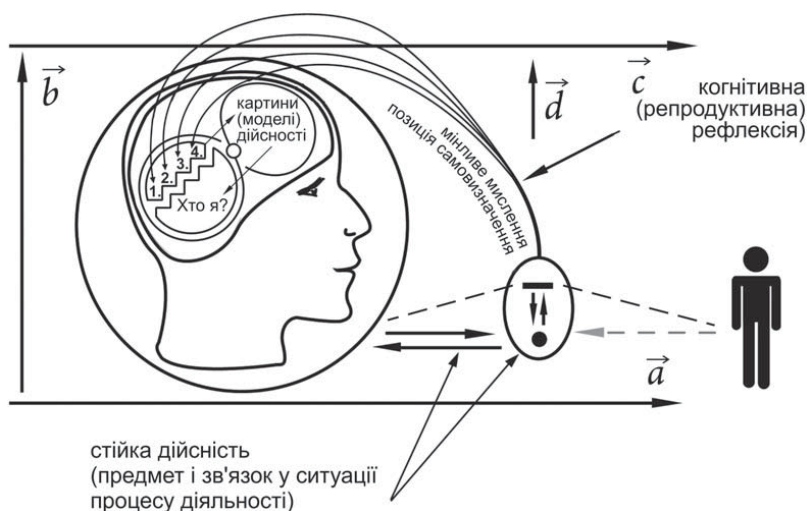

Рис.2. Когнітивна (репродуктивна) рефлексія людини

Характер участі діяча в професійній та соціально-політичній діяльності буде зумовлений відповіддю на питання «Хто я?»: залежна людина, посередня людина чи особистість. Якщо індивід ідентифікує себе як залежного, то будь-яку ситуацію він сприйматиме, з одного боку, як незмінну та об'єктивну, а з іншого – переважно на підставі власних емоцій, почуттів і потреб, тобто вкрай обмежено. Зрозуміло, що при таких установах людина відчува-

тиме власне безсилля перед реальністю, схилитиметься перед нею або бунтуватиме.

Якщо індивід ідентифікує себе як людину посереднього (репродуктивного) ступеня розвитку, то ситуацію він сприйматиме крізь призму вигоди; ототожнюватиме себе з такими, як він сам, учитиметься в них, як отримувати вигоду за рахунок іншої людини. Людина посереднього ступеня розвитку має деякий потенціал, щоб позитивно впливати на суспільство, але приватне зазвичай перемагатиме національні інтереси, і вона об'єктивно «творитиме» зло. Отже, діяльність людини посереднього ступеня розвитку викривлятиме реальність, нав'язуватиме їй свої спрощені уявлення й алгоритми діяльності. Реальність (соціум) буде копіюватиме недосконалі якості людини (частини). Описуючи процеси взаємодії частини й цілого, фахівці в галузі інформатики доводять, що частина може впливати на ціле, і в цьому немає нічого незвичного з погляду теорії алгоритмів⁹. Такий процес впливу частини (свідомості) на ціле (реальність) в інформатиці описують поняттям «рекурсія». Суспільство ставатиме відображенням недосконалих якостей панівного типу людини. (Взаємну детермінацію якостей людини і якостей суспільства Р. Авенаріус сформулював у принципі координації). У нашому випадку це означає, що своє недосконале мислення людина посереднього ступеня нав'язуватиме суспільству як норму. Виникає негативна рекурсивна петля. Особливо це стосується тоталітарного суспільства.

Якщо людина у процесі самовизначення зайняла особистісну позицію, то, усвідомлюючи недосконалість свого мислення, вона включатиме в дискурс структури громадянського суспільства для пошуків взаємовигідного рішення. Особистість здатна усвідомлювати як власні спонукання до діяльності, так і спонукання Інших. Вона усвідомлює потреби суспільства як цілісного організму.

Особистість сприймає будь-яку подію крізь призму інтересів суспільства як єдність минулого, сучасного й майбутнього, використовуючи при цьому категорії «національний інтерес», «національні цінності», «національні цілі», «значення», «смысл», «спрямованість розвитку». Діяльність такого фахівця набуває осмисленого характеру. Особистість не відчужується від реальності, а присутня в ній, співпереживає. Своє цілісне сприйняття реальності особистість так чи інакше транслює іншим суб'єктам і соціуму загалом, що відобразатиметься й матеріалізуватиметься в суспільних структурах і суспільній свідомості. Особистість відтворює себе в цілісному суспільному організмі – позитивна рекурсія. Отже, соціально-психологічна позиція визначає характер участі діяча в подіях.

Відобразимо на схемі рух, протилежний когнітивній (репродуктивній) рефлексії, – від стійкого мислення до мінливої реальності – рефлексія участі (продуктивна) (див. рис. 3). Рефлексія участі ґрунтується на результатах когнітивної рефлексії, що закріплюється в позиції самовизначення «Що є що» і «Хто є хто» в конкретній професійній, громадсько-політичній ситуації. Одночасне включення обох рефлексій означає взаємодію у свідомості картин реальності і спонукань до діяльності, що визначає включення рефлексії участі (продуктивної) (див. рис. 4).

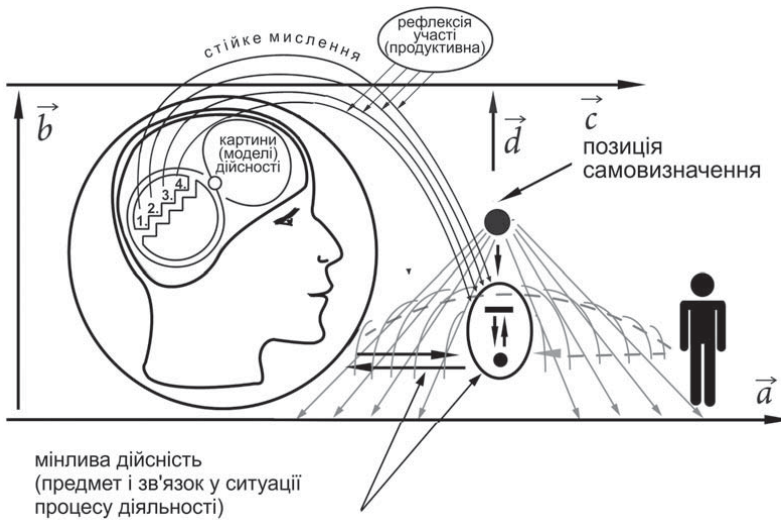

Рис. 3. Рефлексія участі (продуктивна)

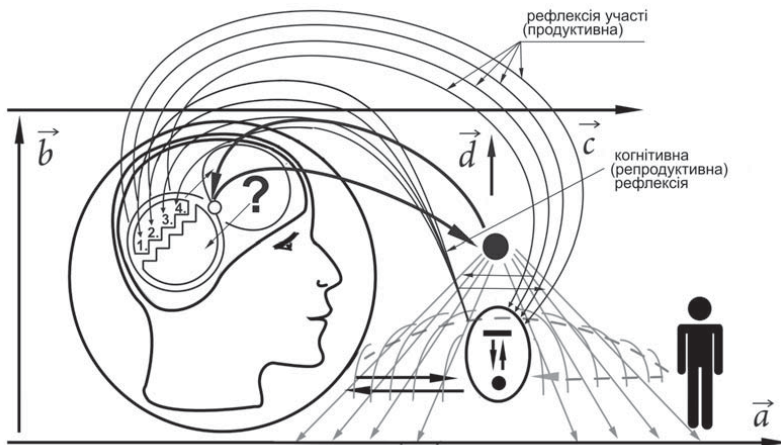

Рис. 4. Одночасне включення двох рефлексій: рефлексії участі (продуктивної) та рефлексії когнітивної (репродуктивної) в процесі діяльності

Одночасне включення двох видів рефлексії, по-перше, знімає відмінність між мисленням і реальністю, оскільки мислення стає частиною реальності, а, по-друге, робить реальність надзвичайно складною, що для подолання невизначеності, людина змушена застосовувати принципи які спрощують дійсність. З'ясування змісту картин реальності (зовнішній світ індивіда) і спонукань до діяльності (внутрішній світ) допомагає пояснити наявність двох протилежних принципів спрощення дійсності. Учасникам цієї ситуації необхідно вибирати, який із них найбільше підходить їм, історичному періоду, усвідомлюючи, що застосування одного з них веде до закритого типу суспільства, а другого – до відкритого. Якщо діяч у процесі самовизначення зайняв позицію посередньої людини, то він своїми недосконалими здібностями і спрощеним мисленням або пристосовуватиметься до неї, або підганятиме її під себе. Якщо діяч зайняв позицію особистості, то він своїм мисленням сприятиме розв'язанню проблем.

Підкреслимо, що саме в змісті картин, моделей реальності у зовнішній сфері психіки людини, позначеного на рис. 4 знаком питання (?), криється ключ до розв'язання проблеми: «Чи можна навчити молодих людей філософії?» Тепер ми можемо відповісти: так, саме через включення людини в дискурсивно-комунікативні практики можливий розвиток рефлексії¹⁰.

Отже, конструктивним шляхом засвоєння людиною рефлексивного мислення є включення її в дискурсивно-комунікативні практики в процесі виробничої й громадсько-політичної діяльності. Другий шлях – залучення учнів усіх рівнів до навчальної рефлексивної діяльності, що робив ще Гегель у початкових класах гімназії, будучи її директором¹¹.

4. Роль телеологічної детермінації у розвиткові рефлексії

Світоглядна орієнтація на матеріальне змушує людину діяти в межах причинно-наслідкових (онтологічних) закономірностей, у той час як установка на пріоритет духовного орієнтуватиме її на дотримання телеологічних закономірностей. Онтологічна детермінація притаманна матеріалістичному світогляду і діє в межах природних закономірностей. Життя людини має бути телеологічним процесом, тобто визначатися метою. Суттю телеологічного процесу є розвиток особистісного начала в собі й суспільстві. Розвитку особистісного начала має бути підпорядковане суспільне життя: його соціально-економічний, політичний, правовий, культурний і духовний складники.

Телеологічна детермінація відштовхується від пріоритету духовного, а тому має передувати онтологічній. Примат телеології вестиме до того, що людина відмовлятиметься від пріоритету причинно-наслідкової детермінації. З цього приводу німецький філософ Н. Гартман (1882–1950) зауважив: «Адже цільовий зв'язок детермінує інакше, ніж причинно-наслідковий; він заздалегідь установлює цілі, тобто результати всіх процесів»¹². Таку інверсію цілей посередній людині здійснити важко, але вона мусять погодитися на таку трансформацію. Осмислюючи цю інверсію, філософ вводить поняття «телеологічний світогляд»¹³. Телеологічний світогляд ґрунтується на пріоритеті цінностей над онтологічними закономірностями. Філософ усвідомлює, що це призведе до того, що онтологічні категорії втратять свій пріоритет, а телеологічні стануть конститутивними. Телеологія означає, що нижчі (онтологічні) категорії мають бути підґрунтям вищих. «Вищі принципи (цінність, належне, telos) поставлені попереду нижчих, останні ж поставлені від них у залежність. Причин-

но-наслідковий зв'язок природи зроблений залежним від цільового зв'язку, хоча він – як показав аналіз останнього – є її передумовою»¹⁴. Пріоритет духовного має допомогти реалізувати цю зміну. Пріоритет духовного над матеріальним і телеологічна метафізика доводять, що посередня людина не має інтелектуальних і духовних підстав займати пріоритетне становище в суспільстві.

Особистості та генії поривають із підсвідомим прагненням бути такими, як усі, й своїм способом життя показують людству напрям розвитку. Отже, вони є носіями надлишкової інтелектуальної енергії, завдяки якій можна подолати внутрішній та зовнішній хаос. Складнощам зовнішнього світу мусить протистояти не просто складність, а надскладність внутрішнього світу особистостей і геніїв. Розум людини ХХІ ст. має перевершувати складність зовнішнього світу, або, як сказав би Гегель, – бути хитрішим. Ця «хитрість» має проявлятися в тому, що людина мусить відмовитися від пріоритету матеріального й перейти до телеологічної детермінації.

Особистість, поєднуючи у собі моральну досконалість та інтелектуальну розвиненість, здатна стати першоначалом буття й запровадити телеологічні детермінанти діяльності як для окремої людини, так і для суспільства загалом. Ігнорування ролі й значення особистості в суспільстві призводить до його деградації. Як було зазначено вище, на нестачу особистостей та геніїв звернув увагу ще в кін. ХІХ ст. французький психолог Г. Жолі, який зауважив, що у людській спільноті бракує геніїв.

Висновки. Розвинута рефлексія є складовою критичного мислення особистості. В умовах розбалансованості відносин людини із соціумом й природою насущною потребою стає осмислення взаємної детермінації мислення й реальності. Запропонована концепція єдності мислення й реальності дозволяє уникнути догматизації попередніх

результатів. Перевагою запропонованої концепції є також те, що вона розглядає процес взаємодії мислення й соціуму в контексті реальних соціальних проблем та інтелектуальних можливостей людини. Для конкретизації проблеми взаємної детермінації мислення й реальності необхідно використовувати ідею про те, що мислення може бути одновимірним, двовимірним, тривимірним і багатовимірним. Сучасна соціальна реальність потребує мислення особистості, яке спроможне оперувати трьома змінними величинами та приймати невизначеність, тоді як мислення людини посереднього ступеня розвитку не спроможне це зробити, а тому викривляє реальність або підганяє її під себе. Принцип схильності до помилок орієнтує суспільство на розвиток дискурсивно-комунікативних практик, що опосередковують взаємодію мислення з реальністю.

В умовах дискурсивно-комунікативних практик мислення стає активним творцем соціуму. Зв'язок між мисленням і реальністю стає замкнутим: розум прагне сформулювати теорії, які б відповідали реальності, але водночас він змінює реальність. Треба прийняти мислення особистості як вихідний пункт – первоначало – взаємодії людини з реальністю, а точніше, як принцип теорії пізнання. Принцип схильності до помилок може діяти лише у відкритому, особистісному суспільстві, яке передбачає наявність дискурсивно-комунікативних практик, що опосередковують взаємодію мислення учасників подій з реальністю. Значна кількість підготовлених учасників взаємодії зменшує ймовірність грубих помилок і схильності до догм (рекурсивних петель).

Примітки

1. Аристотель Метафизика. *Аристотель. Сочинения*: в 4-х т. Ред В. Ф. Асмус. Москва: Мысль, 1983. Т.1. С. 316.
2. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла / пер. з фр. 2-е вид. змін. Київ: Комубук, 2019. С. 110
3. Щедровицький Г. Рефлексія. *Система сучасних методологій*: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т. 4. С. 65.
4. Щедровицький П. Г. Проблема рефлексии в теории деятельности и СМД-методологии. *Вопр. методологии*. 1991. №3. С. 76.
5. Мамардашвілі М. Картезианські роздуми. Київ: Стилос. 2000. С. 242.
6. Сорос Д. Советская система: к открытому обществу: пер. с англ. Москва: Политиздат. 1991. С. 218.
7. Санталайнен Т., Воутилайнен Э., Поренне П., Ниссинен Й. Управление по результатам: пер. с фин. /; общ. ред. и предисл. Я. А. Лейманна. Москва: Прогресс, 1988. С. 26.
8. Сорос Д. Советская система: к открытому обществу: пер. с англ. Москва: Политиздат, 1991. С. 219.
9. Анисимов А. А. Информатика. Творчество. Рекурсия. Київ: наук. думка, 1988. С. 68.
10. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним. С. 105–122.
11. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика. *Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет*: в 2 т. / сост., общ. ред. А. В. Гулыга. Москва: Мысль, 1971. Т. 2. С. 22–23.
12. Гартман Н. Этика / пер. с нем. А. Б. Глаголева; под ред. Ю. С. Медведева и Д. В. Складнева. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2002. С. 240.
13. Там само. С. 242.
14. Там само.

Додаткова література

1. Бугерко Я.М. Рефлексія – засаднича умова самобуття людини як носія духовності. *Методологія і психологія гуманітарного пізнання*. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. С. 753–802.

2. Еттінген Г. Перегляд позитивного мислення: на основі нової науки про мотивацію / Пер. з англ. Л. Герасимчука. Київ: Наш Формат. 2015. 208 с.

3. Мамардашвили М. Беседи о мышлении. СПб.: Азбука. Азбука-Аттикус, 2019. 480 с.

4. Мамардашвили М. Проблема свідомості і філософське покликання. *Система сучасних методологій*: [хрестоматія у 4-х томах] / упоряд., відп. ред., перекл. А. Ф. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. С. 184–191.

5. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. Пер з франц. В. Лях, П. Тарашук. Київ: Основи. 2001

6. Слотердайк П. Критика цинічного розуму. Пер. з нім. Київ: ТанDEM, 2002. 544 с.

7. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 72–85.

Запитання для самоконтролю

1. Сформулюйте поширені підходи до розуміння рефлексії.

2. Як Ви розумієте вислів: «Рефлексія – це мислення про мислення»?

3. Визначте зміст репродуктивної рефлексії?

4. У чому полягає зміст продуктивної рефлексії.

5. Проаналізуйте зміст ретроспективної рефлексії.

6. Визначте предмет інтроспективної рефлексії.

7. Охарактеризуйте зміст проспективної рефлексії.

8. Який сенс одночасного «включення» ретро-інтро-проспективної рефлексії?

9. Проаналізуйте рефлексивні можливості людини залежного ступеня розвитку.

10. Опишіть рефлексивні можливості посередньої людини.

11. Проаналізуйте рефлексивні можливості особистості.

12. Охарактеризуйте рефлексивні можливості генія.

13. Як відбувається взаємодія мислення й реальності у класичній філософії?

14. Проаналізуйте взаємодію мислення й реальності за Дж. Соросом.

15. Охарактеризуйте моделі рефлексивної діяльності.
16. В чому полягає практичне значення рефлексивного мислення?
17. Чи може існувати критичне мислення без рефлексії?
18. Чому більшість людей не здатні до рефлексивного мислення?
19. Охарактеризуйте принцип схильності до помилок і проаналізуйте умови їх подолання.
20. Проаналізуйте зміст когнітивної рефлексії.
21. Розкрийте зміст рефлексії участі.
22. Охарактеризуйте зміст поняття «рекурсія».
23. Проаналізуйте одночасну роботу когнітивної рефлексії та рефлексії участі.
24. Чи здатна посередня людина до одночасної роботи когнітивної рефлексії і рефлексії участі?
25. У чому полягає зміст телеологічної детермінації?
26. Проаналізуйте можливості людини різного ступеня духовного розвитку до телеологічної детермінації.

ТЕМА 5.

Наукова картина світу як теоретичне підґрунтя формування й функціонування критичного мислення

План

1. Наукова картина світу: її зміст, призначення та роль у формуванні критичного мислення.
2. Історичні різновиди наукової картини світу.
3. Формування наукової картини світу в навчальному процесі.
4. Особистісна наукова картина суспільства.

Мета та завдання теми: з'ясувати роль і значення наукової картини світу в формуванні критичного мислення та професійній діяльності сучасного спеціаліста, що передбачає виконання таких завдань: 1) пояснити зміст та роль наукової картини світу у розвитку критичного мислення; 2) проаналізувати генезу поняття «наукова картина світу»; 3) продемонструвати процес формування наукової картини світу в навчальному процесі; 4) сформулювати основні положення особистісної наукової картини світу.

Ключові терміни і поняття: наукова картина світу, форми руху матерії, платонівська картина світу, аристотелівська картина світу, ньютонівська наукова картина світу, пригожинська наукова картина світу, інтегральна наукова картина світу, особистісна наукова картина суспільства, спостерігач, хаос, порядок.

1. Наукова картина світу: її зміст, призначення та роль у формуванні критичного мислення

У кожної людини є загальні уявлення про світ, які визначають її відношення до світу, зміст практичної та пізнавальної діяльності. Чим точнішими й адекватнішими будуть уявлення людини про світ, тим ефективнішою бу-

де пізнавальна, практична діяльність та гармонійнішими – її відносини зі світом.

Наукова картина світу (НКС) стає предметом уваги філософів у 80-і роки ХХ ст. Аналізуючи її зміст, М. Мостепаненко пише, що вона «відбиває об'єктивну реальність у поняттях та ідеях, властивих конкретному етапу розвитку науки, і на цьому етапі розвитку суспільства має один і той самий зміст для будь-яких наукових спільнот»¹, тобто є філософською основою наукового пізнання. У першому наближенні констатуємо, що НКС – це сукупність принципів і понять, які є спільними для науковців певного часу. Стрижнем такого підходу є те, що зміст понять, з яких складається НКС, однаковий для всіх наукових спільнот. Гносеологічним призначенням цих понять є те, що на їх основі пізнають механічну, фізичну, хімічну, біологічну й соціальну форми руху матерії.

Формування НКС здійснюється не лише в процесі розвитку науки й виробничої практики, вона формується й розвивається у сфері культури. Філософи вважають, що осмислення НКС має здійснюватися в контексті понять: практика – наука – культура – світогляд, і для її формування пропонують використовувати різноманітні підходи: праксеологічний, гносеологічний, соціологічний, культурологічний. Лише таким шляхом можна побудувати НКС, відповідну конкретному етапу розвитку практики – науки – культури². Перевагою цих міркувань є те, що вони ставлять питання про соціальну й наукову необхідність розробки НКС і доходять висновку, що її формування продиктоване потребою синтезу наукових уявлень про світ. Необхідність розробки НКС полягає в тому, що вона є теоретичним та практичним підґрунтям взаємодії людини з природою з позиції її збереження та єдності людини з природою. З урахуванням цих роздумів сформулюємо таке визначення: НКС є вироблений суспільством спосіб

буття людини у світі, який скерований на відтворення багатоманітності середовища людського існування й засіб орієнтації та духовно-практичної діяльності. НКС виявляється синтезом істин певної епохи. Отож вона є результатом духовно-практичного освоєння світу людиною, реалізацією необхідності раціонального використання природи з метою її збереження, скеровує діяльність спеціалістів різних професій в єдиному напрямі.

Якщо розглядати НКС із гносеологічної позиції, то, з одного боку, вона є результатом наукової діяльності, а з іншого – кожен фахівець для власних професійних потреб формує свою, особисту систему понять, долаючи буденні уявлення про світ. Безумовно, між цими підходами існує органічний зв'язок. В умовах антрополого-глобальної катастрофи формування НКС передусім обумовлене необхідністю єдності людини зі світом і збереження життя на планеті. Людина має перестати експлуатувати природу й навчитися жити з нею в єдності. Отже, метою формування НКС є з'ясування антропокосмічних умов буття людини, бо людина своєю виробничою діяльністю порушила рівновагу природних процесів.

НКС має бути гранично лаконічною й зрозумілою. При необхідності можна використовувати образи-гешталти й навіть форми художнього узагальнення. Очевидно, що такі підходи взаємовиключають один одного, не дають можливості сформуванню одну для всіх НКС. Головне, щоб вона була продуктивною в процесі професійної діяльності, а поняття й образи, з яких вона складається, давали творчі імпульси для теоретичних узагальнень і подальшого наукового пошуку. Зазначимо, що художні й естетичні образи – це не слабке місце НКС, навпаки, вони пробуджують наукову інтуїцію для пошуку евристичних ідей та наукових узагальнень. Отже, НКС

конкретного діяча постає єдністю наукових понять і образів.

НКС – продукт не лише раціонального мислення, а й єдності мислення та уяви. У такому підході немає нічого нового, якщо згадати, яку важливу роль відводили творчій уяві М. Бердяєв, Я. Голосовкер, Х. Ортега-і-Гассет. Так, Я. Голосовкер стверджував, що творча фантазія є підґрунтям, що породжує теоретичну й практичну діяльність³. Варто погодитися, що НКС є продуктом раціонального мислення та уяви.

Призначення НКС полягає в тому, що вона є інструментарієм професійної діяльності й творчості. Фахівець має на основі сучасних наукових досягнень побудувати особисту НКС. За такого підходу НКС є індивідуальним інтелектуальним інструментарієм. Звідси впливає мультिवаріантність НКС. Узагальнюючи ці роздуми, доходимо висновку, що кожен фахівець, який поважає себе (учений, інженер, педагог, лікар, юрист, державний службовець та політичний діяч), повинен мати особисту НКС як робочий інтелектуальний інструментарій.

Світоглядне призначення НКС полягає в тому, що вона має допомогати людині відчувати й усвідомити свою органічну єдність зі світом. У картині світу Нового часу людина була деміургом, що привело її до антрополого-глобальної катастрофи. Вихід із катастрофи передбачає усвідомлення людиною своєї єдності зі світом.

Методологічне призначення НКС – бути інструментом інтелектуальної діяльності, сформувати систему понять, образів-схем, на підставі яких здійснювалася б наукова та професійна діяльність фахівця.

Гносеологічний сенс НКС полягає в тому, що її поняттєвий апарат має розкривати багатоманітність зв'язків людини зі світом, в іншому випадку людина руйнуватиме соціальне й природне середовище.

Антропологічний сенс НКС в афористичній формі сформулював М. Гайдеггер: людина має усвідомлювати себе «пастухом буття». НКС повинна допомогти людині переосмислити своє місце у світі, відчути себе його органічною частиною. Аналогічну думку висловив американський філософ Дж. Холтон: «Найголовніша функція картини світу полягає в тому, що вона виконує роль єднальної сили, спрямованої на консолідацію людського співтовариства, на керівництво його життєдіяльністю»⁴.

2. Історичні різновиди наукової картини світу

Система понять Платона. На думку філософа, людина із золотими й божественними здібностями (розумій: особистість і геній) має володіти такими поняттями: буття, відмінність, тотожність, рух, спокій і на їх основі здійснювати діяльність. Проаналізуємо зміст цих понять. Буття – багатозначне поняття. З одного боку, це те, що існує: матеріальні речі, думки, емоції, твори мистецтва тощо, а з іншого – це справжня людина, яка живе відповідно до потреб полісу. Буття – це категорія, без якої неможливе філософське осмислення світу. Те, що несправжнє, це небуття. Платон визначає буття як структуру, яка є тотожною руху й спокою. У структурі буття повсякчас відбувається перехід від одного стану до іншого, але, незважаючи на це, наступні його форми мають зберігати подібність з попередніми, і тим самим має зберігатися спокій, тож цей рух виявляється водночас і спокоєм. У цій структурі все перебуває в стані руху й переходу з одного стану в інший.

Проаналізуємо зміст буття з метою відшукати принцип і систему понять, на підставі яких можна описати реальність і тим самим покласти їх в основу НКС. *Першою* й найголовнішою характеристикою буття – як цілого, так і

його частин є благо, яке Платон характеризує через поняття «міра», «красота» та «розум». На четверту й п'яту позиції він ставить знання й мистецтво, а на останнє – задоволення. Філософ доволі чітко сформулював критерії, на які має спиратися мислення при аналізі буття. Міра має врівноважувати матеріальні та ідеальні аспекти життєдіяльності людини так, щоб це мало ознаки краси. Врівноваженість і краса утворюють істину. Якщо на основі поняття блага не можна охарактеризувати конкретний прояв буття, то воно автоматично перетворюється на його протилежність – небуття, ніщо. Важливою характеристикою буття є розум, який має бути орієнтований на пошук істини. Розум творить усе, що існує, за власними законами. Космічний розум є першодвигуном усього, що існує. Можна критикувати Платона за те, що він відірвав розум від людини і помістив його в космос. Яких би форм не набував розум у Платона, ми сьогодні розуміємо, що буття, зокрема соціальне, має бути побудоване на розумних началах. Отже, три основні категорії – міра, краса, розум максимально цілісно характеризують буття⁵.

Буття у Платона не є ні об'єктивним, ні суб'єктивним, ні матеріальним, ні ідеальним, а є результатом діяльності розуму. Ідеальне потрібне філософу для того, щоб на його основі формувати матеріальне, а матеріальне необхідне для того, щоб мислити ідеї у їхній матеріалізації. Філософія Платона – це єдність ідеального й матеріального, коли ідеальне виявляє всі можливості матеріального та сприяє його подальшому розвитку, а головне – єднанню людини зі світом і збереженню людського роду.

У процесі осмислення філософії Платона виникає питання: який сенс (і соціальний зокрема) має дослідження зв'язку між матеріальним та ідеальним? За роздумами філософа про матеріальне й ідеальне приховано потребу

розробити теорію ідеальної людини та ідеального суспільства. Філософія Платона не відірвана від недосконалої реальності й недосконалої людини, а продиктована прагненням їх удосконалити. Поставимо питання: що примушувало філософа конструювати свою філософську систему? Платон знав глибину й розмах людських пристрастей і відчував весь соціальний, політичний, правовий і психологічний хаос людського життя. Привести людський хаос до ладу, зробити людину досконалою може, за Платоном, лише космічний розум, якому мають підкорятися не лише розум і душа людини, але і тіло. Вважаємо, що філософія Платона продиктована любов'ю до людини та суспільства, тому вона має антропологічні корені. Ідеальні уявлення про людину й державу потрібні були філософу для того, щоб на їх підставі сприяти розвитку людини й суспільства.

Ідеальна держава Платона не має нічого спільного з тоталітарною державою, а ідеальна людина має золоті, божественні здібності та спонукувана інтересом суспільства. Людина, у якої склалася система понять, на підставі яких вона здатна регулювати власну поведінку, буде господарем над емоціями та почуттями.

Платон синтезує відомі на той час знання про природу, суспільство, людину у вигляді системи категорій з метою, щоб вона, засвоєна людиною, зробила її здатною орієнтуватися в соціумі й вирішувати проблеми життєзабезпечення з позицій інтересів держави. Система категорій Платона виконує такі функції: *гносеологічну* (синтезує знання про природу, людину, суспільство), *виховну* (скеровує людину на саморозвиток і самовиховання), *соціальну* (орієнтує людину на активну участь у житті держави й на відповідальність перед іншими людьми). Призначенням цієї системи категорій є вдосконалення суспільства, в основі якого лежала би категорія блага.

Смисл нашого звернення до філософії Платона полягає в тому, щоб показати, що сучасна українська еліта не володіє системою понять, на підставі яких вона має здійснювати свою професійну й соціально-політичну діяльність та орієнтувати людину й суспільство на подолання зовнішнього й внутрішнього хаосу. Останнє, на нашу думку, є філософсько-методологічною причиною того, що Україна протягом понад тридцяти років не може вийти з кризи.

Актуальність системи понять Платона полягає в тому, що життя змінюється, але поняття, які описують його, мають залишатися незмінними за сутністю, тому філософ робить фундаментальний висновок: ідеї вічні, незмінні. Що вимагала ця система понять від людини? Людина має засвоїти загальні поняття, першими з яких є буття і благо, і діяти відповідно до них. Актуально чи ні? Актуально. Система понять Платона орієнтувала людину бути суб'єктом соціальної діяльності, небайдужим до власної держави, – бути особистістю. Для успішного оволодіння критичним мисленням свідомий громадянин має засвоїти систему понять Платона, яка орієнтує на діяльність з позиції блага, утім, підкреслимо, що запропонована система не враховувала взаємодію людини з природою.

Система понять Аристотеля. Аристотель, на відміну від Платона, почав із конкретного. Є конкретні речі: кінь, людина, будинок, з яких складається реальність. Конкретні речі він проголосив першими сутностями. Все інше – це властивості речей, які описують за допомогою таких понять: сутність, якість, кількість, відношення, положення, місце (простір), час, властивість, дія, здатність до дії⁶. Людина є однією із сутностей світу, яка живе серед речей, соціальних і природних закономірностей. Система понять Аристотеля спонукала людину до предметно-практичної діяльності на основі пізнання речей

і сприяла формуванню наукових знань. Проте у цій системі категорій немає критерію, на основі якого можна оцінити діяльність людини, що є її недоліком. У системі категорій Платона такий критерій є – це благо. Вся європейська наука вийшла із системи категорій Аристотеля. За допомогою науки людство має фантастичні досягнення у науково-технічній сфері, але це призвело до споживацького суспільства та антрополого-глобальної катастрофи. Чому так сталося? З позиції філософії Платона відповідь може бути лише така: немає людей із золотими здібностями, здатних мислити й діяти з позиції блага.

Ньютонівська картина світу доводила однорідність Всесвіту, в якому панують порядок і врівноваженість. В основі картини світу Ньютона лежать закони механіки і збереження енергії, а основними поняттями є порядок, стійкість, однорідність, рівновага, тобто абсолютизовано момент сталості (стійкості). Це дозволяло дивитися на природу як на об'єкт, що припускає безконечні впливи, а тому її можна експлуатувати. Виходячи з такого підходу науковці й інженери перетворили планету в майстерню й бензоколонку. Але природа не витримала такого техногенного навантаження, що призвело до глобальних змін клімату, точніше, до антрополого-глобальної катастрофи. Матеріалістично орієнтована людина порушила рівновагу у відносинах з природою. Таке ставлення до світу особливо характерне для посередньої людини. Відсутність смислу життя породжує у такої людини непомірні матеріальні потреби, що веде до внутрішнього та зовнішнього хаосу.

Основні положення ньютонівської картини світу впливали не лише на науку, але й на соціальну реальність, передусім на творців американської конституції. «Уявлення про простий і однорідний механічний Всесвіт не лише відіграло вирішальну роль у розвитку науки <...>. Воно явно тяжіло над умами творців американської кон-

ституції, що розробили структуру державної машини, усі ланки якої повинні були діяти з безвідмовністю й точністю годинникового механізму»⁷. Отже, природничі уявлення про стійкість, порядок, однорідність і рівновагу було перенесено в соціальну реальність. Сьогодні очевидно, що це перенесення було необґрунтованим.

Пригожинська НКС. У середині ХХ ст. ньютонівська НКС перестає задовольняти запити теорії й практики. Виникає потреба в новій картині світу. У формування сучасної НКС істотний внесок зробив бельгійський фізикохімік Ілля Пригожин (1917–2003). Учений довів, що світ неоднорідний, бо у ньому панує невірноваженість – хаос, а порядок народжується з хаосу. Людина не повинна бути диктатором щодо природи, а має вести з нею діалог. Основні поняття пригожинської НКС: хаос, невірноваженість, біфуркація, дисипативна структура, порядок, діалог⁸. Особливістю пригожинської НКС є те, що вона акцентує увагу на таких аспектах реальності, як неупорядкованість, нестійкість, різноманітність, невірноваженість систем (малий сигнал на вході може викликати скільки завгодно сильний відгук на виході), темпоральність (підвищена чутливість до плину часу). На жаль, Пригожин та інші дослідники не замислилися над питанням: які причини втрати рівноваги і хто винен у негативних змінах у соціумі? Наша відповідь така: діяльність людини посереднього ступеня розвитку (яка зорієнтувала життя на задоволення матеріальних потреб) призвела до розбалансування зв'язків людини з природою.

Незважаючи на значне зростання пізнавальних можливостей людини у сфері природничих наук, яке забезпечує пригожинська картина світу, ньютонівська картина світу все ще залишається для вчених та пересічних людей «точкою відліку», створюючи підґрунтя практичної діяльності. Її вплив настільки сильний, що переважна

більшість суспільних наук, особливо економіка, все ще не можуть від неї відмовитися. Звертаємо особливу увагу на те, що представники економічних наук перебувають під впливом спрощених уявлень про світ: світ припускає будь-які впливи на себе, а наслідки цих впливів можна ігнорувати. Це відбувається тому, що ньютонівська парадигма виключає будь-яку відповідальність за світ. Не випадково в ньютонівській картині світу оперують не поняттям «суб'єкт діяльності», а поняттям «спостерігач», який перебуває поза межами системи, що виключає будь-яку відповідальність. Опертя в науковій діяльності на ньютонівську картину світу в сучасних умовах є ознакою відсутності критичного мислення, бо вона повністю спирається на розсудок.

Філософськи осмислюючи свої погляди на природу, Пригожин доводив, що людина повинна вести діалог з природою, що передбачає відповідальність, проте панівний тип людини на це не здатний. Йому краще й вигідніше дивитися на світ як на об'єкт, що припускає безкінечні впливи, а тому його можна експлуатувати. Учений доводить, що для подолання цього недоліку людина має вести діалог із природою, на основі якого учений виходить за межі розсудку і стає на позиції розуму, але цей підхід потребує подальшого дослідження. Для реалізації діалогу людини з природою суттєве значення має телеологічний детермінізм, метою якого, з одного боку, є збереження екологічної рівноваги, а з іншого – обмеження матеріальних потреб людини і подолання онтологічного детермінізму.

3. Формування наукової картини світу в навчальному процесі

Формування НКС в навчальному процесі є нагальною потребою. Молодій людині треба як приклад надати систему понять для того, щоб вона на цій основі почала формувати власну картину світу.

3.1. Відносини людини з природою з позиції метафізичної теорії особистості. Відсутність смислу життя у людиною залежного й посереднього ступенів розвитку породжує в них непомірні матеріальні потреби. Така життєва орієнтація веде людину до експлуатації природи й посилює невизначеність і хаос. Як було зазначено, спонування до діяльності й потреби є вхідним сигналом на вході будь-якої соціальної системи. Посилені матеріалістичною світоглядною орієнтацією й наукою, вони породили небувалої величини сигнал на виході: глобальне неузгодження між цілями посередньої людини, з одного боку, і можливостями природи – з іншого. Отже, діяльність посередньої людини посилює невизначеність індивідуального й суспільного буття.

Людина особистісного ступеня розвитку, спонукувана потребами зміцнення єдності з природою, здатна максимально враховувати можливості природи. Спонукувана інтересом, особистість досягає визначеності передусім у своєму внутрішньому світі та своєму житті, яке транслює іншим людям, посилюючи тим самим соціальну стабільність. Генії, спонукувані ідеалом, поривають із внутрішнім прагненням бути такими, як усі, й задають нову парадигму. Перемога над власним і колективним несвідомим робить особистість центром, основою суспільного буття. Особистості й генії є носіями надлишкової інтелектуальної енергії, завдяки якій долається соціальний хаос. Складнощам зовнішнього світу мусить проти-

стояти довершеність внутрішнього світу, який має не просто дорівнювати, а перевищувати за складністю зовнішній. Це можливо, якщо у суспільстві відбудеться зміна світоглядних орієнтирів, а саме: пріоритет матеріального буде замінено на пріоритет духовного. Утвердженню пріоритету духовного перешкоджає посередня людина, оскільки така переорієнтація автоматично позбавить її пріоритетного положення в суспільстві. Соціально-політичний та психологічний хаос можна подолати лише надлишком духовної енергії людини особистісного та геніального ступенів розвитку.

Одним із перших про картину світу почав писати М. Гайдеггер, який зауважив, що в новоевропейській картині світу людина стала суб'єктом. Це так, але суб'єктом односторонньої, економічної діяльності, який перетворив землю в гігантську майстерню, де йому самому вже немає місця. Результатом такої неосмисленої діяльності стала втрата людиною укоріненості в буття, її зв'язків зі світом. Суттєвою характеристикою буття стали небезпеки, які чатують на людину й людство на кожному кроці. Людина відвернулася від буття й одночасно від своєї власної сутності. Гайдеггер чітко формулює місце людини у світі: вона має бути пастухом буття, ходити «за істиною буття»⁹. Наведені судження надзвичайно важливі для вирішення філософсько-методологічного й дидактичного завдання: якою має бути сучасна НКС, щоб студент зміг освоїти її в процесі навчання. Для розв'язання цього завдання проаналізуємо погляди філософів на сутність НКС.

3.2. Генеза ідей про НКС. Як було доведено, для побудови НКС важливо зрозуміти взаємозв'язок матеріального й ідеального. Будуючи свою філософську систему, Гегель слідом за Платоном вважав, що світ розвивається за законами діалектики. Матерія на кожному ступені свого розвитку породжує або утворює відповідні ма-

теріальні структури: речі та явища неживої й живої природи¹⁰. У цих міркуваннях чітко простежуємо ідею про ієрархічну будову світу, коли кожен щабель розвитку породжується попереднім, але водночас має відносно самостійний характер. У цих роздумах Гегеля бачимо геніальний здогад про генетичне породження одних форм руху матерії іншими, яка знайде подальшу філософську розробку у Ф. Енгельса (1820–1895).

Принциповим моментом, який відрізняє погляди Енгельса від поглядів Гегеля, є те, що останній причиною розвитку вважав ідеї, тоді як перший – рух і його внутрішню суперечливість. Через рух природа виявляє свої властивості та якості. Енгельс на підставі поняття «форма руху» пояснює якісне розмаїття явищ природи: «Різні форми і види самої речовини можна пізнати знов-таки тільки через рух; тільки в русі виявляються властивості тіл; про тіло, яке не перебуває в русі, нічого сказати. Отже, природа тіл, що рухаються, впливає з форм руху»¹¹. Енгельс класифікує форми руху матерії у такій послідовності: механічна, фізична, хімічна, біологічна, соціальна. Всі форми руху взаємопов'язані, але мають специфічні особливості, закони та закономірності. Кожна наступна форма руху матерії знімає позитиви попередньої, але не може бути зведена до суми простіших. Слід зазначити, що ця ідея витримала випробування часом. Енгельс поклав в основу класифікації наук ідею форм руху матерії, яка дозволила логічно впорядкувати відомі на той час науки. Подібно до того, як одна форма руху розвивається з іншої, так і різні науки розвиваються одна з одної.

Підкреслимо, що ідея ієрархічного ускладнення й генетичного породження одних форм руху матерії іншими в процесі еволюції Всесвіту, вперше викладена Енгельсом у листі до Маркса від 30 травня 1873 року¹², дотепер залишається не розробленою, отже, не використаною для

вирішення дидактичного завдання формування в людини НКС. Це проявилось в тому, що після Енгельса так і не було філософськи осмислено ідею п'ятих форм руху матерії: механічної, фізичної, хімічної, біологічної, соціальної. Сьогоднішня наука вважає, що процес еволюції форм руху матерії відбувався в такій послідовності: 1) механічна, 2) фізична, 3) хімічна, 4) космологічна, 5) геологічна, 6) біологічна, 7) соціальна. У марксистській філософії ідею ієрархічного ускладнення й генетичного породження одних форм руху матерії іншими однозначно приписують Енгельсу. Вважаємо, що це несправедливо, оскільки цю ідею почав розробляти ще Гегель, а тому важливо, щоб ідея основних форм руху матерії носила ім'я обох мислителів.

3.3. Інтегральна наукова картина світу О. Гречаного. Однією з причин появи глобальних проблем є відсутність наукової картини світу. Це приводить до того, що людина діє під впливом матеріальних потреб, виконуючи замовлення панівного типу людини. Український філософ О. Гречаний (1934–2002), не знайшовши прикладу побудови НКС, що заслуговував би на увагу, запропонував свій варіант у словесно-поняттєвій і образно-схематичній формі. Він виокремив мінімальну кількість понять, зміст яких має всезагальний характер, тобто стосується всіх без винятку різноманітних явищ реальності, із яких слід будувати НКС: 1) матерія; 2) основні форми руху; 3) простір-час; 4) елемент; 5) властивість; 6) система; 7) структура; 8) взаємозв'язок; 9) сигнал; 10) інформація; 11) відбиття; 12) відображення. На їх основі філософ формулює структуру логічно взаємопов'язаних категорій, яка передбачає як джерело їхнього походження, так і наслідки з нього. Структура отримує такий вигляд:

- матерія – основні форми руху – простір – час
- елемент – властивість – система

- структура – взаємозв'язок – сигнал
- інформація – відбиття – відображення

Джерелом походження цієї системи є категорії: першоматерія, Великий вибух, континуум, а наслідком є зміст категорій: мозок, життєва активність (діяльність), психіка (свідомість). З урахуванням джерела й наслідку система категорій набуває такого вигляду (рис.1).

Рис. 1. Система категорій інтегральної наукової картини світу

Запропонована система категорій має ту перевагу, що її може бути побудовано й уточнено. Добудовуватися, уточнюватися й розвиватися може як кожна категорія, так і система категорій загалом. Запропонована система понять є достатньо універсальною для відомих форм руху матерії. У вертикальному ланцюжку понять (матерія, елемент, структура, інформація, мозок, знаряддя праці, комп'ютер) зафіксоване якісне ускладнення матеріальних структур від неживого до живого, що закінчується

найбільш досконалим матеріальним утворенням – комп'ютером. У цій системі поняття відображено розвиток матеріальних структур. Підкреслимо, що розвиток у межах неживої природи відбувається від простого до складного. З виникненням людини напрям розвитку змінюється на протилежний: розвиток йде від найбільш розвинутих видів до менш розвинутих.

У горизонтальному ланцюжку понять (матерія, форми руху матерії, простір – час) зафіксований розвиток матеріальних структур у часі й просторі. За поняттям «основні форми руху матерії» приховано розвиток матерії від найпростішої (механічної) до найскладнішої (соціальної). У вертикальному ланцюжку понять (форми руху матерії, властивість, зв'язок, відбиття, життєва активність, праця, мережа інтернет) зафіксовано, що кожна форма руху матерії має свої властивості, закономірності й закони. У вертикальному ланцюжку понять (простір – час, система, сигнал, відображення, психіка, якість продукту, віртуальний простір – час) відображено зміну властивостей простору й часу залежно від ускладнення форм руху матерії, точніше, кожній формі руху матерії притаманні свої властивості простору й часу.

Щоб було зрозуміло, чому розгортання змісту категорій у систему відбувається саме в такому порядку, а не в якомусь іншому, необхідно вказати ключ до розуміння розвитку змісту системи понять. Ключем до розгортання системи категорій у НКС є зміст категорії протиріччя, і міститься він у змісті категорії першоматерії, а проявляється в розгортанні змісту всіх наступних категорій, але відбувається в різний спосіб: 1) як притягування й відштовхування; 2) як неперервність і перервність; 3) як стійкість і мінливість – так, що один з аспектів, які завжди діють одночасно, визначає процес, а інший є таким, що підлягає визначенню. Підкреслимо, що саме відштов-

хування, неперервність, мінливість – головні аспекти протиріччя, а притягання, перервність, стійкість – керовані аспекти протиріччя будь-якого матеріального утворення. Зазначимо, що міркування про суперечливість і мінливість як про головні аспекти кожної форми руху матерії відповідають платонівській і пригожинській картинах світу, але щодо людського буття в масштабах планети ці акценти слід уточнити. Стан антрополого-глобальної катастрофи примушує переосмислювати основи життєдіяльності людини в бік стійкості та єдності. На основі понять «суперечливість» і «відмінність» Гречаний пояснював принципи розвитку всіх форм руху матерії, включаючи біологічну й соціальну. Професіонал має усвідомлювати специфіку тієї форми руху матерії, в межах якої він працює, і володіти її законами й закономірностями. Інтегральна картина світу охоплює всі форми руху матерії, а також процес взаємодії людини й природи. Для того, щоб взаємодія людини з людиною й природою була більш ефективною, інтегральна картина світу має бути доповнена науковою картиною суспільства.

На основі наведених роздумів окреслимо основні кроки до побудови НКС.

Перший. Студент має поставити себе рефлексивно в позицію дослідника та з'ясувати основну причину існування світу, яка полягає в суперечностях людського буття. Суперечність світу варто починати з осмислення суперечностей людського буття. Людина одночасно є матеріальна й духовна істота. Залежно від того, на якому аспекті людського буття зроблено акцент, такою і буде життєдіяльність людини. Як було доведено, якщо людина акцентує свою свідомість на матеріальних аспектах життєдіяльності, то маємо залежну й посередню людину, якщо ж людина акцентує свою свідомість на духовних аспектах, то – особистість і генія.

Другий. Побудувати образно-схематичну картину світу у двох варіантах, які взаємодоповнюють один одного. Ньютонівська НКС фіксує увагу на сталих аспектах природного буття, дискретності явищ світу, специфіці складу матеріальних утворень, що утворюють континуум. Пригожинська НКС акцентує увагу на мінливості руху, неперервності процесів розвитку, специфіці способу існування різноманітних матеріальних утворень. Першу можна назвати субстанційно-субстратною, а другу – функціонально-динамічною. Знання про одні й ті самі явища світу в контексті першої описуються за законами формальної логіки, а в контексті другої – за законами діалектичної логіки.

Якщо почати з умовного зображення Великого вибуху у вигляді деякого спалаху та керуватися алгоритмом породження більш складних форм руху простими, що вибудовуються в деяку просторово-часову ієрархію, то НКС можна зобразити в такому вигляді (рис. 2).

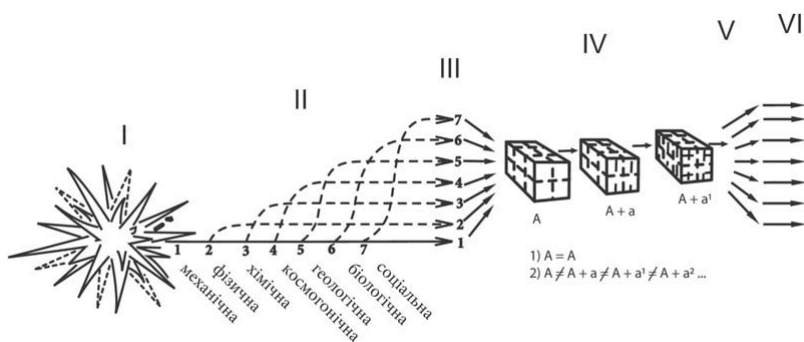

Рис. 2. Образно-схематичне зображення наукової картини світу

Кожна більш складна форма руху матерії вбирає в себе попередні форми матерії. При цьому кожна форма

руху матерії є самодостатня і самоорганізована, здатна до автономного існування.

Третій. Гносеологічний смисл побудови НКС полягає в тому, що студенти отримують можливість упорядковувати засвоєні в навчальному процесі знання про закони й закономірності семи основних форм руху матерії. Пропонуємо формувати систему категорій за запропонованою схемою (рис. 2), так що утворювана в підсумку особиста НКС може осмислюватися залежно від необхідності: або як стійка (ньютонівська), або як плинна (пригожинська). При цьому той, хто будує власну НКС, повинен усвідомлювати той факт, що істиною вона стає лише за умови одночасного врахування цих протилежних аспектів.

Четвертий. Педагогічний смисл побудови особистої НКС полягає в тому, що вона є умовою для оволодіння соціумом і власною діяльністю у вигляді безпомилкового контролю за змістом і напрямом власного інтелектуального розвитку. Якщо зобразити НКС на моделі людини, то вона набуде такого вигляду (рис. 3). Людина за такого підходу осмислює себе як органічна частина природи, яка у процесі своєї діяльності має максимально враховувати закони еволюції природи. Така єдність неживого й живого є фундаментальною засадою людського буття в умовах глобального світоустрою.

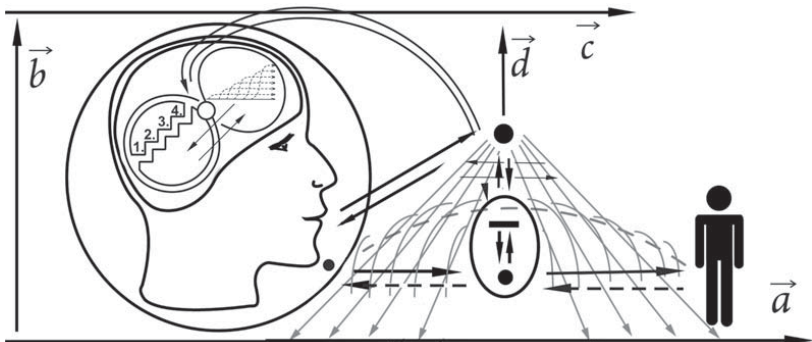

Рис. 3. Особиста наукова картина світу як завершення оволодіння людиною методологією професійної діяльності, що проявляється в репродуктивній і продуктивній рефлексії

Отже, ми виклали механізми формування НКС та її освоєння й відобразили це на моделі людини в ситуації діяльності. Вважаємо, що вона достатньо обґрунтована й цілком прийнятна для досягнення практичної мети – під час навчального процесу допомогти майбутньому фахівцю в побудові особистої НКС з матеріалу різних навчальних дисциплін. Запропонований варіант НКС співзвучний із принципом гносеологічного оптимізму, який стверджує, що людина має майбутнє, а тому її діяльність має сенс. Сформульована картина світу окреслює умови реалізації принципу гносеологічного оптимізму – пріоритетне положення в пізнавальній і практичній діяльності фахівця особистісного ступеня розвитку здібностей¹³. Запропонована систематизація розвитку матеріального світу корелює з космологічною концепцією походження всесвіту.

4. Особистісна наукова картина суспільства

Запропоновану Гречаним картину світу варто доповнити роздумами щодо соціальної форми руху матерії на

основі метафізичної теорії особистості, точніше, світоглядного закону «особистість – принцип суспільного буття». Цей закон ставить у центр суспільства особистість – людину, яка здатна мислити й діяти з позиції його інтересів. Особистість спроможна несуперечливим чином поєднувати матеріальне й ідеальне, екологічні, економічні, соціальні, правові, культурні й світоглядні аспекти людського буття. У центрі діяльності мають перебувати інтереси суспільства, які поєднують потреби різних його верств. Підкреслимо, що в особистісній картині суспільства суттєва роль належить телеологічній детермінації.

Наукова картина суспільства має охоплювати основні поняття людинознавства і суспільствознавства, тобто виходити з органічного зв'язку людських якостей і характеристик суспільства. Цей зв'язок вперше усвідомив Платон, який зафіксував ізоморфізм (подібність) між структурою внутрішніх якостей людини і структурою соціуму. Ця ідея отримала подальший розвиток у Фіхте в концепції «Я» і «не-Я». («Не-Я», соціум є відображенням якостей суб'єкта). Продовжив розвивати цю ідею німецько-швейцарський філософ Р. Авенаріус у принципі координації про нерозривну єдність «Я» і середовища, суб'єкта і об'єкта. Філософський зміст наукової картини суспільства полягає в тому, що соціально-психологічні, інтелектуальні й духовні якості панівного типу людини визначають зміст і структуру суспільного буття: зміст відносин, структуру державних органів, політику, мистецтво, систему освіти, діяльність ЗМІ.

Аналіз соціалізму й капіталізму з позицій принципу *мати* змушує визнати, що між ними багато спільного. Незважаючи на суттєві соціально-економічні й політичні відмінності, спільною негативною рисою є те, що пріоритет у них належить посередній людині, яка не може забезпечити і собі й Іншим духовної самореалізації, не створює

умов для реалізації принципу *бути*. І капіталізм, і соціалізм дегуманізували суспільство й людину, хоча й різними засобами. Вважаємо, що метафізична теорія особистості та історико-філософський аналіз допомагають узагальнити минулі й передбачити майбутні форми життєдіяльності людини та суспільства в поняттях «знеособлена парадигма буття людини» й «особистісна парадигма буття людини» та надають можливість внести ясність у методологічні засади дослідження суспільного буття. (Поняття «парадигма» ми вживаємо в контексті поглядів П. Феєрабенда: парадигма – це традиція, яка має в собі як зрозумілі, так і незрозумілі тенденції¹⁴. У понятті «парадигма суспільного буття» ми підкреслюємо взаємозумовленість якостей людини й суспільства.

Теорія ступенів духовного розвитку людини дозволяє стверджувати, що до цього часу пріоритет у людській спільноті належить посередній людині, яка за своєю сутністю формує суспільство, точніше, нав'язує суспільству свої якості. Знеособлені суспільні структури – це продукт діяльності людини посереднього ступеня розвитку. Ці структури відтворюються в суспільстві за рахунок збудження в людини потреби до надмірного споживання, матеріального комфорту, що призвело, по-перше, до розбалансування відносин людини й природи, по-друге, до стану екзистенційного вакууму, а, по-третє, до перманентних соціальних революцій, воєн, глобального тероризму. Отже, парадигма знеособленого буття виявилася вичерпаною.

Підсумовуючи наведені роздуми, зауважимо, що світоглядна орієнтація на пріоритет матеріального вичерпала себе, а посередня людина виявилася нездатною бути основою (первоначалом) суспільного буття в сучасних умовах. Суспільство має змінити світоглядну орієнтацію на духовний розвиток. Утім, людська спільнота зіткнулася

з фундаментальними суперечностями: світ стає все більш складним, а людина не встигає за змінами і, як наслідок, примітивізується, тому висновок А. Печчеї, що складність проблем зростає, а людство не має інтелектуального потенціалу для їх вирішення¹⁵, є закономірним. Отже, антропологічний, соціально-політичний, культурний та духовний зміст суспільного буття залежить від того, якому типу людини належить пріоритет.

У постмодерній філософії за концептуальне положення прийняли твердження «кожна людина – особистість», яке стало філософською апологетикою знеособленої парадигми буття. В умовах цієї парадигми безпосереднє людське існування стало самоціллю. Формуються штучні потреби. Людина перетворилася на раба власних потреб, а життя нагадує метушню без мети і смислу. В умовах знеособленої парадигми буття людина не має можливостей реалізувати своє право на споріднену працю, понівечено духовні засади життєдіяльності: у суспільстві відсутні моральні авторитети, нижче судить вище і стає мірою, омана превалює над істиною, тому в межах цієї форми буття антрополого-глобальна криза не може бути подоланою. Фундаментальним недоліком знеособленої парадигми буття є протистояння між розумом і здоровим глуздом, яке у різних філософів знайшло різне тлумачення: суперечності між спогляданням і дією¹⁶, розумом і калькуляційним мисленням¹⁷. До цього часу історія розвивалася в межах знеособленої парадигми, яка себе вичерпала. На часі перехід до особистісної парадигми буття людини й суспільства.

Ознаки вичерпаності людського й суспільного буття знайшли відбиття у таких висновках відомих філософів: пробудження інстинктів (Т. Адорно, Г. Маркузе, Ж. Елльюль); екзистенційний вакуум як відсутність смислу буття (В. Франкл); поглинання людини технікою

(М. Гайдеггер, Ж. Еллюль); панування інструментального розуму (М. Горкгаймер); відсутність етичних засад буття і фрагментарність життя (Ч. Тейлор); культ гедонізму (Ж. Ліповецький); культ матеріального і панування мас (Ж. Бодріяр); панування масової культури і еклектичність культурного життя (А. Дахній).

Знеособлена парадигма буття людини є, з одного боку, результатом недосконалості першооснов суспільного буття (мати й володіти), які реалізовує посередня людина, а з іншого – недосконалістю самої людини. Знеособлена парадигма буття людини – це логічний результат діяльності посередньої людини та штучного розв’язання суперечностей між сутністю та існуванням, між прагненням людини до вдосконалення та чинними умовами життєдіяльності¹⁸. У знеособленій парадигмі буття людини значущість наукових відкриттів визначається, як правило, їх корисністю.

Здійснений аналіз дозволяє узагальнити основні характеристики знеособленої парадигми буття людини: *по-перше*, основою соціально-політичного життя став принцип *мати*; *по-друге*, соціально-політична активність належить посередній особистості, тоді як інші суб’єкти діяльності стали для цієї людини засобами досягнення мети; *по-третє*, відчуження народних мас від власності та сфери управління; *по-четверте*, демократія із соціально-політичного механізму залучення громадян до управління перетворилася на механізм маніпулювання їхньою свідомістю; *по-п’яте*, панування евдемоністичних цінностей, психологічна агресивність і насильство; *по-шосте*, формально проголошено свободу, але насправді одні форми залежності змінювалися іншими; *по-сьоме*, брак органічних суспільних форм буття, які б сприяли розвитку духовного потенціалу людини, втрата значною частиною людей смислу життя, що породило стан екзистенційного ва-

кууму; *по-восьме*, панування чуттєвої культури. У знеособленій парадигмі буття люди роз'єднані за етнічними, соціально-політичними, психологічними та іншими ознаками, що не відповідає потребам їхнього як духовного, так і суспільного розвитку.

На сьогодні розбалансування в людській спільноті дійшло до крайньої межі, оскільки деструктивність набула глобальних масштабів й охопила не лише зовнішню діяльність, а й духовну сферу¹⁹. Деструктивні світові тенденції ми пов'язуємо з діяльністю людини посереднього ступеня духовного розвитку.

У сучасних умовах людство стоїть на порозі необхідності свідомої розбудови таких соціальних структур, які б кардинально змінили процеси взаємодії людини з людиною та природою. Такі зміни будуть можливі, коли пріоритет у суспільстві перейде до людини особистісного ступеня розвитку. Особистісне начало врівноважує різні аспекти буття на основі пріоритету духовного над матеріальним, тоді як знеособлене вносить дисгармонію й хаос, оскільки воно віддає пріоритет матеріальним потребам, а тому непомірно стимулює матеріальне виробництво.

Ідеї Платона, Фіхте й Авенаріуса знайшли відгук у роздумах американського філософа й футуролога Е. Тоффлера (1928–2016). Використовуючи поняттєвий апарат Пригожина для аналізу сучасного суспільства, Тоффлер пише: «Сьогоднішній занепад індустріального суспільства, або суспільства „другої хвилі”, можна охарактеризувати як біфуркацію цивілізації, а виникнення більш диференційованого суспільства „третьої хвилі” – як перехід до нової дисипативної структури у світовому масштабі. <...> Безсумнівно, йдеться лише про аналогію, яка, однак, допомагає з'ясувати суть справи»²⁰. Розвиваючи ідею Тоффлера про перехід сучасного суспільства на

новий рівень розвитку, зазначимо, що панівний тип людини не спроможний здійснити цей перехід. Це стане можливим, коли в суспільстві буде критична маса особистостей.

Наведені роздуми мають стати основою подальших роздумів. Так, думки К. Зарубицький укотре намагається переконати філософів почати переосмислювати проблему взаємовідносин між людиною і світом. Філософ зауважує, що світоустрій має відповідати моральним засадам людського буття²¹. Отже, сучасний стан хаосу в людському суспільстві й українському зокрема на філософському рівні можна пояснити відсутністю засад суспільного буття, в основі якого лежав би пріоритет духовного. Отже, парадигма знеособленого буття виявилася вичерпаною як із зовнішнього боку (технологічного й соціально-політичного), так і з внутрішнього (психологічного й духовного). Синтезуємо роздуми у табл. 1.

Таблиця 1

**ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗНЕОСОБЛЕНОЇ
ПАРАДИГМИ БУТТЯ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА**

Характеристики суспільства	Економічна основа	Характеристика влади	Моральні цінності	Психологічний зміст суспільного буття	Характер відносин з природою
Панівний тип людини					
Посередня людина	Приватна власність, відчуження людини від власності	Демократія	Релятивізм, евідемонізм	Екзистенційний вакуум	Підкорення

Вважаємо, що нова парадигма буття можлива лише в тому разі, якщо пріоритет у суспільстві належатиме особистостям. Особистісне начало гармонізує всі аспекти

буття на основі пріоритету духовного над матеріальним, тоді як знеособлене вносить дисгармонію й хаос. Здійснено порівняльний аналіз основних параметрів знеособленої й особистісної парадигми буття. Приватна власність щодо державної має соціально-політичні переваги, але вона є економічною причиною екологічної кризи. На основі приватної власності не можна врегулювати відносини людини з природою. Економічним підґрунтям особистісної парадигми буття має бути суспільна власність. Демократія в умовах знеособленої парадигми буття людини перетворилася у механізм маніпулювання свідомістю людини, що не сприяє прийняттю суспільно-значущих рішень. На часі трансформація демократії в аристократичну демократію (меритократію). Знеособлена парадигма буття людини призвела до деградації моральних цінностей. У сфері моралі запанував релятивізм. Виникла гостра необхідність відновлення пріоритету морального закону. У психологічній сфері людина опинилася у стані екзистенційного вакууму (В. Франкл), подолання якого можливе лише на основі особистісної самореалізації. Для відносин людини з природою до цього часу характерне підкорення, тоді як ще А. Швейцер доводив, що людина має благоговіти перед життям. Метою особистісної картини світу є зменшення хаосу в людській і суспільній свідомості.

На основі принципу координації Р. Авенаріуса ще раз уточнімо взаємозв'язок між якостями особистості й суспільства. Первоначалом суспільного буття є особистість. Особистісна парадигма буття людини – це суспільство, в якому його члени утворюють єдність, що гарантує кожному рівні можливості для розвитку, право на споріднену працю, зовнішні умови для вдосконалення. Особистісна парадигма буття визнає духовну ієрархію, але це не принижує людину, а надихає до вдосконалення. В основі духовної ієрархії лежать особистісні чесноти, які є резуль-

татом інтелектуальних, моральних і духовних зусиль людини. Отож принцип духовної ієрархії має об'єктивний характер, зумовлений особистими чеснотами людини. Завдяки ієрархії відбувається функціонування й розвиток суспільства. Особистісна парадигма буття забезпечує людині право на духовне вдосконалення, сходження за ступенями духовного розвитку. Люди рівні у своїх правах *бути* органічною частиною суспільства і служити йому. У діяльності на благо суспільства водночас здійснюється розвиток кожного його члена. Ієрархія й рівність – це метафізичні протилежності суспільного буття, які долаються спільною діяльністю на благо суспільства. Особистісна наукова картина суспільства змушує змінювати ставлення до наукових відкриттів. Вони мають оцінюватися з позиції, наскільки гармонізують відносини людини з природою. Синтезуємо роздуми у табл. 2.

Таблиця 2

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ОСОБИСТІСНОЇ КАРТИНИ
СУСПІЛЬСТВА

Характеристики суспільства Тип людини, якій належить пріоритет	Економічна основа	Характеристика влади	Моральні цінності	Психологічний зміст суспільного буття	Характер відносин з природою
Особистість	Суспільна власність	Меритократія, особистісна демократія	Моральний закон	Самореалізація	Єдність

Висновки. Уявлення про НКС пройшли суттєву еволюцію. Потреба НКС народжується ще в античності. Це пояснюється тим, що суспільне буття і практична діяльність людини потребують наукових засад. Це було усвідомлено ще Платоном і Аристотелем. Система понять

Платона була орієнтована на подолання хаосу суспільного буття. Система понять Аристотеля була детермінована предметно-практичною діяльністю і орієнтована на її вдосконалення. Матеріалістичний світогляд сприяв формуванню ньютонівської, а з часом пригожинської картин світу. В умовах глобального світопорядку є нагальна потреба формування інтегральної картини світу, яка б цілісно охоплювала життєдіяльність людини, суспільства й відносини людини та природи. Сучасний спеціаліст у науково-технічній діяльності має володіти НКС, яка органічно поєднує механічні, фізичні, хімічні, геологічні, біологічні закономірності. Людина використовує ці знання для матеріального комфорту, що призводить до порушення відносин з природою. Так постає потреба поєднання інтегральної картини світу з людськими якостями. Особистісна картина суспільства дає відповідь, якими мають бути людина й суспільство, щоб життя мало майбутнє. На основі цієї картини світу має здійснюватися взаємодія людини з природою. Суперечності суспільного буття активізують потребу мати наукову картину суспільства, яка б встановлювала чіткий зв'язок між якостями людини й суспільства. Діяльність людини має здійснюватися на основі особистісної наукової картини суспільства. На основі цього зв'язку сформульовано поняття «знеособлена парадигма буття людини» та «особистісна парадигма буття людини». Особистісна наукова картина суспільства обумовлена, з одного боку, суперечностями суспільного буття, а з іншого – суперечностями між людиною й природою. Інтегральна наукова картина світу та наукова картина суспільства взаємно доповнюють одна одну і мають бути основою критичного мислення.

Примітки

1. Мостепаненко М. В. О понятии исходной основы и первой стадии построения научной теории *Философские науки*. 1987. №5. С. 101.
2. Дышлевый П. С., Яценко Л. В. Научная картина мира и мир культуры *Научная картина мира: логико-гносеологический аспект*. Киев: 1983. С. 5–37
3. Голосовкер Я. Логика мифа. Моква: Наука, 1987. С. 26.
4. Холтон Д. Что такое «антинаука»? *Вопр. философии*. 1982. №2. С. 39–40.
5. Платон Филеб. *Платон. Сочинения*: в 3 т.: пер. с древнегреч. / под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. Москва: Мысль, 1972. Т. 3. Ч. 1. С. 9–87.
6. Аристотель. Категории. *Аристотель. Сочинения*: в 4 т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. Т. 2. С. 53–90.
7. Тоффлер О. Наука и изменение *Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой*. Москва: Прогресс, 1986. С. 14.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. Москва: Прогресс, 1986. С. 362–386
9. Гайдеггер М. Бытие и время: ст. и выступления: пер. с нем. Москва: Республика, 1993. С. 255.
10. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. Москва: Мысль, 1977. Т. 2: Философия природы. С. 43.
11. Энгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1965. Т. 20. С. 522.
12. Энгельс – Марксу 30 травня 1873 р. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1967. Т. 33. С. 64–67.
13. Гречаний О., Сабадуха В. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним. Луганськ – Тернопіль – Івано-Франківськ: СНУ ім. Даля, 2015. С. 122–145.
14. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки: пер. с англ. и нем. / общ. ред. и авт. вступ. ст. И. С. Нарский. Москва: Прогресс, 1986. С. 500.
15. Печчеи А. Человеческие качества / пер. с англ. О. В. Захаровой. Москва: Прогресс, 1980. С. 44.

16. Генон Р. Криза сучасного світу / пер. з фр. І. Калюга; під наук. ред. Ю. Завгороднього. Київ: Видавець Анна Клокун, 2020. С. 71.
17. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: сб.: пер. с нем. / под ред. А. Л. Доброхотова. Москва: Высш. шк., 1991. С. 104.
18. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття. С. 367–384.
19. Гречаний О. Ф., Сабадуха В.О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним. С.14-15
20. Тоффлер О. Наука и изменение *Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой.* С. 32–33.
21. Потустороннее, которое реально существует. Немістичне потойбіччя / сост. К. Малеев. Киев: Стилос, С. 10.

Додаткова література

1. Базалук О. О. Світобудова: жива і розумна матерія (історико-філософський та природничо-науковий аналіз у світлі нової космологічної концепції): Монографія. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. 412 с.
2. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. Москва: Наука, 1990. 412 с.
3. Вернадский В. И. Размышления натуралиста: в 2 кн. Кн. 2. Научная мысль как планетное явление. Москва: Наука, 1977. 191 с.
4. Волинка Г. І. Картина світу ХХ століття: енциклопедизм як композиційний принцип. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. 203 с.
5. Зарубицкий К. С. Квантово-механическое единство мира: физика и метафизика *Практ. філософія.* 2011. №2. С. 28–35.
6. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доповіді до спільносвіту / пер. А. Єрмоленка. Київ: Лібра, 2004. С. 126.
7. Сабадуха В. О. Філософія єдності людини й світу (до діалогу з О. М. Єременко) *Практ. філософія.* 2011. №4. С. 38–46.
8. Сабадуха В. О. Я-концепція науковця в умовах антрополого-глобальної катастрофи *Практ. філософія.* 2011. №2. С. 74–83.
9. Шашков И. А. Интегральная картина мира. Київ: 2004. 188 с.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення НКС і сформулюйте функції, які вона виконує у професійній діяльності.
2. Із яких понять складалася система понять Платона?
3. Проаналізуйте роль блага у платонівській картині світу.
4. Проаналізуйте зв'язок матеріального й ідеального у філософії Платона.
5. Під впливом яких суспільних потреб Платон формував свою систему понять?
6. На основі якого поняття Платон вважав за можливе подолати хаос у людській голові й державі?
7. Чи можна стверджувати, що система понять Платона була скерована на те, щоб за допомогою цих понять людина регулювала свою поведінку й була господарем свого внутрішнього світу?
8. Чи зберігає актуальність системи понять Платона?
9. Яке поняття в філософській системі Аристотеля відіграло системоутворювальну роль?
10. Як Ви розумієте зміст поняття «хаос»?
11. На яких особливостях матеріального світу акцентує увагу ньютонівська НКС?
12. Чи є зв'язок ньютонівської картини світу із соціально-правовими аспектами життєдіяльності людини?
13. На які особливості матеріального світу спирається пригожинська картина світу?
14. Сформулюйте систему понять пригожинської картини світу.
15. Проаналізуйте причини зростання хаосу в людському суспільстві й українському зокрема і запропонуйте механізми його подолання.
16. Чому сучасна наука збільшує хаос у відносинах людини з природою?
17. Який тип людини зацікавлений в існуванні хаосу в суспільстві?
18. Охарактеризуйте роль рефлексії у формуванні НКС.

19. Якими якостями має володіти суб'єкт господарювання, щоб відбулося поєднання людини і світу?

20. Обґрунтуйте необхідність НКС у професійній діяльності науковця.

21. Що може спонукати людину до формування НКС?

22. В чому полягає практична значущість НКС?

23. Що є причиною розвитку з позиції інтегральної НКС?

24. Яким має бути призначення науки й науковця в умовах антрополого-глобальної катастрофи?

25. Розкрийте зміст поняття «детермінація майбутнім».

26. Проаналізуйте зміст принципової координації Р. Авенаріуса.

27. Сформулюйте основні положення особистісної картини суспільства.

ТЕМА 6.

Проблема свободи і вибору. Процес прийняття рішень

План

1. Свобода, вибір і порядок як атрибути людського буття.
2. Вибір з позиції людини різного ступеня духовного розвитку. Вплив моральних якостей людини на вибір і процес прийняття рішень.
3. Рішення як громадсько-політична, психологічна та професійна проблема.

Мета та завдання теми: сформулювати теоретичні засади для свідомого вибору та процесу прийняття рішень, що передбачають виконання таких завдань: 1) довести конститутивну роль свободи у життєдіяльності людини; 2) здійснити аналіз логіки мислення та розкрити інтелектуально-психологічні можливості людини різного ступеня духовного розвитку в ситуації вибору; 3) проаналізувати фактори, що впливають на прийняття рішень.

Ключові терміни і поняття: свобода, вибір, порядок, воля, мораль, категоричний імператив, розум, здоровий глузд, необхідність, випадковість, можливість, причина, рішення.

1. Свобода, вибір і порядок як атрибути людського буття

Багатоманітність суспільних відносин та наявність свободи становлять основу для вільного розвитку людини та суспільства. Свобода разом з ієрархією, рівністю, справедливістю є фундаментальними принципами суспільного буття. Втім, у повсякденному житті панує негативне (емпіричне) розуміння свободи, а саме як відсутність будь-яких перешкод для реалізації своїх бажань. Зміст свободи залежить від панівного світогляду, соціально-політичних, правових, культурних і духовних умов буття. Свободу і

вибір у Новий час тлумачать у контексті таких категорій, як «можливість», «випадковість» та «необхідність». Усі зусилля людини протягом історії спрямовані на подолання залежності й досягнення свободи. У трактуванні свободи як випадковості проявляється певна залежність людини від обставин, а у розумінні свободи як необхідності свобода розглядається як об'єктивна сила, тому людина, щоб бути вільною, має пізнати цю необхідність. Окреслений зміст свободи є результатом розвитку філософської й суспільної свідомості та суспільного буття.

Проаналізуємо генезу свободи у модерну епоху. Зв'язок свободи й необхідності залишався нез'ясованим до Нового часу. Нідерландський філософ Б. Спіноза (1632–1677) був першим, хто довів зв'язок свободи, розуму, необхідності й визначив свободу як пізнану необхідність. Філософ долає емпіричне розуміння свободи як відсутності перешкод у реалізації бажань. Шляхом до подолання негативної свободи є пізнання власної сутності, здатності контролювати тілесні потреби шляхом вдосконалення розуму¹. Людина, пізнаючи себе, набуває більшої влади як над собою, так і над соціальними обставинами, а тому менше від них страждає. Свобода і необхідність – філософські категорії, що проявляються у взаємодії об'єктивних законів природи, суспільства і здатності людини піднятися до їх усвідомлення.

І. Кант продовжив розвивати ідеї Спінози щодо свободи. Розуміючи складність проблеми, він ставить запитання: як можлива свобода? Філософ стояв на позиції, що це поняття не емпіричне, а пов'язане з розумом і моральним законом². Виходячи з цих роздумів можемо стверджувати, що людина, яка спирається на здоровий глузд, перебуває під впливом законів природи (тілесних потреб), а тому не може бути вільною. Філософ усвідомлював, що його трактування свободи суперечать повсякденним уяв-

ленням. Цю суперечність пересічна людина розв'язати не здатна, а тому потрапляє в залежність від тілесних потреб і соціуму. Тим часом людина, керована розумом, ці суперечності долає, оскільки здатна керувати своїми потребами й не дозволяє собі порушувати моральні норми. Кант виокремлює практичний і трансцендентний аспекти свободи. Практичний аспект свободи – це коли людина діє відповідно до природної необхідності, натомість трансцендентна свобода – це незалежність від емпірії життя. Саме цей різновид свободи філософ пов'язав з моральним законом. Шлях до свободи – це усвідомлення морального закону³. Усвідомлюючи моральний закон у собі, людина усвідомлює себе як особистість, стає вільною! Отже, суб'єктом свободи в Канта є особистість. Свобода – це здатність людини відмежовуватися від власних емоційних, чуттєвих спонукань і діяти під контролем розуму, категоричного імперативу, тоді як людина, яка діє під впливом природних потреб і спонукань, не є вільною.

Й. Фіхте розвиває погляди Канта й під свободою розуміє здатність людського «Я» діяти без будь-якого примусу, керуючись лише розумом. На думку Фіхте, призначення вільної людини полягає в тому, що вона сама себе покладає як сутність⁴. Гегель продовжує логіку Спінози і настільки абсолютизує свободу, що всю історію трактує як прогрес в усвідомленні свободи⁵. Свобода в Гегеля – це самоусвідомлення, яке не лише саме себе осягає, а й доходить до сутності світу. Свобода в історії – це здатність діяти відповідно до пізнаних закономірностей, бо без знання не може бути свободи. Наведені роздуми дозволяють зробити узагальнення, що лише моральний закон і знання дають людині свободу. Підсумовуючи погляди Спінози, Канта, Гегеля, маємо зробити висновок, що свободу вони пов'язували з розумом, яка є суттєвою ознакою особистості.

Німецький філософ А. Шопенгауер (1788–1860) звертає увагу, що свободу переважно пов'язують з можливістю та людськими бажаннями, і доводить, що таке розуміння свободи ігнорує необхідність. Філософ ставить собі завдання поєднати свободу і необхідність. Останню він трактує як достатню підставу будь-якої діяльності. Намагаючись зрозуміти підстави людської діяльності, Шопенгауер вибудовує такий логічний ланцюжок: свобода є продуктом самосвідомості людини, самосвідомість є продуктом волі, воля пов'язана з мотивацією, а мотив – з думкою⁶.

Все, що відбувається у людському суспільстві, є результатом необхідності⁷, бо є продуктом думки і певних мотивів, а діяльність у свою чергу є відображенням сутності. Цей зв'язок філософ вважає закономірністю. Діяльність людини детермінована її сутністю, а під сутністю він розуміє людські мотиви⁸, точніше, спонукання до діяльності. (Зауважимо, що у цих роздумах Шопенгауер випередив розвиток філософії й психології, бо лише сьгодні гуманітарії доходять висновку, що спонукання є найглибшою людською сутністю⁹). У цій закономірності філософ відводить інтелекту роль посередника, за допомогою якого людина має вирішувати, як їй діяти у ситуації вибору, тобто обрати одну з можливостей.

А. Шопенгауер дійшов важливого висновку, що питання про свободу волі (моральна свобода) є критерієм, на основі якого варто розрізняти людину свідому від людини поверхової¹⁰. Дійсно, ще релігійний мислитель І. Золотоустий доводив, що мораль є найсуттєвішою ознакою людини.

Лібералізм переосмислює поняття свободи з позиції потреб і світоглядних уявлень посередньої людини. З усієї сукупності людських цінностей ліберали абсолютизують свободу, а всі інші відсувають на другий план. Під свободо-

дою вони розуміють право людини будувати своє життя за власними уявленнями та потребами. Проблему свободи в лібералізмі розуміють вузько – за межами розуму й моралі, переважно з позиції матеріальних потреб і здорового глузду, отже схиляються до негативного її розуміння.

Інтерес до поняття «свободи» в європейських філософів актуалізувався після Другої світової війни. Французький філософ-екзистенціаліст А. Камю (1913–1960) наповнює поняття свободи суб'єктивізмом: «Мене не цікавить, чи вільна людина взагалі, я можу відчутти лише власну свободу. У мене немає загальних уявлень про свободу, але є лише кілька виразних ідей»¹¹. Єдине розуміння свободи, яке визнає філософ, – це свобода розуму й дій, але погоджується, що досліджуваний ним тип людини свободи не має. Вважаємо, що філософський потенціал екзистенціалізму виявився недостатнім для осмислення змісту свободи й взагалі основ суспільного буття. Камю вважав: «У людини немає вибору»¹², отже, немає свободи, бо життя абсурдне і не має смислу. Ці роздуми породжують питання: про яку людину і який вибір говорить філософ? Філософ має на увазі посередню людину, мислення якої спирається на тілесні потреби¹³. Припускаємо, що варто з цим погодитися, бо цей тип людини орієнтується у житті на матеріальні цінності й комфорт.

Французький філософ-екзистенціаліст Ж.-П. Сартр (1905–1980) визнає, що неодмінною й фундаментальною умовою життя є свобода. Свобода – це підґрунтя сутностей, оскільки на її основі людина розкриває свій духовний потенціал. Свобода у Сартра поєднана з проблемою вибору й метою. Філософ визнає ліберальне розуміння свободи: свобода однієї людини обмежена свободою іншої і пов'язана з відповідальністю. Людина приречена бути вільною, вона відповідальна не лише за себе, а й за світ загалом. Він доводить, що свобода має суперечливий характер, зауважуючи,

що вона за певних умов може перетворюватися на абсурд¹⁴. Якщо порівняти розуміння свободи в Канта, Гегеля й Сартра, то слід визнати, що в останнього відбулося певне зниження теоретичних засад. Якщо в німецьких філософів свобода поєднана з розумом, абсолютним духом і моральним законом, то у французького філософа – лише зі свідомістю та вибором.

Досліджуючи феномен свободи, російський філософ С. Булгаков (1871–1944) стверджує, що свобода – це самопричинність. Свобода досягає свого цілісного розвитку за умови розвинутої самосвідомості, коли людина розглядає себе як *самопричинність*, що називає поняттям «асеїзм»¹⁵. Філософ вносить уточнення у розуміння взаємозв'язку свободи й необхідності і доводить, що, з одного боку, свобода обмежена необхідністю, а з іншого – особистість постає єдністю свободи й необхідності¹⁶.

Отже, у класичній філософії свободою володіє лише особистість, яка здатна діяти з позиції розуму й категоричного імперативу. Роздуми Спінози, Канта, Фіхте, Гегеля й Булгакова про свободу дають підстави для критики ліберального розуміння свободи, яке призвело до ігнорування значущості розуму й категоричного імперативу. У названих філософів свободу розуміють як подолання безпосередніх людських бажань, натомість у лібералізмі – як умову задоволення потреб повсякденного життя. Критичне мислення має враховувати досягнення класичної філософії щодо розуміння свободи. Класична філософія дає підстави для формування у людини критичного мислення, тоді як екзистенційна філософія схиляється до ліберального розуміння свободи і гальмує формування у людини критичного мислення.

Якщо класики німецької філософії пов'язали свободу з моральним законом, розумом-духом, особистістю, то ліберали відокремили свободу від морального закону й

особистості. Ліберальне розуміння свободи орієнтоване на *мати* й *володіти*, а не *бути*. Лібералізм проігнорував досягнення класичної філософії. Трактуння свободи в лібералізмі вступає у суперечність із розумінням свободи у Канта, Фіхте й Гегеля та взагалі з дійсністю.

Ліберальне розуміння свободи – це негативна свобода, що обернулася злом проти людини й природи. Незважаючи на це, лібералізм трактує зовнішню свободу як вищу форму її розвитку. Свободу лібералізм використав не для духовного розвитку, а для матеріального збагачення й комфорту, що має негативні наслідки. Ліберали поширили свободу на всіх людей без урахування ступеня їхнього морального й духовного розвитку. Це було розуміння свободи з позиції посередньої людини, яке дало дорогу людському *Ego*. Лібералізм, закресливши класичний підхід до розуміння свободи, сприяв непомірному розвитку економічної діяльності, що призвело до вкрай небезпечного явища в масштабах людства – антрополого-глобальної катастрофи. Для її розв'язання людство має подолати ліберальне розуміння свободи. Отже, ідеологи лібералізму несуть відповідальність за кризу буття. Розрив із класичною філософською традицією в розумінні свободи дорого обходиться людству.

На думку Е. Фромма, в сучасному суспільстві склалася ситуація, яка гальмує розвиток здатності людини до критичного мислення та свідомого вибору, що стосується насамперед громадсько-політичного життя. Людина у цій ситуації не може нести тягар свободи, а тому намагається її позбутися. Так, з'явилося вкрай негативне явище – «втеча від свободи». Людина не може реалізувати позитивну свободу (відігравати конструктивну соціальну роль, знайти способи поєднати себе із суспільством через любов і працю), а тому стає на шлях втечі від свободи. Проаналізуємо разом із Фроммом механізми такої втечі. *Пер-*

ший – авторитаризм. Людина зливає своє «Я» з кимось або чимось зовнішнім, щоб у такий спосіб здобути переконаність і підґрунтя для існування. Це відбувається тому, що людина втратила свою ідентичність, не може більше нести тягар свободи. *Другий* – деструктивність. Деструктивність пов'язана з авторитаризмом, але відрізняється тим, що її метою є не симбіоз з політичним лідером, партією, соціальною верствою, а усунення, чи знищення об'єкта. Підсвідома логіка такої людини така: «Я позбавлюся свого безсилля шляхом руйнації цього світу». Деструктивність є втечею від нестерпного почуття безсилля. Об'єктом деструктивності може бути будь-хто і будь-що. *Третій* – перетворення людини на «автомат». Цей механізм отримав найбільше поширення. Людина втрачає своє «Я» і стає подібною до інших. Відмінність від «Я» й іншими зникає, а разом з тим зникає почуття самотності. Відмовившись від «Я» і перетворившись на автомат, подібний до мільйонів інших автоматів, самотність і тривога більше не відчуються. Перетворення людини на «автомат» посилює безпорадність і невпевненість сучасної людини¹⁷.

Зазначені механізми втечі від свободи дозволили Фромму висвітлити соціально-психологічні корені нацизму. Ці корені психолог вбачає в соціально-психологічній недорозвинутості не лише народних мас, але й середнього класу. Нездатність до критичного мислення полягає у бездумному підпорядкуванні свого «Я» загальному «Ми», у любові до сильних і ненависті до слабких (що є типовою рисою садистсько-мазохістської особи). Провідним мотивом нацистських лідерів було бажання влади над масами й світом взагалі.

Психологічні корені сучасного рашизму нічим не відрізняються від нацизму. З одного боку, страх і безсилля перед лідером і тоталітарною державою, що породжує

агресивність до інших народів і націй, а з іншого – відмова від власної гідності та абсолютна нездатність до критичного мислення.

В українській ментальності поняття свободи використовували у двох контекстах. Воно означало, по-перше, бути внутрішньо вільним, здатним до самостійного вибору своєї долі й суворо дотримуватися кодексу лицарської честі, по-друге, незалежність у соціальному плані. На основі аналізу культурних надбань української нації С. Кримський висновок: «Ідеал свободи був архетипічним для українського менталітету. <...> Принцип свободи проходить <...> крізь увесь масив української історії від князівської доби до сучасності, що і дозволяє стверджувати його архетипічний статус»¹⁸. Що це дійсно так, підтверджує й гімн України: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу / І покажем, що ми, браття, козацького роду».

Людина має усвідомити, що обмежує її свободу. Перш за все – це матеріалістична світоглядна орієнтація. Суспільство споживання зробило людину рабом *мати й володіти*. По-друге, людина в процесі свого життя має здобувати собі свободу, яку їй дають знання, моральний закон, здатність керуватися розумом. Звільняючись від залежності, людина здобуває свободу. Але щоб свідомо робити вибір, треба усвідомлювати наявні можливості, а саме мати чітке уявлення про структуру своїх здібностей, сформулювати мету й обрати засоби її досягнення. Отож людина для себе завжди є проектом і можливістю.

Залежна людина не може вийти за межі природних і соціальних закономірностей, бо вона психологічно залежна від власного й колективного несвідомого. У цій ситуації німецький теолог і філософ Р. Бультман (1884–1976) вважає, що якщо людині розкрити власну сутність, то вона отримає підґрунтя для свого подальшого вдосконалення, а відтак і для власного вибору. Філософ розмірковує:

«Чи може людська природа бути реалізована, тобто чи може людина прийти до самої себе після того, як їй буде вказано <...>, що, власне, являє собою її природа»¹⁹. Ми-слитель висловлює переконання, що «достатньо вказати на „природу” людини, щоб це покликало за собою її втілення»²⁰. Суть питання Бульмана полягає в тому, чи здатна людина знайти в собі сили для вдосконалення, якщо розкрити її сутність.

Утім, сутність людини у часи Бульмана вже була відома. Це зробив не окремих філософ, а спільними зусиллями сформулювали Конфуцій, Платон, Аристотель, стоїки, неоплатоніки, Отці християнської Церкви, німецькі містики і романтики, а узагальнили Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель. Філософи виокремлювали ступені духовного розвитку людини. Але ця сутність висловлювалася різними поняттями відповідно до філософської традиції та соціально-політичних і культурних умов свого часу. У цих підходах є спільний момент – принцип ієрархії, тобто перелічені філософи виокремлювали ступені духовного розвитку. Отже, умовою свободи є визнання ступенів духовного розвитку людини. Метафізична теорія особистості стверджує, що життя відповідно до інтересів суспільства є благо. Орієнтація людини на інтереси суспільства здатна піднести її до свідомого буття.

Свобода не виключає порядку, бо у єдності вони утворюють цілісність. Порядок – це *впорядковане різноманіття*, яке надає людині свободу. Порядок – це закріплення у свідомості людей, системі права, культурі здобутків, які допомагатимуть людині подолати свою залежність від власних нерозвинутих потреб та колективного несвідомого. Межею свободи є ставлення до світу як нерозчленованого цілого. Людина має переключитися із зовнішнього розуміння свободи на внутрішнє. Порядок має охоплювати також і відносини людини з природою. Людина

знає, що існує порядок, але під впливом мотивів вигоди порушує його. Свобода пов'язана із смислами людського буття. Отже, свобода і порядок збігаються й утворюють єдність.

Осмислюючи проблему свободи вибору, М. Бердяєв зауважує, що на початку історії вибір відбувався між добром і злом²¹. Коли ми на основі метафізичної теорії особистості усвідомили, що злом є пріоритет посередньої людини у суспільстві, то свобода зводиться до утвердження особистісного способу буття й пріоритету особистості у державі й суспільстві. Свобода посередньою людиною усвідомлюється не як норма життя, а як сваволя (що хочу, те й роблю), як свобода від відповідальності за буття, а не свобода для духовного розвитку себе та Інших. Неадекватне розуміння свободи привело людину до залежності від своєї природної необхідності. У цій ситуації виникає запитання: хто здатний забезпечити належне ставлення до світу і позитивне розуміння свободи? Той, хто у своїй діяльності спонукається ідеєю блага як єдністю Міри, Краси та Істини, є особистістю. Відтак порядок залежить від того, якому типу людини належить пріоритет у суспільстві. Метафізична теорія особистості дає людині знання про її сутність, отожд формує підґрунтя свободи.

Отже, свобода, з одного боку, є умовою розвитку людини й суспільства, тому обмежувати її – це діяти всупереч потребам розвитку; з іншого – вона має бути скерована на вдосконалення людини й суспільства, що можливо лише за умов поєднання з моральним законом; з третього – вона має обмежуватися заради збереження природних умов буття. Суб'єктом свободи є людина, яка здатна керувати власними потребами, бажаннями, діяти з позиції пріоритету духовного над матеріальним та інтересів суспільства. Свобода волі – здатність людини свідомо і вільно на основі морального закону визначати засади власно-

го вибору. У проблемі свободи волі йдеться не про сам волевияв, а про його внутрішні підстави. Людина, яка не визначилася з підставами власного буття, не буде вільною, а тому буде нездатною відповідати за власні дії. Свобода волі ставить проблему: у який спосіб людині реалізувати власну волю, право на власний вибір, як вільно й відповідально обирати спосіб власного життя?

Вибір – термін, змістом якого є надання переваги тій чи іншій можливості серед інших, що є однією з ознак свободи. Якщо у людини є вибір, то прийнято говорити про наявність свободи. Поняття вибору формується у дуалістичних релігіях, коли людина опиняється перед фундаментальними суперечностями буття: добром і злом, життям і смертю, істиною і брехнею тощо. У християнстві проблема вибору знайшла відбиття у міфі про гріхопадіння. Бог наділив людину розумом і свободою волі, сподіваючись, що вона зможе скористатися ними в ситуації вибору. Проте Адам пішов на повідку своїх тілесних потреб, тобто діяв не з позиції розуму, а з позиції потреб свого тіла, отож виявився їх рабом.

Проблема вибору постає предметом аналізу у філософії Аристотеля. Вибір у Стагірита має бути орієнтований на добродійність, а метою останньої є прекрасне. Утім, філософ попереджав, що люди заради задоволення і боячись страждань роблять негідний вибір, що призводить до ще більших страждань²².

Виокремлюють зовнішній і внутрішній вибір. Зовнішній вибір пов'язаний із громадсько-політичною й професійною сферами. Сьогодні надзвичайно актуальним є внутрішній вибір. Внутрішній вибір стосується морального вибору, вибору способу життя і отримав назву «свобода волі».

Залежна людина, яка живе у чуттєвому світі, не спроможна визначити засади власного вільного вибору, а

тому закономірно отримала назву «залежна». Посередня людина, яка має здатність до рефлексії, спроможна формально визначити підстави власних дій, але, перебуваючи під впливом власного й колективного несвідомого, механізмів психологічного самозахисту, буде себе обманювати, йтиме на компроміс із совістю. Залежно від ситуації такий тип людини буде демонструвати для себе і для інших різні підстави своїх дій. Особистість, яка здобула незалежність як від свого, так і від колективного підсвідомого, здатна чітко визначити підстави своїх дій і вільно діяти. Підставою власних дій у особистості постає моральний закон.

Американський дослідник сучасних проблем Дж. Букінгем зауважує, що ліберальна філософія не здатна підготувати людину до вибору гідного способу життя²³ – внутрішнього вибору. Зауважимо, що лібералізм проголосив свободу основною цінністю, але ця свобода виявилася шляхом до глобальних проблем.

Вибір в умовах політичних перегонів потребує як ніколи критичного мислення. Людина має навчитися відокремлювати слова від реальних справ претендентів та їхніх здібностей. Поки що люди не навчилися бачити за політичними гаслами та обіцянками реальні спонукання й справи претендентів на депутатські мандати, крісла міністрів та президентів. Розуміння невідповідності між маскою, яку одягає на себе людина, і реальними справами, між передвиборчою програмою і реальними здібностями й спонуканнями має бути основою соціально-філософських знань людини, яка володіє критичним мисленням.

Отже, свобода і вибір пов'язані з усвідомленням різних можливостей поведінки в ситуації вибору, а сам вибір є результатом людських спонукань, які виступають об'єктивною підставою людської діяльності. Складність взаємодії свободи й необхідності полягає ще й у тому, що не-

обхідність пов'язана з випадковістю. Залежно від умов життя людини свобода має ситуативний та історично обмежений характер. Поняття свободи, вибору, необхідності, випадковості, морального закону, розуму та причинності – це органічно пов'язані поняття. Відтак свобода і вибір – це вічні екзистенційні проблеми людського буття. Свобода органічно поєднана з Розумом, Логосом, Словом. Ця єдність Слова і Особистості знайшла відбиття у християнстві: «Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог» (Ін. 1, 1).

2. Вибір з позиції людини різного ступеня духовного розвитку. Вплив моральних якостей людини на вибір і процес прийняття рішень

Моральний вибір – це вибір між життям за моральним законом і матеріальною, соціально-політичною вигодою, що, як правило, веде до зла. Треба визнати, що лише одиниці погоджуються на життя за моральним законом. Критичне мислення має розрізняти як у собі, так і в Інших життя за моральним законом і життя, яке ігнорує моральний закон, а тому є потенційно схильним до зла. Людина різного ступеня духовного розвитку здійснює вибір, і моральний зокрема, з різної життєвої, моральної й світоглядної позиції.

Проблема зла стала предметом дослідження французького філософа А. Бадью (нар. 1937). Зло, за його висновками, може поставати у трьох формах: у вигляді симулякра (імітація істини), у формі зради людині самій собі і у формі катастрофи²⁴. Проаналізуємо ці форми зла з позиції критичного мислення на прикладі концепту «кожна людина – особистість». *Перша форма*. Цей концепт подібний до істини, але стосується людського існування, а не сутності. Коли існування приймають за сутність, то це і

є симулякр, що веде до спотворення реальності. Прикриваючись концептом «кожна людина – особистість», посередня людина отримала легітимне право на політичну владу, а зло отримало філософське обґрунтування. *Друга форма.* Коли філософи під тиском колективного несвідомого прийняли існування за сутність (що сталося в епоху Просвітництва), то вони самі себе обманули, зрадили своїй сутності, бо від часів Конфуція й Платона філософам була відома концепція ступенів духовного розвитку людини. Далі, вони ввели в оману не лише себе, вони обманули людину, зрадили філософській традиції і тим самим скерували людство на знеособлений шлях розвитку. *Третя форма.* Відомо, що ігнорування істини у природничих науках веде до аварій, техногенних катастроф. Утім, ігнорування істини у філософії привело людину до найстрашнішого – антрополого-глобальної катастрофи. Отже, незнання людиною проявів зла призвело до неправильного вибору в громадсько-політичній сфері, освіті, культурі, що врешті-решт поставило людину на межу самознищення.

На питання «Чому людина у ситуації вибору обирає зло?» пропонуємо такі відповіді. По-перше, у людини відсутні знання про власну сутність. Якщо у людини відсутнє розуміння власної сутності, то вона живе й діє всліпу, у неї немає знань для осмислення ситуації вибору та його наслідків. У результаті вона потрапляє під вплив своїх природних потреб та колективного несвідомого. По-друге, у неї не вистачає волі й розуму для правильного вибору. Більшість людей живуть не за розумом, а за здоровим глуздом. По-третє, людина прагне власної вигоди замість того, щоб діяти відповідно до морального закону й національних інтересів. Узагальнюючи, зазначимо, що однією з причин зла є відсутність у людини критичного мислення.

Французький соціальний психолог С. Московічі (1925–2014) довів, що прості для розуміння ідеї за своєю суттю, як правило, є брехливими й поверховими, а тому легко стають надбанням повсякденної свідомості²⁵. Проаналізуємо з цієї позиції концепт «кожна людина – особистість». Усе його зло полягає в тому, що в ньому ототожнено те, що має бути, з тим, що є. Сутність ототожнили з існуванням, що є метафізичною помилкою. Причина такого ототожнення походить від вульгарного спростування принципу духовної ієрархії, який був заперечений концептом «кожна людина – особистість».

Поведінка людини в ситуації вибору до певної міри запрограмована її соціально-психологічними установками, тобто ми можемо лише умовно говорити про свободу вибору. Залежна людина, яка живе за *принципом задоволеня*, у ситуації вибору не спроможна відмовитися від них, бо іншого не може бути й іншого вона не знає. Така людина живе у чуттєвому світі, не здатна до рефлексії, а тому не має здібностей визначити засади власного вільного вибору. Залежна людина перебуває під впливом природної необхідності й власного підсвідомого, а тому вибору для неї не існує, життя зводиться до тілесного існування. Залежна людина розуміє вибір як право діяти покладаючись на свої бажання, отож не здатна до адекватної поведінки в ситуації вибору. Відтак вона закономірно отримала назву «залежна».

Посередня людина, яка живе за *принципом реальності*, в ситуації вибору орієнтується на реальну вигоду. Вона має здатність до рефлексії, спроможна визначити підстави власних дій, але, перебуваючи під впливом власного *Ego* і механізмів психологічного самозахисту, буде себе обманювати, йтиме на компроміс із совістю. Залежно від ситуації такий тип людини демонструватиме для себе і для інших оманливі підстави своїх дій. Посередня людина

має певну свободу над своїми природними потребами (щонайменше може відкладати їх на потім), а тому необхідність для неї постає у формі чинних «правил гри». Вона приймає ці «правила гри» і, діючи відповідно до них, здобуває посади, необхідні соціальні зв'язки, статус і так отримує бажану свободу. Поза межами цих правил реальність для неї не існує, але треба зазначити, що цей знеособлений вибір закінчується пеклом: людина має матеріальні й соціальні блага, але не має смислу життя. Соціально-психологічні установки залежної й посередньої людини не дають їй справжньої свободи вибору. Вибір без вибору – це вибір між знеособленими способами життя. Вибір залежної й посередньої людини здійснюється поза межами моралі.

Особистість живе за принципом обов'язку, здатна визначити підстави своїх дій і вільно діяти. Істотний вплив на її вибір має моральний закон. Особистість усвідомлює, що її вибір пов'язаний із можливими особистими проблемами й стражданнями, але обов'язок і моральний закон вищі за будь-які страждання. Для особистості вибір постає у вигляді необхідності підпорядкування першоначалам суспільного буття. Свобода з позиції особистості охоплює зовнішні аспекти її діяльності і пов'язана з орієнтацією на національний інтерес, національні цілі, національну безпеку. З позиції метафізичної теорії свідомо й конструктивно розв'язати проблему вибору здатна лише особистість.

Намагаючись з'ясувати проблему вибору, звернімося до історичного досвіду. У Стародавній Греції мораль була основою єдності людини з державою. Людину в античних суспільствах вважали героєм через її діяльність, через те, що вона присвячує своє життя державі. Зазначений факт є типовим в історії. З цього приводу американський філософ Е. Макінтайр зауважує, що віднайти благо

й сформувати в собі чесноти поза межами суспільства неможливо, оскільки вони формуються в процесі діяльності на благо суспільства. Філософ підсумовує: підґрунтям моралі є єдність людини й суспільства та діяльність на його благо. Особистість і мораль органічно пов'язані й формуються в процесі діяльності на благо суспільства. Людина, яка зробила моральний вибір, стає духовно й інтелектуально готовою до розумного вибору у політичній, соціальній, професійній сферах, і цей вибір однозначно буде зроблений з позиції національного, державного інтересу.

Проблема вибору стала предметом аналізу Е. Макінтайра. Відчуваючи моральну кризу західної людини ХХ ст., він намагається з'ясувати її причини. Філософ починає аналіз із загальної схеми, яку започаткував ще Аристотель. Цю схему філософ називає телеологічною і трактує її як «протилежність між людиною-як-вона-є і людиною-якою-вона-могла-б-бути-якби-усвідомила-свою-сутнісну-природу»²⁶. Можна погодитися із запропонованою схемою, але Макінтайр не побачив, що її витoki перебувають в ієрархічній природі людської сутності, тоді як Аристотель, середньовічні філософи й класики німецької філософії це прекрасно усвідомлювали. Концепція онтологічних ступенів відображала ієрархічний зміст людської сутності. Отож Е. Макінтайр побачив лише те, що на поверхні, проте правильно зазначив, що мораль покликана допомагати людині досягти своєї сутності й бути підґрунтям людського буття. На цьому шляху людина має вдосконалювати себе. Цю схему визнають християнство та іслам, оскільки поділяють ієрархічну природу людської сутності. Отже, умовою розвитку людини є усвідомлення нею своєї мети (telos), визнання ступенів духовного розвитку людини і приписів етики.

Фундаментальною ознакою нашого часу є те, що людина опиняється у ситуації вибору: щасливе, успішне, але знеособлене існування чи важке особистісне буття. Так гостро й принципово ця проблема ще ніколи не стояла. Це трагічна ознака нашого часу. Трагізм посилюється тим, що не лише людина, а й філософи цього не усвідомлюють. У словах англійського драматурга В. Шекспіра (1564–1616) «бути чи не бути?» висловлений вибір між знеособленим і особистісним. Цей вибір визначає поведінку людини в повсякденному, громадсько-політичному житті та професійній діяльності. Особистісний спосіб життя – це *покликання* людини. Обираючи знеособлене життя (життя залежної чи посередньої людини), людина зраджує своєму покликанню і здійснює щодо себе гріх, але, як правило, не усвідомлює цього або не зізнається сама собі, займаючись самообманом.

Спираючись на дослідження М. Бубера, М. Вебера, К. Войтили, М. Гайдеггера, М. Грушевського, М. Лютера щодо дослідження проблеми покликання, Р. Горбань доводить, що за поняттям «покликання» прихована ідея особистості, а також пов'язане з проблемою вибору, самовизначення, а його зміст полягає в досягненні повноти особистісного буття. Прагнення людини до реалізації свого покликання має фундаментальне, філософсько-антропологічне значення, бо водночас є виходом із антрополого-глобальної катастрофи, яка є продуктом дехристиянізації, деперсоналізації та дегуманізації²⁷.

Модерна епоха зазнала поразки, оскільки проігнорувала ступені духовного розвитку людини, що стало причиною втрати здатності до критичного мислення, й опинилася у залежності від своїх егоїстичних цілей і бажань. Філософія Просвітництва, на словах проголосивши пріоритет розуму, насправді зробила ставку на розсудок і здоровий глузд і тим самим знищила підстави для формуван-

ня критичного мислення. Сучасна моральна ситуація має парадоксальний характер. Людину в процесі виховання орієнтують бути свідомим моральним суб'єктом, але середовище просякнуте маніпулятивними технологіями, а тому людина змушена ставати на шлях маніпуляцій. Сучасна людина не здатна до віри, любові й узагалі не знає, чого прагне. Як наслідок, пересічна людина не спроможна до критичного й відповідального мислення, відтак до розумного вибору.

3. Рішення як громадсько-політична, психологічна та професійна проблема

Прийняття рішень у громадсько-політичній та професійній діяльності має здійснюватися з позиції національних інтересів. Лише за цієї умови людина може розраховувати на те, що вона не завдаватиме шкоди й зла своєму суспільству й державі. Прийняття рішення у громадсько-політичній сфері детерміноване громадянським обов'язком: діяти з позиції національних інтересів. Безумовно, прийняття рішень пов'язане з психологічним й інтелектуальним навантаженням. Не кожна людина здатна пройти через ці напруження, а тому обирає найпростіший шлях – пристосуватися до умов. На прийняття рішень у професійній діяльності безпосередньо впливають матеріальні аспекти життєдіяльності людини. Це має вирішальне значення для залежної та посередньої людини, бо цей тип людини перебуває у залежності від матеріальних умов життя. Особистість може знаходити «золоту середину» або приносить свій матеріальний добробут та комфорт у жертву інтересам суспільства.

Рішення можна розуміти як: 1) вибір рішення; 2) процес, послідовність дій і операцій; 3) прийняття рішення; 4) кінцевий результат та продукт діяльності. Отже,

це багатовимірна проблема, яка має екологічний, технічний, економічний, політичний, правовий, моральний і світоглядний аспекти.

Вибір рішення – це аналіз різних альтернатив. Приймає рішення уповноважена особа, яка несе відповідальність. У процесі прийняття рішення важливу роль відіграють критерії, серед яких найважливішим є принцип оптимальності, проте визначити його зміст досить важко. Оптимальність може стосуватися різних аспектів діяльності. Для обговорення варіантів рішення варто залучати експертів та консультантів. Експерт – високофахова людина, яка запрошується для обговорення проблеми і не повинна бути зацікавлена у тому чи іншому рішенні, натомість має бути максимально об'єктивною. Експерт не несе безпосередньої відповідальності за прийняте рішення. Консультант – це спеціаліст з теорії вибору і прийняття рішень. Він організовує роботу експертів і людей, які приймають рішення. На проблему вибору суттєвий вплив має кількість альтернатив. Чим більше альтернатив, тим складніше зробити вибір і прийняти рішення, а тому проблему треба ділити на підпроблеми. Виникає проблема ієрархічності. У цій ситуації важливо, по можливості, виявити всі чинники, що впливають на прийняття рішення: національні, екологічні, економічні, професійні, політичні, правові, моральні.

Процес прийняття рішення завжди є ризиком. Треба вміти адекватно оцінювати ризики, а для цього слід прогнозувати розвиток подій, але найголовніше – прийняття рішень безпосередньо залежить від інтелектуально-психологічного потенціалу того, хто його приймає. Прийняття рішення є частиною *праксеології* – науки про раціональну поведінку людини та окремих груп людей. Ця наука спирається на постулати раціональності. Зауважимо, що мислення залежної людини перебуває під впливом як

власних емоцій, так і колективного несвідомого, а тому цей тип людини не здатний до раціонального мислення. Посередня людина володіє раціональним мисленням, але не виходить за межі короткострокових цілей та власної вигоди. Мислення особистості здатне до довгострокового прогнозування з урахуванням технологічних, економічних, соціально-політичних, культурних та інших наслідків.

Сформулюємо постулати раціональності. *Перший*. Людина, спираючись на закони логіки, аналізує всі можливі варіанти розвитку подій і обирає той, який найбільше відповідає меті. *Другий*. Постулат послідовності. Людина впорядковує всі можливі альтернативи з позиції мети. Наприклад, рішення має такі альтернативи: x , y , z . Знак $>$ вказує на пріоритет. Формула $x > y > z$ означає, що альтернатива x має перевагу над альтернативами y , z . Проблеми починаються тоді, коли x та y однаково значущі, що називають транзитивністю. Людина опиняється у ситуації вибору. *Третій*. Постулат максимізації. Цей постулат рекомендує обирати таку альтернативу, яка швидше, з найбільшою вірогідністю приведе до мети.

Проаналізуємо варіанти ставлення до реалізації мети людини різного ступеня розвитку. *Перший*: послідовна реалізація цілей характерна для одновимірного мислення залежної людини. *Другий*: намагаються одночасно реалізувати кілька цілей. Так діє, як правило, посередня людина, бо прагне якнайшвидшого досягнення мети-вигоди. *Третій*: поєднують послідовну і одночасну реалізацію цілей. До такої логіки здатна особистість, бо чітко встановлює ієрархію цілей.

Сформулюємо критерії раціональної поведінки. *Перший*. Будують ієрархію (піраміду) цілей. На вершині поміщають стратегічну мету, а під нею цілі другого й третього порядку. Виходить певна ієрархія, дерево цілей.

Другий. Здійснюють відбір відповідних засобів, які мають відповідати цілям. *Третій.* Метод повернення. Якщо мета не була досягнута, або була перервана, то має бути повернення до її вирішення²⁸.

Прийняття рішення – найбільш відповідальна процедура будь-якої діяльності, бо помилки можуть мати непоправний характер. Проаналізуємо здатність людини різного ступеня розвитку до відповідальності. Залежна людина, як правило, уникає процесу прийняття рішень, бо її одновимірне мислення не здатне до аналізу різних альтернатив. Прикладом можуть бути продукти інженерної діяльності радянського періоду. У процесі прийняття рішень залежна людина потраплятиме під вплив інших людей. Мислення посередньої людини спроможне проаналізувати різні альтернативи, але орієнтація на вигоду є перешкодою до прийняття оптимального рішення. У своєму рішенні вона може враховувати лише дві змінних величини, наприклад, технічну чи економічну, або технічну та правову. До прийняття оптимального рішення максимально підготовлена особистість, бо, з одного боку, вона незалежна від думки оточення, з другого – спонукається національним інтересом, а з третього – має розвинуте мислення. Мислення особистості у процесі прийняття рішень враховує не лише техніко-економічні, а й екологічні, політичні, правові аспекти суспільних проблем.

Характерною ознакою процесу прийняття рішень є невизначеність, що веде до економічних, соціально-політичних, психологічних ризиків. У процесі роботи над проблемою важливо дотримуватися такої послідовності дій: 1) чітко визначити мету; 2) дати однозначну відповідь щодо параметрів і характеристик майбутнього продукту; 3) проаналізувати середовище і умови використання продукту; 4) передбачити, як буде розвиватися проблемна ситуація. Виокремлюють такі різновиди невизначеностей:

зовнішня та внутрішня. Зовнішня – це те, що не залежить від людини. Внутрішня, як правило, пов'язана із браком здібностей: вмінь, навичок, знань, мислення.

Людина, яка приймає рішення, має чітко розуміти структуру проблеми та власні інтелектуальні можливості (структуру своїх здібностей, особливості мислення, вміння та навички). Людина має чітко уявляти, чи достатньо у неї потенціалу для розв'язання проблеми. Знання структури проблеми означає аналіз її на основі понять: сутність – явище, частина – ціле, причина – наслідок, форма – зміст, можливість – необхідність.

Проаналізуємо психологічні та інтелектуальні фактори, на які спирається людина різного ступеня розвитку, коли приймає рішення. *Перший.* Залежна людина у процесі прийняття рішень, як закон, спирається на власні емоції та почуття, тобто на «подобається – не подобається». *Другий.* Логіка посередньої людини може мати такі варіанти: 1) керується корисністю, вигодою (економічною, соціально-політичною, правовою); 2) намагається враховувати об'єктивну вірогідність того чи іншого рішення, але підсвідомо спирається на суб'єктивну вірогідність. При цьому встановлено таку парадоксальну закономірність: фахівці переоцінюють маловірогідні результати і недооцінюють правдоподібні результати. *Третій.* Особистість прораховує можливі наслідки від кожної альтернативи. При цьому виокремлює зовнішні (вплив групи, соціуму) й внутрішні (особливості психіки, мислення, наявність досвіду) фактори, які можуть впливати на процес прийняття рішень і намагається передбачати вірогідність кожної альтернативи.

Фундаментальною характеристикою процесу прийняття рішення є *суб'єктивізм*, тобто людина не здатна бути абсолютно об'єктивною, відокремитися від своїх уподобань. У процесі прийняття рішень треба розуміти,

що суб'єктивізм – це об'єктивна реальність людського життя²⁹. Зрозуміло, що лише спеціаліст особистісного ступеня розвитку здатний бути максимально об'єктивним.

У прийнятті рішень суттєву роль відіграють евристичні методи. До них відносять рішення, що знаходять інтуїтивно, спираючись на аналогії. Евристика – наука, що вивчає творчу діяльність і об'єднує філософію, психологію, теорію інформації, наукову організацію праці. Центральне місце у ній займає творче мислення. Основним завданням евристики є пошук моделей (підходів) до розв'язання проблем.

Процес прийняття рішення – це випробовування людських здібностей і передусім мислення й психічних якостей людини. Треба визнати, що залежна людина не має відповідного психічного та інтелектуального потенціалу для прийняття рішень. Можливості посередньої людини можуть бути достатніми для прийняття рішень у технічній та економічній сферах, але у сферах політичній та правовій цей тип людини буде схильний до пошуку вигоди. До прийняття об'єктивних та конструктивних рішень у політичній та правовій сферах здатна лише особистість, бо вона у будь-яких ситуаціях діє відповідно до національного інтересу. Метафізична теорія особистості дає нам чітку відповідь, яка людина здатна до раціонального й критичного мислення в процесі прийняття рішень.

Висновки. Свобода, вибір і порядок є вічними екзистенційними проблемами людського буття. Сучасне життя дає людині значно більше можливостей для діяльності, а тому проблеми свободи й вибору набувають особливої актуальності. Свобода – це можливість здобуття нового. Не володіючи критичним мисленням, людина, як правило, опиняється у залежності від ситуації і робить неправильний вибір, не може скористатися наявними можливостями. Найскладніший вибір – це моральний вибір. На сього-

дні як окрема людина, так і людство загалом дуже часто ігнорують моральні аспекти людського життя, а тому людина опинилася у стані знеособленого існування. На свідомий вибір здатна лише особистість. В умовах глобалізованого суспільства вибір має охоплювати екологічні, економічні, соціально-політичні аспекти, а головне – має орієнтуватися на довгострокову перспективу. У цій ситуації значно зростає роль телеологічної детермінації. Людина може здобути свободу лише власними духовними зусиллями, розвиваючи здібності, спираючись на критичне мислення і піднімаючи себе на ступінь особистості. Процес прийняття рішень у будь-якій сфері має належати спеціалістам особистісного ступеня духовного розвитку, а не посередній людині.

Примітки

1. Спиноза Б. Этика. Минск. Харвест, 2001. С. 297, 332.
2. Кант И. Основы метафизики нравственности. 1785. *Сочинения*: в 6 т. Т. 4, ч. 1. Москва: Мысль, 1965. С. 300–301.
3. Кант И. Критика практического разума / Пер. з нім., примітки та післямова І. Бурковського; наук. Ред. А. Єрмоленко. Київ: Юніверс, 2004. С. 52–53.
4. Фихте И. Г. Основа общего наукоучения. *Сочинения*: в 2 т. / сост. и примеч. В. Волжского. СПб.: Мифрил, 1993. Т. 1. С. 78.
5. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / пер. А. М. Водена; под. ред. и с пред. Ф. А. Горохова. Москва; Ленинград: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1935. Т. VIII: Философия истории. С. 54.
6. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова и А. П. Скрипника. Москва: Республика, 1992. С. 53, 70.
7. Там само. С. 90–91.
8. Там само. С. 69–70.
9. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття. С. 309–312.
10. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. С. 89.

11. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде. *Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство*: пер. с фр. Москва: Политиздат, 1990. С. 54.
12. Там само. С. 58
13. Там само. С. 79.
14. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. Київ: Основи, 2001. С. 659.
15. Булгаков С. Н. Философия хазяйства. Москва: Наука, 1990. С. 168–169.
16. Там само. С. 180–181.
17. Фромм Е. Втеча від свободи. Перекл. з англ. М. Яковлева. Харків: Клуб Семейного Дозвілля, 2019. С. 139–201.
18. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності*. Київ: Наук. думка, 2006. С. 278.
19. Бультман Р. Новый Завет и мифология. Проблема демифологизации новозаветного правозвестия. *Вопросы философии*. 1992. №11. С. 103.
20. Там само.
21. Бердяев М. О. Філософія свободи. Сенс творчості. Самопізнання / пер. В. М. Петрушова, перед. проф. В. М. Шаповала. Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. С.108.
22. Аристотель Большая этика *Сочинения*: в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч., общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. С. 315.
23. Букингем Дж. Что дальше? Путеводитель по будущему, составленный специалистами: Прогнозы 50 самых влиятельных экспертов Америки. С. 143.
24. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла / пер. з фр. В. Артюха та А. Репи. 2-е вид. Київ: Комубук, 2019. С. 129.
25. Московичи С. Век толп. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. С. 40.
26. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі: пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2002. С. 81.
27. Горбань Р. А. Богословсько-філософська концепція діалогу Церкви і митців св. Івана Павла II у контексті персоналістичного дискурсу та реалізації душпастирського покликання. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. 2022. Випуск 29. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. С. 130. DOI: <https://doi.org/10.30970/PHS.2022.29.12>.
28. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Пер. с польс. Г. Е. Минца и В. Н. Поруса. Москва: Прогресс, 1979. С. 9–12.
29. Там само. С. 39–91.

Додаткова література

1. Бауман З. Индивидуализированное общество: пер. с англ. / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. 390 с.
2. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / пер. с фр. Н. В. Сусловой. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. 96 с.
3. Бодрийяр Ж. Фатальні стратегії / пер. з фр. Л. Кононовича. Львів: Кальварія, 2011. 192 с.
4. Бодрийяр Ж. Символічний обмін і смерть / пер. з фр. Л. Кононовича. Львів: Кальварія, 2004. 376 с.
5. Карпаш О. М. Інженерна діяльність в умовах сталого розвитку: Навч. посібник. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2014. 285 с.
6. Олійник Ю. Живі і мертві. Київ: Темпора, 2021. 296 с.
7. Шаповал В. М. Трансцендентальні горизонти свободи. Київ: Парапан, 2010, 312 с.

Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте зв'язок свободи й необхідності.
2. У чому полягають принципові відмінності між практичним і трансцендентальним аспектами свободи у Канта?
3. Хто є суб'єктом свободи за Кантом?
4. Проаналізуйте відмінності розуміння свободи у Канта й філософів-екзистенціалістів.
5. У чому полягають недоліки ліберального розуміння свободи?
6. Проаналізуйте зв'язок між свободою й порядком.
7. Чи погодитися Ви з твердженням: «Філософський зміст вибору полягає у виборі між особистісним буттям і знеособленим існуванням?»
8. Проаналізуйте основні проблеми, які можуть поставати перед людиною у процесі вибору.
9. Чому людина, як правило, не думає про наслідки свого життєвого, професійного й громадсько-політичного вибору?
10. Проаналізуйте взаємозв'язок проблеми вибору і процесу прийняття рішення.

11. Як Ви розумієте проблему вибору між матеріальним і духовним?

12. В чому проявляється вплив здібностей на вибір і процес прийняття рішень?

13. Проаналізуйте фактори, що впливають на процес прийняття рішення.

14. Чому більшість людей не враховують моральні аспекти у процесі здійснення вибору?

15. На що має орієнтуватися людина у процесі прийняття рішень у громадсько-політичній сфері?

16. Що має лежати в основі прийняття рішень у професійній діяльності?

17. Проаналізуйте можливі наслідки від помилкового рішення в громадсько-політичній сфері.

18. Чому люди часто уникають процесу прийняття рішень?

19. Що можна сказати про людину, яка ігнорує моральні норми у процесі прийняття рішень?

20. Який тип людини надає моральному закону пріоритет у процесі вибору і прийняття рішень?

21. Прокоментуйте вислів: «Краще померти порядною людиною, ніж жити падлюкою».

22. Що заважає людині зробити правильний вибір?

23. Чи впливають моральні фактори на процес прийняття рішення?

24. Чи здатна людина зробити правильний вибір, якщо вона перебуває під впливом природних потреб?

25. Чи можна уникнути суб'єктивізму під час прийняття рішень?

26. Проаналізуйте принципи відмінності між зовнішнім і внутрішнім вибором.

ТЕМА 7.

Національний інтерес як підґрунтя прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті

План

1. Національний інтерес як відбиття потреб, цінностей людини й нації. Соціально-політичний та духовний аспекти національного інтересу.

2. Особистість як зміст української національної ідеї. Ідеологія персоналізму – основа національного буття.

3. Національна безпека як підґрунтя прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті.

4. Пріоритет духовного як умова подолання хаосу знеособленого існування й формування критичного мислення.

Мета та завдання теми: з'ясувати роль і значення національного інтересу в процесі прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті, що передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкрити соціально-політичний та духовний зміст національного інтересу; 2) довести, що особистість є втіленням змісту української національної ідеї, ідеології персоналізму та основою національної безпеки; 3) обґрунтувати необхідність пріоритету духовного для подолання хаосу знеособленого буття.

Ключові терміни і поняття: національний інтерес, українська національна ідея, особистість, самореалізація, ідеологія персоналізму, національні цінності, національна безпека, вибір, пріоритет духовного, хаос.

1. Національний інтерес як відбиття потреб, цінностей людини й нації. Соціально-політичний та духовний аспекти національного інтересу

Новітні загрози для України пов'язані з відсутністю сформованого національного інтересу, що є причиною

економічного, соціально-політичного та психологічного хаосу. Політичні партії, державні службовці та діячі дуже часто діють не з позиції національного інтересу, а з позиції вигоди тих чи інших економічних кланів та олігархів. Відсутність у Конституції України визначеного змісту національного інтересу створює сприятливі умови для посередньої людини маніпулювати свідомістю суспільства через утворення зайвої багатопартійності, яка вносить хаос у свідомість народних мас. Невизначеність національного інтересу є однією з причин, яка призвела до того, що Україна стала об'єктом військової агресії Росії. Все це підриває національну безпеку держави.

Витоком поняття «інтерес» вважаємо ідею блага у філософії Платона, а його втіленням філософ вважав розум. Благо філософ трактував як розумну владу, уособленням якої мають бути філософи. Кант продовжує традицію Платона і пов'язує інтерес із розумом та категоричним імперативом. Людина усвідомлює свій інтерес завдяки розуму, а за допомогою волі його реалізує¹. Інтерес, розум і моральний закон стосуються лише людини, яка здатна керувати своїми природними потребами, – особистості. У Канта інтерес є одним із трьох спонукань: мотив, інтерес і максима². Спеціально звертаємо увагу, що філософ тлумачить інтерес не в економічному, політичному, правовому чи будь-якому утилітарному аспекті, а переважно у контексті моральному – духовному. Моральний закон разом із розумом та національним інтересом мають стояти над здоровим глуздом, який ґрунтується на матеріальних потребах та вигоді.

У Гегеля інтерес пов'язаний уже з потребами людини і постає як спонукання до діяльності. Філософ стверджує, що дії людей впливають із їхніх потреб, пристрастей, інтересів, характеру та здібностей. Гегель виокремив загальні і приватні інтереси, але всупереч Канту ствер-

джував, що загальні інтереси (прагнення добра, любов до батьківщини) відіграють в історії, як правило, мінімальну роль³. У цьому контексті зауважимо, що некоректно називати одним поняттям «інтерес» загальні й приватні потреби. На жаль, у соціальній філософії та громадсько-політичному житті набув поширення погляд Гегеля.

У сучасній соціальній філософії існує чимала кількість підходів до тлумачення національного інтересу. Відмінності зводяться до того, що інтереси визначаються або через потреби, або через цінності.

Перший підхід своїми витокami має погляди Гегеля. Національні інтереси – це сукупність загальних для членів даної соціокультурної спільноти інтересів і потреб, задоволення і захист яких є необхідною умовою її існування й підтримки ідентичності як суб'єкта історії⁴. В умовах пріоритету матеріального над духовним під загальними інтересами найчастіше розуміють матеріальні блага, правові й політичні аспекти життєдіяльності людини. Сформувалася думка, що кінцевою причиною, яка породжує національні інтереси, є потреба самозбереження⁵. Продовжуючи думку Гегеля про інтерес як реальну спонуку до діяльності, зауважимо, що національні інтереси для державних службовців та політичних партій мають виступати спонуканням до діяльності. Якщо продукти діяльності державного діяча чи політика не відповідають національним інтересам, то це свідчить, що вони не спонукаються національним інтересом, бо у них не вистачає необхідних здібностей. У контексті Гегелевої традиції трактує поняття «інтерес» й «Мала енциклопедія етнодержавознавства». Інтерес – це «реальна причина дій нації й держави, спрямованих на своє виживання, функціонування й розвиток, або <...> сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії й тактиці в галузі національної безпеки»⁶. У наведеному твер-

дженні поєднано потреби, цінності, цілі й спонукання, що не сприяє їхньому розумінню. Окрім того, у цьому підході суб'єктом національного інтересу є лише держава, тобто за громадянським суспільством і людиною не визнається право бути суб'єктом діяльності.

Другий підхід наголошує на тому, що національні цінності є наріжним каменем формування інтересів як особистості, різних соціальних спільнот, так і держави⁷. Наведені підходи інтегровано в законі України «Про основи національної безпеки України». Національні інтереси – це «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток»⁸. У такому тлумаченні є певний сенс, але він є механічним поєднанням першого й другого підходів і зроблений з позиції пріоритету матеріального над духовним.

Конструктивні думки щодо змісту та ролі інтересу у житті людини знаходимо у Е. Фромма. Інтерес постає як єдність людини зі світом. «Інтерес – це загальна установка і форма співвіднесеності до світу, і його можна визначити в широкому розумінні як зацікавленість живої людини в тому, що живе і росте»⁹. Учений зауважує: якщо у людини є інтерес, то вона виходить за межі свого *Ego* і стає відкритою світові, співмірною до того суб'єкта, чіїми інтересами живе. Чим визначніший інтерес, тим більш значущою є людина.

Найчастіше національний інтерес тлумачать у контексті пріоритету матеріального над духовним. Сьогодні стає очевидним, що як у глобальному масштабі, так і на державному рівні пріоритет матеріального себе вичерпав, відтак матеріалістичне розуміння національного інтересу потребує кардинального переосмислення. За основу осми-

слення змісту національного інтересу приймаємо метафізичну теорію особистості. Особистість, спонукаючись інтересами суспільства як цілісного організму, долає хаос, носієм якого є посередня людина. Зазначимо, що твердження «Особистість – первоначало буття» є світоглядним законом, яким посередня людина нехтує, творячи хаос, для того щоб залишатися при владі. Незважаючи на всі досягнення, людина сьогодні перебуває на знеособленому ступені розвитку, проте, як духовна істота, вона прагне вдосконалення й самоактуалізації. Треба визнати, що посередня людина, якій сьогодні належить пріоритет у суспільстві й державі, гальмує право людини на духовну самореалізацію.

Україна має всі необхідні ресурси для того, щоб бути успішною державою і створити умови для самореалізації людини. Але насправді ми є найбіднішою європейською державою. Чому? Пріоритет у державі належить посередній людині, яка має на меті власну вигоду і такими діями гальмує розвиток нації. Тому об'єктивною потребою суспільства є усвідомлення проблеми: чому при владі перебувають діячі, які не здатні мислити і діяти з позиції національного інтересу і підняти цю проблему на рівень національного обговорення? Національний інтерес має не лише охоплювати територію, національну безпеку, забезпечувати належний рівень життя, освіти, охорони здоров'я, а й бути критерієм при обранні на державні посади. У сучасних умовах національний інтерес має забезпечувати умови для самореалізації, духовного розвитку. Привабливість і дієвість установки на особистісну самореалізацію може стати підґрунтям для людей з різною політичною, релігійною й культурною орієнтацією. Національний інтерес має синтезувати всі аспекти життєдіяльності людини й нації: екологічний, економічний, політичний, пра-

вовий, моральний, культурний, світоглядний і духовний. Конкретизуємо зазначені аспекти національного інтересу.

Поняття «інтерес» охоплює не лише матеріальні потреби людини, суспільства й держави, він стосується пошуків критеріїв, на основі яких можна об'єктивно визначити, хто має професійний, інтелектуальний та моральний потенціал, щоб перебувати при владі. Цей аспект національного інтересу окреслимо як соціально-політичний.

Сутність національного інтересу з позиції метафізичної теорії особистості полягає в тому, що держава має забезпечувати пріоритет особистісного начала над знеособленим. Стрижнем національного інтересу є потреба людини у самореалізації до рівня особистості. Національний інтерес – це не лише підґрунтя самореалізації людини, але й механізм її інтеграції в націю.

Акцент на значущості особистості у реалізації національних інтересів підтверджують висновки В. Горбуліна, який зауважує, що прогрес у сучасних умовах визначається не природними чи фінансовими ресурсами, а духовним та інтелектуальним потенціалом людини¹⁰. Без філософського осмислення цієї проблеми і реального політичного, правового, освітнього її вирішення українська нація не зможе подолати парадигмальну кризу, в якій вона опинилася в результаті діяльності посередньої людини.

Наведені роздуми дозволяють провести розмежування між інтересом та вигодою. Нерозуміння цих відмінностей призводить до підміни понять. Відсутність визначеного національного інтересу веде до девальвації цього поняття. Для «протягування» своєї вигоди посередня людина маніпулює словами, тобто свідомо творить зло. Політики, державні діячі й представники бізнесу говорять про національні інтереси, а мають на увазі власну вигоду. Тим само вони нівелюють об'єктивний зміст поняття «інтерес» й ошуюють громадян.

Людина, яка володіє критичним мисленням, має чітко відрізнити національний інтерес і вигоду. Інтерес державного службовця й політика має реалізовуватися в його справах. Якщо діяч лише говорить про національний інтерес, а його справи реально орієнтовані на власну чи корпоративну вигоду, то це є об'єктивним доказом того, що цей діяч не сягає ступеня особистості. Еліту суспільства мають утворювати особистості, які спонукаються національним інтересом. Першочерговим політичним завданням еліти, ЗМІ, закладів освіти й культури має бути, з одного боку, навчання народних мас відрізнити тих, хто дійсно спонукається національним інтересом, від тих, хто лише прикриває словами свою вигоду, а з іншого – розвиток людини до рівня свідомого громадянина.

Підсумовуючи, зазначимо, що національний інтерес – це багатоаспектне поняття, у якому варто виокремлювати соціально-політичний, соціально-духовний, філософсько-антропологічний аспекти. Соціально-політичний аспект – це сукупність матеріальних, соціально-політичних, правових засад людського буття. Соціально-духовний – полягає у забезпеченні пріоритету особистості в усіх сферах суспільного й державного життя. Філософсько-антропологічний – формування в людини й суспільстві особистісного начала та умов для самореалізації до рівня особистості. Національний інтерес є конститутивною засадою розвитку української державності й запорукою національної безпеки.

2. Особистість як зміст української національної ідеї. Ідеологія персоналізму – основа національного буття

Важливою умовою реалізації національних інтересів є українська ідея та національна ідеологія. Національна ідея будь-якої держави концентрує увагу на тому, що ле-

жить в її основі. Українська ідея в основу державного й суспільного буття покладає світоглядний закон «Особистість – первоначало українського буття», а національна ідеологія конкретизує його у відповідних положеннях. Національні інтереси постають стрижнем національної ідеології та самосвідомості нації. Відсутність чітко сформульованого національного інтересу та національної ідеології дозволяє окремим державним структурам, діячам та політичним лідерам безкарно діяти всупереч національним інтересам. Для розмежування національних інтересів та вигоди окремих соціальних груп має бути сформульована національна державна ідеологія. На роль такої ідеології може претендувати ідеологія персоналізму.

Ідеологія персоналізму здатна накреслити нові виміри людського буття. З одного боку, вона наближає політику до людини, а з іншого – ставить політику й політиків під контроль громадянського суспільства та робить потребу самореалізації нормою національного буття.

Сформулюємо основні положення ідеології персоналізму як національної:

- філософським підґрунтям ідеології персоналізму є національний інтерес, пріоритет духовного над матеріальним і метафізична теорія особистості;

- світоглядний закон «Особистість – первоначало українського буття» означає, що пріоритет у суспільстві має належати особистостям, які є в кожному стані та верстві суспільства. Цей закон дає моральне право все називати своїми іменами: «хто є хто і що є що»;

- усі суб'єкти національного життя є рівноправними, що означає всеосяжну відповідальність за життєдіяльність суспільства й держави, але політик і державний діяч несуть особисту відповідальність за результати власної діяльності. Держава має взяти курс на подолання відчуження

в усіх сферах життя, а солідарність має бути підґрунтям суспільного розвитку;

– спонукання інтересом нації є єдиним й абсолютним підґрунтям, що дає право на політичну діяльність і державну службу. Критерієм громадської, політичної й державної діяльності діяча мають бути результати за попередню діяльність;

– у суспільстві мають бути створені належні умови для самореалізації всіх суб'єктів діяльності: окремих індивідів, верств, етносів і релігійних конфесій. Людина в професійній та громадсько-політичній діяльності має моральне право претендувати на те, що відповідає рівню її духовного розвитку. Обіймати посаду, що не відповідає здібностям, означає творити зло для своєї нації;

– нація повинна здійснювати контроль за діяльністю влади, що має знайти законодавче закріплення в Конституції України й відповідних законах. Усі суб'єкти суспільного життя мають право на участь у соціально-політичному дискурсі та процесі прийняття рішень в економічній, політичній, правовій, культурній і духовній сферах;

– Конституція має містити механізми, що виключають можливість приходу до влади людини посереднього ступеня духовного розвитку;

– змістом ідеологічної та виховної роботи в державі має бути розвиток людини до рівня свідомого громадянина;

– у суспільстві має бути накладено моральне табу та сформульовано правові норми на заборону піартехнологій і механізмів маніпулювання свідомістю громадян. Використання політиком і державним діячем піартехнологій є доказом того, що вони перестали ставитися до електорату як до колективної особистості, і мусить оцінюватися як злочин щодо психічного здоров'я людини та нації;

– діяльність політика й державного посадовця не має права виходити за межі національних інтересів. Якщо він це зробив, то цей факт слід оцінювати як порушення основ національного життя;

– ідеологія персоналізму передбачає взаємоповагу до культурних надбань, релігійних поглядів та співпрацю з іншими державами й націями.

Ідеологія персоналізму є вищою формою національної самосвідомості, а за змістом – сукупністю філософських, моральних, політичних принципів, скерованих на формування в громадянина особистісної позиції, яка конкретизується в його здатності бути спонукуваним національним інтересом як власним, бути активним суб'єктом політичного, громадського й культурного життя. Із соціально-політичної позиції ідеологія персоналізму – це філософія міри у відносинах між різними суб'єктами соціально-політичної діяльності, а тому може бути підґрунтям розбудови нового типу суспільства – особистісного суспільства, що здатне узгоджувати суперечності між різними суб'єктами діяльності на основі національних інтересів та принципу солідарності¹¹.

Сформувалася думка, що головним суб'єктом, який має гарантувати національні інтереси, є держава, утім, в Україні так не відбувається. Чому? А тому, що, з одного боку, не визначено зміст національних інтересів, а з іншого – державні службовці й діячі не здатні спонукатися національними інтересами. Другим суб'єктом, який має реалізовувати національні інтереси, є громадянське суспільство. У найкращому варіанті вони разом мають забезпечувати цілісне осмислення і реалізацію національних інтересів. Проте і в першому, і в другому випадках особистість не вважають суб'єктом національних інтересів. Значущість національного інтересу дозволяє стверджувати, що він є реальним критерієм ступеня соціально-політич-

ного й духовного розвитку людини, державного діяча, політика і може дати досить чітку й однозначну відповідь на питання, хто цей діяч за своїм професійним, інтелектуальним та духовним потенціалом і політичною позицією.

Життя демонструє залежність інтересів від співвідношення політичних сил у державі, що робить їх нестабільними й ситуативними. Це створює додатковий хаос навколо національного інтересу як конститутивного поняття політичного життя й державотворення. У такій ситуації національний інтерес стає своєрідним «договорняком» між різними суб'єктами економічного й політичного життя. За такого підходу виникає фундаментальне питання: хто є суб'єктом, який визначає, які інтереси є першочерговими, а які – другорядними? В умовах, коли національний інтерес залишається не визначеним Конституцією, суб'єктами національного інтересу є не нація, а окремі політичні лідери, які трактують його відповідно до зовнішньополітичних впливів та власної вигоди. У цьому контексті маємо визнати, що держава монополізувала право бути суб'єктом національного інтересу. Причини? Перша – достатньо низький рівень громадянської свідомості та критичного мислення. Другий – розкол у політичній свідомості громадян України. Третій – окремі політичні лідери видають власну вигоду за національні інтереси.

Найголовнішою складовою національного інтересу й національної безпеки є відтворення в суспільстві критичної маси особистостей, а все інше – це наслідки. Найбільша загроза національним інтересам і національній безпеці – це деградація її еліти, перетворення її, за висновками А. Тойнбі, на внутрішній пролетаріат¹², втрата духовних засад буття, деградація особистісного начала. Особливо це небезпечно, коли особистісне начало відсутнє у вищих посадових осіб і народних депутатів.

Отже, суб'єктом національного інтересу, ідеології персоналізму та національної безпеки має бути не лише держава, а й критична маса особистостей у суспільстві, яка здатна до критичного мислення й діяльності з позиції національних інтересів. Ідеологія персоналізму має всі підстави для позитивного сприйняття її як науковцями, так і народними масами. По-перше, вона не закреслює ідеї гуманізму. По-друге, не суперечить християнській ідеї особистості як досконалої людини, котра прагне вдосконалення як для себе, так і для суспільства. По-третє, відкриває шлях тим, хто здатний діяти в інтересах держави й суспільства, і, навпаки, закриває тим, хто використовує державу й владу як засіб збагачення. По-четверте, відповідає українській філософській і соціально-політичній традиції, що орієнтувалася на формування досконалої людини. Національні інтереси, національна ідеологія мають одну мету – формування в людині й суспільстві особистісного начала.

3. Національна безпека як підґрунтя прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті

Наявність визнаного громадянами національного інтересу та національної ідеології є підґрунтям національної безпеки (НБ). Національний інтерес у поєднанні з національною ідеологією мають бути єдиним спонуканням для державних діячів, політичних партій, а громадські активісти мають ретельно слідкувати за тим, як вони дотримуються національного інтересу у своїй діяльності.

В. Горбулін виокремив три складові НБ: національні цінності, національні інтереси, національні цілі, які запропонував сприймати у формі трикутника. Конститутивним елементом НБ постають національні цінності, які є

найстабільнішим елементом життєдіяльності нації. Горбулін підняв проблему особистості на рівень НБ, зазначивши: особистість є її об'єктом, а держава – суб'єктом¹³. Уточнімо цей висновок: громадянин є об'єктом, а суб'єктами є держава, громадянське суспільство та особистість. Війна Росії проти України наочно демонструє, що основою держави є громадяни, які не на словах, а на ділі самовіддано її захищають, мають людську гідність, національну самосвідомість, чітко дотримуються норм моралі, своїх прав і обов'язків та ціною свого життя відстоюють право українців на незалежність. Розвиваючи цю конструктивну ідею, пропонуємо поставити в центр трикутника особистість, яка є уособленням усіх чеснот.

Говорячи про національну безпеку, Горбулін підкреслює, що суспільство має сформулювати критерії щодо здійснення «селекційного відбору», щоб не допускати до влади непорядних людей¹⁴. Горбулін доводить, що суспільство має підвищити вимоги не лише до професійного й інтелектуального рівня можновладців і політиків, а й до рівня їх моралі, але з певним болем визнає, що у державі ще не сформувалася політична еліта. Політики мають орієнтуватися не на боротьбу за владу, а на розвиток держави.

У теорії і на практиці виокремлюють зовнішній і внутрішній аспекти НБ. Зовнішня безпека – це захищеність від зовнішніх загроз. Цю небезпеку не варто розуміти лише як військову загрозу. Зовнішня небезпека може бути пов'язана з небезпекою для національних цінностей (культури, мови, традицій). Внутрішня небезпека, як правило, є результатом розбалансування суспільних відносин, що є наслідком помилок у внутрішній політиці. Найбільшу загрозу для НБ становить внутрішня небезпека. Вороги починають розхитувати націю з середини. Припускаємо, що «суб'єктом» внутрішньої небезпеки є посеред-

ня людина, у якої відсутні здібності спонукатися національним інтересом, але є нестерпне бажання мати владу й вигоду. Пріоритетне положення посередньої людини небезпечне тим, що воно веде до зниження рівня моралі в суспільстві, формується атмосфера розчарування, настає масова деморалізація, зневіра – хаос. До речі, посередність зацікавлена у деградації людини, перетворенні її на тілесну істоту – раба. Цей висновок підтверджує сучасна історія масового суспільства.

Вище було доведено, що особистість є суб'єктом національного інтересу та національної ідеології, утім, особистість є суб'єктом і НБ, тобто особистість є дійсно первоначалом нації, громадянського суспільства й держави – первоначалом суспільного буття, або, як стверджували у середньовічній філософії, субстанцією буття.

Осмислюючи соціально-політичні події періоду української незалежності, маємо визнати, що політична еліта часто діяла всупереч світовому досвіду і попередженням вітчизняних моральних і релігійних авторитетів. Так, ще на початку незалежності С. Кримський, осмислюючи виклики третього тисячоліття, зробив висновок, що ХХ ст. опинилося в стані хаосу, створеного посередністю, а тому людство зіткнулося з «феноменом *абсолютної помилки*»¹⁵ (курсив. – В. С.). Ця помилка виявляє себе в тому, що, з одного боку, людство на основі матеріалістичних установок намагається подолати стан кризи, а з іншого – суб'єктом діяльності продовжує залишатися посередня людина, яка не здатна до конструктивної діяльності.

Отже, вихід України із кризи безпосередньо залежить від наявності в суспільстві активної, творчої меншості – особистостей. Життя доводить, що особистостей бракує в усіх сферах суспільства – переважають посередності, які спонукаються власною вигодою, а найчастіше зраджують національні інтереси, маніпулюючи свідомістю

громадян. Підкреслимо, що наявність інтелектуальної еліти, здатної діяти відповідно до національних інтересів, безпосередньо залежить від якості викладання суспільних наук. З одного боку, держава має підвищити вимоги до викладання суспільних наук, а з іншого – треба надати їм нового змісту. Суспільні науки мають викладатися з позиції національних інтересів, цінностей і зробити вирішальний внесок у формування особистісного начала¹⁶. Наведені роздуми дозволяють суттєво уточнити взаємозв'язок НБ з викладанням суспільних наук. Суспільні науки формують духовні засади життя нації, національну свідомість, відтворюють систему національних цінностей. На жаль, Україна ще не визначилася зі змістом своїх національних інтересів, системою цінностей, державною ідеологією, які є складовими національної безпеки, а тому в суспільній свідомості переважають матеріалістичні цінності й панує хаос.

4. Пріоритет духовного як умова подолання хаосу знеособленого існування й формування критичного мислення

Людська спільнота, й українська зокрема, в ХХІ ст. опинилися у стані «гібридного світо(без)порядку» (В. Горбулін) – хаосу. На рівні людської свідомості хаос проявляється як екзистенційний вакуум (В. Франкл); на рівні суспільного життя – як інформаційні війни та психічні епідемії у вигляді революцій, війн (К. Юнг); на глобальному рівні – як антрополого-глобальна катастрофа (М. Мамардашвілі, В. Табачковський). Дехто вважає, що причини хаосу полягають в особистих якостях політичних лідерів, утім, справжні причини значно глибші. Синонімом хаосу в соціальній філософії є поняття «криза». Проте, поняття хаосу значно ширше й глибше, бо стосується

не лише соціально-економічних, політичних, культурних, світоглядних суперечностей, а й людської психіки.

Щодо розуміння причин хаосу в людському суспільстві, то думки філософів розійшлися. Ж. Бодріяр, С. Московічі вважають причиною хаосу панування людини маси¹⁷, а З. Бауман пов'язує хаос безпосередньо з глобалізацією, яку тлумачить як «новий світовий безпорядок»¹⁸. Вважаємо, що причини хаосу перебувають у ментальних якостях панівного типу людини та в тих концепціях особистості, які легітимізують право цього типу людини на владу. Окремі європейські мислителі вважають, що причини хаосу пов'язані з пріоритетом матеріального. Негативний вплив матеріального на суспільне й людське життя визнають відомі європейські філософи. Так, Ж. Бодріяр доводить, що в суспільстві відбувається оргія матеріального¹⁹, що призвело до втрати смислу буття, як наслідок, людство рухається в порожнечу. А тому він ставить питання: що буде після оргії? Філософ досліджує витоки панування матеріального. Зло починає панувати тоді, коли втрачається рівновага між матеріальним і духовним, що є наслідком втрати розуму²⁰. Е. Фромм поглиблює ці роздуми: орієнтація на володіння матеріальними благами є смертоносною і доводить її зв'язок з якостями людини, яка орієнтована на концепти *мати* й *володіти*²¹. Філософ ставить посередній людині світоглядний діагноз: вона хвора на некрофілію, бо не любить життя і все живе, а тому готова його знищити²².

Реагуючи на хаос людського буття, Е. Фромм пропонує людині жити за принципом *бути*: радість від служіння людям, а не від власності й влади, священним є життя, а не власність і влада; всеосяжна любов до життя; усвідомлення об'єктивності обмежень; відчуття своєї єдності з життям і відмова від підкорення та експлуатації природи; свобода в реалізації принципу *бути*, але не свавілля в реалі-

зації принципів *мати й володіти*²³. Орієнтація на *мати і володіти* гальмує формування у людини критичного мислення. Ці принципи скеровують людину на вигоду, на теперішнє і блокують прийняття рішення з позиції національного інтересу та морального закону. Тим часом орієнтація на *бути*, на справжнє життя, на Іншого активізує інтелектуальну й моральну активність людини. Осмислюючи запропонований зміст принципу *бути*, зауважимо, що це характеристики особистісного способу буття. Проте людство належним чином не відреагувало на ці філософські висновки, бо розміняло внутрішнє вдосконалення на комфорт, що призвело до парадоксальної ситуації: все є, але немає нічого; є матеріальний комфорт, а немає смислу життя, що В. Франкл визначив як екзистенційний вакуум.

С. Кримський, шукаючи відповідь на історичні виклики, перед якими постала Україна ще на початку ХХІ ст., пропонує звертатися до ідей, що «пройшли випробування всією всесвітньою історією (на зразок ідеї нації чи Декалогу)», які органічно пов'язує з духовністю й особистістю²⁴. Щодо української ситуації орієнтація на пріоритет духовного надзвичайно актуальна, оскільки передбачає пріоритет особистостей, здатних бути спонукованими інтересом суспільства як цілісного організму. З цього приводу С. Кримський зазначив: «Жодна країна в жодну епоху не виходила з кризи завдяки виключно економічним обставинам. Адже в основі економічної діяльності лежить певна психокультура, що потребує відповіді на питання: для чого заробляти гроші? Усвідомлення такої психокультури як чинника діяльності й окреслює антикризовий вектор духовності, вказує орієнтири до берега спасіння»²⁵. Кожна соціально-політична руїна закінчується пріоритетом духовного.

В українських реаліях пріоритету духовного немає альтернативи. Змінити пріоритет матеріального на пріори-

тет духовного – означає подолати панівне положення в суспільстві людини маси. Зауважимо, що в Україні все робиться навпаки: спочатку економіка, а там все само собою стане прекрасно. Не стане. Ми матимемо розвинуту економіку лише тоді, коли матимемо морально здорових людей.

Фундаментальною основою подолання хаосу є теорія ступенів духовного розвитку людини та метафізична теорія особистості. У християнстві ця концепція отримала назву онтологічних ступенів буття. Згідно з цією теорією носієм хаосу є посередня людина, а поняття особистості означає вищий ступінь інтелектуальної й духовної досконалості людини, її здатності бути конститутивним началом суспільного й державного буття. Для подолання хаосу суспільного життя у християнстві був сформульований закон «Особистість – субстанція буття». Цей закон був відбиттям людської потреби мати приклад духовно досконалої людини (антрополого-метафізичний абсолют), який, відповідно до соціально-політичних, культурних і духовних умов буття набув релігійного обґрунтування у символі Бога. Зазначена закономірність була усвідомлена в усіх світових релігіях, тобто релігійні мислителі чітко розуміли, що пріоритет у суспільстві і влада у державі мають належати духовно досконалій людині – особистості, яка здатна діяти в інтересах суспільства й дотримуватися моральних норм. Особистість була визнана Істиною буття. Метою цієї концепції було відсторонення посередньої людини від влади, бо вона не мала відповідного духовного потенціалу.

З часів Великої французької революції цілі людського життя звелися переважно до матеріальних, які формували масову людину, що знайшло логічне завершення в суспільстві споживання. Панування матеріалістичних цінностей веде до примітивізації людини. Так утворилося

замкнене коло: маса прагне виключно матеріальних благ, а світоглядна установка на пріоритет матеріального розширює коло його прихильників. Пріоритет матеріального є світоглядним підґрунтям пріоритету посередньої людини, що веде до хаосу й деградації.

Постає питання: чи можна розірвати це замкнене коло? У цій ситуації постає проблема смислу. Ці роздуми приводять Ж. Бодріяра до невтішного висновку: маса й політики настільки знеособлені, що у них відсутній попит на смисл, але вважає, що смислів у суспільстві достатньо. Не применшуючи роздумів Бодріяра, зауважимо, що не можна погодитися з таким висновком. Знеособлене суспільство вичерпало можливі смисли, бо всі вони перебувають в межах матеріального. Філософ не знаходить механізмів, які б викликали попит на смисл, а тому висновує: «Маса не потребує істини <...>. Для неї це порожній звук...»²⁶. Подолати це коло взаємної нездатності до критичного мислення та хаосу можна лише шляхом пересмислення світоглядних засад буття, відродження принципу духовної ієрархії. Треба визнати пріоритет духовного й сформулювати для людини цілі, які виходять за межі тілесного існування.

Узагальнюючи наведені роздуми, зазначимо, що відсутність критичного мислення є результатом неадекватного уявлення про людську сутність: «кожна людина – особистість». Людина є Людиною (розумій: особистістю) тоді, коли вона орієнтується на Істину і знає саму себе. Концепт «кожна людина – особистість» став запереченням Істини. Ставши частиною нашої свідомості, цей концепт спотворив її, що є філософською причиною хаосу, відсутності критичного мислення²⁷. Під впливом цього концепту людина виявилася нездатною сприймати як саму себе, так і дійсність.

Висновки. Національні інтереси – це не лише економічні, соціально-політичні потреби людини, а й запит на особистість, яка здатна діяти з позиції національного інтересу, а також потреба самореалізації. Національний інтерес полягає у створенні умов для самореалізації людини, що можливо лише за наявності у суспільстві критичної маси особистостей. Відбиттям сутності національного інтересу є закон «Особистість – первоначало українського буття», який створює умови для подолання хаосу і формування нової особистісної реальності. Соціально-філософською й політичною умовою формування критичної маси особистостей є українська національна ідея та ідеологія персоналізму. За допомогою ідеології персоналізму суспільство здійснюватиме контроль за можновладцями. Національний інтерес, національні цінності та національна безпека в єдності створюють підґрунтя для прийняття рішень. Спираючись на метафізичну теорію особистості, суспільство зможе контролювати процес обрання / призначення на посади тих, хто дійсно здатний діяти відповідно до інтересів суспільства. Треба нарешті усвідомити: особистість є позачасовою істиною, тобто незмінною основою суспільного буття – його сутністю, а значить первоначалом і умовою подолання хаосу. Пріоритет духовного є світоглядним підґрунтям подолання хаосу й формування критичної маси особистостей, яка є гарантією НБ.

Примітки

1. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім., приміт. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ: Юніверс, 2004. С. 89
2. Так само.
3. Гегель Г. В. Ф. Філософія історії. *Сочинення* / пер. А. М. Водена; под. ред. и с пред. Ф. А. Горохова. Москва; Ленинград: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1935. Т. VIII. С. 20.
4. Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. Харків: Майдан, 2007. С. 77.
5. Там само. С. 80.
6. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; ред. кол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра, 1996. С.116.
7. Горбулін В. П. Через роки, через відстані... Держава та особистість. Київ: Саміт-Книга, 2006. С. 50.
8. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. <https://zakon.rada.gov.ua>
9. Фромм Е. Революція надії. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія / упоряд. В. Лях. Київ: Либідь, 1996. С. 179.
10. Горбулін В. П. Через роки, через відстані... Держава та особистість. С. 42.
11. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття. С. 507–513; Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: монографія. 2-е вид., випр. Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. С. 135–137, 139–142.; Сабадуха В. Національний інтерес та державна ідеологія персоналізму як умови конститування української нації. *Актуальні проблеми філософії і соціології*. 2021. Вип. №30. С. 60–66.; Волковецький С., Сабадуха В., Петрів Я. Концептуальні засади ідеології персоналізму // Слово про-світи. 2019, ч.31, 1–7 серпня.
12. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: (скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла): в 2 т. / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. Т. 1. С. 368–395.
13. Горбулін В. П. Через роки, через відстані... Держава та особистість. С. 41.
14. Там само. С. 273.

15. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття: з циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 3.
16. Сабадуха В. О., Пуйда Р. Б. Суспільні науки як духовне підґрунтя національної безпеки. *Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр.* Київ: Гілея, 2020. Вип. 158 (10). Ч.2. Філософські науки. С. 59–62.
17. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. Пер. с фр. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. С. 29.
18. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. С. 44.
19. Бодрийяр Ж. Прозрачность Зла. Москва: Добросвет, 2000. С. 7.
20. Там само. С. 158.
21. Фромм Е. Мати чи бути? С. 89–90.
22. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва: АСТ-ЛТД, 1998. С. 336.
23. Фромм Е. Мати чи бути? С. 182–184.
24. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття: з циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 9.
25. Там само. С. 7.
26. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / пер. с фр. Н. В. Сусловой. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. URL: https://royallib.com/read/bodriyar_gan/v_teni_molchalivogo_bolshinstva_ili_konets_sotsialnogo.html#0 (Дата звернення: 03.04.2021).
27. Сабадуха В. Філософські причини хаосу в людському суспільстві. *Воєнний конфлікт і злочинність: соціально-гуманітарні, кримінально-правові та кримінологічні аспекти*. Збірник матеріалів Тринадцятої міжвузівської науко-практичної конференції. м. Севе́родонецьк, 30 жовтня 2020 р. С. 115–116.

Додаткова література

1. Белебе́ха І. О. Рятуймо українську націю. Харків: ФОП Здоровий А.Я. 2013. 176 с.
2. Гринів О. Філософія національного оновлення. Львів: Тріада плюс, 2019. 340 с.
3. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ–ХХ століть Київ: Дух і Літера, 2018. 480 с.

4. Конституція України: Нормативні документи з урахуванням останніх змін в редакції станом на 01.09. 2017 р. Суми: ВВП Нотіс, 2017. 56 с.

5. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності» Київ: Парапан, 2005. 432 с.

6. Шварцмантель Д. Идеология и политика: пер. с англ. Харьков: Гуманитар. центр, 2009. 312 с.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте основні підходи до розуміння національного інтересу в українській соціально-філософській думці.

2. У чому полягає духовний аспект національного інтересу?

3. Чи можна прагнення людини до самореалізації покласти в основу національного інтересу?

4. Погляди яких філософів варто вважати витокami поняття «інтерес»?

5. Проаналізуйте зміст поняття «інтерес» у філософії Е. Фромма.

6. Що є причиною існування зла в суспільстві (за Фроммом)?

7. У чому полягають причини розколу у політичній свідомості громадян України?

8. Проаналізуйте загрози для національної безпеки України.

9. Який світоглядний закон покладено в основу української ідеї?

10. Який зміст світоглядного закону «Особистість – первоначало українського буття»?

11. Що є критерієм рівня національної свідомості людини, соціальної верстви?

12. Як варто розуміти пріоритет духовного в сучасних умовах?

13. Чому панування масової культури породжує тоталітарних лідерів?

14. У чому полягають світоглядні причини соціально-політичного й духовного хаосу в суспільстві?

15. Чому орієнтація на матеріальне веде до хаосу і породжує суперечності?

16. Який зміст твердження С. Кримського «абсолютна помилка»?

17. На яких підставах Е. Фромм стверджував, що людство живе в царстві Сатани?

18. Розкрийте зміст вислову Е. Фромма: «Жити за принципом *бути*».

19. Що давало Ж. Бодріяру підстави стверджувати, що сучасна людина не здатна до віри, надії й любові?

20. Який зміст вислову Ж. Бодріяра «оргія матеріально-го»?

21. Що дає право стверджувати, що особистість є позачасовою істиною?

22. Проаналізуйте складові національної безпеки.

23. Сформулюйте основні положення ідеології персоналізму.

24. Хто може бути суб'єктом національних інтересів?

25. На яких підставах можна стверджувати, що пріоритет духовного може бути основою подолання хаосу суспільного буття?

ТЕМА 8.

Колективна миследіяльність як необхідність сучасної громадсько-політичної ситуації та професійної діяльності

План

1. Колективна миследіяльність як умова формування критичного мислення, джерело саморозвитку, розв'язання проблем й прийняття рішень.
2. Толерантність як умова колективної миследіяльності.
3. Вплив ігрової діяльності на формування рефлексії та критичного мислення.
4. Методологування як багатопредметна миследіяльність.

Мета та завдання теми: проаналізувати взаємовпливи індивідуальної та колективної миследіяльності на формування рефлексії та критичного мислення, що передбачає виконання таких завдань: 1) продемонструвати конструктивний вплив колективної миследіяльності на формування критичного мислення; 2) довести, що толерантність є необхідною умовою колективної миследіяльності; 3) обґрунтувати позитивний вплив ігрової діяльності на формування інтелектуального та духовного потенціалу людини; 4) довести значущість методологування для розвитку свідомості й мислення.

Ключові терміни і поняття: миследіяльність, колективна миследіяльність, Я-концепція, дискурсивно-комунікативні практики, комунікативна взаємодія, ігрова діяльність, методологування, універсалії, толерантність.

1. Колективна миследіяльність як умова формування критичного мислення, джерело саморозвитку, розв'язання проблем й прийняття рішень

Миследіяльність – поняття, що фіксує органічний зв'язок будь-якої діяльності з мисленєвими процесами, і є конкретизацією та розвитком класичного філософського

умовиводу про тотожність мислення й буття. Поняття миследіяльності налаштовує людину на те, що у соціально-політичній і професійній практиці мислення й діяльність існують в органічній єдності, бо не існує окремо діяльності й мислення. Миследіяльність – це єдина реальність як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, базова універсальна цінність, утім, пріоритет має належати мисленню, що підкреслює його конститутивний зміст. На рівні громадсько-політичного життя це фіксується як єдність слова й діла, слова і способу життя.

Колективна миследіяльність створює умови для формування рефлексії, а саме: людина виходить «із себе» і «за себе». Так створюються умови для саморозвитку. Безумовно, це можливо, якщо члени групи довіряють один одному і не комплексують. Потребу людини у саморозвитку трактуємо як потребу бути суб'єктом власної діяльності. Людина в процесі колективної миследіяльності має усвідомити себе як власну можливість. Людина, беручи участь у колективній миследіяльності, здобуває нові здібності, що сприяє її розвитку. Критичне мислення постає як єдність зовнішніх і внутрішніх умов розвитку.

Зовнішні умови – відповідне середовище, що прагне розвитку. Внутрішні – наявність цілі, самостійний пошук засобів розвитку, постійна рефлексія над процесом своєї діяльності й мисленням. Колективна миследіяльність істотно прискорює реалізацію можливостей кожного учасника, створює підґрунтя для рефлексії, осмислення смислу й спрямованості окремих видів діяльності, а саме: рефлексія постає конститутивною основою миследіяльності.

(Так, наприклад, семінарське заняття як колективна миследіяльність створює умови для формування рефлексії, а саме: розширюються можливості для здобуття нових знань про предмет, людину і миследіяльність Іншого; народжуються ідеї щодо реалізації цих знань; здобуваються нові смисли щодо власної життєдіяльності та життєдіяльності Інших. Семінарське заняття

висуває до людини такі інтелектуально-психологічні вимоги: комунікабельність, наявність потреби розвитку своїх здібностей, здатність відстоювати свою думку і водночас її переосмислювати).

Виникають нові різновиди рефлексії: комунікативна, кооперативна, особистісна й інтелектуальна. *Комунікативна* рефлексія розглядається як складова колективного спілкування, форма пізнання людини людиною. У процесі такої рефлексії завжди виникають роздуми з позиції встановлення контактів, актуалізується здатність зрозуміти, що думають інші люди про об'єкт дискусії, про інших, що вони розповідають про себе. Рефлексія охоплює як об'єкт спілкування, так і відносини між суб'єктами комунікації. Її змістом є встановлення конструктивної психологічної атмосфери. *Кооперативна* рефлексія особливо важлива у професійній діяльності, коли потрібно об'єднати зусилля групи для виконання певної роботи з розв'язання суперечливої проблеми, яка охоплює різні аспекти людського буття: від професійних та екологічних – до світоглядних. Під впливом спільної практичної мети людина має долати свої комплекси, взаємне непорозуміння й шукати співпраці. Кооперативна рефлексія орієнтована на пошук людиною себе в колективній діяльності, осмислення своїх здібностей і можливостей у контексті вмінь і навичок. Людина осмислює ситуацію з позиції єдності загального й конкретного. *Інтелектуальна* рефлексія. Під впливом колективної мислєдіяльності створюються умови, щоб людина переосмислювала власні уявлення про свої інтелектуальні можливості: знання, здатність до мислення, рефлексувала над своїми спонуканнями до життєдіяльності. Рефлексія охоплює інтелектуальні можливості Інших, що веде до порівняння. *Особистісний* аспект рефлексії сприяє тому, щоб людина подивилася на себе з позиції інших учасників мислєдіяльності й при необхідності приступила до формування нового образу себе, змінювала форми поведінки,

ставала більш вимогливою до себе. Конкретизуємо цей аспект на прикладі. З якої позиції людина може спостерігати за собою? Наприклад, з позиції людини, яка їй подобається, з позиції викладача, з позиції референтної групи тощо. А взагалі з якої позиції треба дивитися на себе для того, щоб відбувався розвиток? Найбільш продуктивна позиція для розвитку – це осмислювати себе з позиції особистості. Така позиція найбільше сприяє розвитку критичного мислення, людина найшвидше засвоює світоглядну позицію, стиль мислення, інтелектуальний досвід, моральні принципи особистості. Цей аспект рефлексії синтезує всі попередні її різновиди.

Рефлексивні роздуми з позиції особистості можуть привести людину до необхідності переосмислювати погляди на себе, свої здібності й можливості – свою Я-концепцію. Поняття «Я-концепція» ввели в науковий обіг Е. Берн, А. Маслоу, К. Роджерс. На їхню думку, Я-концепція – це усталений погляд людини на себе. Незважаючи на різні підходи до розуміння Я-концепції, що склалися в гуманітаристиці, можна виділити її сталий зміст – це система уявлень людини про себе, що містить усвідомлення власних фізичних, психологічних, інтелектуальних якостей, самооцінку та ін. За такого підходу Я-концепція постає як структурний елемент самосвідомості та соціально-психологічних установок людини, які орієнтовані на саму себе. Підкреслимо, що такий підхід має суттєвий елемент егоцентризму.

Розширимо психологічне розуміння Я-концепції до філософського рівня. Я-концепція – це уявлення людини про власні можливості (внутрішній бік Я-концепції) та своє призначення в цьому світі (зовнішній бік Я-концепції). Безумовно, внутрішній і зовнішній аспекти Я-концепції відносно самостійні, але між ними є органічний зв'язок. Вважаємо, що Я-концепція має, перш за все, охо-

плювати уявлення людини про своє призначення у світі й соціумі зокрема, а також її ставлення до довкілля, власної професійної діяльності, її результатів, до виконання своїх громадянських обов'язків. Запропонований підхід до Я-концепції дозволяє поставити проблему: якою вона має бути у духовно зрілої й інтелектуально розвиненої людини, щоб вона мала здатність до критичного мислення?

У процесі колективної мислєдїяльностї створюються умови для ознайомлення з іншими поглядами, з'являється можливість порівняння, людина виходить за межі власних уявлєнь. Ознайомлення з думками Інших дозволяє з'ясувати різні аспекти проблеми, побачити суперечностї і виявити напрям розвитку проблеми. Колективна мислєдїяльность, з одного боку, ускладнює процес прийняття рїшень, бо потребує узгодження позицій учасникїв дискурсу, а з іншого – дозволяє уникнути можливих проблем у майбутньому. Це допомагає вийти за межі одновимїрного сприйняття й охопити екологічні, соціально-економічні, політичні, правові, культурні й світоглядні аспекти проблеми. Загальною умовою синтезу знань про об'єкт є пошук спільного підґрунтя для поєднання різних уявлєнь і знань. Повсякденною мовою це називається пошуком компромїсу.

Незважаючи на очевидні позитиви колективної мислєдїяльностї, вона може створювати і певні труднощі у процесї розв'язання проблеми, а саме неможливость взаєморозуміння. Взаєморозуміння передбачає, що кожний із учасникїв колективної мислєдїяльностї має стати на позицію Іншого, зрозуміти логїку його мислення, життєві орієнтири та цінностї, усвідомити смисл, який закладається Іншим у його повїдомленні, має «бачити» й усвідомити те, що «бачить» і знає Інший. Така позиція потребує двовимїрного мислення, тобто людина має вчитися тримати у головї двї змінних величини, що сприятиме формуванню

двовимірного мислення. Це складно зробити, коли спілкуються двоє людей, але проблема надзвичайно ускладнюється, коли збільшується число учасників. Колективна миследіяльність у процесі розв'язання суспільних проблем вимагає від учасників мислити з позиції суспільного інтересу. Такий суспільний дискурс об'єктивно потребує тривимірного мислення.

Отже, у процесі колективної миследіяльності створюються благодатні можливості для формування критичного мислення. Людина отримує можливість осмислювати себе з різних позицій, що суттєво прискорює соціально-психологічний та інтелектуальний розвиток.

2. Толерантність як умова колективної миследіяльності

Окрім психологічних та інтелектуальних зусиль, колективна миследіяльність потребує від її учасників толерантності. Теоретичне й практичне розв'язання проблеми толерантності під час колективної миследіяльності зводиться до питання, який тип людини здатний зрозуміти й усвідомити позицію Іншого. Метафізична теорія особистості дає таку можливість, бо чітко виокремлює різні ступені духовного розвитку людини й окреслює її інтелектуально-психологічні можливості.

Розпочнемо аналіз здатності людини залежного ступеня розвитку до толерантності / нетолерантності. Ця людина живе переважно своїми емоціями й почуттями, раціональна сфера розвинута недостатньо. Тому, з одного боку, вона легко потрапляє під вплив оточення, а з іншого – певна частина інформації їй незрозуміла й може викликати несприйняття. До цієї інформації та її носіїв вона й буде нетолерантною. Толерантним буде те, що відповідає її безпосереднім потребам і спрощеним уявленням¹. Особ-

ливості свідомості й поведінки цього типу людини були досліджені ще Гегелем й отримали такі назви: людина з природною свідомістю; чиста безпосередність; голе Я, яке прагне лише задоволення; рабська свідомість; одинична свідомість. Про цей тип людини філософ зауважив: «*Одинична свідомість – це абсолютна сутність у собі...*»². Зрозуміло, якщо людина сприймає свої емоції й почуття як абсолютну сутність, то вона в принципі не здатна бути толерантною.

Посередня людина толерантна доти, доки відсутня загроза її пріоритетному становищу в соціумі. Вона може бути толерантною до подібних собі, до залежної людини, бо вони не є для неї небезпечними³. Як правило, посередня людина нетолерантна до особистості, бо сприймає її як ворога. Посередня людина не хоче і не здатна бути толерантною, бо вигода й страх стоять на перешкоді. Продукуючи в суспільстві установку на соціально-політичну, правову вигоду, посередня людина відтворює нетолерантну атмосферу. Про стан свідомості цього типу людини Гегель говорить, що це пан, а його сутністю є «влада над буттям <...> над іншим»⁴, який має бути підпорядкований йому. Свідомість посередньої людини філософ характеризує як роздвоєну, нещасну, яка не має почуття власної гідності. Людина з такою свідомістю може бути толерантною до тих, хто більш нещасний, ніж вона. До того, хто має більш досконалу свідомість, посередня людина в принципі не може бути толерантною.

Нетолерантність залежної й посередньої людини має інтелектуально-психологічне підґрунтя. Зазначені типи людини не здатні вийти за межі своїх обмежених спонукань, уявлень, світогляду й сприймають світ як завершений, що не допускає інших тверджень. Такій людині важко припустити існування нового (особливо в сфері суспільного життя), що стоїть вище за її розуміння. Цей факт

робить її агресивною й нетерпимою. Посередня людина, абсолютизуючи свої уявлення, ототожнює себе з нормою, а тому роздуми й позиція Іншого викликають негативні емоції. Вважаємо, що причина такої інтелектуальної обмеженості у нездатності до рефлексії – критичного мислення.

Особистість загалом толерантна навіть тоді, коли це стосується її поглядів та життя. Цікаво віднайти причини її толерантності. Особистість спонукається любов'ю до Іншого, суспільства, хоча усвідомлює, що вони можуть бути недосконалі, але, незважаючи на це, прагне їх удосконалювати. Філософсько-психологічним підґрунтям толерантності особистості є установка на Іншого, яка пов'язана з визнанням суверенності людської особи. Особистість сприймає толерантність як цінність людського буття, що означає перехід від культури насильства до культури солідарності. Взаємодія особистості з Іншим базується на свободі вибору кожної людини.

Особистість у Гегеля фігурує під поняттями «індивідуальність», «шляхетна свідомість», яка прагне добробуту для людства. «Вона є героїзмом *служіння, чеснотою*, що жертвує окреме буття загальному і, таким чином, дає загальному буттю існування, – *особою*, що зрікається своїх володінь та насолод...»⁵. Зрозуміло, що особистість має розвинуту самосвідомість, яка досягає такого рівня, що бачить «*саму себе в іншому*». У Гегеля особистість виростає з моральної субстанції й здобуває незалежну свідомість. Взаємодія особистості з Іншим скерована на Іншого, його розвиток. У цій взаємодіяльності суб'єкт досягає істини – рівня особистості. Гегель спеціально не досліджував проблему толерантності, але залишив фундаментальні висновки, що можуть суттєво поглибити її розуміння. Виходячи з його роздумів висновуємо, що толерантність – це такі стосунки між людьми, які полягають у

взаємопізнанні одне одного і у визнанні за Іншим права мати свої погляди й позицію.

Розуміючи, що людина вільна у своїх вчинках, особистість потенційно готова до альтернативних варіантів поведінки Іншого. Можливій невизначеності поведінки Іншого особистість протиставляє власну надлишкову складність внутрішнього світу. Лише так особистість може подолати хаос, що вносить у світ посередня людина. Якщо посередня людина мислить і живе у межах сьогоденної вигоди для свого *Его*, то особистість мислить і діє тривимірно в контексті минулого, сьогодення й майбутнього. За рахунок цього її інтелектуально-психологічний потенціал перевищує можливості посередньої людини. Проілюструємо це прикладом із християнства. Христос толерантно сприймає Пилата та його запитання «Що є істина?» Істина – це особистісний ступінь буття людини, і вона не має права розмінювати його на будь-що. Істина – це коли спосіб життя відповідає тому, що людина проповідує, – Слову. Особистість живе так, як проповідує, тому вона є Істина й субстанція буття.

Соціально-політичною умовою колективної мислєдїяльності є пріоритетне становище особистості в суспільстві. Вищий рівень толерантності проявляється в тому, що люди різні, але єдиносущні, тобто до кожного треба ставитися як до особистості. Посередня людина не може з цим погодитися, і в цьому її психологічна, інтелектуальна й моральна обмеженість.

Усвідомлюємо, що запропонована метафізична теорія особистості може сприйматися як нетолерантна щодо пересічної людини, але треба пам'ятати, що всі нові ідеї «нетолерантні». Навпаки, метафізична теорія особистості за її суттю закладає максимально можливі умови для створення толерантної атмосфери під час колективної мислєдїяльності. Нетолерантність є сутністю знеособле-

ного буття та проявом страху за власне «Его». Якщо пріоритетне становище в суспільстві й далі залишатиметься за посередньою людиною, то це спричинятиме постійне відтворення знеособленої, нетолерантної атмосфери в суспільстві.

3. Вплив ігрової діяльності на формування рефлексії та критичного мислення

Англійський драматург В. Шекспір (1564–1616) висловив надзвичайно глибоку думку: «Весь світ – театр, а люди в ньому – актери! І кожний не одну грає роль». Виникає питання: «А людина знає, що вона не живе, а грає певні ролі?» Вважаємо, що живуть одиниці, а більшість грають певні ролі.

Сьогодні існує доволі багато підходів до визначення гри. Гру розглядають як архетипічний вид людської діяльності, форму мислення, явище культури, різновид колективної мислєдіяльності, спосіб існування людини у світі. Проаналізуємо гру як форму інтелектуального й духовного вдосконалення людини. Для початку сформулюємо основні ознаки гри: наявність інтелектуально-психологічної свободи; вихід за межі наявного життя (за межі того, що є); наявність ігрової ситуації; змагальність (боротьба за що-небудь, або хто краще щось представить).

Розвиток філософії певною мірою пов'язаний із грою, а саме з діяльністю софістів, які здійснили революцію у філософії: переставили акценти з дослідження природи (першоначал) на аналіз людини та її справ. Софісти постають учителями громадського життя. Основними предметами їх дослідження стають риторика, етика, політика, мистецтво, виховання. За своєю професійною діяльністю вони були вчителями й вихователями: вчили людину говорити й діяти, водночас виступали як промовці й

діячі. Їхня діяльність вимагала від них, щоб вони були людьми сучасними, вчили згідно з духом часу.

На противагу філософам-натуралістам вони сказали: «Людина – міра всіх речей» (Протагор). Основний принцип мислення – антилогія, принцип подвійного обґрунтування. До софістів існував абсолютний критерій істини й життя, який мав вигляд: буття – небуття, істина – омана. Для софістів абсолютного критерію не існує. На питання «Вітер холодний чи теплий?» софіст відповідав: «Кому холодно, для того він холодний, а кому тепло – він теплий». Якщо так, то ні перше, ні друге твердження не є істинним і не є неістинним. Все залежить від людини. І в цьому є частина правди. У загальному вигляді це звучало так: щодо будь-якої речі можна навести два твердження, які будуть доводити правоту поглядів кожного. Філософія Протагора полягала в тому, як надати значущість будь-якій позиції. Немає абсолютної істини, абсолютних моральних цінностей, немає абсолютного Блага, як доводив Платон. Мудрий той, хто розуміє, що все відносно. У результаті філософія перетворилася у гру, інтелектуальне змагання. На своєму «мистецтві» софісти заробляли великі гроші, бо були досить популярними. Якщо немає абсолютної істини, то у відносинах між людьми, між людиною і державою велику роль відіграють слово і риторика як мистецтво переконання. У софістів починає панувати дух ігрового змагання, а слово й думка стають засобами маніпулювання.

Проаналізуємо теорію пізнання софістів. По-перше, джерелом пізнання є людські почуття, тобто вони започаткували сенсуалізм. А оскільки кожна людина сприймає світ по-своєму, то не може бути всезагальної істини, отже, істина для кожного своя. Так зароджується релятивізм. Істина однієї людини вища від істини іншої тому, що має більшу практичну корисність (започатковують практи-

цизм). Щодо загальнозначущих проблем, які зачіпають інтереси багатьох, запропонували механізм домовленості (конвенціоналізм)⁶.

Гра у стародавні часи стала формою виховання. Добродесність, честь, шляхетність формувалися у змаганнях та в процесі гри. Життям молодого воїна були постійні вправи і повсякчасна боротьба за здобуття честі високого становища. Підготовкою молодого людини до шляхетного життя займалася держава. Шляхетність ґрунтується на добродесності. Людина із шляхетною свідомістю мала підтверджувати свою добродесність активними діями, спритністю, хоробрістю, дотепністю, розумом й щедрістю. Для виховання таких якостей використовували змагання й турніри. Найвищою формою шляхетного життя було виконання свого обов'язку. Змагання та ігри могли охоплювати цілі племена та роди. Гра й змагання мали виховувати героїчну людину⁷. Формування шляхетних якостей в процесі змагань було характерним не лише для Стародавньої Греції та Риму, а й для Китаю та арабського світу.

Гра проникає у правосуддя. На перший погляд здається, що ці речі між собою абсолютно не пов'язані. Судову тяганину сторін греки вважали за своєрідне змагання, обставлене жорсткими правилами і здійснюване в освячених формах, де дві супротивні сторони домагаються рішення третейського судді. Змагатися означає грати. Завжди і за будь-яких обставин у суді панувало й пануватиме палке бажання обох сторін виграти справу. Культурологи розглядають суд з трьох сторін: суд як азартна гра, суд як змагання, суд як словесний двобій. На жаль, сьогодні суд підпорядковується правилам політичної гри. Приміщення суду й політична трибуна вважалися тими місцями, де можна було навчитися мистецтва переконання. У Давньому Римі тривалий час законними вважалися

будь-які засоби для перемоги. (Те ж саме часто спостерігаємо й сьогодні). Для подолання такого стану справ доклали зусилля філософи-стойки, які звільнили судочинство від ігрового характеру, очистили його і привели у відповідність до строгих норм істини й гідності.

Змагання також відігравали важливу роль при виборі нареченого чи нареченої. Щоб добитися руки царівни чи королівни, претендентові треба було пройти через певні випробування. Жениху необхідно було не лише перемагати у силі й хоробрості, а й брати участь у розумових змаганнях.

Більшість людей в усі часи схильні до гри. Найбільш схильна до гри посередня людина. Це пояснюється тим, що у грі вона долає порожнечу свого життя. Такий висновок не заперечує позитивів гри, а саме що вона дозволяє розвивати у людині позитивні якості, формувати мислення.

Важливим механізмом розвитку рефлексії є гра. У сучасній психології гру розглядають як спосіб існування людини у світі та саморозвитку⁸. Українські психологи А. Фурман та С. Шандрук розробили модель гри, яка дозволяє людині стати на шлях особистісного самотворення. Сміслом гри є створити людині умови для пізнання себе, Інших і перейти на більш високий ступінь буття, а саме здобути особистісний досвід, побути в «образі» особистості (відчути її внутрішній світ, стиль мислення), посередньої людини (відчути її суперечності і порожнечу життя), залежної людини (пережити її безсилля перед життям, подавленість і безвихідь). На основі зазначеної моделі розроблена гра «Проблема вибору способу життя в умовах антрополого-глобальної катастрофи». (Див. додаток 4). Учасники гри й глядачі ставлять собі запитання: «Чи відбулася гра, що я здобув, що зрозумів про себе й інших?», «Чи зрозуміли мене інші учасники гри?»

На першому етапі (формування ігрових відносин) відбуваються постановка проблеми, визначення ролей та правил гри, здійснюється самовизначення кожного з гравців та ігрових ситуацій. Виокремлюються два плани гри: видимий і невидимий. *На другому етапі* (формування ігрового поля й мети) у межах заданої проблеми учасники гри з'ясовують свої ролі, своє бачення ситуації та засоби самовираження. *Третій етап* – реальна ігрова ситуація. Учасники гри пропонують своє бачення розв'язання проблемної ситуації й доводять його до інших. *Четвертий етап*. Здійснюється рефлексивний аналіз результатів гри. Ігрова діяльність може виступати як підготовка до дискурсу щодо розв'язання реальних професійних та суспільних проблем. Гра дає людині можливість вийти за межі своїх актуальних здібностей, подолати певні психологічні та інтелектуальні комплекси. Ігрова діяльність – це освоєння нових інтелектуально-психологічних можливостей, що дозволяє значно прискорити здобуття нових здібностей та якостей. Ігрова діяльність має бути зорієнтована на пізнання життєвіту людини різного ступеня духовного розвитку. Це потрібно для того, щоб чітко уявляти психологічні та інтелектуальні можливості людини різного ступеня духовного розвитку. Подібний тренінг неабияк прискорює розвиток здібностей людини.

4. Методологування як багатопредметна миследіяльність

Життєдіяльність людини за останніх 50 років надзвичайно ускладнилася: з'явилися принципово нові проблеми, а людство не має відповідного інтелектуального потенціалу для їх розв'язання. Проблема стосується інтелектуального потенціалу та наукового інструментарію професіонала. Зазначений факт уперше відмітив ще у

1968 р. фундатор Римського клубу А. Печчеї, що треба розуміти як відсутність методології для розв'язання цих проблем.

4.1. Методологування як сукупність методів пізнавальної діяльності та засіб розвитку мислення. Склалося два підходи до розуміння методології. *Перший:* методологію тлумачать як науку про методи наукового пізнання. *Другий:* методологію розуміють як прикладну дисципліну про методи розв'язання конкретних проблем. Для подолання зазначених суперечностей А. В. Фурман запропонував термін «методологування» як синтетичний спосіб рефлексивної мислєдіяльності, інтегральний спосіб мислення в умовах колективної мислєдіяльності⁹. Подібний підхід веде до подальшої інтеграції філософії, науки, теорії пізнання й практики.

Для аналізу методологування в умовах колективної мислєдіяльності важливо знайти теоретичне підґрунтя. Теоретичним підґрунтям формування критичного мислення є суб'єкт – об'єкт – суб'єктна модель людських відносин, яка опосередкована як продуктами людської діяльності, так і суспільними відносинами¹⁰. За допомогою схеми це матиме вигляд:

$$S' \rightleftharpoons \underline{O} \rightleftharpoons S'',$$

де S' – продуцент думки й відносин, S'' – споживач думки й відносин, знак $\underline{\quad}$ означає предмет думки, O – утворені предметом думки суспільні відносини. Зрозуміло, що S' і S'' постійно міняються місцями в процесі колективної мислєдіяльності. Зазначена модель підходить і для опису процесу методологування. Додатково зауважимо, що така схема є моделлю суспільних відносин, що відображає взаємодію між суб'єктами соціального простору.

Розуміння структури предмета і суспільних відносин залежить від ступеня розвитку суб'єктів взаємодії, а також від соціально-економічної, політичної, правової, мо-

ральної і світоглядної позицій. У процесі сприйняття й розуміння системи суспільних відносин людина їх інтерпретує відповідно до своєї соціально-політичної позиції, світоглядних установок та ступеня духовного розвитку. Розуміння залежить від того, наскільки нова система знань відповідає усталеним поглядам.

Сприйняття соціальної взаємодії буде різним з позиції залежної й посередньої людини, особистості й генія. Адекватне розуміння думки і системи відносин залежить від рівня розвитку продуцента і споживача думки і відносин. З цього приводу М. Вебер говорив, що сутністю соціальної події є смисл. У знеособленому суспільстві сутністю соціальної події, як правило, вважають продукт споживання, а смисл і характер відносин перебувають за межами розуміння. Утім, в особистісному суспільстві увага має акцентуватися на смислах та характері суспільних відносин. Смисл соціальних подій – це, усвідомлення того, поперше, який тип людини є суб'єктом діяльності; по-друге, наскільки чинна система відносин відповідає смисложиттєвим запитам людини¹¹.

На адекватне сприйняття смислів здатна лише особистість. Залежна й посередня людини не здатні об'єктивно розпредметити смисли. На цьому факті побудовані симулякри. Їх подають подібними до реального образу, але насправді вони спотворюють сутність. Підкреслимо, що дуже часто посередня людина сама спотворює смисли. Такі дії вона може робити свідомо, а може й несвідомо. Зауважимо, що ідея Вебера корелює з ідеєю Бердяєва про роль символів у життєдіяльності людини. З позиції Бердяєва масами можна керувати лише за допомогою символів¹².

Чи можна зробити так, щоб прочитання символів було адекватним? Тут може бути лише один шлях: доведення до суспільної свідомості теорії ступенів духовного

розвитку людини. Людина має знати власну сутність, можливість свого мислення та здібностей. Окрім того, у суспільстві мають бути моральні авторитети, які б розтлумачували зміст смислів і символів. Їх розтлумачення не можна довіряти будь-кому, бо різне їх розуміння часто стає причиною суспільних проблем. Навколо смислів і символів відбувається відкрита політична й світоглядна боротьба.

Символи, на думку українського філософа М. Шлемкевича (1894–1966), становлять основу метафізики як науки про засади суспільного буття. У розумінні філософа метафізика в символах відображає фундаментальні умови буття: у суспільстві відбувається боротьба між різними типами людини за контроль над символічними умовами буття. Філософ виокремлює два типи людини: маса та ідейна (герої), між якими точиться боротьба за володіння символами. «Боротьба метафізичних систем за визнання – це боротьба людських типів за владу. <...> У метафізиці з давніх-давен змагаються ті самі або подібні головні типи, й остаточно рішатиме не спокійний дослід, а вислід боротьби тих типічних характерів у житті»¹³.

Методологування як багатопредметна мислєдїяльність потребує нових символів як орієнтирів. Символи знеособленого буття себе вичерпали, а саме: ліберальне розуміння свободи, святість власності, абсолютизація здорового глузду та розсудку. На часі формування символів особистісного буття: свободи духовного розвитку, пріоритет досконалої людини – особистості. Методологування як універсальне мислення має спиратися на символи особистісного буття.

4.2. Роль універсалій у формуванні критичного мислення. Проблема універсалій (загальних філософських понять) завжди перебувала у центрі уваги філософії. Сформувалося два основних підходи до їх розуміння. *Перший.*

Універсалиями позначають загальні родові поняття. *Другий* – це поняття, які стосуються трансцендентального світу і визначають якості буття як такого. У такому підході універсалії є більш загальними поняттями, ніж філософські категорії. До універсалій при такому підході відносять: єдине, істину й благо. Вважаємо, що до цих понять варто додати міру й красу, які органічно між собою пов'язані і утворюють єдине ціле. Те, що істинне, буде благим і красивим, те що є благим, буде істинним і красивим, те, що є красивим, буде істинним і благим, а міра постає об'єднавчим поняттям. Універсалії є характеристиками досконалого – особистісного – буття.

На думку українського філософа М. Кубаєвського, універсалії виконують роль регулятивних принципів як у пізнавальній, так і в практичній діяльності людини і перебувають поза межами індивідуального, соціального, етнічного, культурного буття, охоплюючи минуле, сьогодення й майбутнє. У них концентрується світоглядний досвід людства. Глобалізований світ та сучасна антрополого-глобальна криза потребують конструктивного осмислення універсалій. На зазначений факт звернув увагу Кант, сформулювавши категоричний імператив: людина має поєднувати свою індивідуальну діяльність із загальним (вчиняй так, щоб твій вчинок відповідав усезагальним законам); людина у своїй діяльності має знімати суперечності між метою і засобами (стався до людства як до мети, а не як до засобу).

Універсалії утворюють теоретичне й практичне підґрунтя безконфліктного функціонування різних альтернативних поглядів на проблему і взагалі на суспільне буття¹⁴. Так, з позиції універсалій концепт «кожна людина – особистість» не може бути істинним, бо не кожна людина є доброю й красивою у своїх вчинках і відносинах з Іншими. Утім, світоглядний закон «Особистість – первона-

чало суспільного буття» акцент робить на Істині, а саме істиною буття є людина, яка здатна діяти з позиції суспільного інтересу, що сприймається людиною як добро. Постмодернізм відмовився від універсалій як філософського підґрунтя суспільного буття і став на позицію релятивізму. За цих умов пересічна людина отримала право на свою обмежену думку та абсолютизацію часткового розуміння реальності. Заперечення закону «Особистість – первоначало буття» закономірно веде до внутрішнього й зовнішнього хаосу¹⁵. За цих умов універсалії постають як метаісторичні, глибинні структури людського буття, що проходять крізь усі історичні епохи, незважаючи на етнічне, культурне й світоглядне розмаїття¹⁶.

Методологування як рефлексивне охоплення всіх типів мислення знаходить в універсаліях своє органічне завершення, бо зосереджується не на окремих аспектах дослідження й розв'язання проблеми, а на цілісному їх розумінні й розв'язанні, наскільки дозволяють умови. Методологування у сфері професійної діяльності, охоплюючи накопичений теоретичний і практичний досвід, орієнтується на виробництво предмета споживання, який би цілісно враховував технічні, екологічні, економічні, політичні, правові, культурні аспекти його використання. Універсалії для критичного мислення постають світоглядним, моральним та естетичним ідеалом.

Висновки. Колективна мислєдіяльність є ефективним засобом розвитку критичного мислення як окремої людини, так і суспільства. Вона дозволяє ефективно аналізувати суспільні проблеми й приймати рішення. Соціально-психологічною умовою функціонування колективної мислєдіяльності є толерантність як готовність людини доброзичливо сприймати думку Іншого. Ігрова діяльність може значно прискорити процес розвитку здібностей і критичного мислення зокрема. Методологування постає

ефективним засобом розвитку мислення. Сучасний етап розвитку українського суспільства потребує впровадження дискурсивно-комунікативних практик, які в свою чергу залежать від наявності у суспільстві критичної маси особистостей. Виховання особистості як людини з розвинутим критичним мислення потребує, щоб у сфері освіти здійснювалася колективна миследіяльність, що сприятиме формуванню здатності до рефлексії й критичного мислення. Без засвоєння системи філософських понять критичне мислення не буде функціонувати.

Примітки

1. Сабадуха В. О. Концепція чотирьох рівнів духовного розвитку людини як методологічне підґрунтя розв'язання проблеми толерантності. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Міжнар. наук.-теорет. конф. 1–2 жовт. 2015 р.: матеріали доп. та виступів*. Житомир: Вид. Євенок О. О., 2015. С. 50.

2. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / з нім. пер. П. Таращук; наук. ред. пер. Ю. Кушаков. Київ: Основи, 2004. С. 167.

3. Сабадуха В. О. Концепція чотирьох рівнів духовного розвитку людини як методологічне підґрунтя розв'язання проблеми толерантності. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності*: С. 50.

4. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. С. 142.

5. Там само. С. 347.

6. Татаркевич В. Історія філософії: Т.1: Антична та середньовічна філософія / Пер. з пол. А. Шкраб'юка. Львів: Свічадо, 1997. С. 76–79.

7. Гейзінга Й. *Homo Ludens* / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 1994. С. 91–104.

8. Фурман А. В., Шандрук С. К. Сутність гри як учинення. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. С. 32.

9. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування : [монографія]. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. С. 105; Фурман А. В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 9.

10. Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. *Шинкарук В. И. Выбранные творения*: в 3 т. Киев: Укр. Центр духов. культуры, 2004. Т. 3. Ч. 2. С. 141.

11. Фурман А. В. Идея і зміст професійного методологування. С. 111.

12. Бердяев М. О назначении человека. Москва: Республика, 1983. С. 200.

13. Шлемкевич М. Сутність філософії. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, 1981. С. 202.

14. Кубаєвський М. Роль універсалій у процесі методологування. *Система сучасних методологій*: хрестоматія у 4-х томах. Тернопіль: ЗУНУ, Т.4. С. 197.

15. Сабадуха В. Філософські причини хаосу в людському суспільстві. *Воєнний конфлікт і злочинність: соціально-гуманітарні, кримінально-правові та кримінологічні аспекти*. Збірник матеріалів Тринадцятої міжвузівської науко-практичної конференції. м. Сєверо-донецьк, 30 жовтня 2020 р. С. 106–120.

16. Кубаєвський М. Роль універсалій у процесі методологування. *Система сучасних методологій*: хрестоматія у 4-х томах. Т. 4. С. 198.

Додаткова література

1. Олійник Ю. Живі і мертві. Київ: Темпора, 2021. 296 с.

2. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття. 2019. 647 с.

3. Фурман А. В., Кубаєвський М. Методологування як засіб розуміння смислу. *Система сучасних методологій*: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т. 4. 204–212.

4. Щедровицький Г. Рефлексія. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 37–45.

5. Щедровицький Г. Синтез знань: проблеми і методи. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 61–83.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «мислєдїяльність».

2. Проаналїзуйте мислєдїяльність з позиції категорії «можливість».

3. Які різновиди рефлексії виникають у процесі колективної миследіяльності?
4. Розкрийте зміст комунікативної рефлексії.
5. Здійсніть аналіз змісту кооперативної рефлексії.
6. В чому полягають особливості особистісного аспекту рефлексії в процесі колективної миследіяльності?
7. Проаналізуйте можливості до толерантності людини різного ступеня духовного розвитку.
8. У чому полягають причини толерантності особистості?
9. З позиції критичного мислення проаналізуйте твердження «Люди різні, але єдиносущні».
10. У чому полягають причини ефективності ігрової діяльності для осмислення психологічних, інтелектуальних, духовних якостей людини різного ступеня розвитку та формування критичного мислення?
11. Що є смыслом гри?
12. Проаналізуйте зміст поняття «методологування».
13. Яка теоретична схема лежить в основі колективної миследіяльності?
14. Розкрийте зміст універсалій: єдине, благо, істина, краса, міра.
15. Чи здатна посередня людина до мислення універсаліями?
16. Яку роль виконують універсалії у процесі колективної миследіяльності?
17. Проаналізуйте твердження «кожна людина – особистість» і «особистість – принцип буття» з позиції універсалій.
18. Які можуть бути наслідки заперечення універсалій?
19. У чому бачив сутність історичних подій М. Вебер?
20. Чому смисли й символи стають предметом суперечностей і проблем у суспільстві?
21. Проаналізуйте наслідки абсолютизації концепту «кожна людина – особистість».
22. Здійсніть аналіз змісту закону «Особистість – первоначало українського буття».

ТЕМА 9.

Есхатологічна методологія як підґрунтя формування критичного мислення в умовах антрополого-глобальної катастрофи

План

1. Мислення в умовах антрополого-глобальної катастрофи. Мета і зміст есхатологічної методології.
2. Духовне вдосконалення людини як вирішальний компонент есхатологічної методології.
3. Методологічні засади подолання хаосу суспільного буття.
4. Методологічний інструментарій розв'язання суперечностей у взаємодії людини та природи.

Мета і завдання теми: сформулювати основні положення есхатологічної методології, що цілісно охоплюють людські якості, суспільство й відносини людини з природою. Мета передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясувати особливості мислення в умовах антрополого-глобальної катастрофи; 2) довести, що духовне вдосконалення людини є ключем до розв'язання глобальних проблем; 3) сформулювати методологічний інструментарій подолання антрополого-глобальної катастрофи.

Ключові терміни і поняття: есхатологія, есхатологічна методологія, вдосконалення, хаос, ієрархія, благоговіння перед життям, сталий розвиток, Я-концепція вченого, принцип не-діяння.

1. Мислення в умовах антрополого-глобальної катастрофи. Мета і зміст есхатологічної методології

Сьогодні людство зіткнулося з проблемою, яка ще не осмислена належним чином. Кінець XX – початок XXI століть, за визначеннями багатьох учених, позначився світовою системною кризою, що поширилася на всі сфери

життєдіяльності та мислення в першу чергу. М. Мама-рдашвілі запропонував один із варіантів назви зазначеної кризи – антропологічна катастрофа¹. Вважаємо, що більш точною назвою цієї кризи буде антрополого-глобальна катастрофа. Окрім того, дослідники визнають, що ця криза не може бути подолана традиційними методами на основі традиційного мислення, а тому вихід з неї має охоплювати світоглядні засади суспільного буття. Ситуація вимагає швидких нестандартних політичних та економічних рішень з боку політичної еліти провідних держав. Однак цього, на жаль, не спостерігаємо. Чинні концепції не враховують висновків Печчеї про те, що умовою розв'язання глобальних проблем є зміна людських якостей – людська революція і переосмислення напряму людського розвитку.

Проекти розв'язання антрополого-глобальної катастрофи намагаються реалізувати без урахування причин людської деструктивності. Майбутнє людської спільноти можливе лише за умов подолання людської деструктивності, яка пов'язана з діяльністю посередньої людини. Світоглядною основою деструктивної діяльності є установка на пріоритет матеріального над духовним. Зберігати пріоритет матеріального – подібно до самогубства. Без переосмислення філософських уявлень про людські якості та світоглядних засад людського буття деструктивні процеси не подолати. Якщо епоха модерну сформулювала ідеал діяльності – перетворення природи, то антрополого-глобальна катастрофа вимагає, щоб людина відновила єдність з природою.

Антрополого-глобальна катастрофа однозначно свідчить про те, що людству бракує критичного мислення. Негарзди у відносинах людини зі світом ще у 1923 р. передбачив німецький філософ і культуролог А. Швейцер (1875–1965). Філософ сформулював етичний імператив: у

людини має бути благоговіння перед життям. Гайдеггер у кінці 50-х років ХХ ст. доводив: у людства превалює калькуляційне мислення, і людина взагалі ще не почала мислити². Людина має сьогодні мислити від імені планетарного суб'єкта та з позиції майбутнього. На таку інтелектуальну операцію спроможна лише людина особистісного ступеня розвитку. З метою збереження життя на планеті філософи мають задати нові умови взаємодії людини з природою і сформулювати критичне мислення.

Антрополого-глобальна катастрофа потребує формування концептуальних засад єдності людини з природою. Людина впливає на природу й водночас залежить від неї. Природа змінюється відповідно до того способу життя людини, який сформувався на даний час. А тому, як зазначає японський мислитель Д. Ікеда, «відносини між людиною і природою є не протистоянням, а навпаки – взаємозалежністю»³. В умовах глобальної людської деструктивності пошуки нової філософії взаємодії людини зі світом набувають доленосного значення.

Започаткував дослідження засад взаємодії людини зі світом німецький мислитель Ф. Шеллінг у філософії тожності. Російський філософ С. Булгаков на основі роздумів Шеллінга дійшов висновку, що господарство є актуальною єдністю суб'єкта й об'єкта⁴. Філософ долає застарілі уявлення про природу як мертву субстанцію й трактує її як живий організм, що перебуває в постійному розвитку. Аналіз господарства Булгаков розпочинає з констатації того, що Всесвіт, у якому ми перебуваємо, є єдністю різних сил і структур, а тому мислення змушене цілісно охоплювати всі елементи цієї системи. Це так, але філософ не врахував факт недосконалості людини. Якщо суб'єкт господарювання недосконалий, то продуктами своєї діяльності він руйнуватиме єдність людини й природи.

Досліджуючи філософські засади майбутнього господарства, С. Булгаков ставить питання: за яких умов може відбутися відновлення єдності людини й природи? Філософ висновує, що це відбудеться тоді, коли людство усвідомить себе трансцендентальним суб'єктом господарювання, і визначає такі його ознаки: перша – людина визнає свою єдність зі світом; друга – стане «надприродною» людиною⁵, тобто навчиться керувати власними потребами. Мислення має сприймати природу як те, що обмежує свободу людини, тобто як необхідність. Це дало С. Булгакову підстави розглядати господарство як синтез свободи й необхідності⁶. Урешті-решт філософ доходить висновку, що господарство – це не лише сфера матеріального життя людини, економічний базис життя, а й явище духовне⁷, тобто різновид духовного виробництва. На жаль, ці фундаментальні роздуми не було почуто. Базовим принципом економіки було і є отримання максимального прибутку у мінімальні терміни, що веде до постійного зростання техногенного навантаження на природу.

Принципи сучасної цивілізації орієнтовані на зовнішню діяльність й ігнорують потребу людини на вдосконалення. Ставлення людини до світу є проєкцією ставлення посередньої людини до людини взагалі, тобто має характер підкорення. Людство вичерпало стихійний напрям взаємодії з природою, а тому має усвідомити свою єдність зі світом. Філософія тотожності суб'єкта й об'єкта дає методологічні підстави для формування нових засад взаємодії людини зі світом.

Філософія тотожності людини й світу має й українські джерела. У Г. Сковороди формою єдності людини зі світом була споріднена праця: якщо людина займається такою працею, то вона не руйнує світ. Усі проблеми людського буття від неспорідненості⁸. Ідея спорідненої праці трактується як підґрунтя людського й суспільного буття.

Відносини людини зі світом ще у 20-х роках ХХ ст. стали предметом роздумів українського письменника-філософа В. Винниченка (1880–1951). Людина, на його думку, – це не вінець природи, якому все дозволено, а її органічна частина. Письменник зрозумів, що ставлення людини до світу зумовлене світоглядними й моральними принципами. Намагаючись з'ясувати причини розбалансування між людиною та світом, він вводить поняття «конкордизм» (погодження) й «дисконкордизм» (розлад) і на їх основі характеризує рівень розвитку людини, суспільства й характер відносин зі світом. Дисконкордист – це людина, у якої відбувся розлад між сутністю й поведінкою, яка є антагоністом щодо іншої людини й природи. *«Першою умовою боротьби з дисконкордизмом є відновлення цілковитого погодження людини з Усесвітом і землею природою. А для цього насамперед потрібне <...> свідоме визнання перед самою собою та перед усім Усесвітом, що вона, людина, не є ніякий „цар природи“, ніякий центр Усесвіту, ніякий владика й диктатор <...> а рівна з усіма іншими частинами, що закони буття всіх частин і всього цілого є і її закони»*⁹. Отож Винниченко виступав проти зверхнього ставлення людини до природи. Людина, сягаючи рівня конкордизму, живе узгоджено зі своєю суттю й відчуває свою єдність з усім живим. Відносини людини з людиною безпосередньо впливають на зв'язки людини з природою й світом. Антагоністичні відносини між людьми породжують хижацьке ставлення людини до природи. Відносини людини з людиною й людини з природою – це дві сторони єдиного цілого.

Ідея єдності людини з природою знайшла відображення в концепції ноосфери українського вченого, мислителя-енциклопедиста В. Вернадського (1863–1945). Він доходить висновку, що людина, спираючись на розум, має навчитися мислити в планетарному масштабі, тобто усві-

домити себе планетарним суб'єктом діяльності. «Людина вперше реально зрозуміла, що вона житель *планети* і може – мусить – мислити й діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особистості, сім'ї чи роду, держав чи їх союзів, але й *планетарному аспекті*»¹⁰.

Отже, мислення видатних учених дійшло висновків, що людина має: по-перше, жити в єдності з природою; по-друге, усвідомити себе планетарним суб'єктом діяльності; по-третє, зрозуміти, що господарство – це не лише сфера матеріального виробництва, а й різновид духовного. Незважаючи на ці висновки, людство продовжує діяти деструктивно. Сформулюємо причини деструктивності. *По-перше*, людська деструктивність пов'язана з діяльністю посередньої людини, основним «законом» життя якої є перетворення буття на ніщо¹¹. Світоглядною основою її деструктивності є установка на пріоритет матеріального над духовним. Без переосмислення філософських поглядів на людські якості та світоглядні засади людського буття зростання ентропії не подолати. Якщо епоха модерну сформулювала ідеал діяльності – перетворення природи, то антрополого-глобальна катастрофа вимагає, щоб людина відновила єдність з природою. Для рівноправного діалогу з природою людина має змінити свої спонукання до життя. Це вперше зрозумів А. Печчеї, сформулювавши категоричний імператив сучасності: людино, зміни свої якості¹². *По-друге*, фундаментальною умовою подолання людської деструктивності є зміна детермінації людської діяльності. Людина має орієнтуватися не на економічний зиск, а на збереження життя й зниження ентропії, тобто детермінація має здійснюватися з позицій майбутнього, а не сьогодення.

Про необхідність зміни механізму детермінації говорить сучасний український філософ К. Зарубицький. Він пише, що останні дослідження примушують «уважно розг-

лянути можливість існування в природному й соціальному середовищі такого явища, як детермінація майбутнім і введення відповідного поняття»¹³. Справді, філософи досліджують зв'язки, що мають сенс з позиції сьогодення, але ігнорують наслідки впливу на природу. Дослідження сутності людини доводять, що посередня людина не здатна до детермінації майбутнім через свої обмежені спонукання й домінанти, які містяться в архаїчних структурах головного мозку¹⁴. Посередня людина психологічно, інтелектуально й духовно не готова до трансформації знеособленої форми буття в особистісну. Детермінація майбутнім має життєствердне начало, тоді як орієнтація на сьогоденну вигоду себе вичерпала.

Фундаментальні думки щодо детермінації майбутнім висловив Гайдеггер, коли досліджував зв'язки між метою й засобами її досягнення. «Мета, прагнучи якої, обирають вид засобу, теж відіграє роль причини»¹⁵. Безумовно, мета, орієнтована на майбутнє, може відігравати роль детермінанти майбутнього. Під тиском антрополого-глобальної катастрофи людство має переорієнтувати цілі своєї життєдіяльності із задоволення матеріальних потреб на вдосконалення внутрішніх якостей, тобто змінити зміст свого буття.

Для конструктивного аналізу проблем, перед якими постало людство, пропонуємо звернутися до теорії систем. Проаналізуємо суспільство як соціальну підсистему, що є частиною природної системи. За такого підходу перш за все слід з'ясувати, який сигнал задано на вході соціальної системи, по-друге, хто його задав, по-третє, чому на виході маємо сигнал надзвичайної потужності, який привів до розбалансування відносин людини з природою. Сигнал на вході соціальної системи – це потреби, сформовані посередньою людиною. З цієї позиції необхідно запитати: сучасне суспільство змінює потреби людини чи залишає їх у межах матеріальних? Відповідь однознач-

на: потреби людей залишилися в межах матеріальних. Інформаційне суспільство не зменшило розбалансування з природою й не спонукало людину до переосмислення пріоритетів, а продовжує експлуатувати природу. Для зменшення сигналу на виході необхідно якісно змінити сигнал на вході, переорієнтувати потреби людини із зовнішніх на внутрішні. Це дозволяє зробити висновок, що будь-які ноотехнології не здатні змінити характер буття та ставлення людини до природи. Потрібна світоглядна революція. Надзвичайно повільна реакція світової еліти на діяльність Римському клубу свідчить про те, що вона не усвідомила необхідності зміни детермінації людського буття. А. Тойнбі дав принципову відповідь на питання, хто здатний знаходити відповіді на виклики історії: це особистості й генії, які мають залучити до своїх ідей народні маси¹⁶. У русі людини до ноосуспільства пріоритет має належати особистостям, серед яких належне місце повинні посісти філософи за умови, що вони знайдуть відгуки на виклики історії та прикладом власного життя доведуть можливість змін у напрямі особистісного буття.

Конструктивні підходи до розуміння сучасних проблем знаходимо в К. Зарубицького. Життя – це гармонія всіх його царин, можливість їх ненасильницького співіснування, але це можливо, коли людина усвідомить себе не частиною, а цілісним представником світу¹⁷. Зрозуміло, що на таку роль здатна лише особистість. Саме на такі відносини орієнтує особистісна картина суспільства. Сучасний стан відносин людини з природою І. Пригожин назвав діалогом. Запропонований підхід передбачає особисту відповідальність, але панівний тип людини на це не здатний. Йому вигідніше дивитися на світ як на об'єкт, який припускає безконечні впливи і який можна експлуатувати. Мислення з позиції єдності людини зі світом дозволяє здійснити крок до гармонізації суперечностей між

людиною та світом. У сьогоденній ситуації людина мусить узяти на себе «тотальну відповідальність» (Г. Йонас) не лише за сучасний, але й за майбутній етап розвитку. Сміслом буття людини як родового суб'єкта має бути збереження світу, а мірою розвитку має бути людина як рід.

Проаналізовані підходи акцентують увагу на окремих аспектах проблеми відносин людини з природою, а тому потребують теоретико-методологічного узагальнення. Треба визнати, що антрополого-глобальна катастрофа в принципі була передбачена в християнській філософії і отримала назви «Апокаліпсис», «Страшний суд», «Есхатологічна катастрофа». Утім, треба визнати, що повсякденна свідомість сприймає есхатологічну катастрофу достатньо вузько, як кінцеву (трагічну) долю людини й людства. Український філософ Р. Горбань, спираючись на погляди М. Бердяєва пропонує розуміти есхатологію як вихід людини на новий рівень свідомості, який допоможе їй подолати відчуження як в соціумі, так і у відносинах з природою¹⁸. У його роздумах есхатологія постає як релігійно-філософсько-антропологічна концепція розвитку людської свідомості до особистісного рівня. У розумінні Горбаня есхатологія – це філософсько-теоретичне розуміння історії, від тлумачення її змісту залежить смисл історії¹⁹. (Свою позицію філософ обґрунтовує посиланнями на те, що людська свідомість у різних релігійних і філософських концепціях пройшла три ступені розвитку, що корелює з теорією ступенів духовного розвитку людини). Варто конкретизувати цю думку: від розуміння змісту есхатології залежить вибір засобів і «технологій» подолання антрополого-глобальної катастрофи. Філософ зазначив, що подолання есхатологічної катастрофи треба починати з людини, а саме: людину треба орієнтувати на активно-творчу діяльність, на формування у собі особистісного начала²⁰. Тобто Горбань орієнтує людину почина-

ти розв'язувати антрополого-глобальну катастрофу не з вдосконалення техніки й технологій, а з вдосконалення людини. Есхатологічна катастрофа постає як перехід від недосконалого стану людського й суспільного буття до досконалого, тобто від знеособленого до особистісного.

Установка на пріоритетне вдосконалення людини не заперечує необхідності вдосконалення науки, її ролі й призначення в сучасних умовах. Ситуація антрополого-глобальної катастрофи поставила надзвичайно актуальне й доленосне питання: якою має бути наука? Ситуація потребує зміни наукових установок. Сформулюємо філософську позицію, яка б допомогла започаткувати нову парадигму наукової діяльності.

Незважаючи на досягнення науки кінця ХХ ст., Я-концепція вченого якісно не змінилася. У науковому середовищі продовжують панувати позитивістські погляди. На порядку денному стоїть необхідність синтезу природничих наук та наук про дух. На перешкоді цього об'єднання стоїть застаріле й хибне ставлення до науки як до основної виробничої сили. Необхідно поновити єдність філософії та науки, Розуму й розсудку. Щодо цього підходу зазначимо, що наука досліджувала окремі форми руху матерії, і робилося це з орієнтацією на практичну користь. Припускаємо, що природничі та технічні науки мусять мати подвійну підпорядкованість. З одного боку, їх треба поставити у залежність від механізмів еволюції неживої та живої природи, тобто будь-яке природне явище треба досліджувати в контексті наукової картини світу, а з іншого – необхідно аналізувати з погляду смислу буття людини як антропокосмічного суб'єкта. Вважаємо, що наука має перед людством не лише заслуги, але й певні гріхи. *Перший* – сподівання на науку як на рушійну силу прогресу, що склалися в епоху Просвітництва, себе не виправдали. Наука не зробила людину щасливою. *Другий*

– наука не зменшила рівень хаосу в суспільстві, а, навпаки, довела його до антрополого-глобальної катастрофи.

У ньютонівській та пригожинській картинах світу немає місця людині та її духовним потребам. Матеріалістичні світоглядні установки сучасного вченого, його Я-концепція знайшли конкретизацію у таких положеннях: 1) відчуває себе реалізатором діяльно-практичної установки, а науку розглядає як її інструмент; 2) займає відчужену позицію щодо природи та механізмів її еволюції; 3) розглядає науку як абсолютну цінність, яка здатна без допомоги релігії та філософії позитивно змінити життя людини; 4) безмежна віра у людський розум і можливості науки²¹. Вважаємо, що зазначені погляди вчених на науку та власну діяльність є закономірним результатом абсолютизації картезіанської суб'єкт-об'єктної методології. Природа розглядається пасивним об'єктом, а тому вчений відчуває себе деміургом буття. Отже, треба погодитися з висновком І. Пригожина та І. Стенгерс, що в основі уявлень учених у ХХ ст. лежав погляд на «науку як на засіб впливу на навколишній світ»²², метою якої було зростання ефективності виробничої діяльності.

Проаналізуємо гносеологічні причини кризового стану науки. На наш погляд, першою причиною, що суттєво впливає на розвиток науки, є світоглядно-методологічна позиція науковця. У класичній науці дослідник перебуває поза межами досліджуваного об'єкта. Усунення суб'єкта за межі об'єкта вважалося необхідною умовою отримання об'єктивного знання. Об'єкт досліджувався сам по собі, без взаємозв'язку із засобами дослідження. Позитивом такого підходу було те, що ціннісні установки вченого не виходили за межі пізнання, а негативом – те, що дослідник перебував поза межами світу. Саме ця позиція ньютонівського спостерігача давала вченому майже нічим не обмежену свободу. Дослідження природи з по-

зиці абсолютного часу породило погляд на природу як на вічну та незмінну субстанцію. На природу дивилися лише з позиції теперішнього. Абсолютизація теперішнього корелює з орієнтацією людини на тілесне існування.

У некласичній науці ХХ ст. гносеологічна позиція науковця суттєво змінилася. Засоби дослідження, які дослідник ставить між собою й дійсністю, визначають бачення досліджуваного об'єкта. Необхідною умовою пізнання виступала вимога чіткої фіксації особливостей спостерігача та засобів спостереження. Учений був не поза межами світу, а частиною досліджуваної ситуації²³. Некласична наука продемонструвала парадоксальну ситуацію: один і той самий об'єкт можна описувати різними поняттями, що визначалося позицією спостерігача. Некласична наука поставила проблему онтологічних основ науки.

У постнекласичній науці дослідник здійснює рефлексивний контроль і над засобами дослідження, і над об'єктом дослідження. Утім, потреби виживання й збереження природи продовжують залишатися поза межами уваги вчених. Насправді вчений постнекласичної науки повністю потрапив під вплив безпосередніх потреб матеріального виробництва, що його абсолютно влаштовує. Пригожин та Стенгерс зробили істотний крок до осмислення гносеологічної позиції науковця. Вони довели, що природу неможливо описати «зовні» з позиції спостерігача, як це здійснювалося в класичній та некласичній науці. Опис природи – живий діалог, комунікація²⁴. Спираючись на ці висновки, зауважимо, що в сучасній ситуації науковець має перебувати в точці біфуркації. Лише ця позиція дозволяє йому не відчужено, а отже, відповідально досліджувати природні процеси.

Французькі філософи Ж. Дельоз (1925–1995) і Ф. Гваттарі (1930–1992) сформулювали концептуальне положення щодо призначення науки в сучасному світі: вона

має зменшувати рівень хаосу в суспільстві²⁵. Стан хаосу осмислюємо як прояв знеособленої парадигми буття людини. Наука опинилася під контролем посередньої людини, а тому була відірвана від моралі. Цінність наукового відкриття в сучасних умовах вимірюється економічною ефективністю. Екологічні, біологічні, моральні, антропокосмічні наслідки відкриття майже нікого не цікавлять. Наука не зменшила рівень хаосу в суспільстві, а, навпаки, довела його до апогею – антрополого-глобальної катастрофи.

Істотний крок на шляху подолання глобальної катастрофи зробив сучасний німецький філософ К. М. Маєр-Абіх. Він сформулював основні постулати голістської етики: господарській діяльності мають бути покладені зовнішні табу, які не можна порушувати²⁶. Витоки цього висновку містяться у працях Вернадського, який ще в 30-ті роки ХХ ст. доводив, що вплив антропогенного фактора на природу став дорівнювати біогеохімічним процесам й колообігу речовини у біосфері²⁷, а саме: масштаби виробництва стали дорівнювати геологічним процесам, а техногенні потоки речовини стали перебільшувати природний колообіг. Розвиток людства має визначатися можливостями природи, а не забаганками людини завтра жити краще, ніж сьогодні.

Отже, наука (як форма мислення) має бути підпорядкована, по-перше, логіці розвитку знань у контексті наукової картини світу, по-друге, логіці господарювання, по-третє, майбутньому людства як антропокосмічного суб'єкта. Вихід зі стану антрополого-глобальної катастрофи потребує, з одного боку, зміни парадигми буття людини із знеособленої на особистісну, а з іншого – зміни парадигми наукової діяльності. У цій ситуації мислення людини має здійснюватися на основі понять: детермінація сьогоденним – детермінація майбутнім, хаос – порядок, матері-

альне виробництво як різновид духовного, діалог людини з природою, пріоритет духовного над матеріальним.

Ситуація антрополого-глобальної катастрофи поставила доленосне питання: яким має бути суб'єкт наукового пізнання, його гносеологічна та моральна позиція на початку ХХІ ст.? Сучасне людство стало планетарним суб'єктом діяльності, який суттєво впливає на енергетичні, геологічні, біологічні процеси. Якщо в класичній фізиці людина – це точка на траєкторії руху, то сучасного антропокосмічного суб'єкта лише умовно можна розглядати як точку. Сьогодні людина здійснює вплив на всі форми руху матерії: механічну, фізичну, хімічну, геологічну, біологічну. Людина порушила рівновагу в таких формах руху: фізичній (порушений енергетичний баланс обертання матерії та енергії); хімічній (змінений склад вуглецю та кисню, які задіяні у сфері матеріального виробництва. Кількість матерії та енергії, що перебуває у сфері виробництва, перебільшує природні можливості планети); геологічній (надмірний видобуток природних ресурсів порушує цілісність планети, виникають штучні рельєфи, виникли антиприродні явища: парниковий ефект, озонові діри, кислотні дощі); біологічній (втручання в механізми функціонування гена). Причини цих змін мають антропогенний характер.

Людина як суб'єкт діяльності не перебуває поза межами світу, а присутня в усіх формах руху матерії. За цих умов науковець має усвідомлювати себе органічною частиною механічних, енергетичних, фізичних, хімічних, геологічних, біологічних, екологічних процесів – частиною Всесвіту.

Для того щоб започаткувати новий напрям розвитку науки, слід змінити життєві та світоглядні установки людини. Подолання зовнішнього хаосу в суспільстві може відбутися лише за умови зменшення рівня внутрішнього

хаосу, що залежить від розв'язання триєдиної задачі. *Перша* – змінити світоглядні засади людського буття. *Друга* – змінити парадигму буття людини із знеособленої на особистісну. *Третя* – змінити парадигму наукової діяльності.

В умовах, коли людина стала антропокосмічним суб'єктом, вона мусить турбуватися про антропокосмічні умови свого існування. Тому людське мислення має бути скероване на дослідження цих основ. Практично-діяльну установку, що виникла в епоху Відродження й стала панівною в Новий час, необхідно подолати. Як варіант відповіді на глобальні виклики вважаємо, що мислення людини як антропологічного суб'єкта має керуватися такими установками: 1) економії ентропії й усвідомлювати, що його втручання в механізми еволюції природи має бути мінімальним; 2) постійно рефлексувати щодо механізмів еволюції природи; 3) нести відповідальність як за процес еволюції природи, так і за майбутній стан розвитку природи; 4) бути зорієнтованим на дослідження антропокосмічних умов життя людини.

Як правило, необхідність методології загострюється в критичні періоди людської історії. Проте антрополого-глобальна проблематика залишається поза увагою сучасних методологів. Розв'язання цих проблем потребує зміни поглядів на людину та світоглядні засади людського буття. Вплив негативних людських якостей на суспільне життя й розвиток історії відчував ще М. Бердяєв: страждання у світі продовжуватимуться доти, поки не буде досягнуте всезагальне просвітлення та преображення людства, що залежить від творчих зусиль кожної людини²⁸. Як було доведено, витoki глобальних проблем перебувають у людській деструктивності. Методологія, як шлях до істини, має спиратися на розуміння людської сутності та есхатологію як вчення про кінцевий смисл людського й суспільного буття, смисл історії взагалі. Отже, метою есхато-

логічної методології є формування системи понять, яка б цілісно описувала буття людини.

Основні положення есхатологічної методології мають, *по-перше*, охоплювати систему понять для пізнання людської сутності та подолання людської деструктивності; *по-друге*, запропонувати методологічні засади вдосконалення суспільства; *по-третє*, сформулювати методологію розв'язання суперечностей у взаємодії людини і природи. Методологічний інструментарій трьох сфер буття має бути одночасно сутнісно тотожним і сутнісно відмінним. Людина й суспільство як суб'єкти діяльності мають аналізуватися в одній системі координат для того, щоб довести органічний зв'язок людини й суспільства як суб'єктів діяльності.

2. Духовне вдосконалення людини як вирішальний компонент есхатологічної методології

Існує велика кількість концепцій людини: homo sapiens, homo faber (Г. Арндт), homo ludens (Й. Гезінга), homo economicus (А. Сміт) тощо. Кожна із них своїм джерелом має погляди Аристотеля, утім, ці концепції абсолютизують окремі властивості людини, зокрема знання й мислення, що унеможлиблює дати переконливу відповідь на сутність людини. Філософія виявилася розгубленою перед багатозначністю людської природи.

Інший підхід до розуміння людини започаткувало християнство. Так, християнський мислитель І. Золотустий чітко визначив протилежність між філософським і християнським розумінням людини: філософи визначають сутність людини через розум, володіння знаннями, а християнство ґрунтується на доброчесності, здатності творити добро, діяти в інтересах ближнього²⁹. Отож християнське тлумачення людської сутності пов'язане з її мо-

ральними якостями. Кант продовжив розвивати християнський підхід до розуміння людини. У філософа людина постає істотою, яка належить двом світам: чуттєвому і ноуменальному³⁰, проте підпорядковує чуттєвість розуму й моральному закону, щоб змусити людину керувати своїми природними потребами. Сучасний стан людського суспільства наочно демонструє необхідність поєднання християнського й Кантового підходів до людини. Незважаючи на зусилля християнських мислителів та Канта, в європейській філософії утвердилося спрощене уявлення про людську сутність: кожна людина – особистість, бо кожний має свідомість.

Досліджуючи погляди провідних філософів на людину та ідею особистості зокрема, було доведено наявність двох тенденцій. Перша визнає принцип духовної ієрархії: Конфуцій, Платон, Аристотель, Плотин, стоїки (Марк Аврелій, Сенека), Отці християнської Церкви (Аврелій Августин, Григорій Богослов, Тома Аквінський та ін.), німецькі містики (М. Екгарт, Г. Сузо, Й. Таулер) й романтики (Ф. Шляєрмахер, Ф. Шиллер), представники німецької класичної філософії (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель). Друга на догоду посередній людині стверджує, що кожна людина є особистістю. Проголосивши кожну людину особистістю, філософія знищила ідеал, а оскільки святе місце порожнім не буває, то людина маси визнала себе взірцем. У концепті «кожна людина – особистість» це якраз і здійснено. Філософія разом із психологією виконують соціальне замовлення панівної еліти, яка складається з людей посереднього ступеня розвитку: суспільству потрібна не особистість, а посередня людина. У суспільстві існує табу на особистісне, хоча де-юре визнано, що кожна людина є особистістю.

Ця суперечність була предметом осмислення З. Баумана. Філософ зафіксував прірву між тим, що уста-

лилося в науковій і суспільній свідомості (кожна людина – особистість), та фактичним рівнем розвитку людини. Ці відмінності він висловлює у поняттях «особистість de jure» і «особистість de facto». На думку вченого, між цими рівнями прірва, яку не можна подолати соціально-політичним і правовим шляхом, вона може бути подолана лише індивідуальними зусиллями людини³¹. Це дозволяє стверджувати, що підхід «кожна людина – особистість» має політико-ідеологічний підтекст. Усвідомити витoki й механізми формування ціннісного судження «кожна людина – особистість» й утвердити в суспільній свідомості принцип духовної ієрархії означає розв'язати проблему, як несвідоме «зробити» свідомим. Отже, ціннісне судження «кожна людина – особистість» не може бути теоретичним підґрунтям вдосконалення людини. Воно має сенс, є розумним і необхідним у соціально-політичному, правовому, комунікативному і частково моральному контекстах, але не відповідає людській сутності. Що заважає філософам і психологам відмовитися від концепту «кожна людина – особистість» і перейти до ієрархічного розуміння людської сутності? Звичайно, страх і залежність від панівних наукових поглядів та суспільної думки.

Осмислюючи філософські витoki концепту «кожна людина – особистість», зауважимо, що він заперечив ідею ступенів духовного розвитку людини й абсолютизував принцип рівності. У постмодерну епоху *панування посередньої людини* цей концепт набув необґрунтованого абсолютного значення. Під впливом посередньої людини було абсолютизовано ціннісний підхід до людини й очевидне прийняли за істинне. У контексті наведених методологічних приписів концепт «кожна людина – особистість» є ціннісним судженням, а тому він не може бути теоретичним підґрунтям вдосконалення людини. Ці роздуми однозначно свідчать, що посередня людина, якій у

філософії належить пріоритет, не володіє критичним мисленням.

Фундаментальною ознакою, що проходить крізь усю людську історію від стародавніх часів до сучасності, є дихотомія «знеособлене існування – особистісне буття». У релігії ця дихотомія набула антропологічного протистояння Ормузда й Арімана (зороастризм), Христа й диявола. Виходячи із цієї дихотомії можуть бути лише дві форми життєдіяльності людини: знеособлене існування й особистісне буття. Пересічна людина орієнтується на задоволення природних потреб, а особистість – на моральне, духовне буття. Очевидно, що знеособлене начало себе вичерпало. Якщо людство не хоче загинути, то воно має зробити «ставку» на формування у людини особистісного начала. Сьогодні очевидно, що людина має стати на шлях удосконалення своїх якостей.

Усвідомлюючи необхідність вдосконалення людських якостей, Р. Горбань намагається подолати залежність від стереотипних поглядів на кризовий стан людської свідомості. Філософ робить важливий крок і наближає поняття істини та краси до людських якостей. Спираючись на філософію М. Бердяєва, він стверджує, що розуміння істини залежить від ступеня розвитку людської свідомості³², тобто від рівня розвитку мислення. Р. Горбань також суттєво поглиблює розуміння краси. Краса – це не зовнішня характеристика речі, а «характеристика вищої якості стану буття...»³³. У свою чергу усвідомлення внутрішньої краси буття вимагає любові. Отже, вдосконалення людських якостей і мислення в тому числі, вимагає від людини переосмислення трансцендентальних понять істини, краси і любові.

Узагальнюючи й розвиваючи досягнення філософії у розумінні людської сутності, автор розробив метафізичну теорію особистості. Ця теорія дозволяє пояснити причини

зростання хаосу в людській свідомості та суспільстві й деградації людського мислення. По-перше, пріоритет матеріального орієнтує людину на постійне зростання матеріальних потреб, що стимулює розвиток калькуляційного мислення й гальмує розвиток мислення, що осмисляє. По-друге, мислення посередньої людини демонструє свою абсолютну нездатність до розв'язання проблем, блокуючи зусилля особистостей в усіх сферах суспільного життя.

Метафізична теорія особистості дозволяє уточнити методологічний апарат щодо механізмів удосконалення людини. Методологія вдосконалення людини має базуватися, по-перше, на теорії ступенів духовного розвитку людини, яка в свою чергу включає ієрархію спонукань до діяльності (стимул, мотив, інтерес, ідеал); по-друге, на знаннях про людські здібності; по-третє, на моральному законі; по-четверте, на принципі *Ipsium-Esse* (дія-буття³⁴) як єдності внутрішнього й зовнішнього. Удосконалення людини створить передумови для зміни форм суспільного буття і відносин людини з природою.

3. Методологічні засади подолання хаосу суспільного буття

Розбудова особистісного суспільства ґрунтується на визнанні двох форм буття людини: знеособленої й особистісної. Перша охоплює первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне й соціалістичне суспільства, а друга є антитезою першій, призначенням якої є подолання хаосу людського буття³⁵. При визначенні методологічних засад подолання хаосу суспільного буття сконцентруємо увагу на з'ясуванні впливу якостей панівного типу людини на суспільне життя, переосмисленні змісту форм суспільного буття, культурних орієнтацій людини, запровадженні принципу екзистенційного володіння й споживання.

Знеособлена парадигма буття людини й суспільства набула сучасних форм під час капіталізму. Сьогодні знеособлені форми буття стали ще більш поширеними й призводять до утвердження таких стереотипів поведінки: індивідуалізм, орієнтація на сильну людину, пристосування до загалу, егоїзм. Людина переймається лише потребами власного *Ego*, а тому здійснює діяльність, не зважаючи на глобальні наслідки. Знеособлена парадигма буття людини є, з одного боку, результатом недосконалості засад модерного й постмодерного життя (установка на *мати й володіти*), а з іншого – недосконалістю самої людини. Знеособлена парадигма буття людини є результатом штучного розв'язання суперечностей між сутністю та існуванням, між прагненням людини до вдосконалення та її природними потребами.

Американський футуролог Дж. Букінгем зібрала прогнози 50 найбільш відомих експертів США. Аналіз цих прогнозів доводить, що у них відсутнє розуміння загальної тенденції розвитку людської спільноти³⁶. Американський учений Дж. Даймонд, досліджуючи причини загибелі попередніх цивілізацій, доходить висновку, що всю багатоманітність причин можна узагальнити до таких: нездатність визначити проблему та розв'язати її, застарілі цінності, ірраціональна поведінка³⁷. Вважаємо, що зазначені причини наявні й сьогодні. Шукаючи відповіді на історичні виклики, перед якими постали Україна і світ загалом, С. Кримський пропонує звертатися до ідей, що пройшли випробування всесвітньою історією. Він пов'язує їх з духовністю й особистістю і доводить, що кожна соціально-політична руїна закінчується пріоритетом духовного³⁸.

Філософи й футурологи відчувають кризу знеособленого буття й шукають вихід, але їхні пропозиції не зачіпають світоглядних засад буття. Учені пропонують вихід

без зміни людських якостей, тобто дивляться на людину як на істоту зі сталими духовними якостями, перебуваючи під тиском панівного концепту «кожна людина – особистість».

Отже, парадигма знеособленого буття виявилася вичерпаною як із внутрішнього (психологічного й духовного) боку, так і з зовнішнього (виробничого, екологічного, соціально-політичного). Вважаємо, що нова парадигма буття можлива лише за умови пріоритету особистостей у суспільстві. Особистісне начало гармонізує всі аспекти буття на основі пріоритету духовного над матеріальним, тоді як знеособлене вносить дисгармонію й хаос, орієнтуючись на сьогоденне.

Стихійно зміна знеособленої парадигми на особистісну не відбудеться. Зміна парадигми буття є найскладнішою революцією за всю історію людства, оскільки пов'язана з духовними якостями людини та світоглядними засадами буття. Добровільно погодитися на таку революцію людина не наважується, бо консервативна, проте змушена буде це зробити під тиском загрози глобальної катастрофи. Якщо філософи й психологи доведуть значущість світоглядного закону «Особистість – первоначалом буття», то почнеться формування особистісної парадигми буття, що потребує критичної маси особистостей.

Особистість, поєднуючи у собі моральну досконалість та інтелектуальну розвиненість, здатна стати первоначалом суспільного буття й сформулювати спільні телеологічні детермінанти діяльності як для окремої людини, так і для суспільства загалом. Особистість з позиції теорії систем є конститутивним елементом суспільства, дозволяє виявити потаємні закони буття: будь-яке суспільство існує доти, поки в ньому пріоритет належить особистостям. Деградація особистості призводить до деградації суспільства й нації. Людина й суспільство мають

скеровувати свою діяльність до спільної мети – зменшення психологічного, соціально-політичного й духовного хаосу. Зазначена мета, з одного боку, створює умови для самореалізації людини, а з іншого – сприятиме формуванню органічної єдності людини й суспільства та нових форм господарювання.

Для збереження життя людство мусить перейти до телеологічної детермінації. В умовах пріоритету матеріального над духовним пріоритет належить причинно-наслідковим зв'язкам – нижчим формам детермінації, що призводить до виснаження природи й людини. В умовах особистісної парадигми буття людини пріоритет належатиме телеологічним закономірностям, а природні й соціальні мають стати їх органічною частиною. За умов телеологічної детермінації людина зможе відмовитися від зайвих матеріальних потреб, зменшивши цим антропогенне навантаження на природу або створить інші технології, що не шкодитимуть природі.

Концепція взаємозумовленого розвитку людини й суспільства постає як закономірний процес оволодіння людиною своєю сутністю. Філософія, релігія й наука мають об'єднати зусилля для формування особистісного суспільства й допомогти людині подолати страх перед особистісним буттям. Відповідно до концепції взаємного становлення людини й форм суспільного буття має бути сформульована ідеологія персоналізму, яка дозволить змінити культурні цінності й запровадити екзистенційне володіння й споживання.

У контексті дослідження загальних принципів суспільного буття український філософ Б. Кістяківський (1868–1920) дійшов висновку, що конститутивним елементом буття є категорія належного, яка є найвищим і головним принципом, що об'єднує різні сфери суспільного життя³⁹. Належне філософ трактує як те, що необхідно людині, соціальній

групі, нації, людській спільноті. У розумінні належного він акцентує увагу на його етичних та естетичних аспектах. Це свідчить про те, що в центрі його роздумів перебуває людина, її моральний та духовний розвиток. Орієнтація на належне, на думку Кістяківського, є провідною тенденцією духовного розвитку людства⁴⁰, що закономірно підводить філософа до категоричного імперативу Канта. Належне у сфері людських відносин Кістяківський ставить вище, ніж належне у сфері науки, тобто онтологічні закономірності підпорядковує телеологічним. Аргументом, який доводить загальну значущість і нормативність морального закону, є історія людства. Філософ усвідомлює відмінності між законами науки й моральним законом. Закони науки відкривають окремі науковці, тоді як етичні є продуктом діяльності людства, вони є сутністю сукупного людського мислення.

Категоричний імператив Канта, ідеї Кістяківського про пріоритет належного реалізувати в умовах знеособленої форми буття людини неможливо. Методологія розбудови особистісного суспільства має ґрунтуватися на таких поняттях: знеособлена й особистісна парадигма буття людини, особистість – первоначало суспільного буття, пріоритет духовного над матеріальним, суспільний інтерес, належне, телеологічна детермінація, справедливість, ідеологія персоналізму, екзистенційне володіння й споживання.

Смисл суспільного буття – це досягнення людиною особистісного ступеня розвитку. Особистісна парадигма буття постає формою поєднання людини й суспільства, є спільнотою, об'єднаною для вдосконалення й збереження життя. Історія суспільного буття постає історією розвитку ідеї особистості. Зміна форм суспільного буття створить передумови для зміни відносин людини з природою.

4. Методологічний інструментарій розв'язання суперечностей у взаємодії людини та природи

Усвідомлення глобальних проблем розпочалося із створення Римського клубу (1968). У цьому ж році засновник та перший його президент А. Печчеї опублікував працю «Людські якості», у якій розвивав ідею соціальної справедливості. Фундатор Римського клубу розглядав соціальну справедливість у глобальному масштабі. Ідея справедливості охоплює всі сфери людського буття, є передумовою політичного розв'язання конфліктів. А. Печчеї зрозумів, що «без справедливості немає й не може бути ніякої стабільності та безпеки у світі, ніякого соціального розвитку, ніякої свободи особистості, людської гідності чи задовільної якості життя для всіх»⁴¹. У розуміння соціальної справедливості Печчеї вносить фундаментальне уточнення: він виокремив соціальний мінімум (задоволення потреб людини в їжі, житлі, медичному обслуговуванні, освіті, інформації, комунікаціях, засобах пересування тощо) та соціальний максимум (верхня межа споживання і комфорту). Вихід за межі соціального максимуму А. Печчеї вважав злочином, що має каратися. Обмеження максимуму в споживанні є частиною захисту прав на соціальний мінімум. Тобто мислитель порушив проблему подолання непомірного бажання до безмежного споживання, а її розв'язання пов'язав із вдосконаленням людських якостей. Підсумовуючи свої роздуми, він зазначив, що принцип соціальної справедливості має стати основою розвитку людської спільноти. На жаль, на ці ідеї Печчеї не звернули належної уваги ні філософи, ні політики.

Перша доповідь Римського клубу «Межі зростання» (1968) заклала основи концепції сталого розвитку. У доповіді було сформульовано дві фундаментальні проблеми.

Перша. За умов збереження чинних тенденцій (збільшення кількості населення, обсягів виробництва, виснаження ресурсів, забруднення довкілля та ін.) у середині ХХІ століття може відбутися колапс. *Друга.* Негативні тенденції можна подолати лише за умови зміни свідомості людей на основі системного мислення. У доповіді було переосмислено зміст понять «зростання» та «розвиток». Під поняттям «зростання» запропоновано розуміти збільшення обсягів економіки на основі кількісних параметрів, тоді як «розвиток» трактували як зміну якості життєдіяльності людей, подальша діяльність людської спільноти має привести до нової парадигми життя⁴². Минуло майже пів століття, а проблема людських якостей навіть не поставлена на порядок денний. Вважаємо, що реалізація ідей Римського клубу може відбутися лише на основі вдосконалення людських якостей.

Американський екологічний економіст Г. Дейлі продовжив формування концепції сталого людського розвитку. Учений дав тлумачення терміна «сталий розвиток» як гармонійного, збалансованого, безконфліктного розвитку земної цивілізації, у процесі якого вирішуються питання щодо збереження довкілля, подолання бідності, експлуатації, дискримінації⁴³. ООН розробила концепцію людського розвитку, що була проголошена в доповіді «Наше спільне майбутнє» (1987) Комісією Брундтланд. У доповіді наголошено на «необхідності залишити нащадкам Землю, її ресурси принаймні не в гіршому стані, ніж вони дісталися сучасним поколінням»⁴⁴. Конференція в Ріо-де-Жанейро в 1992 році визначила термін «сталий розвиток» як такий, що задовольняє потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу можливість життєдіяльності майбутніх поколінь. У 2002 році в Йоганнесбурзі був проведений світовий саміт, на якому було проаналізовано впровадження концепції сталого розвитку протягом 1992–1997

років. Учасники конференції констатували, що глобалізація не принесла значного покращення якості життя більшості жителів планети.

У розумінні екологічної проблематики сформувалися такі основні підходи. *Перший* – концепція Ломборга. Її автор заперечує зміни клімату й стверджує, що це сукупність сучасних міфів. Умовою подальшого розвитку вважає пристосування людини до змін на основі науки й потужних сучасних технологій⁴⁵. Осмислюючи цей підхід, зауважимо, що вчений мислить у межах традиції, заданої ще Ф. Беконом: людина є господарем природи, вона є суб'єктом діяльності, а природа – об'єктом, а умовою розв'язання проблем є наука і технологія. *Другий* – концепція Вайцекера. Ключ до розв'язання проблем глобального потепління автор убачає в кардинальному покращенні використання ресурсів, уважаючи, що в основі подальшого розвитку має лежати революція ефективного використання ресурсів⁴⁶. Але ж цілком очевидно, що ніяке ефективне використання ресурсів не допоможе, якщо людство не змінить структуру своїх потреб. *Третій* – концепція Лавлока, яка розглядає Землю як своєрідний суперорганізм, який містить «контрольний механізм». Ця концепція сприяла формуванню принципово нової науки про Землю – геофізіології. Земля – це самоцінність, і вона не може залежати від людини, скоріше навпаки, людина повинна зрозуміти, що вона є частиною Землі та законів еволюції, а тому «здоров'я» Землі – її здоров'я. Людина має знайти форми єдності з природою, стати таким суб'єктом діяльності, який несе повну відповідальність за відтворення життя на Землі. Концепція Лавлока примушує переосмислити чинну парадигму буття, у якій людина наділила себе божественною силою, дивиться на світ як на об'єкт і вірить у безкінечність науково-технічного прогресу. У концепції Лавлока вченим відведено принципово нову роль.

Вони мають орієнтуватися на вивчення й відтворення механізмів саморегуляції й самоорганізації⁴⁷. Лавлок уважає, що людство пройшло «точку неповернення», а це означає, що в тому вигляді, як сьогодні, воно вже не вціліє.

У сучасному світі за світоглядне підґрунтя прийнято ідеологію сталого людського розвитку. На жаль, сьогодні не існує загальноприйнятого визначення поняття «сталий розвиток». Відсутність філософського підходу ускладнює розуміння концепції сталого розвитку та механізмів її реалізації. Вважаємо, що її автори намагаються розв'язати проблему, не вдосконалюючи саму людину, а тому припускаються суттєвої філософсько-методологічної помилки.

У Новий час людина дивиться на природу й світ взагалі з позиції вигоди. Світ втратив в очах людини самоцінність. З одного боку, споживацьке ставлення людини до природи обумовлене, суб'єкт-об'єктною методологією (методологія Декарта), а з іншого – людина переносить на світ своє негативне ставлення як до іншої людини, так і до власної природи.

Взаємовідносини матеріального й духовного в контексті екологічної кризи стали предметом дослідження сучасного німецького філософа В. Гьосле. Філософ припускає, що причини екологічної кризи, з одного боку, закладені в сутності людини (несвідомі імпульсивні потяги до матеріального), а з іншого – вона є закономірним наслідком занепаду західноєвропейської раціоналістичної філософії⁴⁸. У цій ситуації людина має усвідомити, що її позірна автономія та всемогутність – це омана, і лише за цих умов отримає можливість для нового етапу розвитку.

В. Гьосле схиляється до того, що людина руйнує природу, оскільки є природною істотою. Мовою науки це пояснює другий закон термодинаміки: біологічний організм здатен зберігати себе лише за рахунок збільшення ентропії свого довкілля. З цього приводу учений заува-

жує, що філософія має зважати на цей неблаганний природний закон, проте наука має запобігати цьому процесу.

В. Гьосле намагається зрозуміти приховані взаємозв'язки між природою й людиною. Народження людини водночас є зародженням суперечностей між людиною і природою. Людина, досягаючи незалежного від природи й суспільства стану, ставить себе над природою. Наслідком цього стає панування над природою. Для розв'язання цієї суперечності філософ пропонує тлумачити розвиток людини як поступ до духу й розглядати людину водночас організмом і духовною істотою. Організм є основою (передумовою) духу в онтологічному контексті, однак смисл свого життя людина отримує лише від духу. Ці взаємозв'язки філософ пояснює на основі понять змісту й форми: людина за формою є життям, а за змістом – духом. «Загадка людини полягає саме в тому, що в людині фактично проявляється взаємозалежність ідеальності та реальності; і екологічна криза врешті-решт є проявом загострення цієї дуальності як абсолютного антагонізму»⁴⁹. Зазначені суперечності охопили суспільну свідомість, людство опинилося в стані колективного осліплення, що збільшує загрозу катастрофи.

Намагаючись вийти із глухого кута, Гьосле стверджує, що спочатку має відбутися духовне опанування екологічною кризою. Зміст цієї вимоги філософ формулює у твердженні: життя є підґрунтям духу, а дух є його істиною. Філософ наполягає на тому, що має відбутися примирення (синтез) природи й духу, і вважає це етичним обов'язком сучасної людини щодо прийдешніх поколінь і завданням щодо буття взагалі⁵⁰.

Підсумовуючи, зазначимо: Гьосле зрозумів, що екологічна криза пов'язана з людськими якостями. Причиною кризи є відсутність критичного мислення у посередньої людини. Тому філософським завданням нашого часу

є подолання здорового глузду, носієм якого є посередня людина, що буде важливим кроком до розв'язання антрополого-глобальної катастрофи. Зважаючи на це, слід докласти зусиль до духовного опанування сучасною філософією «забутої» істини про ступені духовного розвитку людини. Лише за цих умов можна подолати катастрофу. Вважаємо, що відродження забутих знань про сутність людини водночас означатиме зміну відносин як між розсудком і розумом, так матеріальним і духовним.

В умовах антрополого-глобальної катастрофи постала нагальна проблема переосмислити не лише поняття «розвиток», а й поняття «діяльність». Сучасна філософська думка абсолютизує діяльність. Категорія діяльності потребує доповнення категорією «не-діяння» (китайське «у-вей»). Зауважимо, що «не-діяння» не дорівнює бездіяльності. Для філософського аналізу сучасних технологій поняття «не-діяння» доволі продуктивне, оскільки дозволяє вийти на новий рівень взаємодії людини зі світом, тому може стати конститутивним у філософії єдності людини зі світом.

Конструктивний підхід до розуміння зазначених проблем знаходимо в К. Зарубицького. Сучасне життя має будуватися на ненасильницькому співіснуванні. З цієї позиції філософ зауважує: «Людина при цьому постає як істота універсальна й тому вільна, тобто як істота, яка здатна, втілюючись у кожній із сфер, залишатися частиною Єдиного Цілого...»⁵¹. Акцентуємо увагу на тому, що в цьому підході людина є не частиною, а цілісним представником світу. На таку роль здатна лише особистість. Запропонований підхід передбачає тотальну відповідальність, але панівний тип людини на це не здатний. Йому вигідніше дивитися на світ як на об'єкт, який припускає безконечні впливи і який можна експлуатувати. Орієнтація на матеріальний комфорт – це еквівалент егоїстичної установки, що виснажує людину й планету. Розвиток фі-

лософії й буття взагалі підійшов до потреби підпорядкування людини природним основам буття, а основою такої переорієнтації є філософія тотожності суб'єкта й об'єкта. Філософія за її суттю є формою духовної єдності людини зі світом. Філософія тотожності дозволяє здійснити крок до подолання «вічних» суперечностей між людиною та світом.

Вихід зі стану антрополого-екологічної катастрофи потребує кардинального переосмислення поглядів на сферу матеріального виробництва. Мають залишитися лише ті його види, що не руйнують екосистеми, а максимально використовують відновлювальні запаси сировини й енергії. Отож необхідно встановити норми щодо виробничої діяльності, екологічних параметрів, температурного режиму планети тощо, а еколог мусить стати провідним суб'єктом виробничої діяльності. У цій ситуації людина мусить турбуватися про антропокосмічні умови свого існування. Тому науку необхідно скеровувати на дослідження цих основ.

Конструктивні ідеї щодо матеріального виробництва запропоновані К. Зарубицьким. Філософ вважає, що постіндустріальне суспільство має розв'язати дві взаємовиключні проблеми: «1) забезпечення людей необхідними для їх існування продуктами, біоматеріалами та енергією; 2) збільшення усталеності екосистем за рахунок розширення біорізноманітності та нарощування плодючості ґрунтів»⁵². Філософ доводить, що виробничий процес має бути «вбудований» у природний. Вважаємо, що поняття «вбудованість» суттєво уточнює принцип єдності всіх сфер життя і доводить можливість їх ненасильницького співіснування. На основі своїх роздумів він обґрунтовує, що матеріальне виробництво має стати різновидом духовного⁵³. Отож не слід зводити матеріальне виробництво до

задоволення матеріальних потреб, а варто поставити питання про його смисл.

Отже, подолання антрополого-глобальної катастрофи вимагає, *по-перше*, переосмислення світоглядних уявлень людини, а саме: світ – це гармонія всіх царин буття, яка має ґрунтуватися на філософії тотожності трьох рівноправних суб'єктів діяльності: людини, суспільства й природи, ідеологія панування людини над природою має бути змінена на діалог людини й природи. Взаємодія людини з природою має здійснюватися за принципами благоговіння перед життям (А. Швейцер) та «не-діяння»; *по-друге*, людство в умовах глобалізації мусить усвідомити себе трансцендентальним суб'єктом діяльності, накласти табу на процес зростання матеріального виробництва й розглядати його різновидом духовного та запровадити детермінацію майбутнім; *по-третє*, сформулювати Я-концепцію науковця, яка буде орієнтована на зменшення ентропії.

Висновки. Головною причиною антрополого-глобальної катастрофи є людська деструктивність: моральна недосконалість і відсутність критичного мислення. Екологічну катастрофу шляхом новітніх технологій не розв'язати. Її подолання потребує відповідної методології й критичного мислення. Есхатологічна методологія має цілісно охоплювати людське і суспільне буття, а також відносини людини з природою, але починатися має зі зміни світоглядних установок, а саме пріоритет матеріального треба замінити на пріоритет духовного. Есхатологічна методологія виходить із кінцевої мети людського буття – вдосконалення людини до ступеня особистості й особистісного суспільства. Розв'язання екологічних проблем може відбуватися лише паралельно із вдосконаленням людини й суспільства. Критичне мислення зорієнтовує людину на власне вдосконалення, вдосконалення суспіль-

ства й гармонізацію відносин людини з природою, що сприятиме зменшенню екологічного навантаження на природу. Матеріалістична світоглядна орієнтація збільшує внутрішню й зовнішню ентропію і є світоглядним підґрунтям некрофільських тенденцій у світі, які реалізовує посередня людина. Внутрішній хаос породжує зовнішній: соціально-політичний та споживацьке ставлення до природи. У подоланні внутрішнього хаосу вирішальна роль належить філософам і психологам. Експлуатація природи є показником нерозумності людини й наслідком матеріалістичної світоглядної орієнтації.

Есхатологічна методологія як система понять охоплює три напрями: вдосконалення людини до ступеня особистості, розбудови особистісного суспільства, досягнення єдності людини й природи. Таке поєднання потребує координації зусиль різних спеціалістів: гуманітаріїв (філософів, психологів, соціологів), священників, учених-природознавців, інженерів, економістів, господарників і власне екологів. Скоординувати такі зусилля здатний лише методолог у єдності з екологом. Показником розуму людини є рівень її відносин з природою і здатність досягати єдності. Есхатологічна методологія задає закони і норми для життєдіяльності людини, суспільства і взаємодії людини з природою в умовах подолання антропологічної глобальної катастрофи.

Примітки

1. Мамардашвили М. Как я понимаю философию... / сост. и предисл. Ю. П. Сенокосова. Москва: Прогресс, 1990. С. 189.
2. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: сб.: пер. с нем. / под ред. А. Л. Доброхотова. Москва: Высш. шк., 1991. С. 150.
3. Тойнби А. Дж., Икеда Д. Диалог Тойнби – Икеда. Человек должен выбрать сам. Москва: Леан, 1998. С. 36.
4. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. Москва: Наука, 1990. С. 45.

5. Там само. С. 98–100.
6. Там само. С. 166.
7. Там само. С. 187.
8. Сковорода Г. С. Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру. *Сковорода Г. С. Твори: у 2 т.* Київ: Обереги, 2005. Т. 1. С. 447.
9. Винниченко В. Конкордизм. Система будування щастя: етико-філософський трактат / передм. Т. І. Гундорової. Київ: Укр. письм., 2011. С. 100.
10. Вернадский В. И. Размышления натуралиста : в 2 кн. Кн. 2. Научная мысль как планетное явление. Москва: Наука, 1977. С. 24.
11. Сабадуха В. О. Гріхи посередньої людини, або Філософський аналіз причин людської деструктивності. *Практ. філософія*. 2011. № 1. С. 31–41.
12. Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1980. С. 209–210.
13. Потустороннее, которое реально существует. Немістичне потойбіччя / сост. К. Малеев. Киев: Стилос. С. 198.
14. Соловійов О. В., Сабадуха В. О. Чи може підтвердити сучасне знання про мозок людини „факт забуття” елітами своїх соціальних зобов'язань. *Практ. філософія*. 2014. № 2. С. 115.
15. Хайдеггер М. Вопрос о технике. *Хайдеггер М. Время и бытие: ст. и выступления: пер. с нем.* Москва: Республика, 1993. С. 222.
16. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: (скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла): в 2 т. / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. Т. 1. С. 274.
17. Зарубицький К. Доля цивілізації в світлі філософії Мартіна Хайдеггера *Філософ. думка*. 2000. № 2. С. 105.
18. Горбань Р. А. Есхатологічна перспектива історії в інтерпретації Миколи Бердяєва: монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2014. С. 7.
19. Там само. С. 236.
20. Там само. С. 244–245.
21. Сабадуха В. О. Я-концепція науковця в умовах антрополого-глобальної катастрофи. *Практ. філософія*. 2011. № 2. С. 74–83.
22. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. С. 80.
23. Степин В. С. Теоретическое знание. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 625.
24. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. С. 371.
25. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? Москва: Институт экспериментальной социологии, 1998. С. 261.

26. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довілля до спільносвіту / Пер. А. Єрмоленка. Київ: Лібра, 2004. С. 126.
27. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. С. 41–42.
28. Бердяев М. О назначении человека. 1983. С. 249.
29. Золотоустий Й. Зібрання повчань. Кн. 1 Львів: Місіонер. 2007. С. 97, 335.
30. Кант И. Основы метафизики нравственности. 1785. *Сочинения* : в 6 т. Т. 4, ч. 1. С. 297.
31. Бауман З. Индивидуализированное общество. С. 134–137.
32. Горбань Р. А. Есхатологічна перспектива історії в інтерпретації Миколи Бердяєва: Монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2014. С. 122–123.
33. Там само. С. 194.
34. Олексюк В. Метафізична дійсність різниці між суттю та існуванням буття. *Українська філософська діаспора: антологія* / уклад. А. Бурій. Дрогобич: Вид. від. Дрогобиц. держ. пед. ун-ту імені Івана Франка, 2017. С. 954–956.
35. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття. С. 331–384.
36. Букингом Дж. Путеводитель по будущему, составленный специалистами: Прогнозы 50 самых влиятельных экспертов Америки (при участии Тиффани Уорд). Москва: АСТ Астрел, 2011. 351 с.
37. Даймонд Дж. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают. Москва: АСТ, 2008. С. 607.
38. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття: з циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 7–9.
39. Кістяківський Б. О. Філософія наукового ідеалізму. *Вибране*. Київ: Абрис, 1996. С. 38–39.
40. Там само. С. 48.
41. Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс. 1980. С. 187.
42. Межі зростання. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Межі_зростання. (дата звернення: 10.03.2018).
43. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку: пер. з англ. / Ін-т сталого розвитку. Київ: Інтелсфера, 2002. 312 с.
44. Сталий розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Сталий_розвиток](https://uk.wikipedia.org/wiki/Сталий_розвиток). – Дата звернення: 12.11.2018.

45. Ломборг Б. Глобальное потепление. Скептическое руководство. СПб.: Питер, 2008. С. 217–225, 185.
46. Грабовський С. Кліматична катастрофа: міфологема чи неминучість? *Сучасність*. 2010. № 4. С. 125.
47. Там само. С.121.
48. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. Київ: Лібра, 2003. С. 183–184.
49. Там само. С. 207.
50. Там само. С. 208–210.
51. Зарубицький К. Доля цивілізації в світлі філософії Мартіна Хайдеггера. *Філософ. думка*. 2000. № 2. С. 98.
52. Там само.
53. Там само. С. 104.

Додаткова література

1. Гречаний О. Ф., Сабадуха В.О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.
2. Корсак К. В. XXI століття: ноорозвиток людства і порятунку від колапсу на базі ноотехнологій. *Практ. філософія*. 2011. № 2. С. 55–63.
3. Корсак К. Нооекономіка (4-а хвиля) – шлях сталого розвитку людства у XXI столітті. *Економіст*. 2011. № 1. С. 20–23.
4. Потустороннее, которое реально существует. Немістичне потойбіччя / сост. К. Малеев. Киев: Стилос, 253 с.
5. Сабадуха В. Пріоритет духовного як шлях до подолання екзистенційного вакууму та антрополого-глобальної катастрофи. Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2021. №38. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/38_2021/15.pdf
6. Сабадуха В. Філософські причини хаосу в людському суспільстві. *Воєнний конфлікт і злочинність: соціально-гуманітарні, кримінально-правові та кримінологічні аспекти*. Збірник матеріалів Тринадцятої міжвузівської науко-практичної конференції. м. Сєверодонецьк, 30 жовтня 2020 р. С. 106–120.
7. Сабадуха В. О. Я-концепція науковця в умовах антрополого-глобальної катастрофи *Практ. філософія*. 2011. №2. С. 74–83.
8. Тимофеев-Ресовский Н. В., Воронцов Н. Н., Яблоков А. В. Краткий очерк теории эволюции. Москва: Наука, 1969. 408 с.
9. Уайт Л. Исторические корни нашего экологического кризиса *Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности*: пер. с англ.

и фр. / сост. Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева; введ. ст. Ю. А. Шрейдера. Москва: 1990. С. 188–202.

10. Форрестер Д. Мировая динамика. Москва: Наука, 1978. 168 с.

11. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2018. 416 с.

12. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Философия культуры. *Благоговение перед жизнью*: пер. с нем. / сост. и послесл. А. А. Гусейнова; общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. Москва: Прогресс, 1992. Ч. 1. С. 44–79.

13. Швейцер А. Культура и этика. Философия культуры. *Благоговение перед жизнью*: пер. с нем. / сост. и послесл. А. А. Гусейнова; общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. Москва: Прогресс, 1992. Ч. 2. С. 83–237.

14. Gorban R. A. Truth, Good and Beauty: Categories of Mykola Berdyaev's Eschatological Metaphysics, as an Alternative to the Value Chaos of Contemporaneity. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*. Vol. 11 (2). Jun, 2021. P. 713–733. DOI: 10.18491/beytulhikme.1711. URL: <http://www.beytulhikme.org/DergiTamDetay.aspx?ID=1711&Detay=Ozet>

Питання для самоконтролю

1. На яких підставах М. Мамардашвілі назвав сучасний стан розвитку людського суспільства антропологічною катастрофою?

2. Як Ви розумієте думку А. Швейцера про «благоговіння перед життям»?

3. У чому полягають світоглядні причини антрополого-глобальної катастрофи?

4. Проаналізуйте зміст есхатологічної методології.

5. Сформулюйте категоричний імператив сучасності.

6. У чому полягає основний «закон життя» посередньої людини?

7. Яку ідею запропонував покласти в основу взаємодії людини зі світом І. Пригожин?

8. За якими критеріями вимірюють значущість наукових відкриттів у сучасному світі?

9. У чому полягає призначення науки в умовах антрополого-глобальної катастрофи?

10. Які причини вимагають накласти табу на процес матеріального зростання?

11. У чому полягає головна ідея голістської етики?

12. Як Ви ставитеся до ідеї, що масштаби матеріального виробництва має визначати еколог?

13. Як треба розуміти ідею, що матеріальне виробництво має бути різновидом духовного?

14. Чому витoki глобальних проблем перебувають у людській деструктивності?

15. Яку систему понять слід покласти в основу вдосконалення людини й суспільства?

16. Яку ідею поклав український філософ Б. Кістяківський в систему наук про суспільство?

17. Як розуміти ідею українського філософа К. Зарубицького, що світ – це гармонія всіх царин життя?

18. Як розуміти ідею «детермінація майбутнім»?

19. Що може бути світоглядною умовою подолання людської деструктивності?

20. Проаналізуйте глобальні наслідки діяльності посередньої людини.

21. Розкрийте зміст терміна «не-діяння».

22. Розкрийте зміст поняття «розвиток» і «зростання» з позиції ідей Римського клубу.

23. Чому сучасна людина не здатна мислити у планетарному масштабі?

24. Що Ви можете сказати з приводу того, що матеріальне виробництво має бути різновидом духовного?

25. Чи можна подолати антрополого-глобальну катастрофу за допомогою новітніх технологій?

26. За якими критеріями має вимірюватися значущість наукових відкриттів в умовах особистісної парадигми буття людини?

27. Якою має бути Я-концепція вченого в умовах антрополого-глобальної катастрофи?

28. У чому принципова відмінність законів моралі від природних законів?

29. На яких поняттях має відбуватися розбудова особистісного суспільства?

30. Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що еколог має бути провідним суб'єктом сфери матеріального виробництва?

31. Як розуміти думку, що людина, суспільство й природа мають бути рівноправними суб'єктами діяльності?

32. Що, на Ваш погляд, є показником розуму людини?

ДОДАТОК 1. Програма курсу

Модуль 1. Критичне мислення – як складова здібностей

Тема 1. *Філософія критичного мислення як знання про істину*

Філософія як знання про причини суцього. Внесок Аристотеля у розвиток мислення. Античні витoki критичного мислення. Ідея Парменіда про тотожність мислення й буття. Форми мислення в історії філософії та їх роль у пізнавальній діяльності. Зародження діалектики й формальної логіки та їхні основні положення. Логічні операції як складові частини мислення. Філософські категорії як найвищий рівень мислення. Роль мислення у філософії Платона та Аристотеля. Діалектична логіка та її закони. Розум і здоровий глузд як дихотомія в межах якої відбувається критичне мислення. Емпіричне та теоретичне мислення в модерну епоху. Погляди М. Гайдеггера на мислення. Постмодерна філософія як занепад мислення. Вимоги критичного мислення до людини. Структура, критерії, аксіоми й правила критичного мислення. Проблема істини щодо людини. Критичне мислення: причини виникнення, зміст, функції та призначення.

Тема 2. *Метафізична теорія особистості як теоретичне підґрунтя духовного розвитку людини та формування критичного мислення*

Історико-філософські витoki метафізичної теорії особистості. Погляди на людину в стародавній та середньовічній філософії. Принцип духовної ієрархії як теоретичне підґрунтя розуміння людини у стародавній та середньовічній філософії, його філософський зміст та історич-

ні викривлення. Особистість як субстанція буття. Демократичний переворот в епоху Відродження та Просвітництва в поглядах на людину. Концепт «кожна людина – особистість» як ціннісне судження й продукт мислення посередньої людини. Ієрархічний підхід до розуміння людської сутності в Модерну епоху. Метафізична теорія особистості як узагальнення філософських поглядів на людину. Тривимірний зміст метафізичної теорії. Демократичний (екзистенційний) вимір людського буття: кожна людина – особистість. Ієрархічний (есенційний) вимір як відбиття ступенів духовного розвитку людини: залежна людина, посередня людина, особистість і геній. Динамічний вимір людського буття як відображення метафізичної потреби людини бути суб'єктом діяльності. Структура здібностей людини: професійна та інтелектуальна компоненти. Складові людських здібностей: вміння й навички, знання, мислення, спонукання й воля. Спонукання як конститутивна основа здібностей. Рівні розвитку компонентів здібностей. Професійні та інтелектуально-психологічні можливості людини різного ступеня духовного розвитку. Здібності особистості й генія як конститутивна основа буття в умовах глобалізованого світу.

Тема 3. Соціологія критичного мислення

Суспільство як поєднання різних сфер людського буття. Соціум як єдність свідомого й несвідомого. Знеособлене існування й особистісне буття як дві форми буття людини й суспільства. Конфлікт свідомого й несвідомого в житті суспільства. Знеособлене – особистісне як єдине смислове поле мислення й буття. Вплив онтологічних умов буття на мислення людини. Соціологічне поняття мислення. Соціально детермінований характер гуманітарного знання. Вплив колективного несвідомого на мислення людини різного ступеня духовного розвитку. Індивіду-

альне й колективне несвідоме як підґрунтя некритичного мислення. Утопічна свідомість як причина деградації суспільства. Критичне мислення як здатність розрізнати факт і угоду, факт і цінність. Розумні і нерозумні ціннісні судження. Суспільна думка як арена боротьби свідомого й несвідомого. Здатність протистояти колективному несвідомому та суспільній думці людини різного ступеня інтелектуального й духовного розвитку. Критичне мислення як інтелектуальна ознака особистості. Комунікативна філософія як механізм розвитку критичного мислення й прийняття взаємоузгоджених громадсько-політичних рішень. Принципи конструктивної комунікації. Роль метафізичних і концептуальних персонажів у розвитку суспільства.

Тема 4. *Рефлексія як вища форма критичного мислення*

Рефлексія як мислення про мислення, спрямованість мислення на власний зміст, принципи та продукти діяльності. Самовизначення як початок рефлексії. Рефлексія щодо власного професійного та інтелектуального потенціалу. Актуальний і потенційний рівні розвитку вмінь, знань, мислення й спонукань. Види рефлексії: репродуктивна, продуктивна, ретро-інтро-проспективна та їхній зміст. Рефлексивні можливості людини різного ступеня духовного розвитку. Одновимірний, двовимірний, тривимірний і багатовимірний зміст мислення залежної й посередньої людини, особистості й генія. Вплив ідеалу на формування рефлексії. Моделі рефлексивної діяльності в контексті прийняття рішень. Взаємодія мислення й буття в матеріалістичній та ідеалістичній філософії. Когнітивна рефлексія та рефлексія участі. Взаємовпливи мислення й реальності. Недосконалість мислення залежної й посередньої людини як причина помилок у процесі прийняття

рішень. «Рекурсивні петлі» як причина недосконалого мислення і помилок. Принцип «схильності до помилок» як умова уникнення догматизації отриманих результатів. Можливості і роль телеологічної детермінації у розвитку критичного мислення. Телеологічний зміст мислення особистості й генія.

Тема 5. Наукова картина світу як теоретичне підґрунтя формування й функціонування критичного мислення

Наукова картина світу (НКС): її зміст, призначення та роль у формуванні критичного мислення. Історичні різновиди НКС. Платонівська картина світу та її основні поняття. Соціально-політичний сенс платонівської картини світу. Аристотелівська картина світу: її основні поняття та мета. Ньютонівська картина світу: причини виникнення, основні поняття та її роль у розвитку науки. Пригожинська НКС: причини формування, основні поняття, сенс та недоліки. Структурність матеріального світу. Внесок Г. Гегеля й Ф. Енгельса у побудову наукової картини світу. НКС як інтелектуальний інструментарій професійної діяльності та критичного мислення особистості. Роль і значення теоретичних знань та практики у формуванні НКС. НКС як результат духовно-практичного освоєння світу та необхідності органічного використання природи з метою її збереження. Роль рефлексії та НКС у формуванні критичного мислення. Система категорій, що утворюють наукову картину світу. НКС як інструмент в професійній діяльності. Гносеологічний, соціальний, педагогічний смисл побудови власної НКС. Зв'язок матеріального й духовного у побудові особистісної картини світу. Пріоритет духовного як фундаментальна засада людського буття в умовах глобалізованого світу. Світоглядний закон «Особистість – первоначало суспільного буття» як стрижень.

жень сучасної картини світу. Особистісна картина суспільства як філософська умова подолання антрополого-глобальної катастрофи. Зміст поняття «антропологічні умови буття»: мінімальне втручання в природні процеси, готовність до самообмежень, екзистенційне споживання. Призначення особистісної картини світу.

Модуль 2. Механізми формування критичного мислення та навичок прийняття рішень

Тема 6. Проблема свободи і вибору. Процес прийняття рішень

Свобода, вибір і порядок як атрибути людського буття. Генеза уявлень про свободу і вибір в історії філософії. Свобода і вибір між різними можливостями як вічна екзистенційна проблема людського буття. Свобода волі як наявність у людини свободи вибору. Проблема вибору в християнстві. Проблема вибору і свободи у філософії Нового часу. Свобода як пізнана необхідність. Погляди класиків філософії на проблему свободи і вибору. Вибір як можливість керуватися розумом і моральним законом. Ліберальне розуміння свободи та його обмеженість. Зовнішні й внутрішні аспекти вибору. Проблема свободи й вибору в українській філософії. Фактори, що впливають на вибір і прийняття рішень. Роль онтологічних і телеологічних факторів у процесі прийняття рішень. Проблема вибору з позиції залежної і посередньої людини, особистості й генія. «Бути чи не бути» як вибір між знеособленим існуванням і особистісним буттям. Причини, що стримують вибір людиною особистісного буття. Рішення як філософська, соціальна, психологічна й професійна проблема. Установка на Іншого як умова особистісного підходу до процесу прийняття рішень.

Тема 7. Національний інтерес як підґрунтя прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті

Національний інтерес як єдність соціально-економічних, політичних, правових, культурних і духовних аспектів життєдіяльності нації. Історико-філософські витоки поняття «інтерес» у філософії Платона. Інтерес у філософії Канта як єдність розуму й морального закону. Поняття «інтерес» у Гегеля: загальні й приватні інтереси. Інтерес у філософії Е. Фромма як єдність людини зі світом. Поняття «інтерес» в українській філософії. Спрощене розуміння національного інтересу з позиції посередньої людини. Національний інтерес як установка держави на створення умов для особистісної самореалізації людини. Антропологічний аспект національного інтересу. Держава, громадянське суспільство та особистість як суб'єкти національного інтересу. Національний інтерес і національна безпека. Пріоритет духовного як умова подолання кризи знеособленого існування, прийняття рішень і формування критичного мислення. Українська національна ідея та ідеологія персоналізму як підґрунтя розуміння національного інтересу та орієнтири у процесі прийняття рішень у громадсько-політичній сфері. Основні положення ідеології персоналізму. Особистість як зміст національної ідеї та ідеології персоналізму. Національна безпека як підґрунтя прийняття рішень. Філософські причини соціально-політичного хаосу: матеріалістична світоглядна орієнтація, відсутність адекватних уявлень про українську національну ідею та ідеологію персоналізму. Психологічний, інтелектуальний та соціально-психологічний хаос як результат неправильного вибору та відсутності критичного мислення. Пріоритет духовного як умова подолання внутрішнього й зовнішнього хаосу.

Тема 8. Колективна миследіяльність як необхідність сучасної громадсько-політичної ситуації та професійної діяльності

Колективна миследіяльність як джерело саморозвитку, рефлексії, формування критичного мислення й підґрунтя розв'язання проблем. Види рефлексії в умовах колективної миследіяльності: комунікативна, кооперативна, інтелектуальна, особистісна. Специфіка колективної миследіяльності. Взаємовпливи колективної та індивідуальної миследіяльності. Толерантність як умова колективної миследіяльності. Здатність до толерантності людини різного ступеня духовного розвитку. Вплив ігрової діяльності на формування рефлексії. Різновиди ігрової діяльності. Комунікація як засаднича умова суспільного буття та її структура. Принципи комунікації: право на участь, право проблематизувати ситуацію й проблему, узгоджена система понять, на основі якої здійснюється дискурс, відсутність перешкод до колективної миследіяльності, гарантія від переслідувань. Дискурс як ознака і потреба сучасного громадсько-політичного життя. Умови адекватного розуміння системи суспільних відносин за М. Вебером. Принцип «всезагальної взаємності». Методологування як рефлексивне охоплення всіх типів мислення. Роль універсалій у пізнавальній, практичній діяльності та формуванні критичного мислення. Універсалії як характеристики особистісного способу життя.

Тема 9. Есхатологічна методологія як підґрунтя формування критичного мислення в умовах антрополого-глобальної катастрофи

Антрополого-глобальна катастрофа як результат хибних світоглядних установок людини, відсутності критичного мислення та застарілої Я-концепції науковця. Есхатологічна методологія як відповідь на глобальні виклики.

Мета, зміст і структурні компоненти есхатологічної методології: людська сутність, взаємовідносини людини й суспільства, людини й природи. Метафізична теорія особистості як методологічний інструментарій подолання людської деструктивності. Конститутивні поняття вдосконалення людської сутності: єдність сутності й існування (координації й субординації), принцип (Ipsum-esse) буття як єдність внутрішнього й зовнішнього, категоричний імператив. Матеріальне виробництво як різновид духовного. Телеологічна детермінація та її роль в умовах подолання антрополого-глобальної катастрофи. Методологічний інструментарій подолання хаосу суспільного буття: пріоритет духовного над матеріальним, знеособлена парадигма суспільного буття, особистісна парадигма суспільного буття, особистість – первоначало суспільного буття, національний інтерес, справедливість, ідеологія персоналізму, належне. Антрополого-глобальна катастрофа та чинні концепції її подолання. Основні положення концепції сталого розвитку. Причини, що заважають людині усвідомити дійсні причини антрополого-глобальної катастрофи. Методологічний інструментарій розв'язання суперечностей у відносинах людини з природою. Світ як єдність людини, суспільства і природи. Конститутивні поняття взаємодії людини й природи: природа як рівноправний суб'єкт світоустрою, діалог, благоговіння перед життям (А. Швейцер), принцип не-діяння, споріднена праця, екзистенційне споживання, детермінація майбутнім, телеологічна детермінація.

ДОДАТОК 2.

Плани семінарських занять, матеріали для самоконтролю та контролю

Семінарське заняття №1

Я-концепція у контексті теорії ступенів духовного розвитку людини

План

1. Поняття Я-концепції. Тренінг «Хто я?»
2. Теорія ступенів духовного розвитку людини. Внутрішній світ людини, її інтелектуальні та психологічні можливості.
3. Тренінг «Система понять для осмислення своїх відносин з іншими людьми».
4. Тренінг «Система понять пізнавальної діяльності людини різного ступеня духовного розвитку».

Мета та завдання теми: активізувати психологічний, інтелектуальний та духовний потенціал молоді людини на самопізнання й формування у собі якостей суб'єкта діяльності, що передбачає виконання таких завдань: 1) допомогти здійснити процес самовизначення; 2) спонукати до формування системи понять для осмислення своїх відносин з іншими людьми.

Ключові слова і поняття: Я-концепція, ступені духовного розвитку людини, відповідальність, самовизначення, сутність – явище, причина – наслідок, конкретне – загальне, кількість – якість – міра, форма – зміст, моральне – аморальне.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Аристотель. Никомахова етика. *Сочинения*: в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч., общ.ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. С. 53–293.
2. Винниченко В. Конкордизм. Система будування щастя: етико-філософський трактат / передм. Т. І. Гундорової. Київ: Укр. письм., 2011. 335 с.

3. Горбань Р. А. Шляхи розвитку персоналістичної думки в країнах євроатлантичного регіону. Польська версія: Чеслав Бартнік: монографія. Київ: Білий Тигр, 2019. 570 с.

4. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.

5. Донцов Д. Дух нашої давнини. *Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини*. Київ: МАУП, 2005. С. 137–559.

6. Золотоустий Й. Зібрання повчань / пер. з рос. І. Жеребецької. Львів: Місіонер, 2007. Кн. 1. 376 с.

7. Конфуцій. Лунь юй. *Древнекитайская философия*. Собрание текстов в двух томах. Т. 1. Москва: Мысль, 1972. С. 139–174.

8. Липинський В. Хам і Яфет. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 63–76.

9. Маланюк Є. Ієрархія. *Український націоналізм: антологія* / упоряд. В. Рог. 2-е вид. Київ: Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. Т. 2. С. 69–80.

10. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ: Основи, 2005. 355 с.

11. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.

12. Сабадуха В. О. Принципи ієрархії і рівності як онтологічні засади життєдіяльності людини й суспільства. *Практ. філософія*. 2014. № 1. С. 66–73.

13. Сабадуха В. О. Пріоритет духовного над матеріальним як онтологічна засада життєдіяльності людини і суспільства. *Практ. філософія*. 2014. № 3. С. 153–160.

14. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія / пер. з лат. А. Содомори. Київ: Основи, 1999. 603 с.

15. Сковорода Г. С. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті: товариська розмова про душевний мир. *Сковорода Г. С. Твори*: у 2 т. Київ: Обереги, 2005. Т. 1. С. 325–358.

16. Фурман А. В., Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції [Навч. посіб.] Львів: Науковий Світ-2000, 2006. 360 с.

17. Gorban R. A. Truth, Good and Beauty: Categories of Mykola Berdyaev's Eschatological Metaphysics, as an Alternative to the Value Chaos of Contemporaneity. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*. Vol. 11 (2). Jun, 2021. P. 713–733. DOI: 10.18491/beytulhikme.1711. URL: <http://www.beytulhikme.org/DergiTamDetay.aspx?ID=1711&Detay=Ozet>

Додаткова:

1. Альберт Великий. Об интеллекте и интеллигибельном. *Антология средневековой мысли*: в 2 т. Санкт-Петербург: РХГИ, 2002. Т. 2. С. 49–80.
2. Вишенський І. Книжка. *Вишенський І. Твори*. Київ: Дніпро, 1986. С. 20–141.
3. Липовецький Ж. Триумф нарциса. *Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки* / пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Основи, 1998. С. 210–212.
4. Лівичник І. Лівичня духовна. Чернівці: Чернів. єпархія, 2014. 252 с.
5. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва: REFL-book, 1994. 368 с.
6. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ., ред. и предисл. Е. И. Исениной. Москва: Прогресс, Универс, 1994. 480 с.
7. Сабадуха В. О. Психологія в умовах кризи знеособленого буття. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 40–46.
8. Сабадуха В. О. Український варіант міфу про Сізіфа (за драмою-феєрією Лесі Українки «Лісова пісня»). *Перевал*. 2013. № 1. С. 156–167.
9. Шелер М. Философское мировоззрение. *Шелер М. Избранные произведения* / пер. с нем. А. В. Денежкина, А. Н. Малинкина, А. Ф. Филиппова; под ред. Денежкина А. В. Москва: Гнозис, 1994. С. 3–14.

Теми доповідей та рефератів

1. Я-концепція: причини виникнення, зміст і функції.
2. Особистісна Я-концепція як умова самореалізації та самовдосконалення.
3. Роль і значення Я-концепції для формування адекватної самооцінки.
4. Інтелектуальний, психологічний та духовний потенціал людини: зміст і функції.
5. Причини самообману на побутовому, соціально-політичному, професійному та науковому рівнях.
6. Проблема істини в науці й філософії.
7. Пріоритет духовного над матеріальним як необхідна умова життєдіяльності людини й суспільства.
8. Самообман та його наслідки.

9. Відповідальність людини за власний ступінь духовного розвитку.

10. Ідея самореалізації у контексті теорії ступенів духовного розвитку людини.

Питання для перевірки рівня розвитку мислення

Перший рівень:

1. Сформулюйте зміст Я-концепції.
2. Чому люди впадають в оману щодо власного психологічного й духовного потенціалу?
3. Чи може бути істина суб'єктивною?
4. Чим відрізняється Ваша Я-концепція від Я-концепції інших?
5. Чи потребує Я-концепція чесності?
6. Що, на Ваш погляд, може стати причиною переосмислення поглядів на самого себе?
7. Якими критеріями слід керуватися, щоб протистояти самообману?
8. Чи треба доводити самому собі, що власні погляди можуть бути помилковими?
9. Як Ви розумієте проблему відповідальності щодо самого себе?
10. У Стародавньому Римі поняття особистості підкреслювало майновий і соціальний статус людини. Висловіть своє ставлення до такої позиції.
11. Які наслідки чекають людину, яка зраджує своєму особистісному покликанню?

Другий рівень:

1. Обґрунтуйте необхідність чітких уявлень про власну Я-концепцію.
2. Сформулюйте причини, що змусили філософів і психологів розробляти Я-концепцію.
3. Чому людина боїться істини щодо самої себе?
4. Чому окремі люди й навіть спеціалісти доводять свою правоту, спираючись лише на вигідні їм факти, і відкидають те, що їм не подобається?

5. Більшість людей не здатні передбачати наслідки своїх дій. Про що це свідчить?

6. Що Ви можете сказати про людину, яка за конкретними подіями не здатна бачити сутності? Наведіть приклади таких ситуацій.

7. Окремі типи людини розуміють свободу як можливість діяти відповідно до своїх бажань. Про що це свідчить і до яких наслідків приведе таке розуміння свободи?

8. За якими принципами має жити людина, щоб її свідомість не опинилася в стані хаосу?

9. Чому в певній частині людей відсутній попит на з'ясування смислу власного життя?

10. Чи доречно ототожнювати поняття людини й особистості, стверджуючи, що кожна людина є особистістю?

11. Людина знає, що її вчинок аморальний, але робить його. Про що це свідчить? Для якого типу людини характерна така поведінка?

Третій рівень:

1. Сформулюйте систему понять, на основі яких Ви осмислюєте свої відносини з іншими людьми.

2. Чи будете Ви відстоювати свою позицію, якщо зрозумієте, що порушуєте моральні заповіді?

3. Сформулюйте систему понять, на основі яких Ви здійснюєте пізнавальну діяльність.

4. Проаналізуйте мислення людини крізь призму понять «конкретне – загальне».

5. Як Ви перевіряєте свої погляди на істинність?

6. Розкрийте зміст твердження: «людина є власна можливість».

7. Якою, на Ваш погляд, має бути Я-концепція викладача?

8. Є такі філософські поняття – «форма» і «зміст». Якщо людина у своєму житті переважно звертає увагу на форму, то що Ви можете сказати про цю людину?

9. Чи буде особистістю людина, якщо вона інколи порушує моральні заповіді?

10. На основі критичного мислення спробуйте дати відповідь на запитання «Ви відчуваєте себе частиною суспільства чи його повноцінним членом?»

11. Існує популярний вислів: «Хотіли як краще, а вийшло як завжди». Чим Ви поясните неспівпадіння цілей і результатів діяльності?

12. Наскільки свідомо відбувається життєдіяльність людини кожного ступеня духовного розвитку?

13. У чому полягає психологічний, інтелектуальний і духовний потенціал людини?

Задачі:

1. Східна мудрість стверджує: людина – хитра тварина, вона обманює не лише інших, але й себе. З'ясуйте причини самообману.

2. Стародавні греки сформулювали вимогу до людини: «Пізнай самого себе». Чому людина до цього часу не має відповіді на питання власної сутності?

3. Філософ-стоїк Сенека стверджував, що той, хто не живе для іншої людини, не живе взагалі. Ви погоджуєтеся з цим висновком чи будете заперечувати?

4. Арабський філософ Аверроес поділяв усіх людей на живих і мертвих. Живі – це ті, хто мають знання про себе, а мертві не мають і не прагнуть цих знань. Що Ви скажете з цього приводу? Наскільки доцільне таке твердження сьогодні?

5. У Радянському Союзі в одному із мультфільмів була пісенька: «Чунга-Чанга чудо-острів // Жить на нем легко и просто...». Здійсніть філософське осмислення цих слів.

6. Відомий європейський психолог В. Франкл висловив думку: «У служінні справі чи любові до іншого людина творить себе. Чим більше вона віддає себе справі або партнеру, тим більше вона є людиною та стає сама собою». Наскільки ця думка є актуальною?

7. В. Франкл доводив: «Бути людиною – значить виходити за межі самої себе <...> завжди бути спрямованим на щось або когось, віддаючись справі, якій себе присвячуєш, людині, яку любиш, або Богу, якому служиш». Чому більшість людей не здатні виходити за межі свого Я?

8. Сучасний український філософ В. Табачковський доводив, що людина має плекати себе. Чому сучасна людина цього не робить?

9. Французький вчений і філософ Б. Паскаль стверджував, що людина є найбільшою загадкою для самої себе й неосяжна для самої себе без допомоги віри. Ви погоджуєтесь з цією думкою чи будете заперечувати?

10. Сутність особистості Й. Фіхте висловив у такому твердженні: «Особистість забуває себе в роді, пов'язує своє життя з життям цілого й приносить перше в жертву останнього». Чи поділяєте Ви таке розуміння сутності особистості?

11. Німецький філософ А. Швейцер сформулював таку місію людини: «Покликання кожної людської істоти полягає в тому, щоб виробити власний мислячий світогляд, стати справжньою особистістю». Чи згодні Ви прийняти таку місію людини?

12. Видатний французький філософ Ж.-П. Сартр сформулював таку думку: «Отже, я, оскільки я є своїми можливостями, є тим, чим я не є, і не є тим, чим я є, ось чим я є хтось». Що хотів сказати філософ?

13. Французька філософія Ж. Рюс вважає, що сучасна людина – «це ніщо, невиразна сукупність, позбавлена орієнтирів, така собі „бульбашка”». Ви погоджуєтесь з цією категоричною думкою чи будете заперечувати?

14. Німецький теолог і філософ Р. Бультман вважав, що якщо людині розкрити її сутність, то це спонукатиме її до розвитку. А що Ви скажете з цього приводу?

Тестові завдання

1. Автором Я-концепції є:

- а) А. Ейнштейн;
- б) К. Роджерс;
- в) Н. Копернік;
- г) К. Поппер;
- д) К. Юнг.

2. В основі життєдіяльності посередньої особистості лежить:

- а) інтерес;
- б) стимул;
- в) ідеал;
- г) вигода;
- д) жодна відповідь не є правильною.

3. Функції Я-концепції полягають у тому, щоб:

- а) знайти абсолютну істину;
- б) допомогти людині сформулювати адекватне уявлення про Інших;
- в) дати підстави для розуміння наукових істин;
- г) допомогти людині сформулювати адекватне уявлення про себе;
- д) всі відповіді правильні.

4. Що є метою формування особистісної Я-концепції?

- а) абсолютне знання;
- б) доведення абсурдності того чи іншого явища;
- в) постановка експерименту;
- г) вдосконалення людини й суспільства;
- д) всі відповіді правильні.

5. Залежна людина в основу свого існування покладає:

- а) вигоду;
- б) задоволення своїх безпосередніх потреб;
- в) істину;
- г) інтереси іншої людини;

д) наведені відповіді не вичерпують людської сутності.

6. У якому твердженні найбільш точно перелічені життєві цінності посередньої людини?

- а) прагнення до істини;
- б) прагнення до комфорту;
- в) прагнення до ідеалу;
- г) прагнення до любові;
- д) прагнення до вигоди й комфорту.

7. Спонуканням до життя в особистості є:

- а) віра у себе;
- б) абсолютна віра в людський розум;
- в) самостійність мислення й достовірна інформація;
- г) інтерес суспільства;
- д) опертя на достовірну інформацію і факти, користування переконливою інформацією.

8. Чи буде людина особистістю, якщо вона інколи порушує моральний закон?

- а) так, буде, якщо відсутні факти, що це підтверджують;
- б) так, якщо будуть свідки;
- в) так, якщо є факти, що це підтверджують;
- г) ні, не буде, бо порушення морального закону однозначно свідчить, що людина не є особистістю;
- д) ні, бо особистість і моральний закон – це різні речі.

9. Чи пов'язані професійні досягнення людини з її моральними якостями?

- а) ні, не пов'язані, бо професійні й моральні якості – це різні речі;
- б) ні, не пов'язані, бо моральні якості не впливають на професійну діяльність;
- в) так, пов'язані, бо моральні якості людини допомагають професійному зростанню;
- г) ні, моральним категоріям немає місця у професійній діяльності;

д) так, бо професійні якості формують моральні якості людини.

10. Для осмислення власної Я-концепції потрібні:

- а) система доказів, що ґрунтується на фактах;
- б) опертя на допомогу психіатра;
- в) об'єктивна критична оцінка своїх можливостей;
- г) відмовитися від релігійних переконань;
- д) досконала аргументація.

11. За яким життєвим принципом живе залежна людина?

- а) любові до ближнього;
- б) задоволення;
- в) реальності;
- г) обов'язку;
- д) творчої діяльності.

12. Принципом життя посередньої людини є:

- а) любов до ближнього;
- б) задоволення;
- в) орієнтація на реальність;
- г) обов'язок;
- д) творча діяльність.

13. Особистість своїм життєвим принципом вважає:

- а) любов до практичної діяльності;
- б) принцип задоволення;
- в) принцип реальності;
- г) принцип обов'язку;
- д) творчість.

Семінарське заняття №2

Критичне мислення в контексті філософських концепцій

План

1. Форми мислення в історії філософії.
2. Критичне мислення як мислення в системі філософських понять: сутність – явище, причина – наслідок, можливість – дійсність, конкретне – загальне, кількість – якість – міра, необхідність – випадковість, форма – зміст, моральне – аморальне.
3. Аксиоми і правила критичного мислення.

Мета та завдання теми: допомогти студенту сформувати інтелектуально-психологічну потребу до критичного мислення, що передбачає вирішення таких завдань: 1) проаналізувати власне мислення у контексті наявних у філософії форм мислення; 2) здійснити аналіз власного мислення у контексті здатності послуговуватися філософськими категоріями; 3) спонукати студента до оволодіння аксіомами й правилами критичного мислення.

Ключові терміни і поняття: мислення, логіка, теоретичне й емпіричне мислення, образне й інтуїтивне мислення, інструментальне мислення, критичне мислення, істина, хиба, знання, незнання, омана, обман, самообман, принцип неповноти знання.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Адо П. Що таке антична філософія? / Пер. з французької С. Л. Йосипенка. Київ: Новий Акрополь, 2014. 428 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика. *Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет:* в 2 т. / сост., общ. ред. А. В. Гулыга. Москва: Мысль, 1971. Т. 2. С. 7–212.
3. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму: Київ: ППС-2000, 2006. 282 с.
4. Декарт Р. Міркування про метод. *Психологія і суспільство.* 2015. №2. С. 37–46.

5. Еттінген Г. Перегляд позитивного мислення: на основі нової науки про мотивацію / Пер. з англ. Л. Герасимчука. Київ: Наш Формат, 2015. 208 с.
6. Жеребкін В. Є. Логіка. Підручник. 10-е вид., стер. Київ: Знання, 2008. 255 с.
7. Карамішева Н. В. Логіка. Пізнання. Евристика: Посібник для студентів та аспірантів. Львів: Астролябія, 2002. 356 с.
8. Мамардашвили М. Беседи о мышлении. СПб.: Азбука. Азбука-Аттикус, 2019. 480 с.
9. Санталайнен Т., Воутилайнен Э., Поренне П., Ниссинен Й. Управление по результатам: пер. с фин. / Общ. ред. и предисл. Я. А. Лейманна. Москва: Прогресс, 1988. 320 с.
10. Тягло О. В. Критичне мислення: [навч. посібник] Харків: Основи, 2008. 187 с.
11. Тягло А., Воропай Т. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. Харьков: 1999, 285 с.
12. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: сб.: пер. с нем. / под ред. А. Л. Доброхотова. Москва: Высш. шк., 1991. 192 с.

Додаткова:

1. Ведмедев М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення: монографія. Суми: Університетська книга, 2014. 216 с.
2. Іванова Н. В. Феноменологія мислення: гнозис, креатив, особистість. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2015. 364 с.
3. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва: REFL-book, 1994. 368 с.
4. Сабадуха В. О. Я-концепція філософа, або Протест проти постмодерної безвідповідальності філософії перед світом. *Практ. філософія*. 2010. № 1. С. 100–110.
5. Файербаден П. Избранные труды по методологии науки. Москва: Прогресс, 1986. 542 с.
6. Шварц Д. Искусство мыслить масштабно / Пер. с англ. Минск: Попурри, 2007. 304 с.
7. Швейцер А. Культура и этика. Философия культуры. Ч. 2. *Благоговение перед жизнью*: пер. с нем. / сост. и послесл. А. А. Гусейнова; общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. Москва: Прогресс, 1992. С. 83–237.

Теми доповідей та рефератів

1. Розум і здоровий глузд: зміст, роль і значення в пізнавальній та практичній діяльності.
2. Діалектична логіка: зміст та її роль у пізнавальній діяльності.
3. Критичне мислення: причини виникнення, зміст і функції.
4. Критерії критичного мислення.
5. Критичне мислення як підґрунтя розв'язання життєвих, громадсько-політичних, професійних і наукових проблем.
6. Проблема істини та хиби у філософії і науці.
7. Зв'язок знання і незнання.
8. Аксиоми критичного мислення.
9. Відмінності критичного мислення від інших форм мислення.
10. Правила критичного мислення.
11. Критичне мислення й чесність.
12. Принцип неповноти знання.
13. Загальні й конкретні істини в процесі пізнавальної діяльності.
14. Теоретичне і емпіричне мислення.
15. Інструментальне мислення: зміст і межі застосування.

Питання для перевірки рівня розвитку мислення

Перший рівень:

1. Проаналізуйте соціально-політичні причини виникнення критичного мислення.
2. У чому полягає призначення формальної логіки?
3. Сформулюйте принципи відмінності діалектичної логіки від формальної.
4. Розкрийте зміст емпіричного пізнання й мислення.
5. На чому ґрунтується теоретичне мислення?
6. У чому полягають принципові відмінності художнього (образного) мислення від теоретичного?
7. У чому полягає зміст індуктивного мислення?
8. Проаналізуйте зміст дедуктивного мислення.
9. Сформулюйте основні положення калькуляційного мислення.

10. У чому полягає призначення критичного мислення?
11. Які філософські концепції в історії філософії можна вважати витоками критичного мислення?
12. Сформулюйте основні положення філософії скептицизму.
13. Чи можна на основі почуттів пізнати сутність?
14. Сформулюйте зміст поняття «аксіома».
15. Чи здатна залежна людина засвоїти діалектичну логіку?

Другий рівень:

1. Сформулюйте критерії, що відрізняють людину, яка володіє критичним мисленням, від людини, яка не володіє ним.
2. У чому полягає необхідність оволодіння критичним мисленням в умовах інформаційного суспільства і гібридного світо(без)порядку?
3. Проаналізуйте принципові відмінності теоретичного мислення від емпіричного.
4. У чому полягають принципові відмінності між розумом і здоровим глуздом?
5. Чи можливо оволодіти критичним мисленням, спираючись на емпіричне мислення?
6. Як Ви розумієте об'єктивність істини?
7. Якщо два судження опонента суперечать одне одному, то про що це свідчить?
8. Проаналізуйте причини виникнення вчення софістів та сформулюйте його зміст.
9. Сформулюйте основні положення вчення агностиків.
10. Сучасна людина, як правило, прагне вигоди і претендує на момент істини. Чи існує для такої людини об'єктивна істина?
11. Істина об'єктивна, а не суб'єктивна. Як розуміти цю думку?
12. Доведіть недостатність емпіричного мислення для отримання об'єктивного знання.
13. У чому полягає зміст діалектичного методу сходження від абстрактного до конкретного?

14. Охарактеризуйте зміст діалектичної логіки і обґрунтуйте необхідність її засвоєння для оволодіння критичним мисленням.

Третій рівень:

1. Як Ви розумієте тотожність мислення й буття?
2. Чому більшість людей не володіють критичним мисленням?
3. Які психологічні, моральні й інтелектуальні вимоги висуває критичне мислення до людини?
4. Що є метою критичного мислення в умовах глобалізованого світу?
5. Чи повинна людина критикувати свої погляди?
6. Проаналізуйте зв'язок між сутністю і явищем.
7. Г. Гегель у XIX ст. сформулював закон єдності і боротьби протилежностей: всі явища внутрішньо суперечливі і перебувають у боротьбі та постійному розвитку. Чи відповідає цей закон сучасним уявленням?
8. Проаналізуйте взаємозв'язок понять «кількість», «якість», «міра» за допомогою закону переходу кількісних змін у якісні.
9. Проаналізуйте дієвість закону заперечення заперечення, спираючись на соціально-психологічні приклади життя людини.
10. У чому полягає обмеженість сучасних філософських поглядів на проблему істини?
11. Проаналізуйте зв'язок між поняттями «форма» і «зміст».
12. Встановіть зв'язок між поняттями «конкретне» і «загальне».
13. Проаналізуйте зміст понять «можливість» і «дійсність» на основі прикладів із людського життя.
14. У чому полягає зміст мислення, що осмисляє?

Задачі:

1. А. Швейцер сформулював максиму: людина має благоговіти перед життям. Як розуміти це твердження? Чому ця максима не стала реальністю?

2. Висловіть свою думку щодо висновку давньогрецького філософа Плотіна: «Єдиний Бог усередині нас».

3. Аристотель пов'язував сутність речей із причинами. Чи доречний такий зв'язок?

4. З позиції критичного мислення проаналізуйте думку, що екологічна криза пов'язана з людськими якостями.

5. На яких підставах Г. Маркузе назвав свідомість одномірної людини (сучасного раба) «щаслива свідомість»? Чи погоджуєтесь Ви з цією думкою?

6. Французький філософ Р. Декарт стверджував: «Мислю, отже існую». У чому полягає актуальність цієї думки?

7. Лютеранський теолог Р. Бульман ще на початку ХХ ст. дорікав філософам, що вони не дали відповіді на питання, яке буття є благом. Яку відповідь запропонували б Ви?

8. Християнство поставило перед людиною проблему духовного вдосконалення. Чи актуальна ця проблема сьогодні?

9. Х. Ортега-і-Гассет щодо людської сутності сформулював таку думку: «І немає сумніву, що найрадикальніший поділ, який можна провести в людстві, – це поділ на два типи: ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе все нові труднощі та обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають...». Ви приєднуєтесь до думки філософа чи будете заперечувати?

10. Римський філософ-стоїк Сенека надзвичайно вимогливий до людини. «Мусиш полишити або те життя, яким живеш нині, або життя взагалі». Ви будете заперечувати чи погодитесь з філософом?

11. Французький філософ Ж. Бодріяр, аналізуючи внутрішній світ людини споживацького суспільства, дійшов висновку: «Маса не потребує істини <...>. Для неї це порожній звук...». Якими фактами і аргументами послуговувався філософ, що дійшов такого висновку?

12. М. Бердяєв стверджував, що страждання у світі триватимуть доти, поки не буде досягнуто всезагального про-

світлення та преображення людства. На Ваш погляд, це наївна думка чи передбачення пророка?

13. Видатний німецький філософ М. Гайдеггер у сер. ХХ ст. стверджував, що сучасна людина ще не навчилася мислити, оскільки «до сьогодні століттями надто багато діяла й надто мало мислила». На Ваш погляд, філософ помилився, чи ні?

14. Ідеолог українського націоналізму Я. Стецько вважав: «Праця є мірилом суспільної й моральної вартості людини». Проаналізуйте цю думку з позиції зовнішньої й внутрішньої діяльності.

15. Український філософ В. Іванов висунув тезу: людина має проходити перевірку на «особистісну спроможність». Чи є альтернатива цій максимі?

Тестові завдання

1. Автором ідеї критичного мислення є:

- а) І. Ньютон, А. Ейнштейн;
- б) К. Маркс, Ф. Енгельс;
- в) Н. Копернік, А. Ейнштейн;
- г) У. Джемс, Дж. Д'юї, К. Поппер;
- д) М. Гайдеггер.

2. У якому пункті найбільш повно перелічені критерії критичного мислення:

- а) звернення до стандартів, законів, інструкцій, фактів та здорового глузду;
- б) звернення до наукових авторитетів;
- в) звернення до стандартів, законів, фактів, експериментів;
- г) звернення до здорового глузду;
- д) звернення до законів формальної логіки.

3. Функції критичного мислення полягають у тому, щоб:

- а) знайти абсолютну істину;
- б) довести абсолютну хибність розуму;

- в) надати підстави для порівняння і суджень;
- г) надати підстави для порівняння і обґрунтованих суджень;
- д) всі відповіді правильні.

4. Метою критичного мислення є:

- а) абсолютне знання;
- б) доведення достовірності наукових законів;
- в) постановка експерименту;
- г) істина, справедливість, добро;
- д) усі відповіді правильні.

5. Принцип пробабілізму стверджує, що:

- а) вчений має прагнути абсолютного знання;
- б) істина відсутня;
- в) істина носить суб'єктивний характер;
- г) будь-яке знання не може абсолютно вичерпати істину;
- д) людина схильна до самообману.

6. У якому твердженні найбільш точно перелічені аксіоми критичного мислення:

а) істина об'єктивна, а не суб'єктивна; якщо два судження суперечать одне одному, то одне з них хибне; людський розум може помилятися; ідеї мають причини і наслідки;

б) істина завжди має абсолютний характер; якщо два судження суперечать одне одному, то одне з них хибне; людський розум може помилятися; ідеї мають причини і наслідки;

в) якщо два судження суперечать одне одному, то одне з них хибне; людський розум може помилятися; ідеї мають причини і наслідки;

г) істина об'єктивна і суб'єктивна; якщо два судження суперечать одне одному, то одне з них хибне; людський розум може помилятися; ідеї не мають причин і наслідків;

д) критичне мислення не має аксіом.

7. До основ критичного мислення можна віднести:

- а) опертя на чуттєвий досвід;
- б) абсолютна віра в людський розум;

- в) самостійність мислення й достовірна інформація;
- г) переконливу аргументацію;
- д) опертя на закони, факти та достовірну інформацію.

8. Чи буде явище істинним, якщо відсутні факти, що його заперечують?

- а) так, якщо відсутні факти, що його заперечують;
- б) так, якщо є вчені, які підтримують цю істину;
- в) так, якщо є факти, що його підтверджують;
- г) так, якщо відсутні факти, що його заперечують, та існують факти, які його підтверджують;
- д) так, якщо вчений вірить у ці факти.

9. Чи пов'язані чесність і критичність мислення у науковому пізнанні?

- а) ні, не пов'язані, бо чесність – це категорія моральна, а критичне мислення пов'язане з істиною;
- б) ні, не пов'язані, наукове пізнання несумісне з чесністю;
- в) так, пов'язані, бо чесність у науковому експерименті вимагає відмовлятися від попередніх гіпотез;
- г) ні, не пов'язані, бо моральним категоріям немає місця в науковому пізнанні;
- д) так, пов'язані, бо чесність і критичне мислення є основою аргументації.

10. Для логічного доведення у процесі критичного мислення достатньо:

- а) системи доказів, що ґрунтуються на фактах;
- б) опертя на наукові принципи й доведені теорії;
- в) логічно побудованої системи доказів;
- г) системи доказів, що ґрунтуються на фактах, оперті на наукові теорії та досконалу аргументацію;
- д) досконалої аргументації.

Семінарське заняття №3

Теоретична та практична значущість теорії ступенів духовного розвитку людини для її соціального й професійного становлення

План

1. Теорія ступенів духовного розвитку людини: зміст, її теоретична та практична значущість.
2. Структура здібностей людини та рівні розвитку її складових.
3. Потенційний та актуальний підхід до аналізу людських здібностей.
4. Вплив ступеня духовного розвитку людини на якість професійної та інтелектуальної діяльності.

Мета та завдання теми: спонукати студента до духовного вдосконалення, що передбачає виконання таких завдань: 1) довести, що теорія ступенів духовного розвитку відображає людську сутність, а тому може бути теоретичною основою вдосконалення; 2) спонукати студента до критичного аналізу структури своїх здібностей і спонукати до діяльності; 3) довести, що ступінь духовного розвитку впливає на якість професійної та інтелектуальної діяльності.

Ключові слова і поняття: ступені духовного розвитку людини, залежна людина, посередня людина, особистість, геній, професійна складова здібностей, інтелектуальна складова.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Аристотель. Никомахова етика. *Аристотель. Сочинения*: в 4 т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. С. 53–293.
2. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / пер. з фр. В. Підмогильний. Київ: Основи, 1994. 416 с.
3. Горбань Р. А. Шляхи розвитку персоналістичної думки в країнах євroatлантичного регіону. Польська версія: Чеслав Бартнік: монографія. Київ: Білий Тигр, 2019. 570 с.

4. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.
5. Донцов Д. Дух нашої давнини. *Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини*. Київ: МАУП, 2005. С. 137–559.
6. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім., приміт. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.
7. Конфуцій. Лунь юй. *Древнекитайская философия*. Собрание текстов в двух томах. Т. 1. Москва: Мысль, 1972. С.139–174.
8. Липинський В. Хам і Яфет. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 63–76.
9. Маланюк Є. Ієрархія. *Український націоналізм: антологія* / упоряд. В. Рог. 2-е вид. Київ: Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. Т. 2. С. 69–80.
10. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас. *Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори* / пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенка. Київ: Основи, 1994. С. 15–139.
11. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ: Основи, 2005. 355 с.
12. Сабадуха В. О. Гречаний Олександр Феногенович: людина, яка була тотожна сутності. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти*: Монографія: Кн. 5. Івано-Франківськ, 2022. С. 141–161.
13. Сабадуха В. О. Гріхи посередньої людини, або Філософський аналіз причин людської деструктивності. *Практ. філософія*. 2011. № 1. С. 31–41.
14. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
15. Сковорода Г. С. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті: товариська розмова про душевний мир. *Сковорода Г. С. Твори*: у 2 т. Київ: Обереги, 2005. Т. 1. С. 325–358.
16. Табачковський В. Г. Стань тим, чим ти є. *Х. Ортега-і-Гассет. Вибрані твори*. Київ: Основи, 1994. С. 4–14.
17. Шелер М. Сутність моральної особистості. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*: хрестоматія: навч. посіб. / упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ: Ваклер, 1996. С. 10–30.
18. Gorban R. A. Truth, Good and Beauty: Categories of Mykola Berdyaev's Eschatological Metaphysics, as an Alternative to the Value Chaos of Contemporaneity. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*. Vol. 11 (2). Jun, 2021. P. 713–733. DOI:

Додаткова

1. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей: [Учебн. пособие для студ. Высш. учеб. заведений] Москва: Академия, 2002. 320 с.
2. Липовецький Ж. Триумф нарциса. *Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки* / пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Основи, 1998. С. 210–212.
3. Мулярчук С. Філософія і педагогіка покликання: монографія. Київ: Дух і літера, 2019. 344 с.
4. Санталайнен Т., Воутилайнен Э., Поренне П., Ниссинен Й. Управление по результатам: пер. с фин. / общ. ред. и предисл. Я. А. Лейманна. Москва: Прогресс, 1988. 320 с.
5. Тиллих П. Мужество быть / Пер. с англ. О. Седаковой. Киев: Дух і літера, 2013, 200 с.
6. Фромм Э. Человек для себя. Минск: Коллегиум, 1992. 253 с.
7. Фихте И. Г. Несколько лекций о назначении ученого. *Фихте И. Г. Сочинения*: в 2 т. / сост. и примеч. В. Волжского. Санкт-Петербург: Мифрил, 1993. Т. 2. С. 7–64.
8. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2018. 416 с.
9. Хоффер Э. Человек убежденный: Личность, власть и массовые движения. Москва: Альпина Паблишер, 2017. 200 с.
10. Шеллинг Ф. В. Й. Система трансцендентального идеализма. *Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения*: в 2 т.: пер. с нем. Москва: Мысль, 1987. Т. 1. С. 227–489.

Теми доповідей та рефератів

1. Метафізична теорія особистості: зміст, функції та її значення у духовному становленні людини.
2. Концепт «кожна людина – особистість» та його вплив на буття людини та суспільства.
3. Світоглядний закон «Особистість – первоначало українського буття» як метафізична основа життєдіяльності людини в сучасних умовах.

4. Принцип доповнюваності та його роль у поєднанні концепту «кожна людина – особистість» і закону «Особистість – первоначало українського буття».

5. Роль і значення здібностей у професійній діяльності спеціаліста.

6. Професійна та інтелектуальна складова діяльнісної здібності.

7. Системоутворювальна роль спонукань у професійному та інтелектуальному розвитку спеціаліста.

8. Роль і значення компонентів вмінь і навичок у професійній діяльності спеціаліста.

9. Знання та їх роль у професійній діяльності спеціаліста.

10. Роль мислення у професійній діяльності спеціаліста.

11. Професійний та інтелектуальний потенціал залежної людини.

12. Професійний та інтелектуальний потенціал посередньої людини.

13. Особистість: її професійний та інтелектуальний потенціал.

14. Професійний та інтелектуальний потенціал генія.

15. Вплив ступеня духовного розвитку людини на ефективність професійної діяльності.

Питання для перевірки рівня розвитку мислення

Перший рівень:

1. Сформулюйте зміст поняття «особистість» у християнській філософії.

2. У чому полягають недоліки поглядів Локка і Гельвеція на проблему особистості?

3. Які два типи людини виокремлює Фіхте у своїй філософії?

4. Які типи людини аналізує Шеллінг у своїй філософії?

5. Сформулюйте ставлення Гегеля до людини, яка орієнтується на тілесні потреби.

6. Проаналізуйте основні ознаки людини маси у філософії Х. Ортеги-і-Гассета.

7. Які типи людини виокремлює Е. Фромм у своїй філософії?

8. Сформулюйте погляди І. Вишенського на людину.
9. Які типи людини виокремлює Г. Сковорода у своїй філософії?
10. Розкрийте зміст поняття «споріднена праця» Г. Сковороди.
11. Проаналізуйте структуру професійної складової здібностей.
12. Здійсніть аналіз структури та змісту інтелектуальної складової здібностей.
13. Як Ви розумієте зміст концепту «кожна людина – особистість» і в чому полягає його привабливість?
14. Охарактеризуйте здібності залежної людини.
15. Проаналізуйте професійні та інтелектуальні можливості посередньої людини.
16. Розкрийте зміст поняття «особистість».
17. Охарактеризуйте рівні розвитку компоненти спонукань.
18. Опишіть рівні розвитку компоненти вмінь і навичок.
19. Здійсніть аналіз рівня розвитку компоненти знань.
20. Проаналізуйте рівні розвитку компоненти мислення.

Другий рівень:

1. У чому полягає фундаментальна помилка філософів епохи Просвітництва щодо розуміння людської сутності?
2. На основі яких критеріїв М. Шелер тлумачив поняття «особа» і «особистість»?
3. На основі яких критеріїв Х. Ортега-і-Гассет відокремлював особистість від людини маси?
4. У чому полягають особливості світосприйняття людини плідної і неплодної орієнтації (за Е. Фроммом)?
5. За якою ознакою класифікує людей і які типи людини виокремлює Д. Донцов? Висловіть своє ставлення до цього критерію?
6. У якому ланцюгу понять Гегель висловив магістральний напрям розвитку людини?
7. Чим відрізняються філософський і християнський підходи до розуміння людини?

8. Проаналізуйте спонукання до діяльності залежної й посередньої людини, особистості й генія.

9. Проаналізуйте можливості до критичного мислення залежної, посередньої людини, особистості й генія.

10. Проаналізуйте професійні та інтелектуальні можливості залежної людини.

11. Проаналізуйте професійну та інтелектуальну компоненти здібностей посередньої людини.

12. Проаналізуйте професійні та інтелектуальні можливості особистості.

13. Здійсніть порівняльний аналіз професійних можливостей посередньої людини й особистості.

14. Здійсніть порівняльний аналіз мисленнєвих можливостей особистості й посередньої людини.

15. У чому полягають принципові відмінності спонукань особистості від посередньої людини?

16. За яких умов посередня людина здатна піднятися на рівень особистості? Наведіть життєві, історичні, художні приклади.

Третій рівень:

1. Проаналізуйте, яка компонента Ваших здібностей є найбільш, а яка найменш розвинутою?

2. Який компонент здібностей має бути найбільш розвинутим у вчителя й викладача?

3. За яких умов особистість може деградувати на рівень посередньої людини? Наведіть приклади.

4. Окресліть зміст поняття «духовна революція». Чи здатні Ви на духовну революцію?

5. З якого моменту філософія втратила критичне мислення щодо людської сутності?

6. У чому полягає зміст «абсолютної помилки» за С. Кримським в умовах сучасної кризової ситуації в Україні?

7. Чому посередня людина не вірить у можливість власного вдосконалення?

8. Чи згодні Ви із твердженням, що у посередньої людини немає гідності?

9. Є дві системи цінностей. Перша – найвищою цінністю є індивідуальне життя. Друга – найвищою цінністю є світ. Висловіть свою думку з цього приводу.

10. За яких умов пересічна людина здатна піднятися до ступеня особистості?

11. Проаналізуйте людину з позиції понять «сутність» й «існування».

12. Чи можна зміст концепту «кожна людина – особистість» приймати за сутність?

13. За яких умов людина може бути сама для себе Істиною, яка сама себе знає, визначає і конститує дійсність?

14. Чи можна вживати поняття «істина» щодо людини?

15. У якому контексті можна стверджувати, що всі люди мають однакову цінність, а в якому треба визнати, що люди принципово відмінні?

Задачі:

1. Б. Паскаль щодо людської сутності сформулював таку думку: «Люди бувають тільки трьох родів: одні знайшли Бога і служать Йому, інші не знайшли Його і стараються Його відшукати, а треті живуть, не знайшовши Його й не шукаючи. Перші розумні та щасливі, останні нерозумні та нещасливі. А ті, хто посередині, нещасливі й розумні». Перекладіть цю думку на сучасну мову. Чи корелює ця думка з метафізичною теорією особистості?

2. В історії філософії сформувалися два підходи до проблеми, з чого починається формування особистості. Перший. І. Кант і М. Шелер вважали, що особистість починається з дотримання морального закону. Другий. Гегель доводив, що особистість починається з моменту, коли людина починає усвідомлювати значущість свого розуму. Ці погляди відмінні чи у них є спільне?

3. Від Г. Ляйбніца йде думка, що розум є джерелом сутності, а воля слугує початком існування. Прокоментуйте ці роздуми. Встановіть зв'язок між розумом і волею.

4. І. Кант писав: «Ідея особистості показує нам піднесений характер нашої природи <...>, дозволяє нам разом з тим помічати відсутність співмірності нашої поведінки з цією ідеєю

й тим самим руйнує самосвідомість». Прокоментуйте думку філософа на предмет її відповідності сучасним поглядам.

5. З приводу гасла «Ми всі рівні» Ф. Ніцше зауважив, що це «безглуздя більшості». Чи є сьогодні підстави для такого глузування?

6. Дискутували два студенти. Один відстоював положення «кожна людина – особистість», спираючись на принципи рівності. Інший доводив, що люди різняться за ступенем свого духовного розвитку і спирався на філософську традицію, згідно з якою від стародавньої китайської, грецької, римської, середньовічної філософії до німецької класичної філософії виокремлювали ступені духовного розвитку людини. На основі цього стверджував, що особистість – це певний ступінь духовного розвитку людини. Якої позиції дотримуетесь Ви? Чи можлива інтеграція цих поглядів?

7. Аналізуючи сучасний тип посередньої людини (homo faber), Г. Арендт зауважує, що вона опинилася в стані краху. Намагаючись з'ясувати його причини, дослідниця зазначає, що це сталося через неспроможність збагнути відмінність між корисністю та значущістю, а глибинною причиною є те, що нова людина керувалася установкою: життя є найвищою цінністю, тоді як найвищою цінністю є світ. Висловіть свою думку з цього приводу.

8. Сучасний французький філософ А. Бадью стверджує, що людина «виявилася найхитрішою серед усіх тварин, найтерплячішою і найупертішою у переслідуванні хижачьких бажань власної могутності». Висловіть свою думку з цього приводу.

9. Чеський філософ Я. Паточка заповідав людині: «Бути тим, ким ми не є, і не бути тим, ким ми є». Прокоментуйте зміст цієї настанови. Чому сучасна людина не хоче реалізувати цей заповіт?

10. Е. Фромм висловив думку: «Кожне суспільство визначає, які думки <...> можна допускати до рівня свідомості, а які – залишити незмінними». Які філософські думки панівний тип людини не допускає до суспільної свідомості?

11. Український філософ В. Табачковський, спостерігаючи за реальними процесами в Україні на початку незалежності,

зауважив: «Все дійсне нерозумне, все нерозумне дійсне». Ви погоджуєтеся з такими висновками чи будете заперечувати?

12. У В. Табачковського є вислів: «Стань тим, ким ти є». Чому людина не хоче жити відповідно до своєї сутності?

13. Два філософи сперечалися з приводу сутності сучасного життя. Один стверджував, що людина й суспільство перебувають на ступені знеособленого існування. Інший доводив, що людина – це свідомо істота, а суспільство через відповідні органи приймає розумні рішення. Сформулюйте свою думку з цього приводу.

14. Розмірковуючи над людською сутністю, Ж. Бодріяр дійшов до жахливого висновку, що людина відмовилася від своєї сутності й живе ілюзіями. Запропонуйте шляхи подолання ілюзій.

15. В. Сабадуха стверджує, що проблема хаосу стояла перед людством у всі часи. Які будуть Ваші пропозиції щодо подолання хаосу як у головах людей, так і в громадсько-політичному житті?

16. В. Сабадуха вважає: «Основним законом життя посередньої людини є перетворення буття на ніщо». Ви будете заперечувати чи знайдете докази правоти цієї думки?

Тестові завдання

1. Людська взаємодія складається із двох компонентів: предмет споживання і суспільні відносини. Якому компоненту віддає пріоритет комунікативна філософія?

- а) продуктам матеріальної діяльності;
- б) професійній складовій діяльній здібності;
- в) системі суспільних відносин;
- г) законодавчим органам;
- д) інтелектуальній складовій людських здібностей.

2. Професіонал, який спонукається мотивом вигоди в компоненті вмінь і навичок, здатний оволодіти:

- а) певною сумою знань;
- б) окремою технологією;
- в) низкою суміжних спеціальностей;

- г) створити ноу-хау;
- д) створити нову технологію на основі відомих технологічних принципів і наукових законів.

3. Спеціаліст, який спонукається інтересом у компоненті знань, здатний:

- а) оволодіти окремою операцією;
- б) пізнати теорію будь-якого процесу;
- в) оволодіти теорією будь-якого процесу в її відношенні до життєдіяльності людини;
- г) сформувати й засвоїти наукову картину світу;
- д) немає правильної відповіді.

4. Посередня людина до життєдіяльності спонукається:

- а) інтересами суспільства;
- б) мотивами власної та корпоративної вигоди;
- в) безпосередніми потребами;
- г) ідеалами добра, краси й справедливості;
- д) національним інтересом.

5. Професіонал, який спонукається стимулом у компоненті знань, здатний оволодіти:

- а) окремою інформацією;
- б) теорією будь-якого процесу;
- в) теорією будь-якого процесу в її відношенні до життєдіяльності людини;
- г) теорією процесу в контексті наукової картини світу;
- д) сумою суміжних технологій.

6. Особистість у житті та професійній діяльності спонукається:

- а) економічною вигодою;
- б) власною та корпоративною вигодою;
- в) інтересом суспільства;
- г) власними матеріальними потребами;
- д) всі відповіді правильні.

7. Мислення посередньої людини має:

- а) одновимірний характер;
- б) метафізичний характер;
- в) ідеалістичний характер;
- г) матеріалістичний характер;
- д) двовимірний характер.

8. Багатовимірним мисленням володіє:

- а) будь-яка пересічна людина;
- б) спеціаліст з вищою освітою;
- в) професіонал рівня магістр;
- г) людина, яка досягла ступеня особистості;
- д) людина, яка досягла ступеня генія.

9. Розвиток здібностей залежить від:

- а) знань, якими володіє людина;
- б) спонукань до життєдіяльності;
- в) вмінь і навичок, якими володіє людина;
- г) рівня розвитку мислення;
- д) немає правильної відповіді.

10. Мислення особистості має:

- а) одновимірний характер;
- б) метафізичний характер;
- в) ідеалістичний характер;
- г) тривимірний характер;
- д) двовимірний характер.

Семінарське заняття №4

Аналіз власних здібностей у контексті теорії ступенів духовного розвитку людини. Соціологія мислення

План

1. Спонування як конститутивний елемент теорії ступенів духовного розвитку людини.
2. Визначення ступеня інтелектуального й духовного розвитку людини.
3. Аналіз ступеня розвитку професійної та інтелектуальної складової здібностей.
4. Вплив соціальних аспектів життя людини на її мислення.

Мета та завдання теми: визначити ступінь інтелектуального й духовного розвитку та кожної компоненти діяльній здібності, що передбачає вирішення таких завдань: 1) аналіз спонувань та механізмів їх формування; 2) визначення ступеня інтелектуального та духовного розвитку на основі аналізу продуктів діяльності; 3) проаналізувати актуальний ступінь розвитку професійної та інтелектуальної складової здібностей; 4) виявити соціально-психологічні фактори, що впливають на формування мислення.

Ключові терміни і поняття: спонування, ступінь духовного розвитку, ступінь інтелектуального розвитку, компоненти здібностей, професійна складова здібностей, інтелектуальна складова здібностей.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Адорно Т. Проблемы философии морали / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва: Республика, 2000. 239 с.
2. Акофф Р. А. Рассогласование между системой образования и требованиями к успешному управлению. *Вестн. высш. шк.* 1990. № 2. С. 50–54.
3. Бердяев Н. А. Философия неравенства. *Философия свободы.* Москва: АСТ, 2007. С. 449–699.

4. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук. *Бэкон Ф. Сочинения* в 2 т. 2-е испр. и доп. Т.1. Москва: Мысль, 1977. 81–524.
5. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика. *Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет*: в 2 т. / сост., общ. ред. А. В. Гулыга. Москва: Мысль, 1971. Т. 2. С. 7–212.
6. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.
7. Лебон Г. Психология народов и масс. Санкт-Петербург: Макет, 1995. 316 с.
8. Мангайм К. Идеология та утопія: пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2008. 370 с.
9. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство / пер. О. Юдін. Київ: Ніка-Центр. 2010. 248 с.
10. Московичи С. Век толп. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. 480 с.
11. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
12. Фромм Э. Из плена иллюзий: Как я столкнулся с Марксом и Фрейдом. *Фромм Э. Душа человека*. Москва: Республика, 1992. С. 299–374.
13. Фромм Е. Мати чи бути?: пер. з англ. Київ: Укр. письм., 2010. 222 с.
14. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва: АСТ-ЛТД, 1998. 568 с.
15. Юнг К. Архетипи і колективне несвідоме / Пер. з нім. К. Котюк; наук. ред.. О. Фешовець. 2-ге вид. Львів: 2018. 608 с.

Додаткова:

1. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва: REFL-book, 1994. 368 с.
2. Московичи С. Машина, творящая богов. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. 560 с.
3. Рормозер Г. Кризис либерализма / пер., предисл. и ред. А. А. Френкин; РАН, Ин-т философии. Москва: 1996. 292 с.
4. Сабадуха В. О. Гречаний Олександр Феногенович: людина, яка була тождою сутності. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти*: Монографія: Кн. 5. Івано-Франківськ, 2022. С. 141–161.
5. Сабадуха В. О. Концепція чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини як методолого-теоретична основа сучасної філософ-

ської антропології. *Вісник Національного авіаційного університету*: зб. наук. пр. Сер.: Філософія. Культурологія. 2013. Вип. 1. С. 55–59.

6. Сабадуха В. О. Світоглядна боротьба навколо проблеми особистості в німецькій класичній філософії. *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія*. 2015. № 1. С. 48–52.

7. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2018. 416 с.

8. Хоффер Э. Человек убежденный: Личность, власть и массовые движения. Москва: Альпина Паблшер, 2017. 200 с.

Теми доповідей та рефератів

1. Порівняльний аналіз демократичної та метафізичної теорії особистості.

2. Метафізична теорія особистості та її роль у професійному та духовному становленні людини.

3. Роль принципу доповнюваності у формуванні метафізичної теорії особистості.

4. Професійна та інтелектуальна складові діяльнійності здібності інженера та науковця.

5. Структура і зміст професійного компонента діяльнійності здібності інженера.

6. Інтелектуальна складова діяльнійності здібності: структура і зміст.

7. Роль спонукань до діяльнійності в процесі розвитку здібностей.

8. Духовна революція у житті людини: зміст, причини, наслідки.

9. Колективне несвідоме: зміст і його роль у життєдіяльнійності людини.

10. Вплив соціальних умов буття людини на її мислення.

11. Вплив колективного несвідомого на мислення людини.

Питання для перевірки на рівень розвитку мислення

Перший рівень:

1. Проаналізуйте зміст поняття «несвідоме».

2. Здійсніть аналіз змісту поняття «колективне несвідоме».
3. Як Ви розумієте онтологічні умови буття людини?
4. У чому полягає зло надмірної кількості інформації у суспільстві?
5. Як здійснюється вплив соціуму на свідомість людини?
6. У чому полягає зміст поглядів К. Мангайма на мислення людини?
7. Розкрийте зміст поняття «соціологія мислення».
8. Проаналізуйте зміст поняття «інтенція свідомості».
9. Розкрийте зміст поняття «життєсвіт».
10. Як Ви розумієте поняття «комунікативний розум»?
11. Проаналізуйте життєсвіт залежної людини та встановіть, за якими принципами відбувається її життєдіяльність.
12. Сформулюйте зміст понять «деперсоналізація» та «екзистенційний вакуум».
13. Сформулюйте ознаки знеособленого суспільства.
14. Який зміст поняття Е. Фромма «екзистенційне володіння»?

Другий рівень:

1. Чому певна частина людей не здатна до критичного сприйняття інформації?
2. Проаналізуйте причини схильності людини до простих рішень.
3. Які можуть бути шляхи доведення істини в суспільстві?
4. Як розуміти твердження, що структура буття зумовлює зміст мислення?
5. Здійсніть порівняльний аналіз життєсвіту посередньої та залежної людини.
6. Обґрунтуйте основне положення комунікативної філософії, що комунікація є засадничою умовою життєдіяльності людини й суспільства.
7. Що Ви можете сказати про взаємозв'язок волі й здорового глузду у залежної й посередньої людини?
8. Проаналізуйте інтенції свідомості посередньої людини.

9. Чому людина, як правило, мислить з позиції цієї соціальної спільноти, до якої вона належить? Наведіть приклади з історії, літератури, які є винятком із цієї закономірності.

10. За яких умов відбувається викривлення соціальної реальності?

11. Е. Фромм виокремлював два принципи, за якими живе людина: *мати й бути*. За якими принципами живе сьогодні більшість людей

Третій рівень:

1. Проаналізуйте вплив «колективного несвідомого» на мислення й поведінку людини.

2. Порівняйте здатність протистояти колективному несвідомому та політичним маніпуляціям людини різного ступеня духовного розвитку.

3. Що є соціальним підґрунтям існування фейків у суспільстві?

4. Розкрийте зміст фундаментальної дихотомії людського буття: знеособлене – особистісне.

5. У чому полягає зло маніпуляцій свідомістю людини й суспільства з боку політичних партій і держави?

6. Запропонуйте можливі механізми ошляхетнення свідомості народних мас.

7. Проаналізуйте життєсвіт особистості й генія та встановіть принципи, за якими відбувається їхня життєдіяльність.

8. Людська взаємодія складається із двох компонентів: предмет споживання і людські відносини. Якому компоненту віддає пріоритет марксистська та комунікативна філософія?

9. Чому сучасне суспільство свідомо обирає методи й засоби діяльності, а вибір цілей відбувається хаотично?

10. Чим відрізняється життєсвіт особистості від життєсвіту залежної й посередньої людини?

11. Що Ви можете сказати про взаємозв'язок волі й розуму в особистості?

12. Проаналізуйте інтенції свідомості особистості й генія.

13. Чому особистості й генії поривають із несвідомим прагненням бути такими, як усі?

14. Чи може людина у знеособленому суспільстві уникнути «загравання» з цим суспільством?

15. В умовах постмодерного світоглядного й морального плюралізму фейки проникли в усі сфери життя. У чому, на Ваш погляд, полягають причини панування фейків?

Задачі:

1. Німецький соціолог К. Мангайм стверджував, що все гуманітарне знання має соціально-детермінований характер. Що скажете Ви з цього приводу?

2. Щодо співвідношення свідомого й несвідомого в життєдіяльності людини французький соціальний психолог Г. Лебон зауважив: «Свідоме життя розуму становить лише дуже малу частину порівняно з його несвідомим життям». Філософ помилявся чи в його роздумах є сенс?

3. Е. Фромм вважав, що розвиток сучасного суспільства відбувається у межах дихотомії: *бути і мати*. Змістовно заперечте чи найдіть аргументи на користь цього твердження.

4. М. Бердяєв вважав, що в суспільстві завжди відбувається боротьба хаотичного начала з ієрархічним, а саме: боротьба титанів з богами, діонісійського начала з аполонічним. Здійсніть обґрунтування цієї думки відповідно до сучасних умов.

5. К. Мангайм вважав, що велика кількість визначень одного й того ж поняття спричиняє розпад будь-якої системи смислів. Що скажете Ви з цього приводу?

6. М. Бердяєв попереджав: «Масами можна керувати через символіку, що надихає. Але вона може бути більш глибокою та пов'язаною онтологічними реальностями, а може бути безсоромною демагогією. <...> Життя має можна організовувати й спрямовувати лише релігійно». Проаналізуйте думку філософа.

7. М. Бердяєв накреслив таку стратегію ошляхетнення свідомості народних мас: «Пріоритет має належати духовному началу, потім настає черга економіки як реального підґрунтя життя, а лише потім політика, що слугує економіці». Чи погоджуєтесь Ви з такою стратегією, чи цей підхід застарів?

8. Ф. Енгельс відстоював думку, що в хижках думають інакше, ніж у палацах. Поясніть філософський зміст цієї думки з позиції соціології мислення.

9. Французький соціальний психолог С. Московічі стверджував, що брехливі й поверхові ідеї легко стають надбанням повсякденної свідомості. Ці висновки залишаються актуальними чи застаріли?

10. Аналізуючи спонукання людини до життєдіяльності в ракурсі суспільного розвитку, Т. Адорно дійшов висновку: «Суспільства не підпорядковуються законам розуму». Виходить, що до суспільства не можна використовувати поняття розуму. Проаналізуйте думку філософа.

11. Німецький філософ Г. Рормозер характерні ознаки сучасного суспільства сформулював у такому твердженні: суспільство раціональне лише в окремих його частинах, загалом воно є ірраціональним. Чи не здається Вам, що філософ грубо помилився?

12. У французького фізика й філософа Б. Паскаля є такі роздуми: поки Христос страждає, не можна спати. Чи є у цих роздумах філософський смисл?

13. М. Горькаймер заперечував принцип демократії: «Пересічна людина часто добачає в принципі більшості не тільки ерзац об'єктивного розуму, а навіть поступ щодо нього <...>. Для громадськості рішення більшості, здається, цінніші, ніж інституції так званого вищого розуму». Чи доречна ця критика сьогодні?

14. Стародавня та середньовічна філософія стверджувала, що для духовного вдосконалення людина має відмовитися від тілесних задовольень. Усупереч цим твердженням Е. Муньє доводив: «Проблема полягає не в тому, щоб відмовитися від чуттєвого життя <...>, а в тому, щоб перетворити саме життя». До якої позиції Ви приєднуєтесь? У чому полягає складність розв'язання проблеми вдосконалення людини?

15. Розвиток людського суспільства Е. Муньє розглядав як результат боротьби двох протилежних тенденцій: персоналістичної і деперсоналістичної. Деперсоналістична тенденція спрямована проти самого життя, тобто має некрофільський характер. За висновками філософа, будь-яка деперсоналістична

тенденція є реальною загрозою існуванню світу. Усі досягнення людства філософ пов'язав із діяльністю особистостей. Чи погоджуєтесь Ви з такими категоричними висновками?

16. Ф. Ніцше один із людських типів охарактеризував так: «Найогиднішу тварюку, що траплялася мені серед людей, я назвав паразитом. Вона прагнула не любити, та все ж із любові жити». Якого типу людини стосується ця характеристика?

17. Ідеолог українського націоналізму Я. Стецько зафіксував таку закономірність між якостями еліти і рівнем розвитку народних мас. «Коли ж еліта – тобто найкращі з усіх соціальних шарів народу – характером слабе, коли вона невихована, сама не виховується і народу свого не виховує, приходять за непад нації, залежність від інших націй, що мають здорову еліту». Чи існує такий зв'язок у сучасній Україні, чи він застарів?

18. Я. Стецько, аналізуючи причини соціальної нерівності й експлуатації, дійшов висновку, що основною першопричиною експлуатації, отже, причиною зла, є не приватна власність а відчуження людини від сфери управління. Ви погоджуєтесь з думкою ідеолога українського націоналізму чи ні?

Тестові завдання

1. Потреба у розвиткові здібностей з'являється тоді, коли:

- а) професіонал досягає певного рівня розвитку;
- б) з'являються можливості для споглядання за дійсністю;
- в) людина сягає певного ступеня розвитку;
- г) виникають проблеми, які відомими засобами не розв'язуються;
- д) відбувається перехід з підліткового віку в юнацький.

2. Людина, яка пристосовує своє мислення до реальності з позиції метафізичної теорії особистості, – це:

- а) особистість;
- б) розумна людина;
- в) творча людина;
- г) посередня (репродуктивна) особистість;
- д) аморальна людина.

3. Поняття «колективне несвідоме» у психологію ввів:

- а) З. Фройд;
- б) К. Маркс;
- в) В. Ленін;
- г) К. Юнг;
- д) Г. Лебон.

4. У якому твердженні найбільш повно відображено зміст поняття «колективне несвідоме»:

- а) емоції, почуття й думки великої групи людей;
- б) народні традиції;
- в) нав'язні думки й народні традиції;
- г) політичні установки людей;
- д) емоції, почуття й думки, які притаманні еліті.

5. Світ складний, брудний, але я здатний зробити його більш справедливим. Так мислить:

- а) наївна людина;
- б) особистість;
- в) будь-яка психічно здорова людина;
- г) людина, яка не має критичного мислення;
- д) людина, яка не знає життя.

6. Зміст поняття «мати» у Е. Фромма охоплює:

- а) речі;
- б) речі і власність;
- в) речі, власність і посади;
- г) посади;
- д) все, що стосується матеріальних і соціальних засад життя людини.

7. Зміст поняття «бути» у Е. Фромма означає:

- а) бути при владі;
- б) бути справжнім;
- в) бути здатним до критичного мислення;
- г) бути коханим;
- д) бути як усі.

8. Поняття «екзистенційне володіння» означає:

- а) задоволення від життя;
- б) необхідний мінімум матеріальних благ і здоров'я;
- в) комфорт;
- г) любов до життя;
- д) правильна відповідь відсутня.

9. Атрибутами суспільства споживання Е. Фромм вважав:

- а) приватну власність;
- б) приватну власність і прибуток;
- в) процес споживання;
- г) приватну власність, прибуток і владу;
- д) правильна відповідь відсутня.

10. З позиції теорії ступенів духовного розвитку дайте відповідь на запитання: суб'єкт діяльності здатний конструктивно впливати на дійсність за умов, якщо він:

- а) має вищу освіту;
- б) має відповідну керівну посаду і владу;
- в) має відповідні керівні здібності;
- г) досяг ступеня особистості;
- д) має відповідний рівень розвитку вмінь, навичок, знань і мислення.

Семінарське заняття №5

Рефлексія як вища форма критичного мислення

План

1. Рефлексія як мислення про мислення.
2. Види рефлексії та рефлексивні можливості людини різного ступеня духовного розвитку.
3. Моделі рефлексивної діяльності.
4. Аргументація та її роль у формуванні й функціонуванні критичного мислення

Мета та завдання теми: спонукати людину до формування рефлексивного мислення, що передбачає виконання таких завдань: 1) допомогти проаналізувати власне мислення на наявність рефлексії; 2) з'ясувати власні рефлексивні можливості в контексті рефлексивних можливостей людини різного ступеня духовного розвитку; 3) допомогти проаналізувати різні моделі взаємодії мислення й реальності; 4) спонукати студента вдосконалювати власну аргументацію.

Ключові терміни і поняття: рефлексія, самовизначення, продуктивна рефлексія, репродуктивна рефлексія, ретро-інтро-проспективна рефлексія, модель рефлексивної діяльності, аргументація.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Акофф Р. А. Рассогласование между системой образования и требованиями к успешному управлению. *Вестн. высш. шк.* 1990. № 2. С. 50–54.
2. Бугерко Я. М. Рефлексія – засаднича умова самобуття людини як носія духовності. *Методологія і психологія гуманітарного пізнання*. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. С. 753–802.
3. Гартман Н. Этика / пер. с нем. А. Б. Глаголева; под ред. Ю. С. Медведева и Д. В. Складнева. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2002. 707 с.
4. Гегель Г. В. Ф. *Философская пропедевтика*. *Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2 т.* / сост., общ. ред. А. В. Гулыга. Москва: Мысль, 1971. Т. 2. С. 7–212.

5. Гречаний О., Сабадуха В. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним. Луганськ – Тернопіль – Івано-Франківськ: СНУ ім. Дала, 2015. 211с.
6. Заїка Є., Зімовін О. Рефлексивність особистості. *Психологія і суспільство*. 2014. №2. С. 90–97.
7. Мамардашвілі М. Картезіанські роздуми. Київ: Стилос. 2000. 311 с.
8. Маркузе Г. Разум и революция: Гегель и становление социальной теории / пер. с англ. А. П. Шербелева. СПб.: Владимир Даль, 2000. 541 с.
9. Сабадуха В. О. Концепція чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини як методолого-теоретична основа сучасної філософської антропології. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія: Зб. наук. праць. Вип. 1(17). Київ: НАУ, 2013. С. 55–59.
10. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
11. Сорос Д. Советская система: к открытому обществу : пер. с англ. Москва: Политиздат, 1991. 222 с.
12. Фурман А. В. Методолог – професія майбутнього. *Психологія і суспільство*. 2016. №1. С. 16–43.
13. Фурман А. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. С.72–85.
14. Щедровицький Г. П. Рефлексія. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 37–45.

Додаткова:

1. Ведмедев М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення: монографія. Суми: Університетська книга, 2014. 216 с.
2. Еттінген Г. Перегляд позитивного мислення: на основі нової науки про мотивацію / Пер. з англ. Л. Герасимчука. Київ: Наш Формат, 2015. 208 с.
3. Лефевр В. От психофизики к моделированию души. *Вопр. филос.* 1990. №7. С. 25–31.
4. Санталайнен Т., Воутилайнен Э., Поренне П., Ниссинен Й. Управление по результатам: пер. с фин. / общ. ред. и предисл. Я. А. Лейманна. Москва: Прогресс, 1988. 320 с.
5. Тягло А. В., Воропай Т.С. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. Харків: Изд-во Ун-та внутрених дел, 1999. 284 с.

Теми доповідей та рефератів

1. Формування рефлексії у процесі навчальної діяльності.
2. Порівняльний аналіз як початок мислення.
3. Види рефлексії та її вплив на якість професійної діяльності.
4. Самовизначення як початок рефлексії.
5. Взаємна детермінація мислення й реальності.
6. Взаємовідносини між мисленням і реальністю у класичній філософії.
7. Внесок Дж. Сороса у розуміння взаємовідносин мислення й реальності.
8. Роль класичної культури у формуванні мислення.
9. Роль аргументації у формуванні й функціонуванні критичного мислення.
10. Когнітивна (репродуктивна) рефлексія.
11. Рефлексивні можливості залежної й посередньої людини.
12. Особистість та її рефлексивні можливості.
13. Рефлексивні можливості генія.
14. Інтуїція і рефлексія.
15. Філософські категорії (причина – наслідок, кількість – якість, дійсність – можливість, сутність – явище) як підґрунтя здійснення рефлексії.
16. Форсайтне передбачення як складова критичного мислення.

Питання для перевірки рівня розвитку мислення

Перший рівень:

1. Проаналізуйте зміст репродуктивної рефлексії.
2. Розкрийте зміст продуктивної рефлексії.
3. У чому полягає зміст когнітивної (репродуктивної) рефлексії?
4. Проаналізуйте функції ретроспективної рефлексії.
5. У чому полягає зміст інтроспективної рефлексії?
6. Проаналізуйте призначення проспективної рефлексії.
7. Які поняття можуть бути синонімами до поняття «рекурсивна петля»?

8. Охарактеризуйте відносини мислення залежної людини і соціальної реальності.

9. Охарактеризуйте можливості до рефлексії залежної людини.

10. Сформулюйте погляди класичної філософії на взаємодію мислення й реальності.

Другий рівень:

1. Як Ви розумієте твердження: «взаємна детермінація мислення й буття»?

2. За яких умов відбувається викривлення соціальної реальності?

3. Охарактеризуйте можливості до рефлексії залежної людини. Якого інтелектуального інструментарію потребує оволодіння репродуктивною рефлексією.

4. Якого інтелектуального інструментарію потребує оволодіння продуктивною рефлексією?

5. Яким інтелектуальним інструментарієм має володіти людина, щоб опанувати інтроспективною рефлексією?

6. Мислення якого типу людини ускладнює соціальну реальність і створює проблеми?

7. Що таке рекурсивні петлі і як вони впливають на сприйняття реальності та процес прийняття рішень?

8. Поясніть взаємовідносини мислення посередньої людини і соціальної реальності.

9. Здійсніть порівняльний аналіз продуктивної і репродуктивної рефлексії.

10. Проаналізуйте рефлексивні можливості залежної й посередньої людини.

11. Марксизм проголосив соціальну реальність об'єктивною. Як треба розуміти це твердження.

Третій рівень:

1. Охарактеризуйте взаємовідносини мислення особистості й соціальної реальності.

2. Проаналізуйте рефлексивні можливості особистості.

3. Охарактеризуйте взаємовідносини мислення генія і соціальної реальності.

4. Мислення спеціаліста якого ступеня розвитку здатне конституювати соціальну реальність? Якими якостями має володіти такий спеціаліст?

5. Чому більшість людей не визнають взаємної детермінації мислення й буття?

6. Якого інтелектуального інструментарію потребує оволодіння проспективною рефлексією?

7. У чому полягає зміст рефлексії участі?

8. Розкрийте зміст і роль принципу неперервності у формуванні критичного мислення.

9. Яку роль відіграє телеологічна детермінація у розвитку рефлексії?

10. Чому людство до цього часу не цінує геніїв?

11. Здійсніть порівняльний аналіз ретроспективної, інтроспективної та проспективної рефлексії.

12. В основі діалектичної логіки лежить принцип тотожності мислення й буття. Прикладом цього принципу є особистість, яка постає єдністю мислення й буття. Доведіть, що це дійсно так, або заперечте.

Задачі

1. Н. Гартман писав: «Цільовий зв'язок детермінує інакше, ніж причинно-наслідковий; він заздалегідь установлює цілі, тобто результати всіх процесів». Прокоментуйте зміст цієї думки.

2. К. Юнг стверджував, що один відкриває дорогу іншим. Що Ви скажете з цього приводу?

3. Французький психолог Г. Жолі ще у кінці XIX ст. доводив, що людству не вистачає геніїв. Ви погодитесь чи будете заперечувати це твердження?

4. Чому особистості й генії поривають із несвідомим прагненням бути такими як усі?

5. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет стверджував, що людина маси прагне бути такою як усі. Виходячи з цього твердження що можна сказати про рефлексивні можливості цього типу людини?

6. Сучасний чеський філософ Я. Паточка розмірковував над проблемами сучасної людини. Філософ вважав, що є життя повноцінне і неповноцінне. На Вашу думку, яке життя є повноцінним, а яке є неповноцінним?

7. Який тип людини мав на увазі М. Гайдеггер, коли сказав, що людина до цього часу багато діяла і мало мислила?

8. Український письменник В. Винниченко стверджував, що людина має бути суцільною й чесною перед собою. Станьте у рефлексивну позицію і проаналізуйте ці роздуми на предмет їх актуальності.

9. В. Винниченко сформулював для людини моральну настанову: «Завсіди пам'ятай, що всі люди й ти сам хворі на страшну хворобу дисконкордизму. Борися з нею не догмою, не ненавистю, не карою, а розумінням, жалістю, поміччю». Прокоментуйте цю думку з позиції метафізичної теорії особистості. Чому людина не виконує цю настанову?

10. Якості, які мають бути притаманні державним діячам, Платон називав божественними. Він звернув увагу на те, що їхні здібності – це «божественне золото – те, яке дароване богами, воно завжди в їхній душі, і вони не мають жодної потреби в золоті людському, до того ж було б блюзнірським гріхом, маючи те золото, опоганювати його домішкою золота смертного». Здійсніть рефлексивний аналіз над роздумами філософа.

11. Ж.-П. Сартр описав внутрішній стан людини у середині ХХ ст. у такому твердженні «Через погляд іншого я бачу себе заціпенілим серед світу <...> Але я не знаю, ні яким я є, ні яке моє місце в цьому світі, ні яким боком цей світ, у якому я є, обернутий до іншого». Прокоментуйте думку філософа.

Тестові завдання

1. Потреба у свідомому розвитку рефлексії з'являється тоді, коли:

- а) професіонал досягає певного рівня розвитку;
- б) з'являються можливості для споглядання за дійсністю;
- в) людина йде на пенсію і в неї з'являється час для осмислення результатів свого життя;

г) виникають проблеми, які відомими засобами не розв'язуються;

д) відбувається перехід з підліткового віку в юнацький.

2. Коли професіонал розмірковує про витоки тієї чи іншої технології, то це буде рефлексія:

а) продуктивна;

б) інтроспективна;

в) репродуктивна;

г) проспективна;

д) ретроспективна.

3. Як можна назвати вид рефлексії, коли людина замислюється над проблемою відповідності власних здібностей сучасним вимогам?

а) ретроспективна рефлексія;

б) рефлексія участі;

в) проспективна рефлексія;

г) когнітивна рефлексія;

д) інтроспективна рефлексія.

4. Телеологічна детермінація означає:

а) те ж саме, що й онтологічна;

б) цілі мають пріоритет над мріями;

в) цілі мають пріоритет над діями;

г) цілі визначають засоби й шляхи діяльності;

д) Божественна наперед визначеність.

5. Проспективна рефлексія – це:

а) рефлексія щодо результатів будь-якої діяльності в контексті майбутнього;

б) рефлексія щодо минулих подій;

в) продуктивна рефлексія;

г) підведення відомого знання під більш широке поняття;

д) рефлексія над результатами попередньої діяльності.

6. В якому твердженні сформульовані конструктивні взаємовідносини мислення і реальності?

- а) мислення і реальність існують паралельно;
- б) мислення – це ціле, а реальність – частина;
- в) мислення й реальність – це рівноправні частини людського буття;
- г) мислення – це частина реальності;
- д) правильна відповідь відсутня.

7. В умовах рефлексії участі дослідник умовно розглядає:

- а) своє мислення як константу, а реальність – як складну систему;
- б) своє мислення як константу, а реальність – мінливою величиною;
- в) мислення і реальність як мінливі величини;
- г) мислення – мінливим, а реальність – константою;
- д) правильна відповідь відсутня.

8. Досконала аргументація має ґрунтуватися на:

- а) дотриманні правил формальної логіки;
- б) фактах, наукових теоріях, наукових авторитетах;
- в) фактах, наукових теоріях, формальній логіці;
- г) фактах, наукових теоріях, формальній логіці, висновках;
- д) всі відповіді правильні.

9. В якому твердженні точніше сформульовано зміст рефлексії?

- а) свідома діяльність;
- б) теоретична діяльність на основі загальноновизнаних законів;
- в) спосіб практичної діяльності;
- г) критичне мислення про своє мислення і діяльність;
- д) усі визначення правильні.

10. В умовах когнітивної рефлексії суб'єкт розглядає реальність як:

- а) мінливу;
- б) динамічну систему;

- в) складну, але сталу систему;
- г) складну мінливу систему;
- д) усі відповіді правильні.

11. Як можна назвати вид рефлексії, коли людина замислюється над своїм професійним та інтелектуальним потенціалом з позиції майбутнього?

- а) когнітивна,
- б) ретроспективна;
- в) інтроспективна;
- г) репродуктивна;
- д) проспективна.

12. Мислення, яке осмислює (за М. Гайдеггером), – це:

- а) мислення, яке притаманне творчим людям;
- б) мислення, яке орієнтоване на розв'язання соціальних проблем;
- в) мислення, яке орієнтоване на осмислення наслідків наукових відкриттів та життєдіяльності людства;
- г) мислення, яке орієнтоване на осмислення проблем у сфері людських взаємовідносин;
- д) мислення про можливості людської діяльності.

13. Калькуляційне мислення (за М. Гайдеггером) – це:

- а) діалектичне мислення;
- б) творче мислення;
- в) мислення, орієнтоване на пізнання природи;
- г) мислення, яке орієнтоване на здобуття матеріальних благ;
- д) мислення, яке орієнтоване на контроль за наслідками наукової діяльності та життєдіяльності людини.

14. На якому рівні здатний розв'язувати проблеми фахівець посереднього ступеня розвитку?

- а) absolution;
- б) resolution;
- в) solution;
- г) dissolution;

д) правильна відповідь відсутня.

15. Якщо людина намагається з'ясувати витoki своїх здібностей, то це буде:

- а) ретроспективна рефлексія;
- б) когнітивна рефлексія;
- в) проспективна рефлексія;
- г) інтроспективна рефлексія;
- д) синтетичний аналіз.

16. У якому твердженні точніше висловлена точка зору Дж. Сороса щодо взаємовідносин мислення й реальності?

- а) мислення й реальність існують незалежно одне від одного;
- б) мислення є відображенням реальності;
- в) мислення є продуктом розвитку матерії;
- г) мислення – це частина реальності, воно недосконале, утім, здатне пізнавати реальність;
- д) мислення – це мислення про мислення.

Семінарське заняття №6

Наукова картини світу як теоретичне підґрунтя професійної та інтелектуальної діяльності

План

1. Наукова картина світу (НКС). Історичні різновиди НКС.
2. НКС як інтелектуальний інструментарій професійної діяльності та підґрунтя критичного мислення.
3. Роль класичної культури у формуванні й функціонуванні критичного мислення.

Мета та завдання теми: спонукати студента до формування особистої НКС, що передбачає вирішення таких завдань: 1) проаналізувати генезу НКС в історії філософії; 2) довести можливості НКС у процесі професійної діяльності та функціонуванні критичного мислення; 3) з'ясувати роль класичної культури у формуванні критичного мислення.

Ключові терміни і поняття: наукова картина світу, платонівська картина світу, аристотелівська картина світу, ньютонівська НКС, пригожинська НКС, інтегральна НКС, особистісна наукова картина суспільства, класична наука, некласична наука, постнекласична наука, спостерігач, хаос, порядок.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Аристотель. Категории. *Аристотель. Сочинения:* в 4 т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. Т. 2. С. 51–116.
2. Волинка Г. І. Картина світу ХХ століття: енциклопедизм як композиційний принцип. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. 203 с.
3. Гадамер Г. Г. Диалектическая этика Платона. СПб: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. 256 с.
4. Гречаний О., Сабадуха В. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним. Луганськ – Тернопіль – Івано-Франківськ: СНУ ім. Даля, 2015. 211с.
5. Зарубицький К. Є. Квантово-механическое единство мира: физика и метафизика *Практ. філософія.* 2011. №2. С. 28–35.

6. Кун Т. Структура научных революций. Москва: АСТ, 2002. 608 с.
7. Мостепаненко М. В. О понятии исходной основы и первой стадии построения научной теории. *Философские науки*. 1987. №5. С. 101–102.
8. Платон Филеб. *Платон. Сочинения*: в 3 т.: пер. с древнегреч. / под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. Москва: Мысль, 1972. Т. 3. Ч. 1. С. 9–87.
9. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. Москва: 1986. 345 с.
10. Степин В. С. Теоретическое знание. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.
11. Тоффлер О. Наука и изменение. *Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой*. Москва: 1986. С. 11–33.
12. Фурман А. В. Типи наукового мислення і чотирискладовість сучасної науки як методологічна основа типологізації. *Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл.. А. В. Фурман. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т. 1. С. 139–143.*
13. Холтон Д. Что такое „антинаука“? *Вопр. философии*. 1982. № 2. С. 26–58.
14. Шашков И. А. Интегральная картина мира Киев: 2004. 188 с.

Додаткова:

1. Гроф С. Структура наукових революцій за Томасом Куном. *Психологія і суспільство*. 2010. №2. С. 105–112.
2. Сабадуха В. О. Єдине смислове поле філософського, теологічного і психологічного розуміння духу. *The scientific method*. Warszawa, 2017. № 13. S. 7–13.
3. Сабадуха В. О. Філософія єдності людини й світу (до діалогу з О. М. Єременко). *Практична філософія*. 2011. №4. С. 38–46.
4. Сабадуха В. О. Я-концепція науковця в умовах антрополого-глобальної катастрофи *Практ. філософія*. 2011. №2. С. 74–83
5. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. Москва: Прогресс. 1986. 542 с.
6. Фурман А. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. С.72–85.
7. Фурман А. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 47–60.

8. Щедровицький Г. Синтез знань: проблеми і методи. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 61–83.

9. Щедровицький Г. Схема миследіяльності – системно-структурна будова, значення і зміст *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29–39.

Теми доповідей та рефератів

1. Функції НКС у науковому пізнанні.
2. Історичні різновиди НКС.
3. Наукова парадигма: зміст та її роль у розвиткові науки.
4. НКС як продукт інтелектуальних зусиль професіонала особистісного ступеня розвитку.
5. Філософсько-антропологічний зміст платонівської картини світу.
6. Зміст аристотелівської картини світу та її вплив на розвиток європейської науки.
7. Ньютонівська наукова картина світу: основні поняття, роль у розвиткові європейської науки та її історична обмеженість.
8. Гносеологічна, соціальна й виховна функція платонівської картини світу.
9. Благо як системоутворювальне поняття платонівської картини світу.
10. Порівняльний аналіз платонівської й аристотелівської картин світу.
11. Порівняльний аналіз ньютонівської й пригожинської картин світу.
12. Пригожинська наукова картина світу та її зв'язок з екологічними проблемами людства та соціально-психологічним станом суспільства.
13. Концепція форм руху матерії як філософський підхід до класифікації наук.
14. Внутрішня суперечливість матеріальних структур як причина їх розвитку.
15. Філософія єдності людини і світу як необхідна умова подолання антрополого-глобальної катастрофи.

16. Я-концепція науковця в умовах антрополого-глобальної катастрофи.

17. Культура і практика як фактори, що детермінують формування сучасної НКС.

18. Зміст інтегральної наукової картини світу.

19. Особистісна картина суспільства як вимога часу.

Питання для перевірки рівня розвитку мислення

Перший рівень:

1. Які функції виконує НКС у науковому пізнанні?
2. Визначте фактори, що детермінують формування НКС.
3. Проаналізуйте основні поняття платонівської картини світу.
4. Проаналізуйте зміст поняття «благо» у Платона.
5. Якою системою понять мала володіти божественна (ідеальна) людина у Платона?
6. Навіщо були потрібні Платону ідеальні уявлення про людину й державу?
7. У чому полягає соціальний сенс звернення до філософії Платона?
8. Проаналізуйте основні поняття аристотелівської картини світу та її вплив на формування європейської науки.
9. Сформулюйте основні поняття ньютонівської картини світу та поясніть їх значення для розвитку класичної науки.
10. Охарактеризуйте основні поняття пригожинської картини світу.
11. Як людина має відноситися до світу у філософії М. Гайдеггера?
12. Яке місце людини у пригожинській картині світу?
13. Який зміст поняття «дисипативна структура»?
14. Чи впливає культура на формування й функціонування критичного мислення?

Другий рівень:

1. Визначте відмінності платонівської й аристотелівської картин світу.
2. Який зміст поняття «субстанція» у Аристотеля і чи актуальне це поняття сьогодні?
3. Чи вплинула ньютонівська картина світу на соціально-політичні уявлення новочасної людини?
4. У чому полягає принципова відмінність пригожинської картини світу від ньютонівської?
5. Який вихід із антрополого-глобальної катастрофи запропонував А. Печчеї? Чи згодні Ви з цією пропозицією?
6. І. Пригожин запропонував у основу відносин людини з природою покласти поняття «діалог». Як Ви розумієте зміст цього підходу?
7. У чому полягає методологічне призначення НКС?
8. Проаналізуйте гносеологічний смисл НКС.
9. Що є причиною розвитку світу з матеріалістичної позиції?
10. Що таке рекурсивні петлі і як вони впливають на сприйняття реальності та процес прийняття рішень?
11. Що означає точка біфуркації у пригожинській картині світу?
12. Чим відрізняється некласична наука від класичної?
13. У чому полягають відмінності постнекласичної науки від некласичної?

Третій рівень:

1. В чому полягає актуальність ідеї Платона про благо?
2. Завдяки яким якостям особистість здатна конструктивно впливати на соціальну реальність?
3. Чому більшість людей не визнають взаємної детермінації мислення й буття?
4. Яку роль відіграє телеологічна детермінація у розвиткові рефлексії?
5. За яких умов людина зможе побудувати власну НКС?
6. Проаналізуйте антропологічний смисл НКС.
7. Сформулюйте поняття, на основі яких Ви будете свою поведінку в суспільстві.

8. Чому людина продовжує дивитися на світ як на об'єкт, який припускає будь-які впливи?

9. Проаналізуйте можливі шляхи подолання антрополого-глобальної катастрофи.

10. Людина сьогодні експлуатує природу. Що є світоглядним підґрунтям такого відношення людини до природи?

11. Чи можна подолати хаос у людському суспільстві?

12. У чому полягають відмінності між законами науки і моральним законом?

Задачі:

1. Платон стверджував, що ідеї вічні. Чи актуальне це твердження в умовах сучасного технологічного й наукового прогресу?

2. Основною характеристикою буття у Платона є благо. Як Ви розумієте зміст цього поняття? Зробіть спробу прокоментувати зміст блага з позиції метафізичної теорії особистості.

3. Платон стверджував, що поняття «благо» є конститутивним у людському бутті. Чи може бути така ситуація, що одне поняття визначає зміст людського буття?

4. Аристотель описував конкретні речі й людину зокрема на основі таких понять: сутність, кількість, якість, відношення, положення, простір, час, властивість, дія, здатність до дії. Зробіть спробу описати себе на основі цих понять.

5. Американський філософ Дж. Холтон висловив думку: «Найголовніша функція картини світу полягає в тому, що вона виконує роль єднальної сили, спрямованої на консолідацію людського співтовариства, на керівництво його життєдіяльністю». Критично проаналізуйте роздуми вченого на предмет актуальності.

6. І. Ньютон описував світ на основі таких понять: спостерігач, порядок, стійкість, однорідність, рівновага. Чи актуальна сьогодні ньютонівська картина світу?

7. А. Ейнштейн, слухаючи роздуми французького психолога Ж. Піаже про структуру й зміст дитячих ігор, зауважив, що будова атома – це дитяча забава щодо дитячої гри. Що змусило Ейнштейна визнати, що структура атома за своєю склад-

ністю поступається дитячій грі? А може, фізик помилився? Як думаєте Ви?

8. Німецький філософ М. Гайдеггер висловив думку, що людина має бути пастухом буття. Прокоментуйте цю думку.

9. І. Пригожин стверджував, що порядок у природі виникає із хаосу. Чи справедливе це твердження щодо людського суспільства? Якщо справедливе, то за яких умов порядок може виникнути із хаосу?

10. Філософи матеріалістичної орієнтації стверджують, що суспільство – це частина природи. Інші доводять, що суспільство є продуктом культури, творенням і відтворенням невмирущих загальнолюдських цінностей, що зосереджені в універсаліях. На думку третіх, суспільство – це результат діяльності пасіонаріїв, геніїв. Що Ви думаєте з цього приводу?

11. Організатор Римського клубу А. Печчеї критикував філософів за спрощене розуміння змісту поняття «розвиток»: «У поширеному сьогодні трактуванні слово „розвиток” пов’язане зазвичай <...> із „задоволенням людських потреб”, і людей відповідно до нього розглядають здебільшого як прохачів і споживачів. Такий редукаціоністський підхід помилковий...». На Ваш погляд, це була справедлива критика чи ні?

12. Раціоналістична філософія, спираючись на ньютонівську картину світу, стверджувала, що Всесвіт є велетенським «механізмом», який управляється детерміністськими законами, через що увесь подальший розвиток може бути передбачений за допомогою математичних методів. В чому полягає помилка раціоналістичної філософії?

Тестові завдання

1. Наукова картина світу – це:

- а) сукупність уявлень про походження світу;
- б) система наукових понять і образів, що відображають найсуттєвіші зв’язки у світі;
- в) система наукових понять і релігійних образів про походження світу;
- г) система фізичних й астрономічних уявлень про будову світу;
- д) система понять про походження світу й людини.

2. Основним поняттям платонівської картини світу є:

- а) сутність;
- б) існування;
- в) благо;
- г) Бог;
- д) матерія.

3. Платонівська картина світу складається з таких понять:

- а) благо, сутність, відмінність, тотожність, рух і спокій;
- б) благо, якість, кількість, відмінність, тотожність, рух;
- в) благо, відмінність, тотожність, рух, спокій;
- г) благо, буття, сутність, відмінність, тотожність, рух, спокій.
- д) буття, відмінність, тотожність, рух, спокій.

4. З погляду Платона, людина із золотими здібностями має володіти такою системою понять, як:

- а) благо, буття, відмінність, тотожність, кількість, якість;
- б) благо, буття, сутність, відмінність, тотожність, рух, спокій;
- в) сутність, відмінність, тотожність, кількість, якість, рух;
- г) благо, буття, відмінність, тотожність, рух, спокій.
- д) благо, буття, відмінність, тотожність, рух, спокій, кількість, якість.

5. Соціальний зміст платонівської картини світу полягав у тому, що вона:

- а) синтезувала накопичені в науці й філософії знання;
- б) орієнтувала людину на активне пізнання дійсності;
- в) орієнтувала людину на пошуки щастя;
- г) орієнтувала людину на активну участь у житті держави з позиції блага;
- д) орієнтувала людину на саморозвиток.

6. У тлумаченні Аристотеля категорії – це:

- а) повсякденні поняття;
- б) судження про властивості цього світу;

в) судження про те, яким має бути світ з позиції особистості;

г) загальні поняття, що відображають родові ознаки буття, за допомогою яких воно членується на певні роди;

д) емпіричні поняття, які відбивають родові ознаки буття, за допомогою яких воно членується на певні роди.

7. Поняття «дія» Аристотель увів у свою картину світу для того, щоб:

а) фіксувати відмінності між речами і явищами;

б) довести відмінності між людьми;

в) довести, що всі речі і явища у природі й суспільстві взаємодіють між собою;

г) довести, що всі речі і явища у природі й суспільстві кількісно й якісно відмінні між собою;

д) довести, що всі речі і явища у природі й суспільстві перебувають у стані спокою.

8. Поняття «сутність», «якість», «кількість» є складовими:

а) ньютонівської наукової картини світу;

б) платонівської картини світу;

в) пригожинської наукової картини світу;

г) аристотелівської картини світу;

д) антропологічної картини світу.

9. Ньютонівська НКС сприймала світ як:

а) об'єкт, що вимагає до себе цілісного ставлення;

б) об'єкт, що припускає безкінечні впливи;

в) предмет цілеспрямованих зусиль людини;

г) об'єкт, в якому панує хаос.

д) усі відповіді неправильні.

10. Однорідність і порядок панують у:

а) платонівській картині світу;

б) пригожинській науковій картині світу;

в) аристотелівській картині світу;

г) ньютонівській науковій картині світу;

д) науковій картині світу Галілео Галілея.

11. Поняття «матерія», «форми руху матерії», «простір» і «час» в інтегральній НКС підкреслюють:

- а) момент єдності, кількості й якості;
- б) що кожний різновид матерії перебуває у русі, має свої закономірності й свій континуум;
- в) матерія первинна, а свідомість вторинна;
- г) здатність матерії до розвитку;
- д) єдність руху й спокою.

12. У якій НКС порядок виникає із хаосу?

- а) у картині світу Галілео Галілея;
- б) ньютонівській науковій картині світу;
- в) картині світу Аристотеля;
- г) пригожинській науковій картині світу;
- д) у картині світу Платона.

13. І. Пригожин вважав, що людина у взаємовідносинах з природою має:

- а) вести діалог;
- б) бути активним суб'єктом практичної діяльності;
- в) бути активним суб'єктом пізнавальної діяльності;
- г) бути спостерігачем природних процесів;
- д) усі відповіді правильні.

14. Відмінності між ньютонівською й пригожинською картинами світу полягають у тому, що:

- а) перша наполягає на тому, що в світі панує нерівноваженість, а друга – на тому, що панують порядок, сталість і рівноваженість;
- б) перша наполягає на тому, що в світі панують порядок і рівноваженість, а друга, – що в світі панують хаос і нерівноваженість;
- в) перша є цілісним уявленням, а друга є частиною цілого;
- г) перша є інтелектуальним інструментом посередньої людини, а друга – особистості;
- д) перша є інтелектуальним інструментом особистості, а друга – посередньої людини.

15. В особистісній картині світу центральним поняттям є:

- а) людина;
- б) Бог;
- в) суспільство;
- г) людина, яка здатна діяти з позиції інтересів суспільства;
- д) поліс.

16. Упорядкування знань й інформації у НКС становить:

- а) педагогічний сенс НКС;
- б) антропологічний сенс НКС;
- в) соціальний сенс НКС;
- г) логічний сенс НКС;
- д) гносеологічний сенс НКС.

17. Поняття «елемент», «властивість», «система» в інтегральній картині світу доводять, що:

- а) всі форми руху матерії утворюють певну ієрархію;
- б) кожен елемент матеріального світу має свої властивості, а елементи з подібними властивостями об'єднуються в системи;
- в) існує певна ієрархія між формами руху матерії;
- г) свідомість первинна, а матерія є продуктом розвитку свідомості;
- д) матерія первинна, а свідомість вторинна.

18. Якщо сучасний фахівець прагне діяти на рівні вимог часу, то він має:

- а) володіти певною кількістю знань, умінь, навичок;
- б) прагнути успіху;
- в) володіти тривимірним мисленням;
- г) сформувані НКС й користуватися нею як інтелектуальним інструментарієм;
- д) всі відповіді правильні.

Семінарське заняття №7

Проблема свободи і вибору. Прийняття рішень у професійній та громадсько-політичній сферах

План

1. Вибір як вічна проблема людського буття. Вибір між матеріальним і духовним. Вплив здібностей на проблему вибору.
2. Категоричний імператив Канта і проблема свободи.
3. Рішення як філософська, психологічна, соціальна й професійна проблема. Фактори, що впливають на вибір та прийняття рішень.
4. Психологічний, інтелектуальний та соціально-політичний хаос як результат знеособленого вибору і відсутності критичного мислення.

Мета та завдання теми: довести, що свобода є атрибутом людини, яка піднялася на особистісний ступінь духовного розвитку, що передбачає виконання таких завдань: 1) пояснити, що на позитивний вибір здатна лише людина, яка володіє критичним мисленням; 2) обґрунтувати, що дотримання категоричного імперативу Канта є умовою здобуття свободи; 3) проаналізувати ситуацію прийняття рішення з позиції людини різного ступеня духовного розвитку; 4) продемонструвати, що соціально-психологічний, політичний хаос є результатом діяльності посередньої людини.

Ключові терміни і поняття: свобода, вибір, рішення, здібності, категоричний імператив, хаос, необхідність, можливість, наслідки, національний інтерес.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Акофф Р. А. Рассогласование между системой образования и требованиями к успешному управлению. *Вестн. высш. шк.* 1990. № 2. С. 50–54.
2. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла / пер. з фр. В. Артюха, А. Репи. 2-е вид. Київ: Комубук, 2019. 216 с.

3. Бердяєв М. Філософія свободи. Сенс творчості. Самопізнання / Пер. В. М. Петрушова. Харків: Видавець Савчук О. О. 2014. 656 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / пер. А. М. Водена; под. ред. и с пред. Ф. А. Горохова. Москва; Ленинград: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1935. Т. VIII: Философия истории. 468 с.
5. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.
6. Кант И. Основы метафизики нравственности. 1785. *Сочинения*: в 6 т. Т. 4, ч. 1. Москва: Мысль, 1965. С. 219–310.
7. Кант І. Критика практичного розуму / Пер. з нім., примітки та післямова І. Бурковського; наук. Ред. А. Єрмоленко. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.
8. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде. *Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство*: пер. с фр. Москва: Политиздат, 1990. С. 23–100.
9. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності*. Київ: Наук. думка, 2006. С. 273–301.
10. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
11. Сабадуха В. Національний інтерес та державна ідеологія персоналізму як умови конституювання української нації. *Актуальні проблеми філософії і соціології*. 2021. Вип. №30. С. 60–66.
12. Спиноза Б. Етика. Минск. Харвест, 2001. С. 209–334.
13. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. Київ: Основи, 2001. С. 598–832.
14. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлева. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 288 с.

Додаткова:

1. Бультман Р. Новый Завет и мифология. Проблема демифологизации новозаветного правозвестия *Вопросы философии*. 1992. №11. С. 86–114.
2. Ведмедєв М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення: монографія. Суми: Університетська книга, 2014. 216 с.
3. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2018. 416 с.
4. Хоффер Э. Человек убежденный: Личность, власть и массовые движения. Москва: Альпина Паблишер, 2017. 200 с.

5. Шаповал В. М. Трансцендентальні горизонти свободи. Київ: Парапан, 2010. 312 с.

Теми доповідей та рефератів

1. Свобода, необхідність і вибір: зміст, внутрішній зв'язок та їхній вплив на життєдіяльність людини.
2. Вибір як вічна проблема людського життя.
3. Свобода, рефлексія і вибір як складові критичного мислення.
4. Свідомий вибір як характеристика особистості.
5. Свобода і моральний закон.
6. Свобода і необхідність як постійні супутники людського життя.
7. Рішення як філософська й психологічна проблема.
8. Наслідки неправильного громадсько-політичного вибору.
9. Діалектика внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на прийняття рішень.
10. Хаос як результат неправильного життєвого вибору.
11. Відсутність критичного мислення як фундаментальна причина неправильного вибору.
12. Інтелектуальна й психологічна готовність до процесу вибору й прийняття рішень.
13. Критичне мислення як вирішальний фактор у процесі прийняття рішень.
14. Національний інтерес як підґрунтя соціально-політичного вибору й прийняття рішень.
15. Пріоритет морального закону в процесі вибору і прийняття рішень.

Питання для перевірки рівня розвитку мислення

Перший рівень:

1. Чи пов'язані поняття свободи й розуму у філософії Канта?
2. Сформулюйте зміст категоричного імперативу Канта.
3. Визначте зміст поняття «вибір».
4. Яку свободу І. Кант вважав негативною?
5. За яких умов можлива свобода з позиції Канта?

6. Певна частина людей вважають, що в житті все залежить від випадку. Який тип людини дотримується такої думки?
7. Охарактеризуйте зміст негативної й позитивної свободи.
8. Який зміст евристики?
9. У чому полягають функції експерта в процесі прийняття рішення?
10. Чим керується залежна й посередня людина, коли приймає рішення?
11. Чим керується особистість і геній, коли приймає рішення?
12. Що таке симулякр і як його відрізнити від правди та істини?
13. Визначте зміст поняття «хаос».

Другий рівень:

1. Чи погодитесь Ви з твердженням, що свобода – це можливість задоволення своїх потреб і бажань?
2. У чому полягає трансцендентний сенс свободи?
3. На яких підставах І. Кант вважав, що лише особистість є суб'єктом свободи?
4. Ліберальні філософи стверджують, що свобода полягає у можливості діяти відповідно до своїх потреб. З якої позиції зроблене це твердження?
5. Проаналізуйте наслідки панування ліберального розуміння свободи.
6. У якому контексті трактують свободу в українській ментальності?
7. Як Ви розумієте вислів, що розвиток людини є її власною можливістю?
8. Чи пов'язані між собою свобода й необхідність?
9. Для якого типу людини характерно ліберальне розуміння свободи?
10. Ліберальне розуміння свободи орієнтоване на *мати* й *володіти*, а не *бути*. Чи погоджуєтесь Ви з цим висновком?
11. Чи можна подолати суб'єктивізм у процесі прийняття рішень?

12. Який тип людини максимально підходить для виконання функцій експерта у процесі прийняття рішень?

13. Чи пов'язані між собою поняття свободи й можливості?

14. Проаналізуйте шляхи подолання невизначеності у процесі прийняття рішень.

15. Здійсніть аналіз можливих повсякденних, психологічних, громадсько-політичних і професійних наслідків аморального вибору.

Третій рівень:

1. Проаналізуйте зв'язок категорій «вибір», «можливість» та поняття «ступінь духовного розвитку людини».

2. Чому людина в ситуації вибору дуже часто обирає зло й забуває про моральний закон?

3. Чому в ситуації вибору людина найчастіше спирається на здоровий глузд, а не на розум?

4. Чи згодні Ви з тим, що справді вільною є лише особистість?

5. Коли людина діє, керуючись моральним законом, вона є вільною чи залежною?

6. За яких умов людина може бути вільною?

7. Чи є зв'язок між поняттями «дух», «особистість» і «свобода»?

8. У чому полягають відмінності у розумінні свободи у І. Канта і Ж.-П. Сартра?

9. Проаналізуйте зв'язок між свободою і телеологічною детермінацією.

10. Який тип людини є суб'єктом свободи?

11. Чи можна забезпечити поєднання свободи і порядку? Хто здатний забезпечити поєднання свободи й порядку?

12. Який має бути порядок, щоб він забезпечував свободу людської діяльності?

13. Доведіть або спростуйте зв'язок між свободою, необхідністю, вибором, розумом і моральним законом.

14. Якими критеріями Ви будете керуватися у процесі прийняття громадсько-політичних і професійних рішень?

15. Що заважає людині зробити особистісний вибір?

Задачі:

1. Римський філософ-стоїк Сенека вважав: якщо людина не живе для іншого, то вона взагалі не живе. Прокоментуйте цю думку філософа.

2. І. Кант доводив, що свобода пов'язана з розумом і моральним законом. Чи наважитесь Ви заперечити Канта?

3. Розмірковуючи над проблемою свободи, Кант дійшов висновку, що вільною людину може зробити лише моральний закон. Утім, відомо, що моральний закон обмежує людину. Ви погоджуєтесь з Кантом чи ні?

4. І. Кант вважав, що людина, яка керується здоровим глуздом, перебуває під впливом природних потреб. А що думаєте Ви з цього приводу?

5. Американський вчений Р. Акофф охарактеризував здатність професіонала до розв'язання проблем на основі понять: *absolution, resolution, solution, dissolution*. Поясніть зміст цих понять і встановіть їх зв'язок із теорією ступенів духовного розвитку людини.

6. У процесі дискусії один студент стверджував: свобода – це здатність людини відмежовуватися від власних емоційних, чуттєвих спонукань і діяти під контролем розуму та категоричного імперативу. Інші студенти відстоювали позицію, що людина є вільною тоді, коли має можливість діяти відповідно до своїх бажань. Що Ви можете сказати з цього приводу?

7. Французький філософ і письменник лауреат Нобелівської премії А. Камю сказав: «Мене не цікавить, чи вільна людина взагалі, я можу відчути лише власну свободу. У мене немає загальних уявлень про свободу, але є лише кілька виразних ідей». Що Ви можете сказати про роздуми А. Камю? Чи володів філософ критичним мисленням?

8. Під свободою ліберали розуміють право людини будувати своє життя за власними уявленнями та потребами. Ви погоджуєтесь чи будете заперечувати це твердження?

9. Американський філософ Р. Тарнас висловив думку: «Людина взяла відповідальність за своє земне життя. Вона усвідомила, що може змінити світ силою свого розуму й волі. Наука дала людині нову віру – не лише у пізнанні світу, а й

самої себе». До яких наслідків привела людину віра у науку й прогрес? Чи є вихід із цієї ситуації?

10. Як Ви розумієте слова Гамлета «Бути чи не бути?» з однойменної трагедії В. Шекспіра?

Тестові завдання

1. У ситуації життєвого вибору центральним поняттям має бути:

- а) потреби родини;
- б) моральний закон;
- в) суспільство;
- г) вигода;
- д) всі відповіді правильні.

2. Вибір між матеріальним і духовним – це:

- а) вибір між матеріальними благами і знаннями;
- б) вибір між минулим, сьогоднішнім і майбутнім;
- в) вибір способу життя;
- г) вічна проблема залежної людини;
- д) вибір між матеріальним комфортом і професійним удосконаленням.

3. Хто з філософів поставив благо у центр людського буття?

- а) К. Маркс;
- б) Аристотель;
- в) Платон;
- г) Конфуцій;
- д) Григорій Богослов.

4. Роль критичного мислення у процесі прийняття рішень полягає:

- а) у запереченні будь-якої істини;
- б) у цілісній оцінці ситуації;
- в) у визначенні системи наукових понять і релігійних образів про дану ситуацію;
- г) у пошуку власної вигоди;

д) відсутня правильна відповідь.

5. Людина у ситуації вибору дуже часто думає, що обирає добро, але насправді обирає зло, тому що:

- а) хоче як краще, а виходить як завжди;
- б) не знає, що таке добро і що таке зло;
- в) ігнорує моральний закон;
- г) не здатна проаналізувати можливі наслідки;
- д) не вистачає часу проаналізувати всі можливі варіанти.

6. Змістом життєвого вибору у філософському контексті є:

- а) неправильні судження про цей світ;
- б) зіпсований настрій на певний період часу;
- в) деградація людини;
- г) вибір між знеособленим і особистісним;
- д) конфлікт між правильним і неправильним рішенням.

7. Результатом неправильного вибору під час політичних перегонів є:

- а) помилковий напрям розвитку суспільства;
- б) непрацездатний парламент;
- в) зниження матеріального рівня життя нації;
- г) деградація культури;
- д) деградація суспільства й держави.

8. У сфері приватного життя у конфліктній ситуації вибір має здійснюватися з позиції:

- а) економічної й моральної вигоди;
- б) з урахуванням чинних правових норм та морального закону;
- в) вигоди Іншого;
- г) чинних правових норм;
- д) неправильно поставлене запитання, бо у сфері приватного життя діють зовсім інші правила.

9. Спільне між вибором у сфері приватного життя та громадсько-політичній сфері полягає у тому, що:

- а) слід думати про власну вигоду;
- б) варто думати про власну безпеку;
- в) слід думати з позиції Бога;
- г) слід спиратися на моральний закон;
- д) неправильно поставлене запитання, бо нічого спільного немає.

10. Умовою подолання суб'єктивізму у процесі прийняття рішення є:

- а) володіння інструментальним та калькуляційним мисленням;
- б) пошук найбільш вигідного рішення;
- в) володіння законами діалектичної логіки;
- г) володіння законами формальної й діалектичної логіки;
- д) орієнтація на моральний закон і спільне благо.

Семінарське заняття №8

Національний інтерес як підґрунтя прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті

План

1. Національний інтерес як відбиття потреб, цінностей людини й нації. Національний інтерес і самореалізація.
2. Особистість як зміст української національної ідеї. Ідеологія персоналізму як підґрунтя національного й державного життя. Суб'єкти національних інтересів.
3. Національна безпека як основа прийняття рішень у професійній діяльності та громадсько-політичному житті.
4. Пріоритет духовного як умова подолання хаосу знеособленого буття існування й формування критичного мислення.

Мета та завдання теми: сприяти формуванню потреби спонукатися національним інтересом у професійній діяльності та громадсько-політичному житті, що передбачає виконання таких завдань: 1) обґрунтувати значущість національного інтересу для життєдіяльності нації та держави; 2) довести, що особистість є втіленням української національної ідеї, ідеології персоналізму, національного інтересу та національної безпеки; 3) проаналізувати значущість пріоритету духовного для подолання кризи знеособленого буття та формування критичного мислення.

Ключові терміни і поняття: національний інтерес, особистість, українська національна ідея, ідеологія персоналізму, національні цінності, національна безпека, вибір, криза, пріоритет духовного.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Гегель Г. В. Ф. *Філософія історії. Сочинення* / пер. А. М. Водена; под. ред. и с пред. Ф. А. Горохова. Москва; Ленинград: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1935. Т. VIII. 468 с.

2. Белебеха І. О. Філософія українського світогляду. Харків: Миськдрук. 2013. 400 с.
3. Горбулін В. П. Через роки, через відстані... Держава та особистість. Київ: Саміт-Книга, 2006. 306 с.
4. Гринів О. Філософія національного оновлення. Львів: Тріада плюс. 2019. 340 с.
5. Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.
6. Донцов Д. Дух нашої давнини. *Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини*. Київ: МАУП, 2005. С. 137–559.
7. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Київ: Основи, 1993. 126 с.
8. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. <https://zakon.rada.gov.ua>.
9. Кант І. Основи метафізики нравственности. 1785. *Сочинения*: в 6 т. Т. 4, ч. 1. Москва: Мысль, 1965. С. 219–310.
10. Конституція України: Нормативні документи з урахуванням останніх змін в редакції станом на 01.09. 2017 р. Суми: ВВП Нотіс, 2017. 56 с.
11. Міхновський М. Самостійна Україна. *Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий*. Київ: Смолоскип, 2006. С. 425–433.
12. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ: Основи, 2005. 355 с.
13. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
14. Сабадуха В. Національний інтерес та державна ідеологія персоналізму як умови конституювання української нації. *Актуальні проблеми філософії і соціології*. 2021. Вип. №30. С. 60–66.
15. Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: монографія. 2-е вид., випр. Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. 176 с.
16. Сабадуха В. Філософські причини хаосу в людському суспільстві. *Воєнний конфлікт і злочинність: соціально-гуманітарні, кримінально-правові та кримінологічні аспекти*. Збірник матеріалів Тринадцятої міжвузівської науко-практичної конференції. м. Сєвєродонецьк, 30 жовтня 2020 р. С. 106–120.
17. Фурман А. В. Національна ідея – щит і меч українства. *Психологія і суспільство*. 2012. № 3. С. 6–11.

Додаткова:

1. Гегель Г. В. Ф. *Філософія духа. Енциклопедія філософських наук* : в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1977. 471 с.
2. Донцов Д. Націоналізм. *Донцов Д. Твори*. Львів: Кальварія, 2001. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. С. 243–416.
3. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ–ХХ століть. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 418 с.
4. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
5. Сабадуха В. О. Ідеї персоналізму в українській філософській та соціально-політичній думці. *Вісник Національного авіаційного університету*: зб. наук. пр. Сер.: Філософія. Культурологія. 2013. Вип. 2. С. 62–66.
6. Сабадуха В. О. Ідеї персоналізму в українському націоналізмі. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 82–86.
7. Сабадуха В. О. Український варіант міфу про Сізіфа (за драмою-феєрією Лесі Українки «Лісова пісня») *Перевал*. 2013. № 1. С. 156–167.
8. Сабадуха В., Пуйда Р. Суспільні науки як духовне підґрунтя національної безпеки. *Гілея*. 2020. Ч.2. С. 59–63.
9. Сціборський М. Націократія. Київ – Мена: Домінант. 244 с.

Теми доповідей та рефератів

1. Філософські витоки поняття «інтерес».
2. Розум і моральний закон як складові поняття «інтерес» у філософії Канта.
3. Відмінності у розумінні поняття «інтерес» у Канта і Гегеля.
4. Поняття «інтерес» у філософії Фромма.
5. Потреба людини у самореалізації як стрижень сучасного розуміння поняття «інтерес».
6. Пріоритет духовного над матеріальним як філософське підґрунтя ідеології персоналізму.
7. Інтерес нації як спонукання до діяльності політичного й державного діяча.
8. Інтерес нації як підґрунтя взаєморозуміння у відносинах між різними суб'єктами громадсько-політичного та економічного життя.

9. Національний інтерес та ідеологія персоналізму як головні складові національної безпеки.

10. Національні цінності, національний інтерес та національні цілі – складові національної безпеки.

11. Національна безпека як єдність внутрішньої та зовнішньої безпеки.

12. Особистість як суб'єкт національних інтересів, національної ідеології та національної безпеки.

13. Хаос у суспільстві як результат матеріалістичної світоглядної орієнтації.

Питання для перевірки рівня розвитку мислення

Перший рівень:

1. Яку ідею Платона слід вважати витокком поняття «інтерес»?

2. Сформулюйте погляди Канта на поняття «інтерес».

3. Проаналізуйте погляди Гегеля на поняття «інтерес».

4. У чому специфіка трактування поняття «інтерес» у філософії Фромма?

5. Як Ви розумієте зміст поняття «національний інтерес»?

6. Які два підходи до розуміння поняття національного інтересу існують у сучасній українській філософії?

7. Що Ви розумієте під поняттям «національна безпека»?

8. Розрізняють внутрішню й зовнішню небезпеку для держави. Яка небезпека є більш загрозливою?

9. Окресліть зміст терміна «гібридний світо(без)порядок».

10. Проаналізуйте складові національної безпеки України.

Другий рівень:

1. Хто є «суб'єктом» внутрішньої небезпеки? Сформулюйте ознаки такого «суб'єкта».

2. Хто є дійсним суб'єктом національної безпеки?

3. Проаналізуйте причини нездатності певної частини громадян України діяти з позиції національного інтересу.

4. Чому орієнтація людини на принципи *мати й володіти* не сприяє формуванню критичного мислення?

5. Доведіть обмеженість трактування поняття «інтерес» на основі потреб.

6. У чому полягає обмеженість трактування поняття «інтерес» на основі цінностей?

7. Сформулюйте основні положення ідеології персоналізму?

8. Чому політик посереднього ступеня розвитку не зацікавлений у розвитку критичного мислення у громадян?

9. Чому політичні лідери й державні службовці видають свою вигоду за національний інтерес?

10. Проаналізуйте причини того, що в сучасному суспільстві панують матеріалістичні цінності.

Третій рівень:

1. Чому особистість дійсно є первоначалом (субстанцією) суспільства і держави?

2. Чи згодні Ви з думкою, що потрібно тестувати народних депутатів і державних службовців на ступінь духовного розвитку?

3. Чому орієнтація людини на принцип *бути* сприяє її духовному розвитку?

4. Існує думка, що більшість людей відмовляється від власної сутності і живе ілюзіями. Ви готові підтримати цю думку чи будете її заперечувати?

5. Чи погодитесь Ви з думкою, що орієнтація на національні інтереси сприяє формуванню критичного мислення?

6. Проаналізуйте причини відсутності критичного мислення у більшості людей.

7. Чому людина не хоче орієнтуватися на Істину?

8. Побуває думка, що цінніше судження «кожна людина – особистість» є відображенням людської сутності. Знайдіть аргументи для підтвердження або заперечення цього висновку.

9. Чи є смисл поєднувати національний інтерес з поняттям «самореалізація»?

10. В основу ідеології персоналізму покладено пріоритет духовного, ступені духовного розвитку людини й світоглядний закон «Особистість – принцип українського буття». Чи можуть ці засновки бути достатньою підставою для формування теоретичних засад ідеології персоналізму?

11. Яким критеріям має відповідати викладання суспільних наук у сучасних умовах?

12. Як Ви розумієте пріоритет духовного у процесі трансформації знеособленого життя в особистісне?

Задачі:

1. Ідеологія персоналізму відстоює позицію, що її змістом є підтягування пасивної більшості до рівня свідомих громадян. Ви погоджуєтесь із цією думкою чи вважаєте, що ідеологія персоналізму відстоюватиме привілеї обраних?

2. Спеціалісти виокремлюють три складові НБ: національні цінності – національні інтереси – національні цілі, які пропонують сприймати у формі трикутника. Що, на Ваш погляд, не враховано у цьому твердженні?

3. Академік В. Горбулін підкреслює, що суспільство має сформулювати критерії щодо здійснення «селекційного відбору», щоб не допускати до влади непорядних людей. Які б Ви запропонували критерії для здійснення відбору?

4. С. Кримський, осмислюючи виклики третього тисячоліття, зробив висновок, що ХХ ст. опинилося в стані хаосу, створеного посередністю, а тому людство зіткнулося з «феноменом абсолютної помилки». У чому полягає зміст цієї помилки?

5. Критикуючи українських реформаторів, С. Кримський на початку ХХІ ст. зазначив: «Жодна країна в жодну епоху не виходила з кризи завдяки виключно економічним обставинам». Чому недостатньо економічних заходів для подолання кризи в Україні?

6. Сучасний французький філософ Ж. Бодріяр доводить: в суспільстві відбувається оргія матеріального, що призвело до втрати смислу буття, як наслідок, людство рухається в порожнечу. А тому ставить питання: що буде після оргії? Яке рішення запропонуєте Ви, щоб подолати оргію матеріального?

7. Ж. Бодріяр з приводу панування матеріального заужив: зло починає панувати тоді, коли втрачається рівновага між матеріальним й духовним, що є наслідком втрати розуму. Що, на Ваш погляд, є причиною панування зла?

8. Е. Фромм ставить світоглядний діагноз посередній людині: вона хвора на некрофілію, бо не любить життя і все живе, а тому готова його знищити. Реагуючи на хаос людського буття, філософ пропонує людині жити за принципом *бути*: радість від служіння людям, а не від власності й влади, священним є життя, а не власність і влада; всеосяжна любов до життя; усвідомлення необхідності обмежень; відчуття своєї єдності з життям і відмова від підкорення та експлуатації природи; свобода в реалізації принципу *бути*, але не свавілля в реалізації принципів *мати* й *володіти*. А яке рішення запропонуєте Ви, щоб подолати хаос?

9. Ж. Бодріяр зауважує, що сучасна людина не здатна до віри, любові й узагалі не знає, чого прагне. Чи погоджуєтесь Ви з такими категоричними висновками?

10. Британський історик А.Тойнбі вважав, що деградація еліти є причиною загибелі держав, цивілізацій і культур. Чи погоджуєтесь Ви з цією думкою? Що, на Вашу думку, є причиною деградації держав?

11. К. Юнг висловив думку, що психічні епідемії є вкрай небезпечними явищами для життєдіяльності суспільства. Хто чи що є причиною хаосу? Запропонуйте свій варіант подолання хаосу.

12. В Україні склалися два підходи до реформування суспільства. Перший: необхідно починати з економіки. Другий: треба починати з духовної сфери. Цю думку конкретизував Любомир Гузар, зауваживши, що «В Україні все робиться навпаки: спочатку – економіка, а там усе само собою стане прекрасно. Не стане. Ми матимемо добру економіку лише тоді, коли будемо мати морально здорових людей». Яку позицію поділяєте Ви?

13. Висловіть свою думку щодо висновку Платона: «Поки рід філософів не стане володарем у державі <...>, доти ні для держави, ні для її громадян не буде спокою від нещасть».

Тестові завдання

1. Національний інтерес – це:

- а) сукупність матеріальних цінностей і територія;
- б) збереження національних традицій;
- в) життєво важливі матеріальні й духовні цінності та визначальні потреби суспільства й держави;
- г) поняття, за допомогою якого здійснюється маніпулювання свідомістю громадян;
- д) сукупність матеріальних, потреб людини.

2. У громадсько-політичному житті свідомий громадянин має у будь-якій ситуації діяти з позиції:

- а) усталених традицій;
- б) інтересів своєї верстви;
- в) культурної людини;
- г) національних інтересів;
- д) потреб своєї родини.

3. Національна безпека охоплює такі складові:

- а) територію і державу;
- б) внутрішню і зовнішню безпеку;
- в) зовнішні умови існування нації;
- г) економічні й політичні міжнародні інтереси;
- д) всі відповіді неправильні.

4. Національна ідея – це:

- а) система понять, що визначає економічну стратегію розвитку держави;
- б) ідея соціальної справедливості;
- в) соціально-політичне та духовне підґрунтя буття будь-якої нації;
- г) поняття, на основі якого відбувається маніпулювання свідомістю громадян;
- д) система понять, що визначає зовнішню політику держави.

5. Філософським змістом ідеології персоналізму є:

- а) формування критичної маси особистостей, здатних діяти з позиції національних інтересів;
- б) пріоритет людини в усіх сферах суспільного життя;
- в) пріоритет еліти в усіх сферах суспільного життя;
- г) пріоритет освіченої людини;
- д) націократія.

6. Змістом життєвого вибору є вибір між:

- а) моральними цінностями;
- б) економічними й політичними цінностями;
- в) меншим і більшим злом;
- г) професіоналізмом і аматорством;
- д) знеособленим і особистісним початками буття.

7. Суб'єктом національних інтересів є:

- а) держава;
- б) громадянське суспільство;
- в) президент;
- г) держава, громадянське суспільство та особистості;
- д) держава і громадянське суспільство.

8. Негативний вплив матеріалістичної світоглядної орієнтації полягає в тому, що:

- а) людина, як тілесна істота, приречена віддавати пріоритет матеріальним потребам;
- б) відповідає інтересам людини;
- в) веде людину до духовної деградації;
- г) веде до втрати здатності до мислення;
- д) веде до порушення гармонії.

9. Чи можна подолати хаос суспільного буття, орієнтуючись на пріоритет матеріального?

- а) так, коли всі люди матимуть можливість задовольняти свої потреби;
- б) так, коли суспільство буде чітко дотримуватися правових норм;

в) ні, бо саме матеріалістична орієнтація відповідає потребам людини;

г) ні, бо така орієнтація не враховує людської сутності, а саме необхідності критичної маси особистостей у суспільстві;

д) так, коли суспільство буде чітко дотримуватися моральних норм.

10. Складовими національної безпеки є:

а) національні та суспільні інтереси;

б) національні цілі;

в) міжнародна безпека;

г) національні інтереси, національні цінності, національні цілі, формування критичної маси, особистий;

д) високий рівень розвитку економіки.

Семінарське заняття №9

Освітні та суспільні технології формування критичного мислення

План

1. Колективна миследіяльність як умова розвитку критичного мислення.
2. Ділова гра як технологія формування критичного мислення.
3. Дискурсивно-комунікативні практики як механізм розвитку критичного мислення.
4. Універсалії як світоглядний орієнтир у процесі дискурсивно-комунікативних практик.
5. Роль духовних вправ у формуванні критичного мислення.

Мета та завдання теми: продемонструвати конструктивний потенціал технологій формування критичного мислення, що передбачає вирішення таких завдань: 1) обґрунтувати інтелектуальний потенціал колективної миследіяльності для формування критичного мислення; 2) довести конструктивний вплив дискурсивно-комунікативних практик на формування критичного мислення; 3) продемонструвати роль універсалій та духовних практик у формуванні критичного мислення.

Ключові терміни і поняття: колективна миследіяльність, технологія, рефлексія, дискурс, ділова гра, дискурсивно-комунікативні практики, універсалії.

Рекомендована література для опрацювання теми

Основна:

1. Адо П. Що таке антична філософія? / Пер. з франц. С. Л. Йосипенка. Київ: Новий Акрополь, 2014. С. 225–307.
2. Ведмедев М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення: монографія. Суми. Університетська книга, 2014. 216 с.
3. Гейзінга Й. Homo Ludens / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 1994. 250 с.

4. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.

5. Еттінген Г. Перегляд позитивного мислення: на основі нової науки про мотивацію / Пер. з англ. Л. Герасимчука. Київ: Наш Формат, 2015. 208 с.

6. Ермоленко А. М. Комунікативна практична філософія: підручник. Київ: Лібра, 1999. 488 с.

7. Кубаєвський М. Роль універсалій у процесі методологування. *Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах /* упоряд., відп. ред., перекл.. А. В. Фурман. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т.4. С. 196–203.

8. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.

9. Фихте И. Г. Несколько лекций о назначении ученого. *Сочинения: в 2 т. /* сост. и примеч. В. Волжского. СПб.: Мифрил, 1993. Т. 2. С. 7–64.

10. Фурман А., Кубаєвський М. *Методологування як засіб розуміння смислу. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах /* упоряд., відп. ред., перекл.. А. В. Фурман. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т.4. С. 204–212.

11. Фурман А. В., Шандрук С. К. Сутність гри як учинення. Тернопіль. ТНЕУ, 2014. 120 с.

12. Щедровицький Г. Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації та метод розвитку колективної мислєдїяльності. *Психологія і суспільство*. 2006. № 3. С. 58–69.

Додаткова:

1. Слотердайк П. Критика цинічного розуму: Пер. з нім. Київ: Тандем, 2002. 544 с.

2. Тягло А. В. Критическое мышление на основе элементарной логики: [учеб. пособие] Харків: Центр удосконалення соціологічного образования, 2001. 210 с.

3. Тягло О. В. Критичне мислення: [навч. посібник] Харків: Основа, 2008. 187 с.

4. Тягло А. В. Логика критического мышления (в конспективном изложении) Харків: Харьковський ін-т управління, 1996. 72 с.

5. Тягло А. В., Воропай Т. С. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. Харків: Изд-во Ун-та внутрєних дел, 1999. 284 с.

6. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем. Д. В. Складнева. СПб.: Наука, 2000. 379 с.

7. Шварц Д. Искусство мыслить масштабно / пер. с англ. Г. И. Левитан. Минск: Попурри, 2007. 304 с.

Теми доповідей та рефератів

1. Роль колективної миследіяльності в процесі оволодіння критичним мисленням.

2. Ділова гра як ефективна технологія формування критичного мислення.

3. Діалектика внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на оволодіння критичним мисленням.

4. Критичне мислення як продукт самовизначення.

5. Дискурс: мета, зміст і структура.

6. Філософські поняття як підґрунтя формування критичного мислення.

7. Позитиви й негативи колективної миследіяльності.

8. Інтелігенція як носій критичного мислення в суспільстві.

9. Концепція А. Тойнбі «Виклик – відгук» і критичне мислення.

10. Толерантність як складова дискурсивно-комунікативних практик.

11. Універсалії та їх роль у формуванні критичного мислення.

Питання для перевірки рівня розвитку мислення

Перший рівень:

1. У чому полягає зміст поняття «миследіяльність»?

2. Проаналізуйте зміст поняття «колективна миследіяльність».

3. Хто є суб'єктом діяльності у дискурсивно-комунікативних практиках?

4. Сформулюйте принципи комунікації у дискурсивно-комунікативних практиках.

5. Який зміст поняття «комунікативний розум»?

6. Які форми рефлексії формуються у процесі колективної миследіяльності?

7. Сформулюйте і проаналізуйте основні проблеми, які можуть поставати перед людиною у процесі колективної мислєдїяльностї.

8. Хто є автором терміна «колективна мислєдїяльность» і за яких умов з'явилося це поняття?

9. Як Ви розумїєте змїст дискурсу?

10. У якого типу людини будуть найбільшї труднощї з формуванням критичного мислення в умовах колективної мислєдїяльностї?

11. Що гальмує формування критичного мислення у бїльшостї людей?

12. Чому люди найчастїше залишаються на рївнї повсякденного мислення?

13. Розкрийте змїст унїверсалїй та їх роль у життєдїяльностї людини.

Другий рївень:

1. Пояснїть, у чому полягає принципова нездатнїсть посередньої людини до толерантної поведїнки.

2. Чи є щось спїльне у поняттях «колективна мислєдїяльность» і «дискурсивно-комунїкативна практика»?

3. Чому дискурсивно-комунїкативнї практики є небезпечними для посттоталїтарних суспїльств?

4. Сформулюйте призначення дискурсивно-комунїкативних практик у громадянському суспїльствї.

5. Чому в процесї формування критичного мислення з'явилося необхїднїсть звернення до дїлових їгор?

6. Проаналїзуйте власнї труднощї у процесї формування критичного мислення.

7. Чому бїльшїсть людей не докладає зусиль до оволодїння критичним мисленням?

8. На що має спиратися людина у процесї оволодїння критичним мисленням?

9. Які фактори має охоплювати критичне мислення в громадсько-полїтичнїй сферї?

10. Чи можливе критичне мислення в умовах їгнорування морального закону?

11. Чи готові Ви піти на певні страждання заради оволодіння критичним мисленням?

12. Яку роль відіграють поняття у процесі колективної мислєдїяльностї?

Третїй рївень:

1. Є думка, що суспїльство таке, якими є змїст і якїсть фїлософських теорїй і понять, покладених в основу комунїкацїй. Ви погодитесь з цим твердженням чи будете заперечувати?

2. У чому полягає загадка толерантностї особистостї навїть тодї, коли це стосується її поглядїв і життєя?

3. За яких умов учасники дискурсу можуть досягти згоди?

4. Сформулюйте причини вїдсутностї дискурсу в сучасному українському суспїльствї.

5. Що має лежати в основї прийняття громадсько-полїтичних рїшень?

6. Який тип людини має бїльше можливостей зробити правильний вїбір і чому?

7. Що є сутнїстю соцїальної подїї з позицїї М. Вебера?

8. Як розумїти думку, що в процесї колективної мислєдїяльностї людина виходить «їз себе» і «за себе»?

9. Доведїть, що суб'єкт – об'єкт – суб'єктна модель суспїльних вїдносин може бути теоретичною моделлю для аналізу колективної мислєдїяльностї.

10. Що Ви скажете з приводу твердження: призначенням унїверсалїй є виконання ролї регулятивних принципїв у пїзнаннї?

Задачї:

1. К. Поппер зауважив, що його принцип самостїйного їснування їдеальних змїстїв і сутностей зовсїм не смїшний і не становить їдеалїстичної помилки, а є життєво важливим, без якого розвивати мислення і дїяльность не можна. Треба зрозумїти, що реально їснують сутностї або їдеальнї змїсти. Незважаючи на це, Поппер стверджує, що його принцип реального їснування їдеальних сутностей не є смїшним, вїн є реально

смішним, бо з позиції здорового глузду очевидно, що ідеї не мають реального існування. А що скажете Ви з цього приводу?

2. К. Поппер наполягав на тому, що сутності об'єктивні, а тому треба орієнтуватися на сутності, а не на соціальну ситуацію. То на що має орієнтуватися людина? На що орієнтуються залежна й посередня людини, особистість і геній при прийнятті рішень?

3. І. Кант сформулював категоричний імператив: вчиняй так, щоб ти від свого імені і від імені будь-кого іншого завжди ставився до людства як до мети і ніколи як до засобу. Як розуміти цей вислів філософа? Чому так не відбувається у реальному житті? Який тип людини ставиться до іншого не як до мети, а як до засобу?

4. Про один із типів людини Гегель сказав, що це «Голе Я». Який тип людини мав на увазі Гегель і чи згодні Ви з філософом? Чи здатне «Голе Я» оволодіти критичним мисленням?

5. Чи можливе створення умов для безконфліктного функціонування альтернативних поглядів на людину, соціум, світ загалом?

6. Український філософ М. Кубаєвський вважає, що універсалії відіграють роль метаісторичних, глибинних структур людського буття, що проходять крізь усі нашарування індивідуального, етнічного, суспільного, культурного й цивілізаційного існування. Чи можлива така ситуація?

7. М. Кубаєвський стверджує: «Історичний досвід людства концентрується в універсаліях, постійно актуалізується, відтворюється і збагачується людиною у вимірах її особистісного, духовного та ціннісного існування». Чи згодні Ви з цим твердженням, чи будете його заперечувати на тих підставах, що розвиток історії має неповторний характер?

8. Одні філософи стверджують, що «кожна людина – особистість», і таких філософів більшість. Інші намагаються довести, що лише людина, яка спонукається суспільним інтересом, є особистістю. Які філософи ближчі до істини?

9. Історик культури Р. Тарнас вважав: «Захід „втривав віру” – і знайшов нову: віру в науку і людину». До чого привела людину віра в науку?

Тестові завдання

1. Мислєдїяльнїсть – це:

- а) тотожнїсть мислення й способу буття;
- б) тотожнїсть мислення й моралї;
- в) тотожнїсть мислення й традицїй;
- г) органїчний зв'язок мислення й дїяльностї;
- д) всї твердження є правильними.

2. З позицїї теорїї ступенїв духовного розвитку в громадсько-полїтичному дискурсі здїйснюється вибїр мїж:

- а) матерїальними благами і знаннями;
- б) сьогоденням і майбутнім;
- в) матерїальним комфортом і майбутньою вигодою;
- г) знеособленим існуванням і особистїсним буттям;
- д) сьогоденною матерїальною вигодою і вигодою у перспективї.

3. Хто з фїлософїв поставив благо у центр прийняття рїшень?

- а) К. Маркс;
- б) Аристотель;
- в) Платон;
- г) Конфуцїй;
- д) Григорїй Богослов.

4. Унїверсалїї – це:

- а) атрибути матерїї;
- б) поняття, якї описують загальнї властивостї матерїї;
- в) поняття істини, добра і краси, у яких концентрується духовний досвїд людства;
- г) загальнї характеристики людської свїдомостї;
- д) у кожнїй із вїдповїдей є момент істини.

5. Унїверсалїї виконують у суспїльствї:

- а) конститутивну роль;
- б) пїзнавальну роль;
- в) гносеологїчну роль;

- г) регулятивну роль;
- д) дискурсивно-комунікативну роль.

6. Філософський смисл дискурсивно-комунікативних практик полягає в тому, щоб:

- а) допомогти пізнати закони природи;
- б) допомогти пізнати Іншого;
- в) зрозуміти зміст суспільного буття та напрям розвитку історії;
- г) навчитися діяти відповідно до Конституції;
- д) допомогти відшукати рішення, яке б відповідало потребам розвитку суспільства.

7. Категоричний імператив Канта полягає в тому, щоб орієнтувати людину:

- а) дотримуватися норм права;
- б) дотримуватися норм культури;
- в) дотримуватися норм права й культури;
- г) завжди ставитися до людини й людства як до мети і ніколи як до засобу;
- д) діяти з позиції Конституції.

8. Твердження: «людина є власною можливістю», має такий смисл:

- а) людина має постійно дискутувати з іншими;
- б) людина має постійно дискутувати з собою;
- в) людина є продуктом виховання;
- г) людина є продуктом власної практичної й духовної діяльності;
- д) це твердження не має смислу.

9. Автором поняття «мислєдіяльність» є:

- а) Ю. Габермас;
- б) Е. Гусерль;
- в) К. Юнг;
- г) Г. Щєдровицький;
- д) К. Маркс.

10. Змістом ділової гри є:

- а) здобуття істини про закони природи;
- б) пошук правди;
- в) пошук взаєморозуміння між різними політичними партіями;
- г) розв'язання конкретної проблеми, здобуття певних навичок й розвиток критичного мислення;
- д) здобуття нових знань.

ДОДАТОК 3.

Комплексне практичне індивідуальне завдання

З метою формування навичок критичного мислення студенти самостійно обирають тему комплексного практичного індивідуального завдання. На основі метафізичної теорії особистості, знань про структуру здібностей здійснюють порівняльний аналіз актуального ступеня розвитку здібностей з теоретичною моделлю людських здібностей. Результати дослідження мають допомогти усвідомити шляхи вдосконалення власного інтелектуального й духовного потенціалу.

Варіанти КПЗ

1. Здатність людини різного ступеня духовного розвитку до критичного мислення.
2. Порівняльний аналіз здатності до критичного мислення людини, яка спирається на здоровий глузд і розум.
3. Здатність людини різного ступеня духовного розвитку до рефлексії.
4. Здатність до критичного мислення людини, яка спирається на теоретичне й емпіричне мислення.
5. Можливості щодо критичного мислення людини, яка вихована на масовій і класичній культурі.
6. Механізми впливу колективного несвідомого на мислення людини різного ступеня духовного розвитку.
7. Критичне мислення як механізм протистояння колективному несвідомому.
8. Теоретичні й практичні можливості ретро-інтро-проспективної рефлексії.
9. Теоретичні й практичні можливості одновимірного, двовимірного, тривимірного і багатовимірного мислення. (Аналіз здійснювати на сучасних соціально-політичних прикладах).

10. Причини недосконалого мислення залежної й посередньої людини. (Аналіз здійснювати на прикладах з історії, культури та громадсько-політичного життя).

11. Теоретична й практична актуальність платонівської картини світу в сучасних умовах.

12. Теоретична й практична значущість особистісної картини суспільства для оволодіння критичним мисленням.

13. Вплив ньютонівської картини світу на виникнення глобальних проблем.

14. Зміст світоглядного закону «Особистість – первоначало українського буття» та його зв'язок з критичним мисленням.

15. Аналіз ситуації вибору з позиції людини різного ступеня духовного розвитку.

16. Зміст поняття «інтерес» з позиції людини різного ступеня духовного розвитку. (Аналіз здійснити з урахуванням сучасних соціально-політичних подій).

17. Проблема вибору для залежної, посередньої людини та особистості в умовах прийняття політичного рішення.

18. Інтелектуальні можливості людини різного ступеня духовного розвитку в процесі колективної мислєдїяльності.

19. Порівняльний аналіз інтелектуальних можливостей посередньої людини та особистості.

20. Процес прийняття рішень людиною різного ступеня духовного розвитку.

21. Есхатологічна методологія: актуальність, мета і зміст.

22. Вдосконалення людської сутності як перша компонента есхатологічної методології.

23. Методологічні засади вдосконалення людського суспільства.

24. Методологічний інструментарій розв'язання суперечностей у взаємодії людини та природи.

ДОДАТОК 4.

Тренінг «Проблема вибору способу життя з позиції метафізичної теорії особистості»

Актуальність і головна ідея гри. Сучасна людина опинилася у стані психологічної, політичної, духовної дезорієнтованості, бо в постмодерному суспільстві відсутні первоначала буття. Цей стан різні філософи й психологи називають по-різному: антропологічна катастрофа (М. Мамардашвілі), антрополого-глобальна катастрофа (В. Сабадуха), екзистенційний вакуум (В. Франкл), світ без опори (У. Бек), новий світовий безлад (Е. Бауман), оргія матеріального (Ж. Бодріяр). Філософсько-психологічною причиною такої ситуації є те, що у людини відсутні знання про власну сутність. Незнання сутності породжує внутрішній і зовнішній хаос, але не можна сказати, що філософи і взагалі людська думка не знайомі з людською сутністю. Найвидатніші філософи, і серед них християнські, частково наблизилися до розуміння людської сутності, але вона не сподобалася панівному типу людини. У результаті цю сутність, м'яко кажучи, забули. Людина прийняла повсякденне й тимчасове за сутність і стала жити в світі ілюзій та симулякрів. Як наслідок, вона втратила смисл життя, живе своїми тілесними потребами. Людина потребує нового знання про себе і нових світоглядних орієнтирів. Припускаємо, що знання людської сутності можуть не сподобатися панівному типу людини, і тоді навколо них може розпочатися психологічна, інтелектуальна, філософська, а можливо й політична боротьба. Вашій увазі пропонуються дві протилежні позиції, які сформувалися у філософській думці. Спробуйте під час рольової гри: внутрішньо «переодягнутися» і прожити життя героїв. Дозвольте собі катарсис і зробіть вибір.

Мета: увійти в образ гравців і на основі критичного мислення проаналізувати наявні у філософії концепції особистості, з'ясувати основні положення метафізичної теорії особистості, наскільки вона здатна зорієнтувати людину на духовний розвиток і вдосконалення.

Завдання:

1) Віднайти причини страху людини перед власною сутністю;

2) Зрозуміти привабливість і водночас обмеженість ціннісного судження «кожна людина – особистість»;

3) Аргументувати об'єктивність принципу духовної ієрархії та теорії ступенів духовного розвитку людини;

4) Довести, що знання людської сутності відкривають людині й суспільству нові можливості для розвитку;

5) Спонукаати людину до духовного розвитку.

Об'єкт ігрового дослідження: філософські концепції людської сутності.

Предмет дослідження: психологія сприйняття людиною власної сутності.

Ролі:

Гуманіст, відстоює принцип рівності;

Ієрархіст, носій принципу ієрархії;

Інтегратор, здійснює критичне осмислення запропонованих філософських концепцій особистості;

Пересічна людина;

Експерт-філософ.

Гуманіст: Я переконаний, що кожна людина є особистістю. Люди є рівними у своїй гідності, що відповідає основним положенням гуманізму. Яка б людина не була за своїм етнічним походженням, кольором шкіри, релігійними переконаннями, – всі люди є рівними і особистостями. У межах гуманізму склалося багато концепцій, але в їхній основі є твердження: кожна людина – особистість.

Лише такий підхід дає людині підґрунтя для повноцінного життя.

Ієрархіст: Люди об'єктивно не рівні не лише за очевидними ознаками (фізичними, психологічними, соціальними, етнічними й культурними), але й за духовними. Принцип ієрархії структурує людське суспільство, сприяє подоланню хаосу. Люди різні за своєю сутністю й своїми спонуканнями. В історії філософії виокремлювали в основному три ступені духовного розвитку людини. Перший: тілесна, природна, залежна людина, раб власних нерозвинутих потреб, який спонукається до життя своїми безпосередніми потребами і не виходить за їх межі, тобто його не цікавлять національні цінності, культура, духовний розвиток, власне майбутнє й майбутнє суспільства. Він живе поза національними інтересами, головне, аби було комфортно «тут і зараз». Цей тип людини живе за принципом задоволення. Другий: посередня, зовнішня, репродуктивна людина шукає постійно економічну, політичну, правову вигоду і робить це за рахунок інших людей і держави. Ця людина може бути освічена, мати наукові ступені, звання й посади, але вона аморальна, заради вигоди може піти на аморальний вчинок, зраду, а тому в історії філософії вона отримала такі назви: хам, антихрист, ніщо, паразит. Її життєвим принципом є постійне пристосування до умов (принцип реальності). І перший, і другий типи – це егоїсти. Особистість виходить за межі свого *Ego*, спонукається національними інтересами і діє відповідно до них. Лише такий тип людини не на словах, а в дійсності є особистістю, принципом його життя є виконання громадянських обов'язків. Лише особистість утворює зі своїм народом єдине ціле. Прикладом особистості сьогодні є українські військові, добровольці, волонтери. Геній живе проблемами людства і пропонує абсолютно нові рішення. Принципом його життя є творчість. Принцип ієрархії по-

діляли Конфуцій, Платон, Аристотель, стоїки, християнські філософи, Отці християнської Церкви, класики німецької філософії (Кант, Фіхте, Гегель, Шеллінг) і багато інших видатних філософів.

Г.: Так, я згодний, що люди різні за своїми другорядними ознаками. Але принцип ієрархії негуманний. Якщо прийняти його за істину і критерій, то виходить, що є обрані, а є юрба. Ваш аргумент щодо того, що спонукання є сутністю людини і люди за цією сутністю відрізняються, не переконує. Сьогодні у мене такі спонукання, а завтра – інші. Але яка б людина не була, вона апріорі є особистістю. А тому я вважаю позицію мого опонента такою, що не відповідає реальності, людській сутності, принципам гуманізму й рівності. Принцип рівності дозволяє людині відчувати свою значущість, повноцінність і наповнює її гідністю. Згадаймо, з чого почалася епоха Відродження! З промови Мірандоли про людську гідність. Принцип ієрархії себе вичерпав. Крапка!

І.: Звертаю увагу, що принцип рівності не відповідає реальності. З цієї позиції виходить, що Герої Небесної сотні і сучасні колаборанти – особистості. Колаборант діє з позиції іншої нації, то як він може бути особистістю? Ваша теорія внутрішньо суперечлива, а тому вона не може дати об'єктивних знань про людину. Що толку з того, що на словах проголошено «кожна людина – особистість»? Подивіться навколо: людиною маніпулюють, експлуатують. Ви ототожнюєте гасла й дійсність. Гуманізм проявляється не на словах, а у реальному відношенні до людини. Східна мудрість стверджує: «Скільки не говори „халва, халва”, а в роті солодко не стане». Можна скільки завгодно стверджувати, що кожна людина є особистістю, а насправді? Треба реально допомагати людині у її духовному розвитку. У Вас відсутнє критичне мислення. Ви не бачите реальності, а життя сприймаєте на рівні краси-

вих гасел. А тому в мене до Вас питання: «Ви підтримуєте ідею, щоб філософія і психологія надавали людині реальну допомогу у духовному розвитку, чи Вас задовольняє формальне твердження, що кожна людина – особистість?»

Г.: Критичного мислення не вистачає у Вас, шановний, бо Ви дозволяєте собі зверхньо ставитися до людини. Але я дійсно хотів, щоб нам надавали реальну допомогу в духовному розвитку, а не панував формалізм у навчанні. Нам мало розповідають про внутрішній світ людини та її сутність. Я відчуваю, що викладачі цього бояться. Проте я знову звертаю увагу, що Ваш принцип ієрархії порушує принцип рівності та ідею гідності, а тому він викликає емоційний та інтелектуальний спротив. Цей принцип урешті-решт ображає людину.

І.: На принцип ієрархії не треба ображатися. Ми ж не ображаємося на закон Ньютона, якщо впали з велосипеда, або на закон Ома, коли нас вдарило струмом. Заперечувати ступені духовного розвитку, – це значить заперечувати реальність і потребу людини в розвитку. Але мені приємно, що Ви нарешті визнали, що у Вас є потреба розвитку, яка, на жаль, не задовольняється. Звертаю увагу, що принцип ієрархії дозволяє людині усвідомити, хто вона є у цьому світі. Ієрархічний підхід дозволяє зрозуміти «Хто є хто?» і «Що є що?», бо заганяє людину у «куток», але вказує їй напрям розвитку. А те, що цей принцип викликає емоції, то це добре. Він спонукає людину до роздумів. Без емоцій не може бути розвитку. А чи не здається Вам, що принцип рівності є продуктом заздрості?

Г.: Заздрості немає, а є обурення проти принципу ієрархії, який є антигуманним. Цей принцип оправдовує соціально-класову нерівність, панування одних над іншими. Людина його боїться. Цей принцип є філософським обґрунтуванням нерівності та узаконює її. Відсутність

рівності як у правовому, так і в соціально-політичному аспекті є ознакою нездорового суспільства.

І.: Я ще раз підкреслюю, що принцип ієрархії є об'єктивним. Він не залежить від людської свідомості. Він не є ані добрим, ані поганим. У природі і у суспільстві все структуровано. Неструктурована лише купа сміття. Підкреслюю, що я відстоюю не принцип соціально-класової ієрархії, а принцип духовної ієрархії. Це різні речі.

Г.: Згадаймо, що принцип ієрархії використовували панівні класи для обґрунтування свого панування. Так, я відстоюю принцип рівності, але я його не абсолютизую. Людина має право на вибір: чи розвиватися, чи залишитися на тому рівні, який відповідає її можливостям. Ви всупереч людській психології нав'язуєте принцип ієрархії, який людині не подобається.

І.: Я не нав'язую. Я визнаю право людини на вибір. Але я за те, щоб людина робила це свідомо. Вона має знати про ступені духовного розвитку, і тоді вона робитиме свій вибір осмислено, а не стихійно. Принцип ієрархії знайомий з часів Конфуція, Платона, Аристотеля. Його поділяли стоїки, а це були мужні люди. Сьогодні філософія стоїцизму є досить актуальною. Духовно слабка людина в сучасних умовах зламається, і ми бачимо сьогодні достатньо таких прикладів. Принцип духовної ієрархії поділяли християнські філософи та святі. Не повертається язик звинувачувати цих людей у антигуманізмі.

Г.: А чи не здається Вам, що Ви абсолютизуєте знання стародавніх філософів? Це ж не випадково, що ці знання забули. У жодному підручнику не згадується про принцип ієрархії. Ці знання про людину сьогодні не є актуальними. Світ змінився, людина змінилася й філософія змінилася. Ви безнадійно відстаєте від життя.

І.: Відповідаю. Наведені знання про ступені духовного розвитку були просто відкинуті. Немає такої праці й такого філософа, де було б аргументовано доведено, що кожна людина є особистістю. Це фейк. Забути, а точніше, відкинути ці знання було вигідно посередній людині, яка комплексувала перед принципом духовної ієрархії. Я прошу згадати, що під час Великої французької революції до влади прийшла людина, у якої не було відповідного інтелектуального потенціалу займати пріоритетне положення у суспільстві. І ось тоді колективне несвідоме сформувало ціннісне судження «кожна людина – особистість». Це було приємно пересічній людині. «Якщо кожна людина особистість, то і я особистість». І це всім сподобалось. Людині хочеться тут і зараз без будь-яких зусиль бути особистістю. Звертаю увагу, що це ціннісне судження, і воно не відповідає людській сутності. Подивіться, чи дотягують сучасні можновладці й політики до рівня особистості. За Вашою позицією я бачу небажання докладати зусиль для свого духовного розвитку. Вибачте, шановний, але я бачу внутрішню ліню.

Г.: Ви порушили принцип толерантності, перейшли обговорювати мої якості. Тоді отримайте запитання: «А Ви готові себе діагностувати? На якому ступені перебуваєте Ви?»

І.: Я самокритичний. Я знаю, що на даний момент ще не сягаю ступеня особистості. Але мені подобається ця теорія. Мені приємно бути у компанії з відомими філософами. Я вчуся у них мудрості. А чого навчишся у Мак'явеллі, який сказав, що всі люди однакові, або у Гельвеція, який доводив, що у всіх однакові інтелектуальні здібності? Я докладаю зусиль, щоб піднятися до ступеня особистості, готовий страждати, як стоїки, аби реалізувати свою мету. Я раджу всім не лякатися, прийняти теорію ступенів духовного розвитку людини і рухатися до рівня

особистості. До речі, принцип ієрархії притаманний українській філософії, а саме філософії Сковороди. Місія кожної людини – піднятися у своєму духовному розвитку до ступеня особистості й знайти свою споріднену працю. Давайте критично мислити. Принцип рівності поділяла матеріалістична й марксистська філософія. Під гаслами марксизму знищували українську націю. Радянська людина вихована за принципом рівності. Росіяни успадукували цей принцип, але вони без будь-яких сумнівів сьогодні знищують українців і вважають нас нациками.

Г.: Мені подобається Ваш оптимізм щодо власного розвитку. Але Ви, шановний, можете й не дійти до ступеня особистості, бо тут так багато перешкод. Я згадую піраміду Маслоу. З погляду психолога, на вершину самореалізації піднімаються всього 1-3% людей. Далі, Вас можуть не зрозуміти навіть рідні й близькі. У цьому житті так багато різних спокус. Намагаючись реалізувати ідею особистості, Ви будете змушені відмовитися від багатьох приємних речей: подорожей, розваг. Ви перетворитеся на автомат. Щодо марксистської філософії, то зауважу, що принцип рівності не винний, винні люди.

І.: Дійсно, можна не дійти до рівня особистості, але рухатися у цьому напрямі необхідно, бо якщо не розвиватися, то будеш деградувати. Щодо розваг. Сучасні розваги роблять людину рабом. Мені подобається вислів Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав». Треба враховувати ще такий момент. Ви не будете заперечувати, що особистості дійсно гуманні, бо вони віддають себе іншим і суспільству. Утім, посередня людина комплексує перед особистістю, а тому особистість для неї є ворогом. Посередня людина на словах проголосила, що кожна людина є особистістю, для того, щоб маніпулювати масами. Сталін як «видатна» посередність знищував дійсно видатних українських особистостей: Миколу Зерова, Миколу Хвильо-

вого, а Брежнев катував Миколу Світличного, Василя Стуса під прапором комуністичної ідеї рівності, соціальної справедливості та гуманізму. Скажу образно: «У принципі рівності руки в крові».

Г.: У принципі ієрархії теж руки в крові. Згадайте класову боротьбу. Як панівні класи розправлялися з рабами та кріпаками. У буквальному розумінні топили повстання у крові, захищаючи свої привілеї. Далі. Я Вам відверто скажу: людям не подобається Ваша концепція тому, що вона примушує їх комплексувати, людина не відчуває своєї повноцінності. Ця концепція ставить перед людиною дзеркало і примушує в нього дивитися. Зрозуміло, що це більшості не подобається, бо у кожного щось таке є. У цій ситуації у людини спрацьовують механізми психологічного самозахисту.

І.: Згоден, що концепція ступенів духовного розвитку висуває до людини високі вимоги. Перед цією ідеєю комплексував навіть Гегель, бо у нього був позашлюбний син. Але він набрався мужності й сказав, що ця ідея спонукає його до вдосконалення. Вважаю, що людина має знати свої здібності, можливості й жити у реальному світі, а не у фейковому. Примітивна постмодерна філософія заграє з людиною. Проте антрополого-глобальна катастрофа та сучасна російсько-українська війна потребують реальних знань про людину. Лише за цих умов людина зможе подолати катастрофу. Шановний гуманісте! Подивіться, що відбувається у світі. Ваші кумири, наприклад, Мірандола та інші, проголосили гуманізм, а людство пройшло через дві світові війни й опинилося на порозі третьої. Серед політиків важко знайти особистість, хіба що Джо Байден. Гуманізм – це просто гасло, і самі гуманісти починають це розуміти, а тому сьогодні говорять про постгуманізм.

Інтегратор: Досить. Я вас уважно слухав. У кожного з вас є момент істини. Проаналізуймо ваші роздуми з позиції критичного мислення. *По-перше.* Концепт «кожна людина – особистість» подібний до істини, але стосується людських відносин, а не сутності. Коли існування приймають за сутність, то це веде до спотворення реальності. Прикриваючись ціннісним судженням «кожна людина – особистість», посередня людина отримала легітимне право на політичну владу і зло отримало філософське обґрунтування. *По-друге.* Коли філософи під тиском колективного несвідомого прийняли існування за сутність (що сталося в епоху Просвітництва), то вони самі себе обманули, зрадили своїй сутності, бо від часів Конфуція й Платона філософам була відома концепція ступенів духовного розвитку людини. Але вони не лише самі себе обманули. Вони обманули людину, зрадили філософській традиції і тим самим скерували людство на знеособлений шлях розвитку. *По-третьє.* Відомо, що ігнорування істини у природничих науках веде до аварій, техногенних катастроф, утім, ігнорування істини у філософії привело людину до найстрашнішого – антрополого-глобальної катастрофи. Усе зло цього концепту полягає в тому, що в ньому ототожнено те, що має бути, з тим, що є. Сутність ототожнили з існуванням, можливість прийняли за дійсність, що є доказом відсутності критичного мислення у самих філософів. Причина такого ототожнення походить від вульгарного спростування принципу духовної ієрархії, який був заперечений концептом «кожна людина – особистість».

Г. Я починаю трошки розуміти. Одна справа – це людські відносини, а інша – це те, що є сутністю. Невже дійсно немає такої праці й такого філософа, який би довів, що кожна людина є особистістю? Виходить, що філософи нас свідомо чи несвідомо обманюють?

I. Так, дійсно, немає такої праці і такого філософа, який би довів, що кожна людина є особистістю. Колективне несвідоме підняло на рівень закону людське бажання бути особистістю.

Інтегратор. Я радий, що Ви шановний Гуманісте, починаєте розуміти. Ви праві у контексті людських відносин: до кожного треба ставитися як до особистості, яка б людина не була. Це закон. Але Ви не праві у контексті сутності. Люди дійсно різняться своїми спонуканнями й духовними якостями, і це треба визнати.

I. О! Значить, я правий!

Інтегратор. Шановний Ієрархісте! Ви праві у контексті сутності, але не праві у контексті людських відносин. У Ваших поглядах дійсно відчувається певна зневага до людини. Не можна називати людину тілесною, залежною чи пристосованцем. Треба говорити «залежна людина», «посередня людина», але ставитися до них треба як до особистостей.

Ви обоє одновимірно мислите. Суперечності, як вчив Кузанський, мають поєднуватися. Проаналізувавши проблему особистості в історії філософії, я розробив авторську, метафізичну теорію особистості, яка поєднує ці протилежності. Мислити треба багатовимірно. Мудрість полягає у тому, щоб поєднувати суперечності. Але поєднання має бути не механістичне, а діалектичне. Є чотири ступені духовного розвитку людини: залежна людина, посередня людина, особистість і геній. На якому б ступені не перебувала людина, до неї треба ставитися як до особистості. Запам'ятайте: якщо Ви дозволите собі ставитися до людини не як до особистості, то водночас деградуєте. Далі. Людина – динамічна істота: вона або розвивається, або деградує. Людина має право на вибір: чи розвиватися, чи залишитися на тому рівні, на якому перебуває. Це у філософії називається етикою середньої ланки. Я думаю,

що ви зрозуміли свої помилки, а тому обніміться, брати мої. Особливе зауваження до Ієрархіста. Якщо Ви дійсно хочете досягнути ступеня особистості, то маєте зосередитися не на вдосконаленні свого улюбленого «Я», бо Ви дуже нам хизуєтесь, а на вдосконаленні Інших та суспільства. Ви маєте жертвувати своїм *Ego* задля Іншого. Людина сягає ступеня особистості лише тоді, коли допомагає Іншим ставати особистостями. Думайте, навіщо Вам читається курс з критичного мислення!

Пересічна людина. Як пересічна людина, я недостатньо обізнана з філософськими проблемами, хоча маю вищу освіту. Якщо відкинути механізми психологічного захисту, то варто визнати, що в метафізичній теорії особистості, є сенс. Але ця теорія все одно пересічною людиною буде сприйматися «в штики». Людина буде комплексувати, відчувати себе приниженою. Я навіть не уявляю, як можна переконати пересічну людину, щоб вона визнала нові уявлення про людську сутність.

Філософ-експерт. Маю зауважити, що у середовищі філософів почнеться доволі жорстока світоглядна боротьба. Ми дійсно живемо у фейковому світі. Ми всі думаємо, що є особистостями, але людство опинилося на межі третьої світової війни. Не лише окремі люди втратили критичне мислення – його бракує філософам. Це дійсно Апокаліпсис. У сучасній західній філософії є кілька філософів, які стоять на принципі ієрархії, але не наважуються чітко виокремлювати ступені духовного розвитку, бо бояться реакції колег і суспільної думки. Філософи мають стати втіленням ідеї особистості й носіями чеснот, як про це говорив Платон, бо лише приклад може переконати пересічну людину. Маю визнати, що філософи до цього не готові. Проте переконаний, що криза, у якій опинилося людство, істотно прискорить розвиток людської свідомості й філософії. Ми всі сьогодні є заручниками філософсь-

ких помилок. Людство дорого розплачується за ігнорування духовної ієрархії, за пристосуванство «філософів-просвітників» та ілюзії «Великої» французької революції.

Прийшов час переосмислення поглядів на людину й суспільне буття взагалі.

Рефлексивний аналіз результатів гри.

Модератор. Учасники гри й глядачі мають поставити собі запитання: чи допомогла гра краще розібратися у собі та інших людях? Чи відбувся стрибок у розумінні людської сутності? Чи відчули Ви у собі потребу духовного вдосконалення? Яка думка вразила Вас найбільше? Чи відповідає метафізична теорія особистості людській сутності? Чи спонукала гра до духовного розвитку? Чому мало людей стають на шлях духовного вдосконалення?

Всі учасники гри й глядачі мають дати відповіді на запитання, поставлені у завданні.

Сформулюємо бажані прикінцеві висновки, до яких має схилити гравців модератор.

1. Більшість людей некритично ставляться до себе, люблять себе, а тому в них відсутнє критичне мислення щодо самих себе. Мовою психології це означає наявність у людини механізмів психологічного захисту.

2. Привабливість ціннісного судження «кожна людина – особистість» полягає в тому, що воно видає бажане за дійсне, а тому не спонукає людину до розвитку. Цей концепт є результатом впливу колективного несвідомого на свідомість пересічної людини. На основі цього концепту посередня людина маніпулює залежною людиною і прикриває свою нездатність до конструктивної діяльності.

3. Принцип духовної ієрархії є об'єктивним, його не треба плутати із соціальною ієрархією, а тому він має лежати в основі суспільного буття. Ми маємо навчитися дивитися на публічних людей крізь призму ступенів духо-

вного розвитку людини: чи достатньо у них здібностей, щоб виконувати свої обов'язки і діяти з позиції національних інтересів? Опертя на цей принцип дозволить суттєво зменшити рівень хаосу в суспільстві.

4. Принцип духовної ієрархії дозволяє подолати колективне несвідоме і зробити суспільне буття прозорим і свідомим. Метафізична теорія особистості суттєво поглиблює знання про людську сутність, а тому не дозволятиме маніпулювати людиною. Кожний про кожного знатиме все. Ця теорія сприятиме розвитку людини й суспільства.

Питання до учасників гри та аудиторії:

Чи відчували Ви під час гри потребу бути особистістю?

Питання до Гуманіста та Ієрархіста:

1. Чи змінилися після гри Ваші думки щодо змісту поняття «особистість»?

2. Чи зрозуміли Ви суперечності гуманістичної (егалітарної) та ієрархічної (елітарної) концепції, чи, навпаки, будете відстоювати свої позиції?

3. Шановний Ієрархісте, чи усвідомили Ви, чому людям не подобається принцип ієрархії?

4. Рефлексивно оцініть свої аргументи під час гри.

Запитання до всіх:

1. На чийй стороні були Ваші симпатії під час гри?

2. Чи досягли ми мети, яка була поставлена перед тренінгом?

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Шановний читачу!

Ви ознайомилися з курсом критичного мислення, але це не значить, що Ви ним оволоділи, проте зробили важливий крок до свого духовного розвитку. Процес удосконалення мислення і Ваших здібностей лише почався. Ви маєте вдосконалювати своє мислення у процесі розв'язання професійних, громадсько-політичних проблем.

Сподіваюсь, що курс не залишив Вас байдужим спостерігачем у цьому світі, а сприяв тому, щоб Ви ставали суб'єктом діяльності. Критичне мислення має бути з Вами завжди: у повсякденному житті, професійній діяльності, громадсько-політичному житті. Критичне мислення синтезує досягнення філософії, філософської антропології, практичного розуму (моралі), психології, природничих наук, соціології. Оволодіння критичним мисленням – це вимога часу. Цей курс спонукатиме Вас до подальшого вдосконалення, але це не значить, що Ви маєте комплексувати і жити неповноцінним життям. Ви маєте розвиватися разом із світом, навіть більше: Ваше мислення має випереджати життя. Володіти критичним мисленням – це не значить критикувати світ. Навпаки, це означає відчувати відповідальність за все, що Вас оточує, і докладати зусиль, щоб зробити світ кращим. Ви досягнете ступеня особистості лише тоді, коли будете допомагати Іншим стати кращими. Світ – це відбиття Ваших якостей.

Ознайомившись з курсом критичного мислення, Ви зможете користуватися законом найменування, який ще у VI ст. до н.е., започаткував Конфуцій, але він до цього часу не знайшов визнання у людській свідомості. Закон найменування дозволить Вам чітко розуміти, хто є хто і що є що у цьому суперечливому світі. Осмисливши ос-

новні положення закону найменування, Ви не відчуватимете себе маленькою людиною, якою будуть маніпулювати, а зможете стати повноцінним суб'єктом діяльності – особистістю. Мислення особистості є деміургом світу. Така вимога часу.

Тепер Ви не зможете сказати, що не знаєте основ людської сутності, особливостей власних здібностей, мислення і навіть таємниць людського буття. У Ваших руках не лише Ваша доля, а й доля світу. Будьте відповідальними!

Автор приймає зауваження й пропозиції щодо вдосконалення курсу.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ, ТЕРМІНІВ І ПЕРСОНАЛІЙ

(Філософські категорії, поняття і терміни крізь призму теорії ступенів духовного розвитку людини)

В умовах постмодерного плюралізму втрачено точність мислення, людина наповнює поняття своїм суб'єктивним розумінням, що не сприяє адекватному осмисленню інформації, історичних подій й істини взагалі. Такий плюралізм веде до внутрішнього й зовнішнього хаосу. Метафізична теорія особистості дозволяє суттєво уточнити зміст багатьох філософських понять.

Критичне мислення насамперед має скеровувати людину на осмислення власної сутності, своїх здібностей і мислення, тому пріоритетну роль у словнику відведено поняттям, які розкривають людську сутність, а також мислителям, які зробили істотний внесок в осмислення людини та її якостей. Критичне мислення органічно пов'язане з людськими здібностями, точніше, зі ступенями духовного розвитку людини. Критичне мислення потребує оволодіння системою понять. Тому автор намагався максимально точно формулювати зміст понять, які пов'язані із мисленням.

Відбір персоналій для словника відбувався на підставі того, як філософи ставляться до людської сутності, а саме до принципу духовної ієрархії. Особливу увагу приділено тим філософам, у центрі уваги яких було дослідження людської сутності. При висвітленні внеску філософів автор акцентував увагу на тих аспектах, які залишаються до цього часу неосмисленими. Особливістю словника є те, що сприйняття світу, соціальних, професійних і життєвих проблем обумовлене ступенем духовного розвитку людини. Тому конститутивним поняттям є «сту-

пінь духовного розвитку людини». Акцентуація на цьому понятті є особливістю словника. Увага на ступенях духовного розвитку людини дозволить наочно відчути відмінності між інтелектуальним і професійним потенціалом людини.

Призначення словника полягає також у тому, щоб продемонструвати об'єктивність теорії ступенів духовного розвитку людини, яка полягає в тому, що людина різного ступеня розвитку тлумачить філософські поняття й терміни по-різному, точніше, відповідно до свого розуміння. Реалізацію цієї ідеї здійснено на основі методології К. Мангайма – соціологія знання. Відомо, що філософські категорії й поняття є продуктом розуму. Пересічна людина, яка мислить з позиції здорового глузду, наповнює ці поняття іншим змістом. У постмодерну епоху панування посередньої людини зміст філософських понять набуває спрощеного тлумачення. Треба визнати, що така плюралістичність тлумачень філософських категорій та понять нівелює філософську науку.

Пропонований словник віддзеркалює проблеми й особливості нашого часу – конфлікт знеособленого й особистісного начал суспільного буття, а тому сприятиме розумінню специфіки мислення людини й сучасної епохи.

АБСОЛЮТНА ІСТИНА – 1) безумовна істина всіх часів і народів; 2) досконалий стан буття, який визначається через цілісність, несуперечливість. У людини існує метафізична потреба в А. і., бо вона психологічно слабка істота, а тому їй потрібна духовна опора. Досягнення А. і. в релігії відбувається через віру. Філософія дійшла висновку, що «істина є процес» (Гегель), а тому А. і. постає завершальною стадією пізнання, як тотожність граничних протилежностей – суб'єктивного і об'єктивного: Я і не-Я (Фіхте), свідомого і несвідомого (Шеллінг), мислення і буття (Гегель). У всі часи і у всіх народів відбувається боротьба хаосу з порядком. Подолання хаосу здійснювалося завдяки зусиллям осіб, які здатні були діяти в інтересах цілого (роду, племені, етносу, нації, держави). Цих людей називали по-різному, але їх сутність є незмінною, хоча висловлювалася різними поняттями. У християнстві сутність цих людей позначили поняттям «особистість», а боротьбу хаосу й порядку варто висловити через дихотомію: знеособлене – особистісне. З цієї позиції А. і. є особистість і боротьба знеособленого й особистісного. Володіння А. і., з одного боку, відкриває дорогу до влади, а з іншого – дозволяє подолати хаос у суспільстві.

АБСТРАГУВАННЯ – один із засобів раціонального пізнання, що полягає у виділенні й дослідженні окремих якостей та ознак предмета з тим, щоб зосередитися на найважливішому і не зупинятися на другорядному. Критичне мислення потребує абстрагування від емоцій і намагається дійти до сутності. Залежна й посередня людини, як правило, не здатні відокремитися від чуттєвого й зосереджуються на другорядних властивостях речей, їх зовнішніх характеристиках, а сутність залишається поза увагою. Утім, особистість здатна відокремитися від усього другорядного й пізнавати суттєве.

АБСТРАКТНЕ І КОНКРЕТНЕ – категорії, які розкривають відношення мислення до дійсності, а також розвиток самого мислення. Їх принципова відмінність полягає в тому, що мислення є сукупністю абстракцій, тоді як у реальності існують конкретні речі. Міра розуміння А. і К. людиною різного ступеня духовного розвитку є різною. Залежна людина акцент робить на конкретному, не здатна у ньому побачити загальне. Посередня людина здатна від конкретного перейти до загального, але ця здатність обмежена і не охоплює соціальної форми руху матерії. Мислення особистості здатне охопити всі форми руху матерії і здійснювати перехід від абстрактного до конкретного і навпаки.

АБСТРАКЦІЯ – 1) один із моментів пізнавальної діяльності, що полягає в мисленнєвому виокремленні в самотійні об'єкти окремих сторін, властивостей предмета; 2) результат процесу абстрагування – поняття, категорії тощо. Критичне мислення передбачає вміння відмежовуватися від усього другорядного й аналізувати сутність предмета. Метою абстрагування є здобуття сутності.

АВГУСТИН, Аврелій (354–430) – християнський теолог і філософ. А. успадковує погляди ап. Павла на людину і виокремлює три ступені її розвитку: тілесна, душевна й духовна. Перші два типи живуть за людськими законами, а третій – за Божественними. Для позначення ступенів духовного розвитку людини А. послуговується поняттями «раб» і «вільна людина», але рабство пов'язує із залежністю від пороків, а вільну людину – з духовною свободою й добродетельністю. Тілесна людина постає в А. також під такими назвами: плотська і земна. Земна людина любить тіло, а, полюбивши нижче, вона прирікає себе на духовну смерть, тоді як духовна людина перемагає пристрасті й орієнтується на вдосконалення. Незважаючи на те, що земна людина орієнтується на тілесні потреби, у неї є можливості для духов-

ного розвитку. Душу земної людини А. називає «нерозумною», натомість душа духовної людини «розумна». Людина з нерозумною душею потрапляє під вплив обставин й інших людей. А. щодо людини з нерозумною та розумною душею поділяє висновки К. Тертуліана й уживає щодо цих типів поняття «старозавітна» й «новозавітна» людина. Історію А. трактував як конфлікт двох начал – знеособленого («град земний») та особистісного («Град Божий»), як момент зустрічі мінливого з вічним. Отже, визнавав взаємозв'язок між якостями людини й суспільства.

АВЕРРОЕС (Ібн Рушд) (1126–1198) – араб. філософ. Усіх людей поділяє на живих і мертвих: живі – це ті, хто мають знання про себе, а мертві не мають і не прагнуть цих знань. Тих, хто має знання, він наділяє вищою гідністю і вважає, що їм має належати пріоритет. На основі знань про ієрархію душ поділяє людський рід на натовп, освічених і пророків.

АВІЦЕННА (Абу Алі Ібн Сіна) (980–1037) – араб. філософ. Досліджуючи взаємовідносини тіла й душі, виділив чотири категорії людських душ. *Перша* – освічені й очищені від тілесних пороків, які силою волі змогли відмежуватися від потреб тіла. *Друга* – мають знання, освічені, але не спромоглися очиститися від тілесних вад. Вони страждають, бо не змогли побороти тілесні пороки. *Третя* – недосконалі душі, які не мають знань, неосвічені, але вільні від пороків. Вони чули про досконале життя, але не прагнуть його, а тому приречені на страждання. *Четверта* – нічого не чули про душевну досконалість, у них відсутні будь-які переконання, а їхні душі подібні до дитячих. Використовує поняття «очищення», що дає підстави стверджувати, що А. відчув на собі вплив платонівсько-християнської традиції.

АВРЕЛІЙ, Марк (121–180) – представник стоїцизму, римський імператор. Усвідомлював роль і значення принципу духовної ієрархії. Виділяє такі типи людини. *Перший*: піддається життєвим незгодам, потрапляє під вплив насолод, лицемірить, вдається до брехні, не здатний спрямувати свої дії до жодної мети. *Другий*: заперечує потреби цілого, дратується тим, що відбувається, цурається людей, виступає проти них, щоб нашкодити, – це гнівлива душа. *Третій*: той, хто здатен у будь-якій справі дійти до найвищої мети й дотримуватися розумного ладу.

АДОРНО, Теодор (1903–1969) – нім. філософ, соціолог. Критикував знеособлений характер європейського життя, вважаючи його викривленим і спотвореним. Жодна людина не здатна до самостійного духовного життя, не спроможна реалізувати власне призначення, а цінності особистісного буття викликають непорозуміння, обурення й протест. А. виділяє правильні та неправильні форми життя й доводить, що правильне життя пов'язане з мораллю, а тому має чинити опір неправильному.

АКСІОМА – твердження в науковій теорії, яке приймається за істинне, без будь-якого доведення. Аксиоматичність твердження обумовлена її самоочевидністю. А. окреслює межі теорії і постає її основою. А. формулюють науковці, які здатні до узагальнення й сягають особистісного ступеня духовного розвитку.

АКТИВНІСТЬ – одна із суттєвих характеристик способу життєдіяльності соціального суб'єкта діяльності (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства загалом), що відображає рівень розвитку його здібностей, творчих можливостей тощо. Суттєву роль відіграє спрямованість людської активності, яка залежить від ступеня духовного розвитку людини. Активність залежної й посередньої людини спрямована на матеріальне, тоді як акти-

вність особистості свідомо скерована на пріоритет духовного.

АЛЬБЕРТ, Великий (між 1193/1207–1280) – нім. теолог і філософ. Ієрархічний підхід до розуміння внутрішніх якостей людини органічно притаманний його поглядам. А. виділив три роди душі: вегетативну, чуттєву й інтелігібельну (розумну). Характеристики вегетативної людини збігаються з ознаками тілесної, характеристики чуттєвої корелюють з якостями душевної, а характеристики інтелігібельної – це якості духовної людини.

АЛЬ-ФАРАБІ (870–950) – араб. філософ таджицького походження. У А-Ф. принцип духовної ієрархії знайшов відбиття в рівнях розвитку інтелекту. Перший – потенційний інтелект, другий – перебуває в стані становлення, третій – набутий, який перейшов від потенційного стану до актуального, четвертий – дієвий, який здобув незалежність від природи.

АНАЛІЗ І СИНТЕЗ – два взаємопов'язаних аспекти людського мислення й діяльності. А. і С. – це процеси мисленнєвого або практичного розчленування цілого на частини та їх дослідження, а також поєднання частин у ціле. Розчленування цілого на частини відповідає можливостям залежної людини, утім, синтезувати з окремого ціле вона не здатна. Інтелектуальні можливості посередньої людини дозволяють їй здійснювати операції А. і С., але в межах нижчих форм руху матерії. Особистість здатна здійснювати А. і С. в усіх формах руху матерії й отримувати нові знання. Критичне мислення передбачає оволодіння А. і С.

АНАЛОГІЯ – міркування, змістом якого є встановлення спільних ознак у двох і більше речей, об'єктів. Метод пізнавальної діяльності, коли, знання, набуті при дослідженні одного об'єкта, переносяться на інший, менш доступний. А. – це пошук подібного в речах. Здатність до А.

зростає із зростанням ступеня інтелектуального розвитку людини. Залежна людина здатна встановлювати А. лише між очевидними явищами. Інтелектуальні можливості посередньої людини до встановлення А. обмежені друго-рядними якостями. Інтелектуальні можливості особистості до встановлення А. охоплюють усі форми руху матерії.

АНТИНОМІЯ (гр. суперечність). А. – це суперечність між двома судженнями, кожне з яких вважається істинним в межах певної системи. Причиною виникнення А. є те, що розум не задовольняється досвідним знанням, переступає його межі, щоб пізнати світ як ціле. Твердження «кожна людина – особистість» відповідає чуттєвому світу, сфері людських комунікацій і для цієї системи відносин є істинним. Проте воно не відповідає вимогам розуму, який намагається пізнати сутність – виникають суперечності. Розум вимірює людську сутність на основі принципу духовної ієрархії й стверджує, що особистість – це вищий ступінь духовного розвитку людини. Ці світоглядні суперечності, за Кантом, становлять зміст трансцендентальної діалектики. Обмеженість чуттєвого досвіду закономірно веде до появи А. Залежна й посередня людини живуть у межах чуттєвого досвіду, а тому вони абсолютизують концепт «кожна людина – особистість». Особистість виходить за межі чуттєвого досвіду й усвідомлює, що істиною є судження «Особистість – первоначало буття». Якщо з А. до цього часу мали справу філософи, то сьогодні світоглядні суперечності стають предметом осмислення народних мас. А. охопили соціально-політичний простір.

АПОСТЕРІОРИ Й АПРІОРИ. Перше поняття означає знання, здобуте з досвіду, з практики, а друге – знання, що передує досвіду, наявне у свідомості до досвіду. Сперечання щодо значущості цих видів знань характерне для сенсуалізму й раціоналізму. Сенсуалізм заперечував існування апріорних знань, вроджених ідей та принципів («іс-

тин розуму»), на відміну від «істин факту». Цю суперечність намагався розв'язати Кант. Простір і час та філософські категорії як форми мислення Кант вважав апіорними, які виробляються мисленневими зусиллями суб'єкта. Кант віддавав пріоритет апіорним формам пізнання. Людина в процесі розвитку через мову та систему матеріальних та духовних відносин засвоює готові поняття, категорії та форми діяльності. Ці структури сформовані до неї, й людина сприймає їх такими, які вони є, а не виводить із досвіду. Залежна людина віддає пріоритет апостеріорному знанню. Посередня людина здатна до засвоєння апіорного знання, особливо це стосується наукового. Філософське знання для цього типу людини залишається незрозумілим, бо воно є результатом високої абстракції. Найвний ступінь духовного розвитку особистості дозволяє їй апіорно засвоювати знання.

АПУЛЕЙ (бл. 124/125 р. н. е. – бл. 170 р. н. е.) – рим. письменник і філософ. А. поділяє ідею про ієрархію ступенів духовного розвитку людини. До вищого рівня відносить богів, до нижчого – людей, а між ними поміщає демонів, які виконували посередницькі функції: подавали богам прохання від людей, доносили їм про добрі й лихі людські справи, а від богів приносили людям надію на краще життя. А. підкреслює, що розподіл людей на шляхетних, посередніх і нищих варто розуміти не в соціальному контексті, а відповідно до їхніх духовних якостей. Характеризуючи людей, А. пише, що вони слабкі розумом, але сильні в розмовах, схильні до помилок та зухвалі в поведінці.

АРГУМЕНТ – підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування тези. При доведенні А. можуть бути: факти, закони, наукові теорії, аксіоми, теореми й визначення, тобто положення, істинність яких є безумовною. Залежна людина через недостатній освітній потенціал не може оперува-

ти законами, науковими теоріями, а тому спирається лише на емпіричні факти, але осмислити їх у неї не вистачає наукового потенціалу. Посередня людина має необхідний науковий потенціал, але зазвичай підбирає такі аргументи, щоб отримати вигоду. Така поведінка характерна для посередньої людини у сфері соціально-політичної практики. Для особистості закони, наукові теорії в єдності з фактами постають як А.

АРГУМЕНТАЦІЯ – процес обґрунтування певного положення, гіпотези, концепції. Змістом А. є переконання опонента, тобто залежить від інтелектуальних можливостей людини. Структура А. складається із тези, аргументів і демонстрації. Інтелектуальний потенціал залежної людини не дозволяє їй побудувати систему А. Посередня людина здатна побудувати систему аргументацій: сформулювати тезу, здійснити аргументацію, але моральні хиби не дозволяють їй це реалізувати. Особистість здатна до цілісного оволодіння А.

АРЕНДТ, Ганна (1906–1975) – нім.-амер. філософ і політолог. Послугується принципом духовної ієрархії і вводить поняття *homo faber*. На думку А., сучасний тип посередньої людини – *homo faber* – опинився в стані краху. Це сталося через неспроможність збагнути відмінність між корисністю та значущістю, а глибинною причиною є те, що новочасна людина керувалася установкою «життя є найвищою цінністю», тоді як найвищою цінністю є світ. *Homo faber* є історичною модифікацією посередньої людини.

АРИСТОТЕЛЬ (384 до н.е. – 322 до н.е.) – давньогрецьк. філософ. А. визнав ієрархічний підхід Платона до розуміння людини й виокремив три рівні її розвитку, три способи життя: перший зорієнтований на задоволення, саме з цього приводу А. сказав, що «природа людей рабська»; другий – на досягнення високого соціального статусу й

пошану від держави; третій – на філософське розуміння життя, що можна узагальнити у твердженнях: тварне існування, діяльнісне життя й споглядальне.

Б

БАУМАН, Зигмунт (1925–2017) – польськ. і англ. філософ та соціолог. Зафіксував фундаментальну відмінність між тим, що усталилося в науковій і суспільній свідомості (кожна людина – особистість), та фактичним рівнем розвитку людини. Ці відмінності Б. висловлює у твердженнях «особистість *de jure*» і «особистість *de facto*». Прірву між цими рівнями не можна подолати соціально-політичним і правовим шляхом. Вона може бути подолана лише індивідуальними зусиллями. «Особистість *de facto*» – це людська перспектива, до якої треба залучати майбутню велику політику. Окреслив шляхи подолання прірви між фактичним рівнем соціально-політичного, психологічного й духовного розвитку людини та її призначенням. Один із механізмів убачав у тому, що треба допомагати людині стати свідомим громадянином, який би відчував себе суб'єктом суспільного й державного життя. «„Особистість *de jure*” не може стати „особистістю *de facto*”, не перетворившись спочатку на *громадянина*».

БЕРГСОН, Анрі Луї (1859–1941) – франц. філос. Констатував факт, що європейське суспільство опинилося в стані кризи, й сформулював дві форми його існування: закрите й відкрите, а також визначив характеристики відкритого суспільства. Перехід від закритого суспільства (соціальна еволюція) до відкритого (психічна еволюція) може відбутися лише в умовах кризового стану, а здійснити його здатні особистості.

БЕРДЯЄВ, Микола Олесандрович (1874–1948) – укр.-рос. філософ. У творчості Б. чітко простежуємо ієрархічний підхід до розуміння сутності людини. Філософ виділяє три рівні духовного розвитку людини: рабський, посеред-

ній та особистісний. Посередня свідомість свій рівень розвитку приймає за норму, що веде до тиранії «посередньо-нормальної свідомості». Б. стверджував, що в особистості зосереджена таїна буття. Незважаючи на те, що Б. стояв на позиціях принципу духовної ієрархії, свій персоналізм він називав «антиієрархічним».

БЕРЛІН, Ісайя (1909–1997) – англ. філософ. Виокремлював два рівні духовного розвитку людини: емпіричний і трансцендентний, два різновиди конфліктів: конфлікти здорового глузду й розуму. В основі здорового глузду лежить ірраціональне та негативне розуміння свободи. Негативне розуміння свободи продукує емпірична людина, а позитивне поєднане з вищим рівнем розвитку людини. Особливістю роздумів Б. є те, що обидва підходи до свободи пов'язані з різним трактуванням людської сутності.

БЛАГО – фундаментальна ідея філософії Платона – ідея ідей, яка породжує всі інші ідеї і категорії. Ідея Б., незважаючи на свою абстрактність, має чітке соціальне коріння, бо породжена свідомістю людини, яка бачила процес деградації грецького полісу й намагалася його призупинити. Реальним змістом Б. постає держава, яка має виконувати такі функції: захищати громадян від зовнішніх ворогів, забезпечувати необхідними матеріальними благами й створювати умови для духовного розвитку людини. У Платона й неоплатоніків Б. було онтологічним першопринципом, найвищою метою й нормою всіх людських вчинків.

Існують два трактування Б. *Перше* – благо як ідея ідей, абсолют, що залишається незмінним, оскільки воно є досконалим буттям. У контексті цього підходу Б. – це, по-перше, суспільний інтерес, по-друге, поняття, яке не можна відокремлювати від людської сутності. Платон осмислював людину за фундаментальними ознаками: бути «рабом самого себе» і «бути володарем над собою». Цей поділ було

конкретизовано за чотирма ступенями духовного розвитку: людина із залізними, мідними, золотими й божественними здібностями. Відповідно до поглядів про ступені розвитку людини Б. – це коли пріоритет у суспільстві належить людині з божественними здібностями. Отож Платонове розуміння Б. охоплювало як об'єктивний, так і суб'єктивний аспекти, а його філософія має антропологічний зміст і пов'язана з ідеєю досконалої людини, яка здатна діяти в інтересах полісу. *Друге* – благо є джерелом існування реального, множинного світу – суспільства. Б. – це, з одного боку, духовне підґрунтя соціуму, втіленням якого є особистість, а з іншого – це основа, у якій людина знаходить підґрунтя власного існування. Ідея Б. вимагала від людини відокремлення від егоїстичного існування, скеровувала її на досконале життя, а тому має антропологічний зміст й продиктована практичними цілями. Втіленням Б. у Платона мав бути правитель держави, точніше філософ.

Аристотель, відокремивши практичну філософію від теоретичної, надає Б. переважно практичного значення. По-іншому не могло й бути, оскільки Стагірит стояв на позиції приватної власності. Акцентуючи увагу на практичному значенні благ та їх плуралізмі, Аристотель не заперечував, що найвищим благом є досконала форма життя й теоретична діяльність, отож намагався поєднати два підходи до розуміння блага.

Ідеологи Великої французької революції переосмислюють зміст блага. Л. А. Сен-Жюст трактує Б. як гармонію між діями та протидіями, як те, що має спонукати законодавців до діяльності. Законодавці повинні ставити питання про спільне Б., підпорядковувати йому всі свої слова та дії. Втіленням Б. у Сен-Жюста постають закони. В епоху Модерну спостерігаємо зведення ідеї Б. до корисності, тож відбувається її примітивізація. Проте Фіхте трактує Б. як повну згоду з розумом.

У сучасній соціальній філософії Б. набуває діяльнісного трактування як участь у житті добре організованого суспільства (Дж. Ролз). Б. постає ареною боротьби між належним і суцим, між знеособленою людиною й особистістю. В умовах антрополого-глобальної катастрофи зростає роль ідеї Б. Філософським еквівалентом Б. постає суспільний інтерес. Діяльність з позиції суспільного інтересу є благом як для конкретної людини (вона здобуває смисл життя і щастя), так і для суспільства. З позиції теорії ступенів духовного розвитку під Б. слід розуміти пріоритет духовного та особистості в суспільстві.

БОДРІЯР, Жан (1929–2007) – франц. філософ, соціолог, один із критиків «смерті модерну». Під впливом молодіжної революції 1968 р. Б. занурюється в дослідження сенсу людського й суспільного буття. У ранніх працях Б. аналізує суспільні проблеми з очевидного, але заглиблюється в те, що приховане. Предметом споживання стали не лише речі, послуги, а й статуси та престижі. Споживання стало єдиним смислом життя, але щастя не прийшло. На місце щастя прийшла втома. Б. виявив те, що було приховане: у суспільстві споживання все перетворилося на псевдоподії, псевдоісторію та псевдокультуру. Зло полягає не лише в тому, що людину зробили споживачем, але й у тому, що дійсність трансформувалася в псевдореальність, симулякр. У пізніх працях Б. робить радикальні узагальнення. Незважаючи на свою прихильність до постмодерної традиції, змушений визнати, що в суспільстві відбувається оргія матеріального, яка дійшла до закономірного кінця, а тому ставить питання: а що буде після оргії? Смысл людського буття давно зник, а людство рухається в порожнечу. Б. визнає, що фундаментальні філософські категорії: належне, віра, знання, діяльність – деформовані, що призвело до втрати розуму й панування зла.

Зло починає панувати тоді, коли втрачається рівновага між матеріальним і духовним. Від імені постмодерної людини Б. стверджує, що сучасна людина не здатна до віри, любові й узагалі не знає, чого прагне. Філософ критичний і самокритичний. Він вважає, що філософія стала на шлях крутіства й самообману й усе перетворилося на загальний обман. Людина стала крадієм, який краде в майбутніх поколіннях можливість життя. Філософ безжалісний як до еліти, так і до народних мас, які стали знаряддям. Висновок безжалісний: людина відмовилася від своєї сутності й живе ілюзіями. Для характеристики такого стану життя філософ використовує поняття «афектація», коли людина усвідомлює штучність свого існування, але погоджується з такою ситуацією.

Ще радикальніші узагальнення Б. робить у праці «Символічний обмін і смерть». Сучасне суспільство не має жодного підґрунтя для існування, тому потребує кардинального теоретичного переосмислення й радикалізації всіх гіпотез. У суспільстві споживання всі екзистенційні почуття (провини, страху, відчаю, смерті) витіснені прагненням до втіхи. Б. висловлює радикальну гіпотезу. Він порівнює архетипи поведінки первісної та сучасної людини. Первісне суспільство ґрунтувалося на символічному обміні, що здійснювався на основі трьох елементів: дарувати, віддавати, обмінювати, проте сучасне суспільство ґрунтується на принципах: убивати, володіти й пожирати. На перший погляд здається, що таке порівняння не має підстав, або, щонайменше, є перебільшенням, але якщо згадати працю Фромма «Мати чи бути?», то Б. описує сучасне суспільство крізь призму понять *мати* й *володіти*, а концепт *пожирати* еквівалентний поняттю «споживання». Християнство проголосило принцип «не вбий», але у ХХ ст. людство пройшло через дві світові війни. Постмодерне суспільство за «першоначало» прийняло

споживання й під «проводом» посередньої людини потрапило до пастки знеособленого буття, але воно цього не усвідомлює. Заперечення пріоритету духовного має свій логічний і навіть трагічний кінець. Людина деградує й перетворилася на об'єкт: «*Маса є чистим об'єктом, себто тим, що зникло з обр'ю <...> історії*». Відомий філософ не помилився: посередня людина не бажає полишати авансцену історії, претендуючи й надалі залишатися суб'єктом суспільного життя.

БОЕЦЦЙ, Северин (бл. 480–524) – римськ. філософ і теолог. Осмислював проблему особи в контексті понять «субстанція», «природа», «іпостась» і доводив, що поняття особи не можна використовувати щодо випадковостей (акцидентів), а лише до сутностей. Поняття особи в Б. стосувалося лише тієї субстанції, яка мала розум. Формулює визначення: особа – це «індивідуальна субстанція розсудкової природи». Цю дефініцію сформульовано на засадах аристотелівської філософії, а саме на основі поняття субстанція – перша сутність, що здатна до самостійного існування. Отож бути особою означає мати здатність до рефлексивного й абстрактного мислення, бути суб'єктом діяльності – першою субстанцією. Б. аналізує латинське поняття «*persona*» й доводить, що воно подібне до грецького поняття «іпостась». У процесі дослідження змісту поняття «особа» спирається на історію його формування в грецькому театрі. Особа – це не лише маска, а й актори, які грають ролі великих людей. Відтак первісне значення грецького терміна «личина» стосувалося не кожного, а лише тих, хто здатен бути суб'єктом діяльності. Мислення шукало фундаментальну, субстанційну якість людини, яку слід покласти в основу буття.

БУТТЯ – філософська категорія, що має п'ять основних значень: 1) синонім існування, що позначається зв'язкою «є»; 2) конкретні речі, явища, а також «наявне буття»

(Dasein, Гайдеггер); 3) безпосередня реальність, не роздвоєна на сутність і явище; 4) продукт свідомості (Сартр, «буття – це свідомість»); 5) життєдіяльність людини, яка не відчужується від життя суспільства, – це людина, яка дійсно є. Це шляхетна людина.

З позиції метафізичної теорії особистості поняттям Б. позначаємо особистість. З поняттям Б. пов'язана традиція трактування людини вищого ступеня духовного розвитку як первоначала. Зрозуміло, що лише окремі індивіди здатні підніматися до їх розуміння та ставати їхнім втіленням. Б. за змістом є еквівалентним слову «бути». *Бути* у стародавніх греків означало єдність між способом життя людини та словом, що суспільна свідомість сприймала як справжнє життя. Первісне значення поняття «буття» формувалося в органічному зв'язку з людськими якостями. Означену традицію розвиває сучасна християнська персонологія, яка трактує зміст цього поняття як «стояти випростано й прямо», а сучасною мовою звучить як «повстання» – досягнення власної межі. Мета людини – *бути*, бути власним втіленням. *Бути* підкреслювало єдність між способом життя і словом й означало реалізувати себе в способі свого життя. Цю традицію продовжив Ніцше, який трактує буття як істинне існування: «хто існує, хто має реальність, хто справді є, хто правдивий...». Отож філософ, використовуючи понятійний апарат метафізики, людину вищого типу (особистість) трактує як первоначало й істину буття. В. Олексюк тлумачить дієслово *бути* не як пасивне (статичне) існування, а як здатність до дії, тобто воно означає бути суб'єктом діяльності. Отож *бути* є найсуттєвішою характеристикою людини. *Бути* – означає бути суб'єктом діяльності, бути цілістю. Життєдіяльність залежної й посередньої людини не підпадає під поняття «буття», а підпадає під поняття «існування» або

«небуття», бо вони перебувають поза межами морального закону.

БЮЛЕР, Карл (1879–1963) – нім. психолог, доводив, що особистість – це не соціальний статус людини, а її внутрішні якості.

В

ВАСИЛЮК, Федір (1953–2017) – психолог. Для розуміння сутності людини В. та німецький філософ Т. Ренч життєсвіт людини поділили на внутрішній і зовнішній. Внутрішній світ – це емоції, почуття, переживання, очікування, думки людини, а зовнішній – це її уявлення про будову соціуму. Для характеристики внутрішнього й зовнішнього світів використано відповідно поняття «простий» і «складний», «легкий» і «важкий». На основі цих комбінацій В. описує різні типології внутрішнього світу людини. Внутрішній світ залежної людини складається із задоволень від вітальних потреб, тому вона певною мірою стає тотожною своїм потребам, отож внутрішній світ функціонує за *принципом задоволення*. Життєсвіт посередньої людини В. описує на основі понять: внутрішній світ – простий, а зовнішній – важкий. Внутрішній світ посередньої людини наповнений прагненням оволодіти певним предметом споживання і функціонує за *принципом реальності*, зміст якого полягає в пошуку вигоди: як за мінімальних затрат енергії і ресурсів отримати максимум вигоди й задоволень. Життєсвіт особистості В. характеризує на основі понять: внутрішній світ складний, а зовнішній – легкий. У внутрішній світ особистості ввійшла проблема вибору. Цей факт змушує шукати принцип, на основі якого можна було б розв'язувати життєві проблеми. Особистість знаходить такий «механізм» у *принципі цінності*, який стає її життєвим кредо. Життєсвіт генія – це складний внутрішній і важкий зовнішній світ. Воля й розум цілковито підпорядковують собі внутрішню та зовнішню реальність.

Воля потрібна для того, щоб долати колективне свідоме й несвідоме, застарілі наукові парадигми, урешті-решт, щоб не зламатися в цій боротьбі. Воля й розум генія стають «органом» цілісної діяльності, механізмом реалізації свого життєвого призначення.

ВДОСКОНАЛЕННЯ – поняття, започатковане християнством, означало процес постійного розвитку духовного потенціалу людини. У християнстві В. означає спосіб існування людини. У Канта В. набуває статусу онтологічного поняття, тобто підкреслювалася необхідність розвитку людини. Залежна людина не має потреби В., бо живе тілесними потребами. Посередня людина знає про необхідність В. і погоджується, але тією мірою, яка сприятиме досягненню вигоди. Для особистості В. постає умовою й потребою життя. В. – це напружена внутрішня діяльність. Людина стає на цей шлях під тиском потреб або під впливом емоційних потрясінь.

ВЕРНАДСЬКИЙ, Володимир (1863–1945) – укр. вчений, мислитель-енциклопедист. Ще в 30-ті роки ХХ ст. В. довів, що вплив антропогенного чинника на природу став дорівнювати біогеохімічним процесам і кругообігу речовини в біосфері. В. започаткував абсолютно нову парадигму розуміння науки як планетарного явища. Розвиток людства мають визначати можливості природи, а не потреби посередньої людини: завтра жити краще, ніж сьогодні. Учений будь-якої галузі науки має думати про наслідки своєї діяльності в масштабах планети. В умовах протистояння двох соціально-політичних систем ця думка не мала шансів не лише для реалізації, але й для адекватного осмислення. Дотепер ці роздуми не знаходять розуміння. Ідея єдності людини з природою знайшла відображення в концепції ноосфери В. Людина, спираючись на розум, має навчитися мислити в планетарному масштабі й усвідомити себе планетарним суб'єктом діяльності.

ВИБІР – термін, змістом якого є надання переваги тій чи тій можливості серед багатьох інших. В. є однією з ознак свободи. Якщо у людини є В., то прийнято говорити про наявність свободи. В. постає, коли людина опиняється перед фундаментальними суперечностями буття: добром і злом, життям і смертю, істиною і брехнею і т. ін. Поведінка людини в ситуації В. до певної міри запрограмована чинними соціально-психологічними установками, тобто можна лише умовно говорити про свободу вибору. Залежна людина, яка живе за принципом задоволень, у ситуації В. робить акцент на задоволенні, бо іншого не знає. Посередня людина, яка живе за принципом реальності, в ситуації В. орієнтується на реальну вигоду. Про вибір залежної й посередньої людини можна сказати, що він має знеособлений характер, бо закінчується втратою смислу життя. Соціально-психологічні установки залежної й посередньої людини такі, що вони практично не дають людині свободи В. Особистість орієнтується на виконання своїх обов'язків. На В. особистості суттєвий вплив має моральний закон. Особистість розуміє, що це пов'язано із стражданнями, але обов'язок і моральний закон вищі за будь-які страждання. Геній робить вибір, орієнтуючись на ідею блага.

Як правило, у людському житті В. постає між знеособленим і особистісним способами життя. Особистісний спосіб життя – це покликання людини. Обираючи знеособлене життя, людина зраджує своєму покликанню і здійснює стосовно себе гріх, але не усвідомлює цього або не зізнається сама собі, займаючись самообманом. «Бути чи не бути?» У цих словах Шекспіра висловлений В. між знеособленим і особистісним.

ВИДИМІСТЬ – помилкове відображення сутності. Залежна й посередня людина схильні приймати видимість (явище) за сутність, що обумовлене рівнем розвитку їх

мислення. Мислення залежної й посередньої людини не здатне розуміти загальне, відокремити другорядне від головного.

ВИННИЧЕНКО, Володимир (1880–1951) – укр. письменник, автор етико-філософської теорії конкордизму. Уводить поняття «конкордизм» (лат. concordia – погодження) і «дисконкордизм» (discordia – розлад). Вважав, що в історії існують два типи суспільств: дисконкордистське й конкордистське. До дисконкордистських відносив не лише капіталістичне, але й соціалістичне суспільство. В. підкреслює, що відбулося розбалансування між призначенням людини та її егоїстичними цілями. Для подолання цієї суперечності та вад людської природи розробив тринадцять правил конкордистської моралі, які класифікуємо у три групи.

Перша – відносини людини з природою. В. розглядає людину як частку природи. Людина – це не вінець природи, якому все дозволено, а її органічна частина. Коли людина сягає ступеня конкордизму (особистісного рівня духовного розвитку), вона відчуває свою спорідненість з усім живим, із планетою. Конкордизм виходить із необхідності переосмислення взаємодії людини з природою.

У другій групі йдеться про ставлення людини до самої себе та інших людей. Мислитель вимагає від людини бути цілісною: «Будь суцільним у собі». Важливе місце у другій групі займає принцип: «Будь чесним із собою», який слід вважати варіантом давніх пошуків моделі ідеального громадянина. В. розуміє всю складність та суперечливість внутрішнього світу людини, усвідомлює, що стимули й мотиви, які спонукають залежну та посередню людину, заважають їй вийти за межі власних потреб та егоїзму. Мислитель вважає, що навіть особистості можуть бути «хворими» на егоїзм. Конкордист мусить постійно рефлексувати щодо власних спонукань до діяльності, ду-

мок, поведінки, оцінювати їх з позиції «Будь чесним із собою» й вносити негайно корективи. Отже, у моральної людини постійно відбувається внутрішня робота «творення всередині себе конкордизму». В. розмірковує над психологічними механізмами подолання егоїзму. «Завсіди пам'ятай, що всі люди й ти сам хворі на страшну хворобу дисконкордизму. Борися з нею не догмою, не ненавистю, не карою, а розумінням, жалістю, поміччю». У цьому моральному правилі накреслено шлях «лікування» хвороби, яку В. назвав дисконкордизмом, а, по суті, це звичайне пристосування до соціально-політичної ситуації. Цей шлях подолання власного егоїзму, за В., може відбутися через процес «розуміння», яке слід розглядати не лише з гносеологічної позиції (що треба, мовляв, усвідомлювати свої недоліки), а як те, що мусить бути донесене до свідомості суспільства. Під «розумінням» слід вбачати проникнення в суперечливий внутрішній світ людини. Найкращий та найкоротший шлях до подолання як індивідуальних, так і громадських недоліків – це їх усвідомлення на рівні суспільної свідомості. Знання кожним громадянином власних недоліків і недоліків інших утворює в суспільстві принципово нову – особистісну – атмосферу, яка обмежуватиме прояви дисконкордизму, знеособленої поведінки. В. аналізує механізми взаємин між індивідами різного ступеня розвитку, зокрема між конкордистом (особистістю) і дисконкордистом (людиною посереднього рівня). Особистість мусить приймати посередню людину й не мати до неї жодних негативних емоцій. В. піднімається до філософського розуміння людської сутності, а саме: рецидиви знеособленої поведінки можуть бути й у людини особистісного ступеня духовного розвитку, але принцип «чесності з собою» примушуватиме її повсякчасно творити в собі особистість.

У *третьій* групі зафіксовано відносини між індивідом та колективом: «Жити поза колективом жодна людина не може». Людина мусить жити інтересом суспільства навіть тоді, коли колектив не визнає її й навіть опиняється проти своєї волі поза його межами. В. формулює принцип: «Погоджуй себе з колективом, зливай свій інтерес із його інтересами, свій біль з його болем, його радощі зі своїми радощами, і благо тобі буде, і довголітній будеш на землі». Цей принцип дозволив органічно поєднати взаємозв'язок між людиною та колективом. Найвищим рівнем розвитку людини В. вважає здатність турбуватися про соціум, що є проявом духу. «Наші соціальні акти – це наші духовні діти, які ми родимо й лишаємо по собі на землі». У правилах «Не пануй і не підлягай пануванню» та «Будь ні над колективом, ні під ним, ні поза ним, а тільки активною, відданою клітиною його» сформульовано загальну тенденцію до подолання відчуження.

(Докладніше див. Сабадуха В. О. *Метафізика суспільного та особистісного буття*: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 364–365; Сабадуха В. О. *Українська національна ідея та концепція особистісного буття*: монографія. 2-е вид., випр. Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. С. 105–112).

ВИПАДКОВІСТЬ, НЕОБХІДНІСТЬ, СВОБОДА – категорії, що розкривають специфіку ставлення людини до реальності та причинності. В. характеризує зовнішню подію і підкреслює відсутність причини. Різні ступені людини по-різному сприймають і розуміють В. Залежна й посередня людини, як правило, ігнорують В., а коли подія відбулася, то за її допомогою знімають із себе відповідальність. Особистість намагається передбачати В. Демокрит абсолютизував роль причини, тобто необхідності. Жодна річ не виникає безпричинно, все, що виникає, має певні підстави. Для мислення залежної людини В., Н., С. поєднати неможливо, бо це різні речі. Посередня людина пов'язує ці категорії з колективним несвідомим. Необхід-

но враховувати реальність, яка зводиться до соціально-політичних обставин, а свобода – це те, що дозволяють ці обставини. Особистість пов'язує ці категорії з людською й суспільною діяльністю, чинними засадами суспільного буття, національним й державним інтересом, моральним законом. Усвідомлення цих зв'язків надає особистості свободу.

ВИШЕНСЬКИЙ, Іван (імовірно 1550–1621/1633) – укр. філософ і письменник. Досліджував людину з позиції принципу духовної ієрархії. Виділяє два принципово різні рівні розвитку людини: хлопів і шляхтичів. Хлопом є той, хто є невольником, залежним від світу й навіть прислужує йому. Хлоп у В. – це людина, яка розміняла своє духовне покликання на земні блага. Шляхетною є людина, спонукувана духовними, абсолютними цінностями. Аналізував людину за найсуттєвішою характеристикою – її спонуканнями до життєдіяльності. Зв'язок між духовним і матеріальним філософ висловив у твердженні: «Будь! – і стане слово ділом».

ВІДОБРАЖЕННЯ – процес і наслідок взаємодії між предметами, людиною і навколишнім світом. Сформувалася усталена думка, що головною проблемою теорії В. є співвідношення між чуттєвим знанням, образами й об'єктивною реальністю. Утім феноменологія вносить корективи. На процес і результати В. суттєвий вплив має інтенція свідомості, тобто соціально-психологічні установки людини. Кожен тип людини відображає реальність крізь призму принципів свого життя. Так, залежна людина сприймає реальність крізь призму принципу задоволення, посередня людина – принципу реальності, особистість – принципу обов'язку, геній – принципу творчості. Тобто реальність для кожного типу людини принципово різна.

ВІДНОСНА ІСТИНА – нецілісне, несистематизоване, неповне відображення об'єкта, яке може поглиблюватися

в процесі пізнання. В. і. суперечлива. З одного боку, як об'єктивне відображення дійсності, вона містить у собі абсолютний момент, а з іншого, як несистематизоване й неповне знання, вона містить у собі момент помилки. Людина, яка володіє критичним мисленням, має розуміти межу між абсолютним і хибним. В умовах плюралізму посередня людина використовує відсутність чіткої межі для власної вигоди. Особистість усвідомлює у В. і. момент абсолютного і відносного.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – філософсько-соціологічне й етичне поняття, що позначає міру відповідності будь-якого суб'єкта діяльності чинним вимогам, моральним, правовим нормам. Значущість проблеми В. гостро відчувалася вже Ніцше. Філософ зафіксував, що не лише пересічна людина, але й філософи втратили В. за буття. Підґрунтям цих висновків Ніцше було те, що він визнавав ступені духовного розвитку людини і бачив, що пріоритет у суспільстві перейшов до посередності, яку філософ називав паразитом (людина, яка хоче жити з любові, а сама не здатна дарувати любов). З позиції метафізичної теорії особистості залежна й посередня людини не здатні до відповідальності. В. є характеристикою особистості і генія. Максимально, на що здатна залежна й посередня людина, – це відповідальність за продукти діяльності. Характер суспільних відносин, що відтворюються продуктами їхньої діяльності, як правило, не усвідомлюється, а тому залишається поза межами В. Посередня людина за своїм соціальним статусом має нести В. за систему суспільних відносин, але на це не здатна, а тому імітує її. Безвідповідальність посередньої людини поставила людство перед антрополого-глобальною катастрофою. Особистість бере на себе В. за систему суспільних відносин. Предметом В. особистості є благо суспільства, а генія – світ і людська спільнота.

ВНУТРІШНЄ – ЗОВНІШНЄ – категорії, що відображають співвідношення внутрішнього і зовнішнього світу людини. Це співвідношення у різних типів людини різне. Людина на початку свого розвитку через нерозвиненість внутрішнього світу переважно живе у З. світі, а тому відчуває себе залежною від нього. На основі діяльності розвивається В. світ. Світ роздвоюється на зовнішній (матеріальний) і внутрішній (свідомість). На основі цього виникає уявлення, що перший існує об'єктивно, незалежно від свідомості. Так виникає протиставлення (матеріальне – ідеальне), яке зберігається до сьогодні. На основі цієї дихотомії виникають полярні категорії: дійсність і можливість, явище і сутність. Сучасні антропологічні умови буття вимагають переосмислювати відносини між В. і З. Людина маси як у минулому, так і сьогодні перебуває у залежності від зовнішнього, а тому схильна його абсолютизувати. Особливо це проявляється у соціально-політичному житті. Особистість усвідомлює значущість своєї свідомості й мислення, а тому віддає пріоритет В. (Дод. див. Василюк Ф., Гусерль Е., «Світ»).

ВОЛЯ – здатність діяти відповідно до розуму, моральних і правових норм та принципів. Якщо В. не збігається з розумом, то поведінка людини має стихійний характер. Аристотель трактував волю як прагнення до мети, але визнавав, що воно може бути як правильним, так і неправильним. Коли воля (прагнення) перебуває під впливом емоцій та безпосередніх бажань, то це матиме негативні наслідки. Коли прагнення (воля) перебувають під контролем розуму, то це має позитивні наслідки. Християнство пододало протилежність плоті і духу у вченні про людину як *втільений дух*, живу єдність обох. Ляйбніц встановив співвідношення між такими складниками людського ества, як воля, розум, сутність, існування. Розум є джерелом сутностей, а воля – основою людського існування. Отже, розум є механізмом установлення гармонії між ті-

лом і духом. У філософії Канта воля є продуктом розуму й морального закону, а у Шопенгауера – субстанцією не лише життя, а й світу.

У людини різного ступеня духовного розвитку співвідношення В. й розуму різне. У залежної й посередньої людини В. підпорядкована бажанням і пристрастям, що не дозволяє усвідомити свою гідність. Залежна людина робить вибір на користь природних потреб, а особистості й генії – на користь суспільного інтересу й абсолюту. Посередня людина, знаючи про проблему добра і зла, залишається на позиціях релятивізму, а її воля підпорядкована пристосуванню до чинних умов життя. В. й розум особистості й генія цілковито підпорядковують собі внутрішню та зовнішню реальність й стають «органом» цілісної діяльності. В. потрібна для того, щоб долати колективне свідоме й несвідоме, застарілі наукові парадигми, урешті-решт, щоб не зламатися в цій боротьбі. Людина, яка прагне до оволодіння критичним мисленням має шукати шляхи як скерувати свої бажання під контроль розуму.

Г

ГАБЕРМАС, Юрген (нар. 1929) – нім. філософ. Людина, з позиції Г., лише тоді може претендувати на рівень особистості, коли вона цілком соціалізована, вписана в суспільні, культурні, смислові зв'язки. Особистість у філософа постає як символічна структура і є взірцем для природної людини. Розвиток природної людини до рівня особистості здійснюється через навчання.

ГАДЖА – твердження, яке ґрунтується на чуттєвих сприйняттях. В античності розрізняли знання (яке ґрунтується на загальному) і Г. (doxa), які спираються на чуттєві сприйняття, а тому є непостійними, рухомими. Предмет знання і гадок може бути один. У цьому контексті Аристотель ставить питання, як «одне і те ж» може мати багато значень. Зазначену протилежність філософ розв'язує че-

рез те, що знання ґрунтується на пізнанні необхідного і загального, а Г. задовольняються чуттєвим сприйняттям. Аристотель також звернув увагу, що Г. залежать не лише від почуттів людини, а й від думки оточення. Залежна людина не здатна до раціонального мислення, а схильна до чуттєвого сприйняття дійсності, у своїх висновках і рішеннях вона спирається на власні гадки та гадки більшості. Посередня людина здатна до раціонального мислення, але воно обмежене матеріальною стороною людського життя. Особистість відокремлюється від Г. і здатна до раціонального мислення щодо всіх форм руху матерії.

ГАЙДЕГЕР, Мартін (1889–1976) – нім. філософ. Г. розумів проблематику, пов'язану з духовними якостями людини, але тиск знеособленого суспільства та власні політичні помилки не дозволили визнати позитиви класичної метафізики. Питання про Ніщо як певний тип людини стає стрижневим у його філософії. Г. не бачив у житті особистості й змушений був визнати, що Ніщо належить пріоритет у суспільстві. Виокремив дві форми суспільного буття: несправжнє й справжнє і відповідно дві форми буття людини посередність (*Das Man*) і самість.

ГАРТМАН, Ніколай (1882–1950) – нім. філософ. Принцип ієрархії поширив на буття загалом. Буття має ієрархічний характер: нижчий ступінь перебуває в матерії, а вищий – у душі. Головних шарів чотири: фізично-матеріальний, органічно-живий, душевний, історично-духовний. Кожний із цих шарів має свої закони й принципи, достатньо автономний, оскільки має власну детермінацію. Вищі рівні не можуть існувати без нижчих, тоді як останні здатні до самостійного існування. Життєдіяльність людини охоплює всі рівні буття. Буття в Г. постає як ієрархічна цілісність нижчих і вищих форм. Буття може бути збережене лише через рівновагу між різними його структурними рівнями. «Єдність реальності – це головне в єдності

світу». Це та вершина, до якої дійшов філософ у розумінні взаємодії людини й природи. Друга характеристика філософії Г. – це вчення про телеологію, яка має передувати онтологічній детермінації. Примат телеології веде до того, що людина відмовляється від пріоритету причинно-наслідкової детермінації. Телеологія означає, що нижчі (онтологічні) категорії мають бути підґрунтям вищих. Залежна й посередня людина орієнтуються на онтологічну детермінацію, а тому не спроможні до телеологічної детермінації. Особистість здатна усвідомити значущість телеологічної детермінації у сучасних умовах й реалізувати її.

ГЕГЕЛЬ, Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – нім. філософ. Г. досліджував проблему особистості в релігійному, філософському та правовому аспектах. У *релігійному аспекті* аналізував особистість у ракурсі призначення людини, а точніше, з позиції двох протилежних підходів: людина сама в собі є добро чи зло. Зло в людині пов'язував з її природою: «Природною є людина, яка дотримується своїх пристрастей і спонукань, є рабом своїх жадань, для якої природна безпосередність є законом». Ставлення Г. до тілесної природи людини однозначне: індивід, який живе під впливом природних спонукань, є рабом своїх пристрастей. Ступені духовного розвитку людини Г. пов'язував із розвитком свідомості і самосвідомості. У «Феноменології духу» спостерігаємо такі ступені розвитку свідомості людини: рабська, панська (відчужена), стоїчна, скептична, спостережна, чеснотлива, універсальна (свою істину вбачає у єдності з діяльністю) й шляхетна свідомість (буття для іншого).

У контексті філософії Канта Гегель сформулював абсолютну вимогу до людини: вона не має права підкорятися природному началу, бо має свідомість, волю й розум. У процесі духовного розвитку людина долає своє природне животіння, усвідомлює смисл свого буття. Завдяки

процесу пізнання людина відкриває в собі суперечності між добром і злом, усвідомлює природне начало як зло, і в неї пробуджується потреба удосконалення власної природи – народжується особистість. У ситуації межового напруження людина поступово починає розуміти, що її природа не відповідає сутності людського покликання. Г. вважає, що людина мусить за допомогою розуму подолати свою природу, але усвідомлення цієї потреби приходить лише в стані межового напруження.

Г. констатує протиборство духовного й природного в людині й доводить, що ці суперечності знайшли відображення в релігії, але в усіх її формах вони винесені за межі людини, тоді як у християнстві вони перебувають в людині. Г. ставить перед людиною завдання зробити крок до вирішення цієї суперечності: пробудити в собі найвищу свідомість і подолати природне начало та звільнитися від зла. Г. узагальнив свої роздуми щодо змісту поняття «особистість» у висновку: «Люди мають особистість з огляду на свою духовну природу». Це твердження не варто розуміти буквально в актуальному аспекті, що кожна людина є особистістю. Філософ розглядав людину особистістю в потенційному сенсі, а її атрибутами вважав свободу, волю, моральність, релігію.

Проблема особистості в *правовому аспекті* в Г. виглядає по-іншому. Філософ поділяє підхід римських юристів до розуміння зв'язку особистості й права й вважає, що власність є родовим поняттям щодо особистості. Зв'язок особистості з власністю є безперечною істиною: власність є наявне та безпосереднє буття особистості.

ГЕЙЗИНГА, Йоган (1872–1945) – нідерланд. історик, філософ. Сучасний йому тип людини назвав *homo ludens*, який за своїми характеристиками подібний до посередньої людини. Цей тип людини приймає гру за реальність. Започаткував філософський аналіз гри. Екскурс у гру з по-

зиції метафізичної теорії особистості дозволяє зрозуміти, що більшість людей в усі часи схильні до гри. Найбільш схильна до гри посередня людина. Це пояснюється тим, що у грі вона долає певну порожнечу свого життя. Такий висновок не заперечує позитивів гри, а саме, що вона дозволяє розвивати у людині конструктивні якості, формувати мислення.

ГЕНІЙ – (лат., породжувач). З позиції метафізичної теорії особистості це найвищий (четвертий) ступінь духовного розвитку людини, який здатний виходити за межі існуючого і творить нові наукові парадигми, образи, символи й форми життєдіяльності.

(Дод. див. «Ступені духовного розвитку»).

ГЕНОН, Рене (1886–1951) – франц. філософ і письменник. Відчуваючи кризу західного світу, Г. ще у 1927 р. наполягав на відродженні метафізики, пов'язуючи її з принципом духовної ієрархії, й доводив, що метафізичні засади лежать в основі кожної традиційної цивілізації. Причини недооцінки значущості метафізики Г. пояснював нерозумінням ролі і значення принципу духовної ієрархії, а саме спрощеним тлумаченням принципу рівності, що закономірно вело до індивідуалізму й хаосу. Ще у 20-ті роки ХХ ст. почав доводити негативні наслідки панування матеріального. Вважав, що пріоритет матеріального веде до індивідуалізму, пошуку вигоди, заперечення будь-якої ієрархії, що закономірно закінчиться хаосом і загрожуватиме самознищенням. Зміст цих висновків залишається незрозумілим і на поч. ХХІ ст.

ГІЗЕЛЬ, Інокентій (бл. 1600–1683) – укр. богослов і філософ. Установив метафізичний зв'язок між сутністю й діяльністю. «Природа кожної речі є такою, якою є її дія». Щодо людини це означає, що діяльність людини є відображенням її сутності.

ГІПОТЕЗА – 1) спосіб пізнавальної діяльності, що полягає у формулюванні можливих відповідей на питання, яке

виникає в процесі дослідження; 2) одне із можливих розв'язань проблеми. В основі Г. лежить категорія можливості. Г., як правило, є продуктом інтелектуальної діяльності особистості й геніїв, бо вони мають можливість цілісно охопити ситуацію з усіма її суперечностями.

ГОРБАНЬ, Річард Анатолійович (нар. 1971) – український філософ, релігієзнавець, богослов, доктор філософських наук, професор, реабілітований доктор богословських наук. Синтезував досягнення українського, американського, польського, російського, французького персоналізму, проаналізував його різновиди, що історично сформувалися під впливом національно-культурних світоглядних систем. Не обійшов увагою суперечності між персоналізмом і гуманізмом у розумінні сутності людини. Принципову новизну свого підходу в баченні персоналізму сформулював у твердженні: «У феномені особи знімається протистояння “Бог / людина”». Ідея зняття протистояння Бога і людини нова, конструктивна та відповідає логіці розвитку буття. Особа має стати суб'єктом реалізації Божого задуму з огляду на те, що вона є образом тринітарної Особи Божої. Подібні думки знаходимо у Сковороди. У його філософії також відсутнє протистояння людини й Бога: «Суспільство в любові, любов у Бозі, Бог у суспільстві. Ось і кільце вічності!» Обґрунтовано доводить, що ідея особи як вищої форми буття формувалася в безпосередньому зв'язку з християнським вченням. На основі цього робить висновок про те, що в контексті сучасної антропологічної кризи між християнською й світською свідомістю має налагоджуватися діалог, який стане початком конструктивної співпраці філософії та релігії з розв'язання нагальних проблем людського буття та формування цивілізаційної світоглядної парадигми, спрямованої на розвиток людської особи як якісно-ціннісного виміру людини. Ідея продуктивного зв'язку філософсько-

го і релігійного світоглядів була предметом осмислення Г. ще в монографії, присвяченій есхатологічному баченню історії Бердяєвим, у якій автор доводив, що таке поєднання дозволить цілісно пізнавати світ і змінювати його в перспективі активно-творчої есхатології. Продовжив розпочату О. Кульчицьким традицію щодо інтегрального зв'язку філософствування й релігійності у внутрішньому існуванні людини.

Актуальними й конструктивними є погляди на філософію історії: «Справжня філософія історії зароджується виключно в катастрофічні епохи, вона покликана до життя об'єктивними закономірностями». Народження особи (духовної людини) зі старозавітної – це початок історії. Осмислюючи філософію, зауважує, що «зустріч» людини з потребою духовного вдосконалення є початком рефлексії і внутрішньої революції. Філософ конкретизує поняття «дух» і «особа» в контексті розвитку історії. «Дух діє в історії через особу Христа, а в нову епоху – через активно-творчу діяльність людської особистості». Г. доводить обмежений зміст сучасних прогресистських концепцій історії. Історія – це не науково-технічний прогрес, а розвиток свідомості, процес творчого пізнання людської Істини.

Підсумовуючи надбання українського персоналізму, Г. зауважує, що його специфікою є орієнтація не на зовнішній світ, а на внутрішню сутність людини, яку визначає як софійно-кордоцентричний персоналізм. Доводить його вплив на становлення європейського персоналізму, що залишається не осмисленим ані українською, ані європейською думкою. У лоно української духовної культури залучає св. Івана Павла II (Кароля Войтилу) і Бердяєва, пов'язаних з її персоналістичною філософсько-релігійною традицією.

Доводить творчий потенціал персоналізму в порівнянні з іншими сучасними філософськими напрямками. Відстоює думку, що місія персоналізму – протистояти кризовим явищам і зберегти людину в умовах тотального знеособленого існування. Це унаочнює практичне значення персоналізму. Філософ звертає увагу на те, що існує лише один шлях самовиховання особи – служіння іншому, що є спільним для людей усіх національностей. Такий висновок створює філософське підґрунтя для глобальної співдружності націй у напрямі подолання знеособленого існування.

Не залишилося без уваги мислителя питання руйнівного впливу гуманізму на християнську ідею людини. Знищення християнської культурної парадигми стало глобальною руйнацією ідеї особи, що прокладає шлях диктатурам. В умовах дефіциту духовності знецінюється не тільки людина як жива істота, індивід, але і її якість – особа як духовна істота, свобідна та творча. Логічним і обґрунтованим є висновок про те, що гуманізм породив глобальну антропологічну кризу, подолання якої передбачає зміну засад буття сучасної людини з її споживацькою орієнтацією на імператив «мати», а не «бути». В основі гуманізму лежить спрощене тлумачення людської сутності – кожна людина є особою. Продовжуючи роздуми Г., зауважимо, що в основі світоглядного конфлікту гуманізму й християнства лежить конфлікт матеріального й духовного, знеособленого й особистісного. Його вирішення можливе лише за умов світоглядної переорієнтації. Філософи мають визнати нагальну необхідність пріоритету духовного над матеріальним і принцип духовної ієрархії, а саме пріоритет особистості як досконалої людини в суспільному бутті.

ГОРКГАЙМЕР, Макс (1895–1973) – нім. філос. і соціолог. Г. щодо філософської традиції Просвітництва заува-

жував, що вона побудована на «спекулятивних припущеннях». Піддає критиці демократичний принцип і вбачає в ньому засіб, за допомогою якого більшість ставить свій здоровий глузд вище за абсолютні цінності людського буття. «Пересічна людина часто добачає в принципі більшості не тільки ерзац об'єктивного розуму, а навіть поступ щодо нього <...> для громадськості рішення більшості, здається, цінніші, ніж інституції так званого вищого розуму». Ідея демократичної більшості виявилася відірваною від раціональних основ буття й постала в цілковито ірраціональному аспекті, що стало еквівалентом розуму. Зробив висновок, що посередня людина здійснила необґрунтоване припущення: кожна людина має однакову духовну субстанцію.

ГРЕЧАНИЙ, Олександр Феногенович (1934–2002) – укр. філософ. Нар. в с. Білолуцьк Ворошиловградської обл. Закінчив Київський державний університет ім. Т. Шевченка, історико-філософський факультет за спеціальністю історія (1963). Із 1966 по 1993 рр. працював асистентом і старшим викладачем Луганського машинобудівного інституту (нині Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк). У 80-ті роки ХХ ст. висунув і розробляв ідею рівнів розвитку здібностей людини як суб'єкта діяльності. Людина в процесі свого соціально-політичного й психологічного становлення проходить чотири рівні розвитку: залежна людина, посередня, особистість і геній. На її основі була розроблена авторська концепція особистості й альтернативно-варіативна модель навчально-виховного процесу. Увів у науковий обіг поняття «соціальний механізм життєзабезпечення», сформулював закони виховання, концепцію рівнів розвитку людських здібностей, класифікував спонукання до діяльності.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ КОНКРЕТНОГО ЛЮДИНОЗНАВСТВА

Соціальний механізм життєзабезпечення	Спонування до діяльності	Рівень розвитку здібностей	Рівень розвитку мислення	Здібності розв'язувати проблему	Характер діяльності
Відносини розподілу	Стимул	Залежний	Одномірне	Absolution	Підкорення
Відносини обміну	Мотив	Відчужений, людина маси	Двовимірне	Resolution	Виконання
Відносини власності	Інтерес	Особистість	Тривимірне	Solution	Уособлення
Цілісно засвоєний механізм життєзабезпечення	Ідеал	Індивідуальність, геній	Багатовимірне	Dissolution	Творення

Джерела: Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.; Сабадуха В. О. Гречаний Олександр Феногенович: людина, яка була тотожна сутності (до 20-ї річниці з дня відходу у вічність). *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти*: Монографія: Кн. 5. Івано-Франківськ, 2022. С. 141–161.

ГРИГОРІЙ, Богослов (Назіанзин) (329–389) – християнський теолог, видатний представник патристики, патріарх Константинопольський. Перший поставив перед людиною вічні екзистенційні питання, що в тій чи іншій формі постають перед будь-якою людиною: «Хто я був? Хто я тепер? І чим буду?». Узагальнюючи роздуми щодо сутності внутрішніх якостей людини, Г. Б. зазначав: «*Людина душевна* далеко недосконала, *людина плотська* дуже віддана пристрастям, а *людина духовна* недалеко від Духу». У цих роздумах людина IV століття отримала інтелектуальний інструментарій для відповіді, хто вона є за її духовними якостями.

ГРІХ – етична й релігійна категорія. Проблема Г. є суттєвим моментом філософської та християнської антропології. Так, ще Плотин уважав, що суттю Г. є ігнорування вищих

потреб душі й підкорення нижчому (тілесному) началу. Платон, Плотин та християнські мислителі доводили, що тілесність і чуттєвість – це ознаки нижчого світу, небуття. У таких випадках розум стає нездатним до самоконтролю й відбувається добровільне падіння людини. Християнство трактує Г. як відмову від потреби рухатись до Бога. Проблема гріхопадіння в християнстві вилилася у вчення про спасіння як звільнення від влади гріха – очищення. У метафізичній теорії особистості Г. – це відмова від особистісного буття через заперечення теорії ступенів духовного розвитку людини. Безумовно, така зрада веде до зміни соціально-психологічних установок людини, відбувається її духовна деградація.

ГУСЕРЛЬ, Едмунд (1859–1938) – нім. філософ, засновник феноменології. Соціально-політична, моральна та світоглядна ситуація початку 20-х рр. ХХ ст. змусила Г. зробити висновок, що європейське суспільство хворе, а філософія виявилася безсилою впливати на свідомість людини, а тому людина й суспільство потребують етичного та політичного оновлення. Г. відстоює ідею необхідності переходу людства на рівень «істинного людства», етичної й розумної людини. Рівень істинного людства філософ пов'язує з категоричним імперативом Канта: людина не має бездумно існувати, а мусить підпорядкувати своє життя моральному закону. Філософ висновує, що етичне вдосконалення людини й суспільства органічно пов'язані. Г. турбує проблема: «Як слід перетворювати це знецінене культурне життя на *розумне* життя?» Оновлення людини й суспільства має стати соціальною проблемою, а початком цього процесу є питання самовизначення й самосвідомості. Людина має переосмислити свої мотиви, цілі, засоби діяльності, здібності й напрям розвитку. Г. визначає сутність людини через спрямованість до позитивних цінностей, що має скерувати людину до вільного самороз-

витку, нових форм життя, призначенням яких є виведення людини зі стану тваринної наївності. Поділяв принцип ієрархії щодо людських якостей. Користується поняттям «наївна людина», яка не виходить за межі чуттєвого досвіду. Потреба саморозвитку має привести до загального прагнення досконалого життя, «справжньої людяності», «до ідеалу абсолютного особистого вдосконалення». Людина має стати суб'єктом власних змін, але цей вибір мусить бути вільним. Мораль має стати загальною нормою життєдіяльності, що міститиме критерії для оцінювання життя. Причини кризи філософії й науки Г. вбачає в тому, що вони зосередили увагу на ось-бутті, Dasein. Філософ ставить собі за мету створити метафізику як науку про вищі й останні підстави буття – універсальну філософію. Г. був одним із небагатьох філософів початку ХХ ст., хто відчував відповідальність за буття й доводив, що філософ має виконувати в людській спільноті функції архонта. Для цього в нього має бути розроблена система понять і цінностей, а головне – він має бути уособленням тієї системи цінностей і понять, яку пропонує.

Д

ДАРЕНДОРФ, Ральф (1929–2009) – англо-нім. філософ, соціолог, політолог. Розмірковуючи над майбутнім постіндустріального суспільства, зазначив, що його необмежені можливості перетворилися на велику загрозу. Д. називає сучасне суспільство «світ без підпори» і трактує його як розпад правил, світ без норм. Філософ піддає сумніву ліберальні можливості свободи, яка перетворилася на несвободу, що породило стан аномії.

ДЕДУКЦІЯ – метод дослідження, який полягає в переході від загального до окремого; одна з форм умовиводу, коли із загального судження, як істинного, виводиться нове істинне положення, але часткове. Д. базується на законах формальної логіки. Теоретичною основою Д. є

аксіома: все, що стверджується, або заперечується стосовно якогось класу предметів загалом, стверджується або заперечується щодо окремих предметів цього класу.

ДЕТЕРМІНІЗМ – філософське вчення про загальний зв'язок речей, явищ у неживій, живій природі, людській діяльності та суспільстві. Виокремлюють кілька історичних форм Д. *Перша* – це пошук первоначал у стародавній філософії, наприклад, Фалес (вода), Геракліт (вогонь) тощо. *Друга* – вчення Аристотеля про основні начала суцього: матеріальне, формальне, цільове і діюче. *Третя* – у філософії Нового часу: багатоманітність причин була зведена до механістичного детермінізму: однієї причини і наслідку. Причини, як правило, зводилися до необхідності. *Четверта* – Гегель розширює уявлення про Д. на основі відродження поглядів Аристотеля. Механістичні уявлення про причинність він доповнює уявленнями про доцільність у живій природі та метою як основною характеристикою людської діяльності (телеологією). У живій природі і в людській діяльності зростає роль доцільності і свідомої мети (телеології).

Каузальний зв'язок – це закон взаємодії речей в неживій природі і в світі біології. Каузальний Д. в межах людської й суспільної діяльності має обмежену дію. Особливостями його є наявність цілепокладання та скерованість від минулого до майбутнього.

Онтологічний детермінізм – спирається на природні закономірності як у самій природі, так і в людському житті. Онтологічний детермінізм відповідає матеріалістичній світоглядній орієнтації.

Телеологічний детермінізм – ґрунтується на пріоритеті цінностей над соціально-політичними закономірностями, потребами. Телеологічна детермінація означає, що нижчі (онтологічні) категорії мають бути підґрунтям вищих. Телеологічні категорії об'єднують нижчі, підносячись над ними, як над матерією, як вища форма. Телеоло-

гічна детермінація не заперечує онтологічних закономірностей, але підпорядковує їх більш загальним принципам: цінність, належне. Причинно-наслідковий зв'язок природи зроблений залежним від цільового зв'язку, хоча є її передумовою. Телеологічна детермінація потребує пріоритету духовного й відповідного інтелектуального потенціалу з боку суб'єкта діяльності.

(Дод. див. Гартман Н.)

ДЕФІНІЦІЯ – логічне визначення змісту поняття, яке містить вказівку на найістотнішу ознаку предмета, родову належність та видову відмінність. У процесі дискурсу важливо розуміти, на які поняття й Д. спирається опонент. Залежна людина не здатна самотійно сформулювати Д., які лежать в основі її поглядів. Посередня людина, як правило, спотворює зміст Д. на користь власної вигоди. Найбільшим спотворенням було спотворення змісту поняття «особистість». Первинний зміст цього поняття стосувався людини, яка була орієнтована на вдосконалення. З часів Просвітництва зміст поняття особистості поширили на будь-яку людину. Особистість віддає собі звіт, на яких Д. ґрунтуються її погляди та позиція опонента.

ДИСКУРС – мовне спілкування, що опосередковане системою культурних символів, наукових і професійних понять. Д. – це послідовність міркувань, коли кожне наступне є логічним висновком з попереднього. Д. безпосередньо пов'язаний зі ступенями духовного розвитку людини. Потенціал залежної людини не дозволяє їй брати конструктивну участь у Д. Можливості посередньої людини достатні до конструктивного Д., але орієнтація на вигоду спотворює спілкування. До конструктивного Д. здатна лише особистість, бо вона володіє необхідними знаннями, мисленнєвими навичками й спирається на моральний закон.

ДИХОТОМІЯ – момент пізнавальної діяльності, в основі якого лежить поділ цілого на дві частини за певною ознакою. Залежна людина здійснює поділ за зовнішніми, не-

суттєвими ознаками; посередня – здатна здійснювати поділ за певними ознаками. Якщо ситуація стосується соціально-політичного життя, то Д. здійснюватиметься з орієнтацією на вигоду. Особистість здійснює процес пізнавальної діяльності на основі виокремлення суттєвих ознак, наприклад: людина керується інтересами суспільства чи власною вигодою.

ДІАЛЕКТИКА – філософське вчення про об'єктивну суперечливість світу, тотожність протилежностей (сталість і мінливість, кінцеве і безкінцеве, перервне і безперервне, віра і розум тощо), які не поглинають одна одну, а, взаємодіючи, породжують розвиток і багатоманітність суцього. Понятійний апарат Д. охоплює такі поняття, як тотожність і відмінність, протилежність, суперечність, рух, розвиток, стрибок, зняття, заперечення, оновлення тощо та парні категорії, як причина – наслідок, необхідність – випадковість, сутність – явище та ін. Д. не лише акцентує увагу на природних та суспільних суперечностях, а й визнає момент розвитку. Здатність до діалектичного мислення у людини різного ступеня розвитку різна. Так, для мислення залежної людини характерна одновимірність. Вона схильна абсолютизувати одну із протилежностей: або тотожність, або відмінність, абсолютне або відмінне, необхідність або випадковість, а тому до діалектичного поєднання суперечностей не здатна. Мислення посередньої людини здатне поєднувати протилежності, але це стосується, як правило, теперішнього часу. Можливості залежної й посередньої людини обмежені у розумінні сутності Д., що веде до хибних уявлень і до соціальної боротьби. Д. при застосуванні її посередньою людиною перетворюється на свою протилежність і стає не засобом розуміння й розв'язання суперечностей, а механізмом маніпуляцій суспільною свідомістю. Нездатність людини до діалектичного мислення використовують сучасні ЗМІ в

умовах гібридного світо(без)порядку для маніпулювання свідомістю. Особистість не лише поєднує протилежності, а здатна проаналізувати їхній розвиток у часі й просторі, виявити фундаментальні суперечності й запропонувати механізми їх розв'язання.

ДІАЛЕКТИЧНА ЛОГІКА – наука про філософське мислення, яка створена Гегелем. В основі Д. л. лежить принцип тотожності мислення й буття. Розгортання мислення й буття здійснюється на основі закону заперечення заперечення. Філософське мислення доводить збіг логічного й історичного. Гегель довів, що основною категорією в античній філософії була категорія буття, в Новий час – сутність і поняття. Останнє є основною формою філософського мислення. Буття описується категоріями: якість – кількість – міра, що знайшло відбиття у законі переходу кількісних змін у якісні й навпаки. Мінливість буття примушує виокремлювати суттєве. На цьому етапі діє система категорій: сутність – явище – дійсність, що описується законом діалектичної суперечності: всі речі суперечливі, а суперечливість як єдність протилежностей є коренем всякого руху. Окремі сторони опозиції не мають самостійного значення. Поняття – це третій ступінь філософського мислення, який становить єдність мислення й буття. Формою існування поняття Гегель уважав розвиток. На цій стадії відбувається поєднання пізнання й практичної діяльності. Прикладом єдності мислення й буття є особистість. Виходячи з цього особистість є субстанцією буття – його первоначалом. Залежна людина у своєму мисленні оперує поняттями кількості й якості. Посередня людина спроможна оперувати поняттями «якість», «кількість», «міра», «сутність», «явище», «дійсність». Особистість здатна, по-перше, синтезувати якість і кількість на основі закону переходу кількісних змін у якісні й визначити міру; по-друге, пояснити реальність на основі понять сут-

ності й явища за допомогою закону єдності й боротьби суперечностей; по-третє, спираючись на зміст поняття, розбудувати реальність, тобто досягти тотожності мислення й буття на основі закону заперечення заперечення. Мислення особистості ґрунтується на трьох законах діалектики: єдності й боротьби суперечностей, переходу кількісних змін у якісні і законі заперечення заперечення.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД – один із філософських методів пізнання дійсності, який визначається здатністю враховувати суперечності й оперувати такими поняттями, як буття – небуття, єдине і множина, сутність – явище, необхідність – свобода, мислення – буття тощо. Мета Д. м. полягає у подоланні одновимірності сприйняття дійсності й мислення, яке не здатне бачити й пізнавати суперечності. Залежна людина не здатна до оволодіння діалектичним методом, бо її сприйняття дійсності одновимірне й ґрунтується на чуттєвості. Посередня людина усвідомлює суперечності чуттєвого й раціонального пізнання, але використовує його (як і все інше) задля власної вигоди: в одній ситуації абсолютизує чуттєве, а в іншій – раціональне. До адекватного використання Д. м. здатна лише особистість, яка вміє поєднувати суперечності з позиції та істини.

ДІЯЛЬНІСНА ЗДІБНІСТЬ – авторське поняття О. Ф. Гречаного. Д. з. – здатність професіонала водночас контролювати якість продукту і якість відтворюваного рухом цього продукту суспільного відношення. Д. з. – внутрішній ієрархізований механізм, який формується перш за все в процесі засвоєння соціального механізму життєзабезпечення й закріплюється в соціально-психологічному механізмові установки та фізіологічному механізмі домінанти.

Структура Д. з. складається із професійної та інтелектуальної складових. Професійна складова утворена з

двох однопорядкових компонентів. Перший – уміння й навички виробляти та споживати предмети, а другий – здатність засвоювати знання, необхідні для виробництва речей та предметів. Інтелектуальні здібності теж складаються з двох компонентів: мисленнєвого (уміння осмислювати поняттями та образами процес соціального руху продукту від виробника до споживача) і чуттєвого (відчувати створені рухом предмета соціальні зв'язки та відношення в контексті суспільної ситуації, які обумовлені якістю предмета й переживаються суб'єктом як економічні, політичні, соціальні, правові, моральні, світоглядні, естетичні відношення). Системоутворювальним компонентом людських здібностей є спонукання до діяльності. Рівень розвитку спонукань визначає рівень розвитку кожної компоненти людських здібностей: вмінь і навичок, знань і мислення.

Відповідно до теорії ступенів духовного розвитку у кожній компоненті необхідно виокремити чотири ступені розвитку. У компоненті умінь виділяємо такі рівні: перший – уміння здійснювати стереотипні технологічні операції, другий – уміння оволодіти чинними технологіями, третій – уміння створювати новий продукт на основі відомих принципів, четвертий – уміння вийти за межі відомих принципів і технологій і знайти рішення на основі нової наукової парадигми. Компонент знань має таку структуру: на першому рівні спеціаліст спроможний володіти інформацією про властивості та якості окремих явищ, на другому – здатний синтезувати інформацію й знання у теорію, на третьому – відбувається усвідомлення сутності взаємодії різноманітних процесів й формується наукова картина світу, на четвертому – стає здатним досягнути сенс існування речей у їхньому відношенні до буття людини. У компоненті мислення фахівці виокремлюють чотири рівні його розвитку: одновимірне (лінійне, інстру-

ментальне), двовимірне (площинне, калькуляційне), тривимірне (об'ємне), чотиривимірне (генетичне). У компоненті спонукань також виділяють чотири рівні: перший – стимул (установка на задоволення матеріальних потреб), другий – мотив (установка на владу й вигоду), третій – інтерес (установка на розвиток Іншого), четвертий – ідеал (установка на цілісну діяльність з урахуванням усіх аспектів людського буття: технологічного, економічного, політичного, правового, морального, духовного).

Людина залежного ступеня розвитку здібностей здатна контролювати лише якість продуктів діяльності, але обмеженою мірою. Посередня людина здатна контролювати як якість продукту, так і економічні, політичні, правові аспекти суспільних відносин, але з позиції вигоди. Залежна й посередня людина перебувають у межах матеріального детермінізму. Їхня свідомість обмежена техніко-економічними процесами. Вони не здатні передбачити екологічних, соціальних, моральних наслідків власної діяльності, тому їхня діяльність у соціальному аспекті має несвідомий характер. Відповідальності за функціонування суспільних форм життя вони не відчують. Особистість водночас здатна контролювати якість продукту діяльності і характер суспільних відносин. Індивід особистісного ступеня розвитку відчуває відповідальність за суспільні форми буття та піклується про їх відтворення.

(Джерело: Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. С. 67–100.)

ДІЯЛЬНІСТЬ – 1) форма активності людини та інших суб'єктів діяльності. У процесі Д. відбувається розпредметнення й опредметнення, трансформація зовнішнього у внутрішнє і навпаки, вибір можливостей і процес прийняття рішень. У цьому контексті Д. можна трактувати як актуалізацію можливого (Аристотель); 2) суттєва характеристика способу людського буття в світі. Основні струк-

турні компоненти Д.: суб'єкт (носій) діяльності, мета (ідеальний образ бажаного результату), засіб, за допомогою якого здійснюється перетворення об'єкта діяльності в предмет і результат діяльності. У цьому контексті Д. пов'язана з особливостями людських здібностей. Цей зв'язок Д. з людськими здібностями знайшов відбиття у християнстві: «За плодами їхніми пізнаєте їх». Ця думка знайшла відбиття в укр. філософа І. Гізеля: «Природа кожної речі є такою, якою є її дія», у принципі В. Олексюка: *Ipsum-Esse* (дія-буття, як єдність внутрішнього й зовнішнього). Розуміння структури Д. людиною різного ступеня розвитку різне. Залежна людина усвідомити Д. на рівні мети, як правило, не здатна, вибрати необхідні засоби теж не здатна. Для залежної людини Д. здійснюється на рівні визначних засобів. Посередня людина усвідомлює діяльність на рівні засобів і обирає їх відповідно до поставленої мети. Наслідки діяльності, як правило, не усвідомлює. Особистість здатна цілісно усвідомити Д. у поєднанні мети і засобів, а також передбачати її наслідки.

ДОБРО і ЗЛО – фундаментальні поняття філософії, моралі й релігії. У філософському контексті постають як начала буття, у контексті моралі – як форми суспільної свідомості, у релігійному контексті – як носії світла і темряви, Бог і диявол. Поняття Д. і з. є наріжним каменем релігійної метафізики й антропології. У цьому контексті вони мають найбільший вплив на людину, бо Бог постає втіленням Абсолютного Добра.

З позиції метафізичної теорії особистості втіленням Д. є геній, який не лише живе інтересами людства, а започатковує нові парадигми життєдіяльності, йдучи на самопожертву. Залежна людина прагне добра, але за відсутності критичного мислення не здатна розрізняти Д. і з. За добро приймає матеріальні блага. Посередня людина розрізняє Д. і з., але задля матеріального комфорту й вигоди

найчастіше відмовляється від орієнтації на добро і стає носієм зла. Цей тип людини у християнстві, філософії Ніцше, Гайдеггера й Сартра отримав назви: мертва людина, паразит, «ніщо», сатана. Особистість розуміє Д. як моральний закон і дотримується його, незважаючи ні на що. Джерела Д. і з. перебувають у спонуканнях людини. Спонуванням залежної людини є безпосередні потреби, посередньої – мотив вигоди заради панування над Іншими, особистості – інтереси суспільства, а генія – трансценденталії (Істини, Добро і Краса).

З. – категорія, яка охоплює все, що протилежне поняттям добра і блага в екологічній, соціально-економічній, політичній, правовій, культурній, метафізичній та світоглядній сферах. Завдяки процесу пізнання людина відкриває в собі суперечності між Д. і з., усвідомлює природне начало як зло, і в неї пробуджується потреба добра як удосконалення власної природи – народжується особистість. У античному світі злом вважалося все, що протилежне логосу, у середньовічному суспільстві – християнським цінностям та Богу. Німецький містик Екгарт висловив надзвичайно плідну ідею про те, що всі пороки, гріхи й зло перебувають поза буттям і є ніщо. У модерній та постмодерній культурі запанував етичний плюралізм, і спостерігаємо тенденцію до естетизації й сакралізації З.

Сформувалися дві основні концепції З. *Перша*. Зло не має самостійного існування, воно не є самодостатнім, а є результатом недостатньої активності Д. Зло є результатом недосконалого добра, тому найбільш продуктивним підходом до його подолання є виховання й культура. *Друга*. У зороастризмі й маніхействі стверджують, що З. має субстанційний характер, і тлумачать його як самостійну сутність. Замовником цих тенденцій є посередня людина. Субстанціалізація зла породила трагічну діалектику. (Дод. див. «Трагічна діалектика»).

М. Бердяєв вважав, що З. не можна перемогти силою. Якщо добро стає на шлях насильницької боротьби зі злом, то воно перетворюється на зло. Марітен трактує З. як подолання тварного існування. Муньє поставив філософський діагноз ХХ ст.: «Справжнім злом століття є те, що всім нам зазвичай не вистачає особистісного начала», а тому ставить завдання: відтворення його в усіх сферах суспільного життя. У суспільстві споживання все перетворилося на псевдоподії, псевдоісторію та псевдокультуру. З. полягає не лише в тому, що людину зробили споживачем, але й у тому, що дійсність трансформувалася в псевдореальність, симулякр. Бодріяр доходить висновку, що однією з причин панування зла є абсолютизація матеріального. З. починає панувати тоді, коли втрачається рівновага між матеріальним і духовним, що є наслідком втрати розуму. Бадью вважав, що З. має три форми: зло як симулякр, зрада та катастрофа. Осмислення поглядів Бердяєва, Муньє, Марітена, Бодріяра дає підстави зауважити: зло має світоглядне й антропологічне походження. Установка на пріоритет матеріального є світоглядною причиною З. Філософською причиною поширення зла є заперечення принципу духовної ієрархії, що призвело до панування у суспільній свідомості спрощених принципів рівності, справедливості й свободи. Як наслідок, це призвело до пріоритетного положення у суспільстві посередньої людини.

У науці З. має специфічні ознаки. З. – це панування однієї парадигми. Зло однієї парадигми пов'язане також із тим, що парадигми часто перетворюються на наукові ідеології, які досягають успіху не тому, що вони пояснюють факти, а тому, що факти підбирають так, щоб вони підтверджували теорію. Для подолання З. у науці Феєрабенд формулює принцип проліферації: у науці мають бути конкуруючі альтернативні теорії.

Сучасні дослідження дозволяють узагальнити розуміння Зла. Першопричиною зла є світоглядна установка на пріоритет матеріального. *Метафізичне* зло – це те, що не відповідає первоначалам буття. Зло у різних сферах суспільного життя має свої специфічні ознаки. *Проявом зла у філософії* є абсолютизація ціннісного судження «кожна людина – особистість». Зло цього концепту полягає в тому, що його тлумачать не в потенційному аспекті, а в актуальному: кожен є особистістю тут і зараз, а не як результат напруженої роботи над собою. У цьому твердженні наявна задоволеність фактично суцільним і відмова від будь-яких критеріїв та ідеалів. В умовах панування цього концепту посередня людина відчуває себе субстанцією суспільного буття, але не спроможна довести це своїм способом життя. Незнання людської сутності є філософською причиною панування зла. *Зло у культурі* – це масова культура, яка орієнтує людину на розваги, а не на вдосконалення. *Проявом зла у відносинах між людьми* є моральний релятивізм. *У сфері освіти й виховання* злом є знеособлений навчально-виховний процес, який формує переважно посередню людину, орієнтовану на власну вигоду. *У сфері права* проявом зла є абсолютизація принципу рівності, відокремлення від моралі, національних інтересів, що перетворюється на засіб захисту вигоди панівних класів. Опертя на вигоду окремих класів є проявом зла *у сфері політики*. *У соціальній сфері* проявом зла є установка на вульгарно трактовані принципи рівності й соціальної справедливості. *У сфері економіки* злом є установка на зростання матеріальних потреб. Споживацьке ставлення до природи є злом *у сфері екології*.

ДОВЕДЕННЯ, доказ – логічна форма встановлення істинності тієї чи іншої думки на основі знань, істина яких перевірена досвідом. У Д. розрізняють: 1) тезу, судження, істинність якого треба довести; 2) аргументи – судження,

за допомогою яких доводять істинність тези; 3) демонстрацію – процес логічного доказу тези на основі аргументів. Д. орієнтоване на встановлення істини, сутності. Зміст Д. безпосередньо залежить від ступеня духовного розвитку людини та її світоглядно-політичної орієнтації. Залежна людина у процесі Д. спирається на емпіричний досвід, за межі якого вона на даний момент часу не спроможна вийти; посередня людина здатна спиратися на знання, здобутки культури, але всю аргументацію (свідомо чи несвідомо) підпорядковує вигоді або усталеним соціально-психологічним установкам. У процесі доведення особистість спирається на істину, а тому здатна відмовитися від упереджень. Складність доведення в соціально-політичній сфері полягає в тому, що в умовах демократії панує необґрунтований плюралізм. Це створює умови для абсолютизації окремих сторін істини. Д. в сфері суспільного буття має ґрунтуватися на базових національних цінностях, національних інтересах та національній безпеці. Без такого підходу Д. матиме маніпулятивний характер.

ДОГМАТИЗМ – 1) спосіб засвоєння й застосування знань, коли те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена, вічна істина, що не залежить від умов і часу; 2) спосіб мислення, коли суб'єкт діяльності дотримується застарілих поглядів, ідей, не зважаючи на нові умови; 3) стан духовного життя. Незважаючи на плюральність сучасного світу, стан філософсько-антропологічної думки слід охарактеризувати як догматичний. Філософська думка догматично орієнтується на пріоритет матеріального, ігнорує принцип духовної ієрархії і продовжує спиратися на концепт «кожна людина – особистість». Мислення залежної й посередньої особистості за своєю сутністю є догматичним, бо не здатне до цілісного сприйняття світу.

ДОНЦОВ, Дмитро Іванович (1883–1973) – укр. філософ, ідеолог українського націоналізму, літератор. Д. зробив фундаментальний внесок в аналіз людини як суб'єкта діяльності: перейшов від соціально-класового підходу до духовного. Д. формулює чіткий і практичний критерій, за яким можна розрізнити індивідів різного ступеня духовного розвитку. В основу розподілу поклав ставлення людини до історичних подій і форм буття. Існують три способи реагування на історичні події. Перший – скоритися дійсності. Другий – пристосування до сильнішого задля отримання будь-якої вигоди. Третій – творити дійсність, до якої здатний «тип людей-творців».

Спираючись на ідею Сквороди про нерівну рівність, Д. відстоював ідею «ієрархізованої суспільності». На історичних прикладах доводив, що ця ідея становить суть історичної традиції української нації починаючи від часів Руси-України. Д. критикував ідеал рівності й стверджував, що він призводить до знищення всього шляхетного, високого, мудрого. Для розбудови Української держави слід сформуванню провідну верству. Підґрунтям (первоначалом) суспільного буття філософ вважає шляхетність і розкриває її в таких поняттях як «вірність своєму ідеалові», «честь», «любов до високих ідей», «любов до загального», «вірність слову», «аскетизм», «служба великій справі». Діяльність шляхетних людей благодатно впливає на всі сфери життя та сприяє появі мудрих державних діячів. Їхня мудрість полягає в таких якостях: «Мати систему, план, задум цілого суспільного механізму, щоб всі його члени трималися в согласії».

ДОСВІД – 1) одна із форм фіксації, збереження й передачі знання; 2) форма пізнавальної й практичної діяльності. Різні типи людини по-різному сприймають і ставляться до Д. Залежна людина під досвідом розуміє безпосередню життєдіяльність. Змістом такого досвіду є емпіричне

знання. У посередньої людини Д. постає методом пізнавальної діяльності. Науковий Д. починає формуватися з виникненням емпіричної науки, породжуючи різні методи дослідження. Науковий Д. спирається на матеріалістичний світогляд і орієнтований на матеріальний комфорт. Емпіричний і науковий Д. орієнтовані на зовнішній світ, світ речей. Внутрішній Д. орієнтований на осмислення людиною самої себе і пов'язаний з рефлексією над власною діяльністю. Внутрішній досвід у «Феноменології Духу» Гегеля отримав назву «інтелектуальний досвід», який набув подальшого розвитку у феноменології Гусерля. Інтелектуальний досвід доступний лише особистості й орієнтований на осмислення дійсності з позиції майбутнього.

ДОЦІЛЬНІСТЬ – відповідність певній цілі. Розрізняють Д. природну, економічну, соціальну, політичну, правову, культурну, духовну, а також індивідуальну й суспільну. Особливість Д. полягає у тому, що вона містить у собі постановку й реалізацію цілей. Д. постає як цілеспрямована діяльність. Життєві цілі залежної людини не виходять за межі економіки, а тому цей тип людини орієнтується на економічну й політичну Д., і в цьому полягає обмеженість цього типу людини. Посередня людина свою Д. пов'язує з політичною й правовою сферою. Д. посередньої людини вступає у суперечності з доцільністю людства загалом, бо привела його до антрополого-глобальної катастрофи. Для досягнення своєї мети посередня людина готова використовувати будь-які засоби. Цей факт примушує людину переглядати цілі своєї життєдіяльності. Д. особистості охоплює всі сфери суспільного життя, але все підпорядковує моралі. Особистість не дозволяє собі використовувати будь-які засоби для досягнення мети. Геній усвідомлює, що всі аспекти життєдіяльності мають бути підпорядковані пріоритету духовного й майбутньому.

ДУХ – найбільш загальне релігійне й філософське поняття, що охоплює всю сукупність властивостей суб'єкта діяльності, які мають нематеріальний характер. Ідеалістична філософія трактує Д. як самосвідомість і рефлексію, які постають інтелектуальними засобами самопізнання. Визначення духу через самосвідомість і рефлексію дає підстави стверджувати, що він є реальністю. Якщо абстрагуватися від питання, хто є носієм духу, то за його філософським і релігійним розумінням прихована здатність бути суб'єктом цілісної інтелектуальної діяльності. Матеріалістична філософія визначає Д. через протилежне поняття – матерію. Дух за такого підходу не має самостійного буття, він є продуктом розвитку матеріального світу.

Д. не тотожний ані свідомості, ані розуму чи волі і т. ін., а інтегрує їх і містить у собі як свої форми. Першим ці форми намагався класифікувати Аристотель і виокремив п'ять властивостей духу: розум, мудрість, наука, розсудливість, мистецтво. Сенека трактує Д. як досконалий розум і стверджує, що у кожній добродійній людині він присутній. Німецький середньовічний філософ-містик Таулер наводить такі трактування духу: душа, яка дає життя плоті; розум, який поєднує розсудок і волю; людина, яка є образом Божим. У політичного діяча Великої французької революції Л. А. Сен-Жюста дух отримує соціально-філософське й політичне тлумачення, а саме як суспільний дух, який формується під впливом Конституції.

Гегель послуговується досягненнями Аристотеля й Сенеки і під духом розуміє досконалий розум, який сам себе усвідомив і зберігає. Гегель класифікує Д. на суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний. Суб'єктивний Д. – це психічні процеси, які залежать від природи та тілесних якостей людини. Об'єктивний Д. усвідомлює свою протилежність суб'єктивному і опредмечується в моралі,

праві, державних структурах, тобто виходить за межі ідеального в суспільне буття. Об'єктивний Д. постає у вигляді колективного досвіду людини. Отож суб'єктивний і об'єктивний дух постають як органічна єдність. Абсолютний Д. знаходить втілення у мистецтві, релігії, філософії. Окрім трьох форм духу, Гегель дає метафізичне розуміння духу як єдності поняття й реальності. В. Дільтей конкретизує гегелівські трактування духу в стилі життя, формах спілкування, звичаях, традиціях. М. Бубер трактує дух як здатність людини відчувати свою єдність зі світом. У європейській філософській традиції Д. – активне начало людської життєдіяльності, у матеріалістичній традиції – синонім свідомої діяльності. До атрибутів Д. належать: активність (самотворча діяльність), безконечність (вихід за межі повсякденного досвіду у трансцендентне), свобода (як самодіяльність), абсолютність як самоцінність та здатність до самовизначення, самосвідомість, рефлексія. Дух – це вищий рівень творчої енергії.

Із позиції теорії ступенів духовного розвитку людини Д. – вищий рівень самосвідомості й рефлексії, притаманний особистостям і геніям, проявляється в їхній здатності діяти й розв'язувати суспільно значущі проблеми, що не під силу пересічній людині. Унаслідок цього суб'єкт і об'єкт стають органічною єдністю, або, як сказав би Гегель, тотожністю. Трактування духовного з позиції пропонованої теорії є конкретизацією гегелівського підходу.

Сформувалися три підходи до розуміння Д.: релігійний, філософський та психологічний. Спільним у них є те, що дух означає *рух* до трансцендентного, хоча філософія та релігія розуміють його по-різному. У підґрунті філософського, релігійного й психологічного розуміння духу є *активна інтелектуальна діяльність досконалої людини, особистості* в поєднанні з рефлексією та мораллю.

У психологічному тлумаченні дух – це діяльність, яка скерована на контроль свідомого над несвідомим. Д. пробуджує й виводить людину з темряви несвідомого існування до духовного, особистісного, досконалого буття.

Першою точкою поєднання релігійного, філософського і психологічного розуміння духу є особистість. Ідея особистості в релігії, філософії і психології постає як єдність протилежностей: кінченності й безкінченності, тварності й духовності, існування й сутності. В ідеї особистості поєднано видиме й невидиме, земне й небесне, заперечення й утвердження, реальне буття й ідеал, релігійну та філософську віру в те, що людина здатна оволодіти своєю тварною природою й піднятися до розуміння необхідності пріоритету духовного над матеріальним.

Християнство й сучасна філософія під тиском антрополого-глобальної катастрофи мають визнати людську особистість земним Абсолютом. Людство має сказати рішуче «Ні!» посередності й знайти сили для пошуку в собі Істини як прагнення до особистісного буття. При досягненні ступеня особистісного буття долаються суперечності між душею і тілом, людина отримує можливість контролювати потреби свого тіла й своє *Его*. Єднання душі й тіла відбувається на основі духу як усвідомлених потреб суспільства. Отже, *християнські* цінності – це *особистісні* цінності.

Другою точкою поєднання філософії, релігії і психології щодо змісту духу є любов. Із християнської позиції Бог є любов. Любов як форма людських відносин притаманна лише особистостям. Любов стане реальністю в суспільстві, коли, з одного боку, філософи досягнуть досконалого знання про людину (вважаємо, що таким знанням може бути теорія ступенів духовного розвитку людини), а з іншого – коли особистостям належатиме пріоритет у суспільстві. Досконале знання про людину, засноване на

любові, стане здатним змінити і людину, і буття. Цю силу любові відчув Золотоустий, а тому писав: «Любов змінює саму суть речей і нерозлучно приносить із собою всі блага». Проте сучасна філософія та психологія лише наближаються до розуміння значущості любові. Матеріалістична й ідеалістична філософії, що вийшли з афінсько-платонівської традиції, орієнтували людину на пізнання, а не на любов до світу. Людина не навчилася любити буття. Якби вона його любила, то не опинилася б на межі самознищення. Любов – це безумовна віра в можливість людини подолати власну недосконалість, віра в людський дух, здатний досягти рівня особистості. Любов відкриває людині шлях до розумної і творчої діяльності, розширює простір взаємодії між людьми й поле взаємного порозуміння. Простір порозуміння стає більш важливим, ніж предметно-практичне поле людського існування. Змістом любові постає духовне взаєморозуміння, воно стає важливішим за матеріальні блага.

Третьою точкою поєднання є прагнення до досконалості, що має стати загальнолюдським принципом життєдіяльності. На реалізацію ідеї досконалості мусять працювати релігія, філософія й психологія. Зрозуміло, що не всі здатні й не всі прагнуть досконалості, проте установка на досконалість має бути визнана суспільством і проявитися в прийнятті науковою й суспільною свідомістю світоглядного закону: «Особистість – первоначало буття». У духовному вдосконаленні християнство бачило порятунок від тілесного існування. Установка на внутрішнє вдосконалення надзвичайно актуальна, бо людина дійшла до антрополого-глобальної катастрофи. Крах зовнішніх цілей змушує людину переорієнтуватися на внутрішнє.

Єдине смислове поле релігійного, філософського й психологічного розуміння духу здатне розширити уявлення про межі можливого буття. Орієнтація на матеріа-

льне зробила суб'єктом діяльності посередню людину, яка обмежила можливості інших до духовного вдосконалення, а найголовніше – виключила особистість із буття. Утім, буття можливе лише за умов, якщо особистість стане абсолютом, метафізичним гарантом суспільно-політичного життя. Таке розширення буття відповідає потребам кожної людини, яка бажає духовного розвитку. Отже, релігійне, філософське та психологічне розуміння духу спрямоване на подолання хаосу, що йде від індивідуального й колективного підсвідомого.

Відродження проблематики духовного в українській філософії розпочалося з монографії С. Пролеєва «Духовність і буття людини» (1992). Природу духу філософ тлумачить не як самостійну, незалежну сутність, а як необхідний компонент становлення й розвитку людського способу буття. Такі твердження на кінець панування марксистської філософії були доволі конструктивними. З ускладненням суспільного буття духовне не просто набуває більшої ваги, а стає все більш автономним і самостійним. Д. є вищим рівнем буття, хоча ґрунтується на нижчих формах, тобто перебуває в онтологічній залежності від нижчих рівнів. Дух – це універсальна характеристика людської життєдіяльності, її складник, який може бути визначений лише щодо власної протилежності. Зміст духу філософ уточнює через людські здібності. Д. – це філософська категорія для позначення здатності людини розкривати зміст буття в його цілісності й завдяки цьому конструктивно й творчо ставитися до власної життєдіяльності. Д. є особливою формою освоєння світу людиною й разом з тим найвищою формою її саморозвитку. В. Лісовий визначає Д. як єдність добра, краси й розуму.

Отже, Д. – досконалий розум, який поєднує у собі розсудок, спирається на моральний закон, категоричний імператив та досконалий спосіб життя. Про таку людину

можна сказати, що вона духовна. Духовна людина відчуває свою єдність зі світом. Зміст духу пов'язаний не лише з мораллю, а й зі спонуканнями, а саме з інтересом та ідеалом.

ДУХОВНЕ НАРОДЖЕННЯ – початок контролю людини над своїми тілесними потребами, що варто розуміти як начало духовного життя. Християнство пов'язує початок Д. н. із Хрещенням. З позиції метафізичної теорії особистості духовне народження варто розуміти як народження особистісного із знеособленого, що є виходом у трансцендентне.

ДУХОВНІСТЬ – поняття означає найвищий рівень розвитку людської діяльності, досконалу форму життя, що скерована на благо Іншого. Духовність – це не богословські й філософські теоретизування, а спонукальна сила, що охоплює емоції, почуття й розум людини, а також інтелектуальна, мистецька, культурна, виховна та практична діяльність людини відповідно до категоричного імперативу Канта, що зорієнтована на вдосконалення людини й суспільства. Із психологічної точки зору духовність – це спрямованість до контролю над власним підсвідомим. Теологи, філософи й психологи, з одного боку, мають орієнтувати людину на подолання власного підсвідомого, а з іншого – мусять діяти заради збереження Світу, і в цьому полягає духовність, яка можлива лише в процесі самовдосконалення. Духовність є фундаментальною рисою українців, яка їх ушляхетнювала й вела до вдосконалення.

Е

ЕВОЛЮЦІЯ та РЕВОЛЮЦІЯ – поняття, що фіксують поступові (кількісні) й водночас якісні зміни в природі, соціальному житті та інших сферах буття. Як правило, ці поняття використовують щодо зовнішнього світу (біологічних та соціальних систем). Е. та Р. стосуються і внутрішнього світу людини. Еволюційні зміни можуть відбу-

ватися у межах кожного ступеня духовного розвитку людини, що пов'язано з накопиченням життєвого, професійного, соціально-політичного, психологічного, інтелектуального досвіду. Перехід людини із ступеня на ступінь – це революція, яка пов'язана зі зміною спонукань до діяльності: стимул змінюється на мотив, мотив – на інтерес, а інтерес – на ідеал. Перехід зі ступеня залежної людини на ступінь посередньої – це певний скачок у розвитку, але не фундаментальний. Ці зміни пов'язані зі здобуттям освіти, професійного та соціального досвіду. Цей перехід на повсякденному рівні отримав назву «вибитися в люди». Перехід зі ступеня посередньої людини на ступінь особистості – це духовна революція, яка пов'язана з виходом за межі індивідуального й колективного несвідомого.

ЕКГАРТ, Майстер (1260–1327/1328) – нім. філософ, богослов і містик. Спираючись на Євангеліє, Е. виокремив шість ступенів розвитку людини. На першому – людина живе тілесними потребами, звичайним земним життям; на другому – стає на шлях навчання: відвертається від земного життя, звертається до Бога (розумій: орієнтується на духовне вдосконалення та особистісне буття); на третьому – долає страх і перестає чинити зло; на четвертому – зміцнюється в любові до Бога (розумій: до істини і до особистісного буття) і з'являється готовність долати спокуси і страждання земного життя; на п'ятому – відмовляється від зовнішнього життя і починає жити внутрішніми цінностями (розумій: моральними й особистісними істинами); на шостому – повністю відмовляється від земного життя і уподібнюється до Бога (розумій: стає подібною до особистості). На думку Е., людина ще ніколи так сильно не відрікалася від власної сутності, тобто духовна деградація від часів Євангелія не припинялася. Вважав, що всі пороки, гріхи й зло перебувають поза буттям і є ніщо. Е. доводив, що у людині постійно відбувається боротьба

духу й плоті, ніхто не може звільнити її від тілесних потреб, вона сама мусить узяти їх під контроль.

ЕЛІТА – група людей, яка займає провідне становище в суспільстві або в будь-якій сфері діяльності. Сформувався два підходи до розуміння Е.: ціннісний та функціональний. Перший ґрунтується на визнанні принципу духовної ієрархії та ієрархічності соціального життя. За такого підходу Е. постає творцем і носієм вищого рівня культури, принципів суспільного буття, втіленням національної самобутності. Другий підхід під Е. розуміє керівну політичну меншину, яка спирається на класову, групову, кланову вигоду, але за допомогою політичних маніпуляцій та риторики видає свою вигоду за національні інтереси. Для утримання при владі така еліта стає на шлях формування політичної ідеології, за допомогою якої відкидає ціннісну концепцію еліти і тим самим утврджує своє керівне положення у суспільстві. В умовах знеособленого суспільства, як правило, переважає знеособлена еліта, тобто пріоритет належить посередній людині. Культурна (духовна) еліта стає предметом цькування. Відносини між культурною й функціональною елітами є відображенням конфлікту знеособленого й особистісного. В умовах української бездержавності не було умов для формування як культурної, так і політичної еліти. Культурна еліта переходила на позиції Польщі або Росії. Відродження української нації потребує відродження духовної й політичної еліти, яка б складалася з особистостей.

ЕМАНАЦІЯ – поняття неоплатонічної філософії, змістом якого є перехід від вищих онтологічних рівнів буття до нижчих. Цими рівнями є єдине, благо, розум, космос, матерія. Чим далі перебуває ступінь буття від єдиного, тим більше він втрачає досконалості. Поняття Е. у первісному значенні фіксувало погіршення людських якостей. Синонімом Е. може бути поняття регресу. Досконалим станом

людського буття є мудрець (геній). Носієм такого ступеня розвитку в українській філософії є Сковорода. Про сутність життя Сковороди В. Петров (Домонтович) зауважив: смислом його життя є духовне вдосконалення. Така орієнтація веде до того, що зовнішня діяльність перестає бути для людини пріоритетною. Сутність цього типу людини Петров тлумачить як непродукційність і богоуподібнення, які прирівнює до Божественного буття. Особистість, за Петровим, – це той, хто є чистим від усього зовнішнього, хто тікає од світу і дбає лише про очищення, що закономірно веде до зречення від усього чуттєвого. Непродукційність і неробство не треба сприймати буквально, а варто розуміти як те, що людина віддає у своєму житті пріоритет духовному і обмежується необхідним мінімумом життєвих благ. З позиції земної людини особистість виглядає як нероба, але, на думку Сковороди й Петрова, є внутрішньо досконалою, а тому постає взірцем для інших. Погляди Петрова на особистість з позиції сучасної людини є парадоксальними, бо духовне вдосконалення є більш значущим, ніж практична діяльність. Проте в умовах антрополого-глобальної катастрофи духовне вдосконалення стає актуальним і практично необхідним, бо сучасне життя вимагає від людини відмовлятися від зайвих матеріальних благ, комфорту і зосередитися на внутрішньому вдосконаленні. Мудрець (геній) живе поза межами світу, бо орієнтується на трансценденталії (істина, добро, краса). Особистість прагне вдосконалення себе й світу. Падіння відбувається при переході з рівня особистості на рівень посередньої людини. Це падіння відбувається перш за все у сфері моралі. У сфері інтелекту посередня людина може наблизитися до ступеня особистості. З часів Просвітництва спостерігаємо суцільну Е. в сфері духовного буття.

ЕМПРИЗМ – напрям теорії пізнання, який акцентує увагу на чуттєвому досвіді, вважаючи його єдиним джерелом

і критерієм пізнання, применшує значення логічного аналізу і теоретичних узагальнень. Цей напрям пізнавальної діяльності абсолютизують залежна й посередня людини, бо живуть у чуттєвому світі. Для залежної людини закони перебувають поза межами її інтелектуальних можливостей.

ЕПІКТЕТ (бл. 50–бл. 135) – давньогрецьк. філософ, представник стоїцизму. Е. вважав, що людина не має права піддаватися впливу власних пристрастей, а мусить бути добродійною, знати свої обов'язки щодо богів, батьків, вітчизни й займатися внутрішнім удосконаленням, орієнтуватися на належне й істину. Шляхетна людина має бути вимоглива до свого розуму, бо хто йому зраджує, той стає на шлях деградації, а надалі його життя матиме згубний характер. Дослухатися до розуму – це бути щасливим. На противагу добродійній, шляхетній людині Е. виокремлює нищу людину, яка має нерозвинуту волю, жаліється на долю, інших людей, але прагне влади, тобто нища людина – це не раб. Вона може мати статус вільної людини. Е. розуміє, що в житті багато спокус для виправдання нешляхетних вчинків. Незважаючи на це, ставить перед людиною безкомпромісне питання: наскільки вона здатна чи не здатна до того, щоб бути вимогливою до себе.

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ (1466–1536) – голланд. мислитель, теолог і лідер європейського гуманізму. Визнавав наявність у людині суперечностей між тілом, душею й духом і водночас підкреслював, що вони утворюють деяку єдність. Незважаючи на критику середньовічної філософії, визнавав ступені духовного розвитку людини. Е. у контексті ідей ап. Павла виокремлює тілесну людину (*caro*), зовнішню (*homo exterior*) і внутрішню (*homo interior*), визнає ієрархічний характер внутрішнього світу людини.

ЕСХАТОЛОГІЧНА МЕТОДОЛОГІЯ – система понять, що охоплює процес удосконалення людини до ступеня особистості, розбудови особистісного суспільства, досягнення єдності людини й природи. Вдосконалення людини має відбуватися на основі таких понять: принцип духовної ієрархії (втіленням його є світоглядний закон: «Особистість – первоначало буття»); принцип Ipsum-Esse (дія-буття як єдність внутрішнього й зовнішнього); ступені духовного розвитку людини (залежна, посередня, особистість, геній); спонукання до діяльності (стимул, мотив, інтерес, ідеал); рівність (втіленням є концепт «кожна людина – особистість»); рівні інтелектуального розвитку (мислення одновимірне, двовимірне, тривимірне, багатовимірне); установка на Іншого. Удосконалення людини створить передумови для зміни форм суспільного буття і відносин людини з природою. Розбудова особистісного суспільства має ґрунтуватися на такій системі понять: знеособлена й особистісна парадигма буття людини, особистість – первоначало буття, пріоритет духовного над матеріальним, пріоритет моралі (категоричний імператив), суспільний інтерес як загальне підґрунтя діяльності всіх членів суспільства, належне, телеологічна детермінація, орієнтація на ідеаційну культуру, справедливість, ідеологія персоналізму, екзистенційне володіння й споживання. Перебудова відносин людини з природою має ґрунтуватися на таких принципах: по-перше, пріоритет духовного над матеріальним, світ – це гармонія всіх царин буття, що має ґрунтуватися на філософії тотожності трьох рівноправних суб'єктів діяльності: людини, суспільства й природи; по-друге, зміни форми відносин людини і світу (ідеологія панування людини над природою має бути змінена на діалог людини й природи); по-третє, людство в умовах глобалізації мусить усвідомити себе трансцендентальним суб'єктом діяльності, накласти табу на зростання

матеріального виробництва й розглядати його різновидом духовного та запровадити детермінацію майбутнім; по-четверте, діалог людини з природою; по-п'яте, сформулювати Я-концепцію науковця, яка буде орієнтована на зменшення ентропії. Взаємодія людини з природою має здійснюватися за принципами благоговіння перед життям (А. Швейцер) та «не-діяння». Таке поєднання потребує координації зусиль філософів, психологів, соціологів, священників, учених-природознавців, інженерів, економістів, господарників і власне екологів. Оволодіння Е. м. – це вершина критичного мислення й умова подолання антрополого-глобальної катастрофи.

ЕСХАТОЛОГІЯ – 1) релігійне вчення про Страшний Суд; 2) філософське вчення про кінцевий смисл людського й суспільного буття як досягнення людиною ступеня особистості й розбудови особистісного суспільства.

Р. Горбань пропонує розуміти есхатологію як вихід людини на новий рівень свідомості, який допоможе їй подолати негативні тенденції суспільного буття, точніше антрополого-глобальну катастрофу. Есхатологію філософ тлумачить як релігійно-філософсько-антропологічну концепцію розвитку людської свідомості до особистісного ступеня. За такого підходу есхатологія стає альтернативою гуманізму як «торжеству серединної свідомості» та «просвітительському» розуму. Свою позицію філософ обґрунтовує посиланнями на те, що людська свідомість у різних релігійних і філософських концепціях пройшла три ступені розвитку, що корелює з теорією ступенів духовного розвитку людини. Горбань орієнтує людину починати розв'язувати антрополого-глобальну катастрофу не з вдосконалення техніки й технологій, а з вдосконалення людини, а саме її треба орієнтувати на активно-творчу діяльність, на формування у собі особистісного начала. Есхатологічна катастрофа постає як перехід від недоско-

налого стану людського буття до досконалого, тобто від знеособленого до особистісного.

Ж

ЖИТТЄСВІТ – автором поняття є Е. Гусерль. Завдяки свідомості, практичній і пізнавальній діяльності людина усвідомлює себе суб'єктом, який створює свій власний світ (світ людини), що протистоїть зовнішньому. Світ людини розпадається на світ спілкування і внутрішній світ. Гусерль долає протистояння зовнішнього і внутрішнього світів, поєднуючи їх у єдиний життєсвіт. На основі ідей Т. Ренча й Ф. Василюка, які поділили життєвий світ людини на внутрішній та зовнішній, та теорії ступенів духовного розвитку людини уточнімо уявлення про життєсвіт людини.

Життєсвіт залежної людини можна описати на основі понять: внутрішній світ простий, а зовнішній – легкий. Внутрішній світ людини цього типу складається із задоволень від вітальних потреб, тому вона певною мірою стає тотожною своїм потребам, отож внутрішній світ функціонує *за принципом задоволення*. Життя розгортається переважно в теперішньому часі як безпосередня життєдіяльність, яка орієнтується на задоволення, тому емоційний стан коливається від незадоволень до задоволень, світосприйняття одновимірне. Уявлення про минуле й майбутнє майже відсутні. У людини такого ступеня немає потреби ні в зовнішній, ні у внутрішній діяльності. В умовах, коли життєві критичні ситуації вимагають змінювати форми внутрішньої й зовнішньої діяльності, людина не здатна самостійно це зробити, а тому впадає в стрес. Зовнішній світ така людина сприймає статично, на рівні окремих соціальних феноменів: матеріальне виробництво, технологічні операції, сфера споживання, відпочинку та ін., що фіксується в повсякденних поняттях і примітивних образах. Структурованих уявлень про зовнішній світ не-

має. Життєві й історичні події залежна людина сприймає крізь призму власних потреб. Із цілісної сукупності соціальних зв'язків орієнтується на відносини розподілу. Спільним моментом внутрішнього й зовнішнього світу є одновимірність. Основна проблема залежної людини: як знайти таку діяльність, яка була б «ближчою» до задоволення безпосередніх потреб. Під впливом цих потреб формуються психологічні установки і ментальні структури. Простий-легкий життєсвіт закріплюється у формі психологічної установки (стимул), яка сама себе активно відтворює. Життєві переживання концентруються на задоволенні вітальних потреб «тут-і-зараз» і в принципі ігнорують реальність, що призводить до формування ілюзії задоволеності життям. Прототипом такого типу людини у психології Юнга є архетип «Дитина», в художній літературі – Еллочка-Людоджерка (І. Ільф і Є. Петров, «Дванадцять стільців»), Шура Балаганов (І. Ільф і Є. Петров, «Золоте теля»), Грак (О. Черногуз, «Аристократ із Вапнярки»).

Життєсвіт посередньої людини можна описати на основі понять: внутрішній світ – простий, а зовнішній – важкий. Внутрішній світ посередньої людини наповнений прагненням оволодіти певним предметом споживання і функціонує за *принципом реальності*, зміст якого полягає в пошуку вигоди: як за мінімальних затрат енергії і ресурсів отримати максимум вигоди й задоволень. У цій діяльності всі засоби «добрі» для досягнення бажаної мети. Зовнішній світ постає як сукупність соціальних структур, відносин, що розподілені в часі й просторі та сприймаються як взаємопов'язані структури. У цій структурі зв'язків посередня людина виокремлює відносини розподілу та обміну, але цікавлять її переважно відносини обміну, тобто об'єктивна складність зовнішнього світу залишається для посередньої людини поза межами її розу-

міння. Сприйняття простору й часу є двовимірним і описується поняттями «там-і-тоді». З життєвих та історичних подій людина цього ступеня розвитку виокремлює те, що впливатиме на відносини обміну, тобто на отримання вигоди. Реальність сприймає такою, яка вона є, і намагається пристосуватися до неї. Те, що не відповідає реальності, ця людина або ігнорує, або відкидає. Основна проблема посередньої людини: як зробити так, щоб досягти своєї мети, як діяти, якщо все протидіє. Під тиском цих запитань формуються ментальні структури, пов'язані з причинно-наслідковими зв'язками: «спочатку – потім». Психіка пропонує просте рішення: слід діяти відповідно до реальності-вигоди. Цей тип людини сприймає життя як сповнене проблем, складнощів, що заважають отримувати задоволення, одним словом – важким. Принцип реальності змушує шукати таку діяльність, яка б давала максимум вигоди, що виключає проблему вибору. Незважаючи на двовимірність мислення, світосприйняття обмежене теперішнім. Посередня людина не ставиться до Іншого як до особистості, а сприймає його як засіб. У посередньої людини життєві переживання концентруються навколо соціального статусу й усього, що з ним пов'язане: престижної освіти, роботи, потрібних зв'язків, конкуренції, економічних і політичних дивідендів та ін. Усі ці переживання відбуваються поза межами моралі. Прототипом посередньої людини є такі герої художніх творів, як Чічіков (М. Гоголь, «Мертві душі»), Шаріков (М. Булгаков, «Собаче серце»), Володька Лобода (Олесь Гончар, «Собор»), Авірон, Датан (І. Франко, «Мойсей»).

Життєсвіт особистості можна описати на основі таких понять: внутрішній світ складний, а зовнішній – легкий. У внутрішній світ особистості ввійшла проблема вибору. Цей факт змушує шукати принцип, на основі якого можна було б розв'язувати життєві проблеми. Особистість

знаходить такий «механізм» у *принципі обов'язку*. Безумовно, принцип цінності не звільняє особистість від морального вибору й життєвих страждань. Під його впливом народжується воля, за допомогою якої людина підпорядковує своє життя моральним нормам. Вибір зроблено, і він перестає бути актуальним. Моральні цінності освітлюють життєвий шлях людини, настає простота, внутрішня ясність і свобода. Усе зрозуміло, а тому легко. Людина береже свої цінності всупереч «очевидній» абсурдності й безнадійності реальності. На основі дотримання моральних цінностей особистість протистоїть світу. Відбувається відмова від егоцентричних установок і здорового глузду – людина здобуває смисл. Ціннісні переживання концентруються навколо суперечностей життя. Особистість бачить загрози для суспільства й намагається їм запобігти, спираючись на моральні норми, дотримання яких стає смислом життя, формується соціально-психологічна установка на інтереси людини, суспільства, держави. Складність внутрішнього світу особистості дозволяє тримати в полі інтелектуального зору водночас два й більше аспектів зовнішнього світу, наприклад, структурувати минуле, сьогодення й майбутнє в єдину картину. Зовнішній світ постає як структурована сукупність економічних, політичних, правових, моральних і світоглядних відносин. Під впливом структурованого зовнішнього світу відбувається формування філософських понять, категорій, образів і, відповідно, тривимірного мислення. За допомогою рефлексії здійснюється порівняння чинних образів та понять із реальністю. Сприйняття часу відбувається переважно в контексті майбутнього з урахуванням минулого й теперішнього. Прикладами цього типу людини можна вважати кума – героя поеми Павла Глазового «Куміада», Захара Беркута з однойменної повісті І. Франка, Майстра

(М. Булгаков, «Майстер і Маргарита»), Фауста з однойменної трагедії Й. Гете.

Життєсвіт генія – це складний внутрішній і важкий зовнішній світ. Воля й розум цілковито підпорядковують собі внутрішню та зовнішню реальність. Воля потрібна для того, щоб долати колективне свідоме й несвідоме, застарілі наукові парадигми, урешті-решт, щоб не зламатися в цій боротьбі. Воля й розум генія стають «органом» цілісної діяльності, механізмом реалізації свого життєвого призначення, що відповідає філософії Канта й Гегеля. Зовнішній світ постає переплетенням різних рівнів буття: неживого й живого, знеособленого й особистісного, аморального й морального, індивідуального й національного, матеріальних відносин з політичними, правовими, моральними й світоглядними – наявного й належного. Усі ці структури рухаються і взаємодіють у просторі й часі. Геній досягає цілісності зовнішнього та внутрішнього світу. На основі волі й розуму він творить себе й виходить за межі відомих парадигм, формується соціально-психологічна установка на ідеали добра, краси й справедливості. Вищим життєвим *принципом є творчість* і готовність до самопожертви. Так створюються передумови до героїчного вчинку. Генії зазвичай започатковують нові ідеї і творять нову реальність – стають первоначалами суспільного буття. Прототипами цього рівня духовного розвитку людини можна вважати Мойсея з однойменної поеми І. Франка, Мавку (Леся Українка, «Лісова пісня»), Мефістофеля (Й. Гете, «Фауст»).

Поняття життєсвіту дозволяє глибше зрозуміти сутність людини кожного ступеня духовного розвитку, зміст внутрішнього й зовнішнього світів, з'ясувати її життєві принципи, наблизитися до людської сутності.

З

ЗАГАЛЬНЕ – філософська категорія, змістом якої є спільність ознак певної групи речей, що утворюють рід. На думку Аристотеля, категорія З. позначає те, *що є завжди і всюди*, тобто є необхідним. З. значуще для науки й філософії тим, що воно виявляє причину існування речей.

ЗАГАЛЬНЕ, ОСОБЛИВЕ, ОДИНИЧНЕ – філософські категорії, змістом яких є закономірні зв'язки між явищами й думками. Вони відображають характер мислення людини різного ступеня розвитку. Зазначені категорії людина різного ступеня духовного розвитку сприймає по-різному. Осмислення змісту цих категорій є ключем до формування критичного мислення. Соціально-політичним підґрунтям до оволодіння загальними поняттями є національний інтерес. Акцент на одиничному робить залежна людина, бо не здатна відокремитися від чуттєвого досвіду, що пов'язане з матеріалістичною світоглядною орієнтацією. Посередня людина здатна відокремитися від одиничного, піднятися до певного узагальнення й сформуванню наукових понять, що стосуються окремих форм руху матерії (механічної, фізичної, хімічної, космологічної, геологічної, біологічної). Утім, піднятися до З. щодо соціальної форми руху матерії не здатна. Особистість цілісно сприймає одиничне, особливе й загальне. Володіння загальним знанням постає для особистості підґрунтям критичного мислення. Рівень розуміння загального залежить від рівня розуміння загального у собі. На абсолютизації одиничного й особливого тримаються різні форми маніпуляцій свідомістю залежної й посередньої людини. Критичне мислення передбачає усвідомлення діалектики загального, особливого й одиничного.

ЗАКОН – поняття, що встановлює зв'язки між різними сторонами сущого в природі, суспільстві, людському бутті й мисленні. У стародавній китайській та античній філо-

софії під законом розуміли силу, що підпорядковувала собі суспільне й людське життя: дао (китайська філос.), логос (Геракліт), нус (Анаксагор). Аналогом З. у античній філософії була міра. У Новий час З. тлумачать як причину речей (Декарт), яка фіксує стійкі, об'єктивні, загальні відношення між речами. Гегель пов'язує З. із абсолютним духом. Марксизм поширює поняття З. на суспільне життя і трактує його як природно-історичний процес. У марксизмі З. трактували як незмінний, універсальний зв'язок між речами та явищами.

Виокремлюють: моральний, світоглядний, телеологічний закони. Втіленням морального закону є категоричний імператив Канта. Світоглядний закон фіксує увагу на співвідношенні матеріального й духовного, а саме, що приймається за первинне. На пріоритеті матеріального наполягає посередня людина й абсолютизує його. Утім, особистість акцентує увагу на пріоритеті духовного (ідеального), а суспільне буття розглядає продуктом діяльності свідомості. Телеологічний закон доводить пріоритет духовного над матеріальним та пріоритет мети в життєдіяльності людини. На діяльність з позиції телеологічного закону здатні лише особистості й генії.

ЗАКОН і ПРИНЦИП – змістовно споріднені поняття, але виконують різні функції в процесі пізнавальної діяльності. Якщо З. – це необхідний, об'єктивний зв'язок між різними формами суцього, то П. об'єднує певну кількість наукових положень. З. встановлює зв'язки між різними формами суцього, а П. функціонально організовує теорію, на основі якої може бути організоване функціонування суцього. Найскладнішим є співвідношення З. і П. в сфері суспільного буття, бо на цей процес впливає співвідношення колективного свідомого й несвідомого. Законами суспільного буття є пріоритет духовного над матеріальним, особистість – первоначалом буття, моральний закон, наявність

критичної маси особистостей, а П. суспільного буття постають свобода, духовна ієрархія, рівність і справедливість. **ЗАКОН НАЙМЕНУВАННЯ** – (терм. М. Мамардашвілі). З. н. вимагає все називати своїми іменами: «Хто є хто?» і «Що є що?» Втративши середньовічну теорію онтологічних ступенів буття, людина втратила «дзеркало», за допомогою якого мала можливість пізнавати й удосконалювати себе. Як наслідок, життя отримало стихійний напрям розвитку. У З. н. спостерігаємо певну кореляцію з концепцією Конфуція виправлення імен. Актуальність цих поглядів випливає з того, що людина схильна до неадекватного розуміння власної сутності, що призвело до ситуації: «Все дійсне нерозумне, все нерозумне дійсне» (В. Табачковський). Ігнорування З. н. призвело до зростання рівня хаосу в суспільстві. А тому виникає доленосне питання: «Чи здатна сучасна людина подивитися в „дзеркало” і побачити та визначити власну сутність?» Відсутність знань про людську сутність призвела до панування посередньої людини. У цій ситуації виникає потреба відродити концепцію Конфуція «виправлення імен»: назви речей мають відповідати сутності, тобто реальність має бути під контролем сутності.

Ситуація, коли назви не відповідають сутності, означає, що люди живуть у суспільстві, сутність якого прихована за несправжніми назвами. Ми начебто усвідомлюємо, що то підробки, оманливі копії справжніх речей. Проте, знаючи це, людина своїми діями визнає їх, бо вступає з ними у взаємодію як зі справжніми. Цими діями людина включається в механізми функціонування облудного світу як його гвинтик. Але для несправжнього (знеособленого) соціуму якраз і потрібно, щоб людина лише подавала знаки: брала участь у заходах, які проводить влада, виступала, аплодувала тощо. Подвоєння світу призводить до роздвоєння людської свідомості: поряд із знан-

нями про справжній світ виникає дзеркальний викривлений дублікат, і свідомість охоплює хаос. Людина починає орієнтуватися на брехливі копії і своїми діями перетворює себе з особистості на залежну або посередню людину. Підкреслимо, що сутнісно різняться не лише ці два світи – реальний і його копія. Люди, які живуть і розвиваються в реальному світі, сутнісно відрізняються від тих, хто поєднав своє життя з існуванням світу задзеркальних копій – симулякрів.

У знеособленому суспільстві більшість громадян не може відрізнити сутність від маніпуляцій і шоу, частина погодилася з таким станом справ. Ці спотворення виростили із неадекватного уявлення про людську сутність: «кожна людина – особистість». Людина є особистістю тоді, коли орієнтується на Істину. Концепт «кожна людина – особистість» став запереченням Істини, бо легітимізував право посередньої людини на владу. Ставши частиною людської свідомості, цей концепт спотворив її, що є філософською причиною хаосу. Під впливом цього концепту людина виявилася нездатною сприймати як саму себе, так і дійсність.

Чому модерна й постмодерна людина не хоче і не може прийняти З. н.? Концепція ступенів духовного розвитку ніби дзеркало показує людині всю правду про неї, а саме, що вона живе в самообмані. Людина втікає від пізнання себе і занурюється у самообман, який веде до зовнішніх маніпуляцій і брехні. Самообман має місце як на рівні окремої людини, так і внутрішньодержавному й міждержавному рівнях. Маємо суцільну імітацію. Посередня людина залишається безсилою перед власним несвідомим, а тому свій внутрішній хаос переносить на соціум і світ у цілому. Очевидно, що знеособлене суспільство себе вичерпало. Якщо людство не хоче загинути, то воно має зробити «ставку» на формування у людини особистісного

начала. Людина має знайти мужність і перемогти в собі знеособлене начало, вийти на рівень особистісного буття й сформулювати нову систему світоглядних орієнтацій та первоначал суспільного буття.

(Джерело: Сабадуха В. Філософські причини хаосу в людському суспільстві. *Воєнний конфлікт і злочинність: соціально-гуманітарні, кримінально-правові та кримінологічні аспекти*. Збірник матеріалів Тринадцятої міжвузівської науково-практичної конференції. м. Сєверодонецьк, 30 жовтня 2020 р. С. 106–120.)

ЗАРУБИЦЬКИЙ, Костянтин Євгенович – укр. філософ. Зробив важливий внесок у переосмислення відносин людини зі світом. Світ – це гармонія «всіх царин життя», можливість їх ненасильницького співіснування. З цієї позиції філософ пише: «Людина при цьому постає як істота універсальна й тому вільна, тобто як істота, яка здатна, втілюючись у кожній зі сфер, залишатися частиною Єдиного Цілого (Буття)». За такого підходу людина є не частиною, а цілісним представником світу. На таку роль здатна лише особистість. З. зрозумів, що така переорієнтація потребує зміни механізму детермінації. Він доводить, що останні дослідження примушують розглянути можливість існування в природному й соціальному середовищах такого явища, як детермінація майбутнім і введення відповідного поняття. З. доводив, що не слід зводити матеріальне виробництво до задоволення матеріальних потреб, а варто поставити питання про його смисл. Постіндустріальне суспільство має вирішити два взаємовиключні завдання: забезпечення людей необхідними продуктами, біоматеріалами та енергією; збільшення усталеності екосистем через розширення біорізноманітності та нарощування плодючості ґрунтів. З. розвиває ідею, що виробничий процес має бути «вбудований» у природний. На основі поняття «вбудованість» уточнює принцип єдності всіх сфер життя й доводить можливість їх органічного співіснування. На основі

цих роздумів зробив фундаментальний висновок, що *матеріальне виробництво має стати різновидом духовного*. **ЗАСІБ** – сукупність предметів, ідей, явищ, які є невідмінною умовою реалізації мети. Вибір засобу залежить від: мети, яку поставила людина, наявного інтелектуального й духовного потенціалу, ресурсів. Серед цих факторів системоутворювальним є наявний у людини потенціал. З., якими користується залежна людина, зазвичай мають інструментальний характер. З. у посередньої людини підпорядковані досягненню вигоди. Цей тип людини не цурається будь-яких засобів, аби досягти вигоди, а тому вони часто мають аморальний характер. Особливо це проявляється в сфері соціально-політичної діяльності. Особистість ретельно ставиться при виборі З. досягнення мети, вважаючи, що не має права користуватися аморальними засобами. Моральний закон не дозволяє особистості використовувати аморальні засоби для досягнення навіть доброї мети.

ЗДІБНОСТІ – сукупність індивідуально-психологічних якостей, які є умовою успішного виконання людиною певної діяльності. Передумовою розвитку здібностей є природні задатки.

(Дод. див. «Діяльнісні здібності»).

ЗМІСТ і ФОРМА – зазначені категорії є похідними від категорій «матерія і форма» (Аристотель). У Стагірита форма (діяльність) є причиною матерії, надає їй визначеності, є сутністю речей і конституює зміст. Віддаючи пріоритет Ф., Аристотель підкреслював значення людської діяльності. У середньовічній філософії Ф. є характерною ознакою людини й людського буття. Гегель переклав зміст цих категорій. На відміну від Аристотеля, він вважав, що З. визначає Ф., а також довів зв'язок змісту і форми: зміст – це перехід форми у зміст, а форма – перехід змісту в форму.

Змістом людини є її спосіб життя, вчинки, а формою постає поведінка. Відповідність і невідповідність З. і Ф. має різне функціональне значення в процесі духовного становлення і в ситуації деградації людини. На етапі становлення Ф., як правило, відстає від З., утім, на етапі деградації Ф. приховує втрачений зміст. У першому випадку Ф. гальмує духовне становлення людини, а в другому – створює ілюзію, прикриває відсутність змісту. Якщо людина прагне духовного розвитку, то це свідчить про наявність відповідних спонукань, але звички, усталені форми поведінки можуть гальмувати розвиток людини. У цій ситуації людина мусить долати усталені форми життя. Це загальна картина взаємодії З. і Ф. у ситуації, коли людина стає на шлях розвитку. Конкретніше це має такий вигляд. Залежна людина пріоритет віддає Ф., утім, якщо вона прагне розвитку, то мусить накласти на себе певні тілесні, психологічні, соціальні самообмеження, тобто відмовитися від застарілих форм життєдіяльності. Якщо людина зможе це зробити і не втратить змісту, то підніметься на більш високий ступінь духовного розвитку. Посередня людина, ставши на шлях духовного становлення, має рішуче розірвати зв'язки із попередніми формами життя. Зволікання з такими діями гальмуватиме процес становлення. Може бути й інший варіант взаємодії З. і Ф. Так, посередня людина, маючи певну освіту, розвинуті здібності й мислення, може стати на шлях імітації. Зміст (спонукання й рівень розвитку здібностей) може залишатися незмінним, а людина починає грати роль особистості. Така гра рано чи пізно закінчиться крахом: людина сама себе викриє, що свідчатиме про її деградацію. Може відбуватися деградація із вищих ступенів буття на нижчі, а саме: коли людина втратила здатність спонукатися інтересом, зраджує моральному закону, то зміст деградує.

Проте людина може вміло грати роль особистості. Отже, З. і Ф. є складовими людської життєдіяльності.

Динамічний характер людського буття ставить питання про критерії. Критерієм відповідності З. і Ф. є продукти діяльності людини та спосіб її життя як найголовніший продукт діяльності людини. Іншим фундаментальним критерієм істинності є ставлення людини до свого Слова і дотримання категоричного імперативу. Людина, яка володіє критичним мисленням, має розрізнати З. і Ф. в людському житті: фіксувати, чи збігаються вони, чи розходяться. Якщо збігаються, то це буде особистість, якщо не збігаються, то перед нами буде залежна чи посередня людина. Неспівпадіння З. і Ф. буде проявлятися у розбіжностях між словами і вчинками людини. Людина, у якої спостерігається співпадіння слів і вчинків (мислення й буття), ще у Стародавній Греції отримала назву «справжня людина» і позначалася поняттям «буття». Така людина сама про себе говорила: «Я є».

Людина з критичним мисленням ніколи не абсолютизуватиме форму (слова, зовнішні аспекти життєдіяльності людини), а спостерігатиме за людськими вчинками. Єдність З. і Ф. фіксується у понятті «спосіб життя». Суспільство споживання зробило акцент на Ф., що є однією з причин деградації людини.

ЗНАННЯ – спосіб, яким існує свідомість; особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, що відображається в поняттях, концепціях, теоріях. Видів З. стільки, скільки видів духовної діяльності, а саме: міфологія, мистецтво, релігія, філософія, мораль, право й наука. Форми знання: теоретичне, емпіричне художнє. Людина, яка спирається на емпіричне знання, завжди буде предметом маніпулювання. Критичне мислення має орієнтуватися на теоретичне знання.

ЗНЕОСОБЛЕНЕ Й ОСОБИСТІСНЕ – авторські поняття, які фіксують взаємозв'язок якостей людини й суспільства. Теорія ступенів духовного розвитку доводить взаємозв'язок якостей людини і суспільства, а тому постає необхідність таких категорій як: знеособлене – особистісне, знеособлена парадигма буття людини – особистісна парадигма буття людини. Знеособлене – особистісне є категоріями метафізики й філософської антропології. Вони є узагальненням зусиль Платона, коли він сформулював онтологічний закон життєдіяльності людини і суспільства. Незважаючи на недостатній історичний досвід, Платон зрозумів, що держави, правителів яких спонукала вигода, були приречені на загибель. Виходить, що ще 25 століть тому філософ усвідомив безпосередній зв'язок між здібностями провідної верстви суспільства та формами суспільного буття і сформулював онтологічний закон: пріоритет у суспільстві має належати людині особистісного ступеня розвитку. Вважаємо, що Платон першим у світовій філософії поставив питання про онтологічні основи суспільного буття. Роздумуючи над можливостями розбудови держави, яка була б підпорядкована онтологічним законам, Платон запевняє, що такий устрій обов'язково існуватиме й керуватимуть ним філософи. Давньогрецький філософ не просто розмірковував над необхідністю впровадження в життя нових форм суспільного й державного буття, але й намагався відшукати механізми розбудови справедливого суспільства. Він сформулював принцип персоніфікації: правитель держави мусить бути взірцем справедливості й мудрості. Якщо правитель дотримуватиметься норм справедливості, то цілком імовірно, що й громадяни охоче почнуть їх дотримуватися. Звертаємо увагу, що під механізмами філософ розуміє не правові механізми, а моральні норми, носієм яких має бути еліта суспільства.

Ця ідея отримала подальший розвиток у Й. Фіхте у концепції Я і не-Я. Продовжив розвивати цю ідею Р. Авенаріус у принципі координації. Зміст запропонованих категорій полягає в тому, що соціально-психологічні, інтелектуальні й духовні якості панівного типу людини визначають зміст і структуру суспільного буття: характер відносин, структуру державних органів, мораль, політику, мистецтво, систему освіти.

ЗНЯТТЯ – термін філософії Гегеля. Змістом З. є одночасне заперечення й збереження тих чи інших якостей у процесі розвитку. З. використовують при описі процесу розвитку. Вищий ступінь розвитку водночас заперечує набуті якості, але й зберігає попередні досягнення. Такий характер розвитку притаманний біологічним системам й інтелектуально-психологічному розвитку людини. Залежна й посередня людини абсолютизують процес заперечення і не розуміють процес збереження. Особистість цілісно сприймає процес розвитку в єдності заперечення й збереження.

ЗОЛОТОУСТИЙ, Іван (347–407) – Патріарх Константинопольський. З. чітко визначив протилежність між філософським і християнським розумінням людини: філософи визначають сутність людини через розум, володіння знаннями, а християнське розуміння людської сутності ґрунтується на доброчесності, здатності творити добро, діяти в інтересах ближнього. Християнське розуміння людської сутності пов'язане з її моральними якостями.

I

ІВАНОВ, Вадим Петрович (1933–1991) – укр. філософ-шістдесятник, один із фундаторів Київської світоглядно-антропологічної школи. Аналізував людину в системі «людина – світ». «У складі того, що реально існує, немає нічого, крім людини, світу і їх відносин...». У дослідженнях І. спостерігаємо відхід від марксистського (соціально-

класового) розуміння особистості. Відмінність між індивідом та особистістю філософ фіксує в таких твердженнях: якщо індивід відчуває себе частиною суспільства, то особистість – його повноцінним членом; у продуктах діяльності особистості знаходять опредметнення загальні форми родової діяльності людини; особистість вміщує в собі світ, особистість – це людина, яка має власний розвинутий духовний світ. Наведені підходи до розуміння сутності людини засвідчують, що особистість постає як єдність загального (родового), особливого (соціально-історичного) та одиничного (індивідуально-психологічного). І. висуває тезу: людина має проходити перевірку на «особистісну спроможність». Зазначений вислів пропонуємо сприймати як уточнення тези Протогора про людину як міру всіх речей: не людина є мірою речей, а особистість є первоначалом буття.

ІДЕАЛ (гр. першообраз) – уявлення про найвищу людську досконалість, яка визначає спосіб життя та діяльність. І. є певною єдністю об'єктивного й суб'єктивного. Об'єктивність І. полягає в тому, що він постає як необхідність людського й суспільного буття, а суб'єктивність – у тому, що він є результатом внутрішніх зусиль людини. І. у людському і суспільному житті виконує роль спонукання до діяльності, а саме спонукає людину вийти за межі власного *Ego*. Незважаючи на те, що людина має внутрішню потребу мати ідеал, залежна й посередня людини найчастіше стають на шлях його заперечення.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – спосіб логічного мислення, завдяки якому створюються ідеалізовані об'єкти на кшталт: точка, ідеальний газ, абсолютно чорне тіло тощо.

ІДЕОЛОГІЯ – сукупність взаємопов'язаних уявлень, переконань та ідей, призначенням яких є об'єднання людей заради спільного життя та реалізації загальних потреб. Принциповим для розуміння змісту І. є зауваження Ман-

гайма про те, що вона як форма суспільної свідомості з'являється після того, як філософія в особі французького філософа-просвітника Е. Б. Кондільяка (1715–1780) відкинула метафізику як підґрунтя суспільного буття. Мангайм характеризує І. як «ціннісне судження», за допомогою якого відбувається життєва орієнтація людини. В ідеології знаходить відбиття як особливе, так і загальнозначуще. Суперечливі трактування І. зумовлені тим, що в ній відображено як особливі (соціально-класові, групові), так і загальні (загальнолюдські, національні, державні) інтереси. До сьогодні ідеологічні системи переважно зорієнтовані на соціально-класові, групові інтереси. Орієнтацію ідеології на суб'єктивне й ціннісне Мангайм відобразив у понятті «утопія». Ідеологія й утопія – це різні феномени, проте вони мають спільні ознаки, що фіксує поняття «хибна свідомість», яка не здатна забезпечити адекватної орієнтації в суспільстві. Ліберальну, консервативну й соціалістично-комуністичну ідеології Мангайм відносить до форм утопічної свідомості. Змістовний аналіз ідеологій-утопій привів Мангайма до висновку, що під впливом соціальних процесів у суспільній свідомості відбувається поступовий відхід від утопій. У 20-х рр. ХХ ст. учений передбачив кризу класичних ідеологій і навіть те, що ідеології-утопії самі себе знищать у полум'ї політичної боротьби, що сприятиме новому синтезу. Говорячи про необхідність синтезу, Мангайм ставить питання про його суб'єкт. Творцем нової ідеології має стати інтелігенція.

К. Мангайм відзначив ще один фундаментальний факт: І. є проявом пошуків метафізичних основ буття. На його думку, філософія та І. мають виявити справжню «дійсність» і «буття». Справжньою І. є та, яка трансцендентна сучасному буттю, проте зміст її не може бути реалізований у чинних соціально-політичних умовах. «Дійсним» буттям Мангайм пропонує вважати життєвий уклад і

такі форми людського співіснування, як любов і спілкування. Роздуми Мангайма дозволяють зрозуміти органічний зв'язок між ідеологією та метафізикою. І. висвітлює метафізичні основи суспільного буття.

(Дод. див. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 465–483).

ІДЕОЛОГІЯ ПЕРСОНАЛІЗМУ – сукупність філософських, моральних, політичних принципів, скерованих на формування в громадянина особистісної позиції. І. п. – це відображення метафізичних засад буття в доступній для пересічної людини формі. Основні положення І. п. як національної: пріоритет духовного над матеріальним і метафізична теорія особистості; світоглядний закон «Особистість – первоначало українського буття»; у суспільстві мають бути створені належні умови для самореалізації всіх суб'єктів діяльності. Людина в професійній та громадсько-політичній діяльності має моральне право претендувати на те, що відповідає рівню її духовного розвитку. Обіймати посаду, що не відповідає здібностям, означає творити зло для своєї нації і для себе зокрема. Нація має право здійснювати моральний контроль за діяльністю влади, що має знайти закріплення в Конституції України й відповідних нормативних актах. Конституція має передбачати механізми, що виключають можливість приходу до влади людини посереднього ступеня розвитку; у суспільстві має бути накладено моральне табу та сформульовано правові норми на заборону піар-технологій і механізмів маніпулювання свідомістю громадян. Головним завданням політичного діяча є забезпечення єдності української нації; діяльність політика й державного посадовця не може виходити за межі національної ідеології. І. п. передбачає взаємоповагу до культурних надбань, релігійних поглядів та співпрацю з іншими державами й націями.

Конститутивним елементом І. п. є особистість, яка здатна діяти в інтересах українського суспільства. І. п. має

всі підстави для позитивного сприйняття і науковцями, і народними масами. По-перше, вона не закреслює ідеї гуманізму. По-друге, не суперечить християнській ідеї особистості як досконалої людини, яка прагне вдосконалення як для себе, так і для суспільства. По-третє, відкриває шлях тим, хто здатний діяти в інтересах держави й суспільства, і, навпаки, закриває тим, хто використовує державу й владу як засіб збагачення. По-четверте, відповідає українській філософській і соціально-політичній традиції, що орієнтувалася на формування досконалої людини.

(Джерела: Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 483–516.)

ІЄРАРХІЯ – термін, введений у філософський обіг Діонісієм Ареопагітом (V – поч. VI ст.) на основі ідеї Платона про духовне очищення. Це поняття фіксувало ступінь духовного розвитку людини, наскільки вона здатна володіти своїми потребами. Діонісій виділяє три ступені духовної ієрархії. Перший – ті, хто очищуються, це індивіди, які залишаються на тілесному рівні (зовнішня людина). Другий – очищені, які вже мають досвід подолання тілесних потреб. Третій – святі, монахи, які досягли очищеної чистоти, здобули сокровенне знання й пізнали істину. Принцип ієрархії у Діонісія має онтологічний характер і охоплює як небесне, так і земне життя. *Духовна ієрархія* – поняття, змістом якого є здатність людини свідомо керуватися моральними нормами й категоричним імперативом. Залежна людина має інформацію про моральні норми, але, перебуваючи під впливом принципу задоволення, відкидає моральні норми. Посередня людина має знання про моральні норми і категоричний імператив, але під впливом принципу реальності і тиском установки на власну вигоду «забуває» про пріоритет моралі. Особистість свідомо підпорядковує своє життя моральним нормам. Генії, спираючись на моральні норми, формулюють засади буття і стають їх втіленням.

ІКЕДА, Дайсаку (нар. 1928) – японський інтелектуал. І. доводить, що і капіталізм, і соціалізм не беруть до уваги людську гідність, оскільки орієнтуються на матеріальну сторону людського життя. Така світоглядна орієнтація є ілюзорною, вона веде людину до втрати смислу життя. Прийшов час переглянути людині свій спосіб життя. І. порушує проблему: людству необхідно встановити універсальні цінності, що мають виходити за межі банальних постулатів.

ІМОВІРНІСТЬ – характеристика міри можливості випадкових подій. Для залежної й посередньої людини імовірність залишається поза межами її розуміння. Причиною є недостатній рівень оволодіння мисленням і культурою. Особистість завжди передбачає І. результатів своєї діяльності, а також отриманої інформації. І. є одним із критеріїв розвитку критичного мислення.

ІНДИВІДУАЛІЗМ – моральний принцип, що ґрунтується на визнанні пріоритетності автономії і прав особи. І., з одного боку, є результатом відчуженого розвитку людини й суспільства. У процесі такого розвитку людина абсолютизує своє право на вибір власної долі, обґрунтовуючи це своєю унікальністю. З іншого боку, І. є закономірним розвитком реальних тенденцій суспільного буття і філософської думки. Розквіт І. починається з розвитком капіталістичних відносин, приватного підприємництва, яке ґрунтується на індивідуальній ініціативі та автономії. З позиції метафізичної теорії особистості в основі І. лежать цінності посередньої людини, яка за рахунок своїх здібностей досягла певної економічної незалежності. У дійсності за І. лежить відчуження від суспільства та ігнорування його проблем.

ІНДУКЦІЯ – форма умовиводу, де на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне; один з методів пізнання. Для залежної людини І. є основною формою

умовиводу. Індуктивні умовиводи залежної людини дають, як правило, неадекватні результати, бо вона абсолютизує власний повсякденний (чуттєвий) досвід. Посередня людина володіє індукцією в межах механістичного детермінізму та практичної діяльності.

ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ РОЗУМ – концепт нім. філософа й соціолога М. Горкгаймера. Форма мислення залежної й посередньої людини, є продуктивною у сфері практичної діяльності, але безсилою у соціальній та гуманітарній сферах. Критика Горкгаймером І. р. є критикою способу життя посередньої людини, яка звела розум до технологічного інструментарію. Поняття І. р. тотожне калькуляційному мисленню Гайдеггера, одновимірному і двовимірному мисленню.

ІНТЕЛЕКТ – термін, який позначає здатність до пізнання й мислення. І. за своїм змістом близький до поняття Анаксагора Нус. У філософії Канта інтелект постає як розсудок, призначенням якого є утворення наукових понять, утім, як розум, пов'язаний із мораллю і формує метафізичні ідеї. І. визначає здатність до оперування науковими поняттями, пізнання суперечностей.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СКЛАДОВА ЗДІБНОСТЕЙ – складова діяльнісної здібності людини, змістом якої мислення й спонування.

Джерело. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. С. 67–88.

ІНТЕРЕС (interesse, лат.) – означає «бути проміж – у середині». Відображає позитивне ставлення суб'єкта до будь-якого предмета, об'єкта, від яких залежить задоволення його потреб. І. разом із потребами і цінностями постають спонуванням до діяльності і відбиттям рівня розвитку свідомості.

У Канта інтерес пов'язаний із розумом, категоричним імперативом і є визначальною ознакою особистості. І.

має об'єктивний зміст і поєднує в собі всі аспекти людського буття: соціально-економічний, політичний, правовий, культурний, моральний, духовний. У Канта людина усвідомлює свій І. завдяки розуму, а за допомогою волі його реалізує. Поняття І. корелює з поняттям морального закону. У Канта інтерес – це розумна схильність до того чи іншого суб'єкта чи об'єкта. Кант тлумачить І. не в економічному, політичному, правовому чи будь-якому утилітарному аспекті, а в контексті моральному, тобто в духовному.

У Гегеля інтерес пов'язаний з потребами людини та її суб'єктивністю і постає як спонукання до діяльності. Філософ стверджує, що дії людей впливають з їхніх потреб, інтересів, характеру та здібностей. Гегель виокремив загальні й приватні І., але вважав, що загальні І. (прагнення добра, любов до батьківщини) відіграють в історії мінімальну роль.

У Фромма людина за допомогою І. виходить за межі свого *Ego*. І. – це соціально-психологічна й духовна установка, яка дозволяє людині охоплювати своїми емоціями, почуттями й розумом проблеми суспільства й людства. Людина стає співмірною до того об'єкта, чийми інтересами живе. Чим значніший І., тим більш значущою є людина.

В умовах знеособленої парадигми буття людини переважають не І. суспільства, а матеріальна й політична вигода посередньої людини. Панівні класи оформляють свою вигоду в законах і видають її за І. суспільства й держави. І. у класовому суспільстві пов'язані з різним розумінням принципів свободи, рівності й справедливості. В умовах особистісної парадигми буття людини має бути установка на формування у суспільстві критичної маси особистостей. З позиції метафізичної теорії особистості соціально-політичним еквівалентом І. є благо. Залежна

людина під І. розуміє економічну вигоду, посередня людина – економічну, політичну й правову вигоду. І. особистості охоплюють всі аспекти суспільного буття, а тому мають об'єктивний характер.

ІНТУЇЦІЯ – здатність до безпосереднього осягнення істини без обґрунтування та доказу; процес отримання знання шляхом цілісного охоплення проблемної ситуації без дискурсивного виведення й доказу. Здатність залежної й посередньої людини до інтуїтивного осягнення істини має обмежений характер, бо їхній інтелектуальний потенціал недостатній для цілісного сприйняття проблеми. І. особистості ґрунтується на сукупності життєвого, професійного, наукового й культурного досвіду, а тому вірогідність інтуїтивного осягнення істини суттєво зростає.

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ – аспекти людського буття, які не можуть бути осягнені мисленням. Таким є чуттєвий світ людини: звуки, запахи, смаки, кольори тощо. Ірраціональне пізнається не за допомогою мислення, а безпосередньо через почуття, які пов'язують людину зі світом. Щодо людини ірраціональність означає пріоритет чуттєвого над раціональним. Залежна й посередня людини ірраціональні за своєю сутністю, бо їх життя відбувається поза межами розуму. Ірраціональність також стосується життєдіяльності суспільства. Життєдіяльність людини й суспільства раціональні, коли це стосується матеріальних аспектів людського життя, але ірраціональні, коли це стосується майбутнього.

ІСТИНА – відповідність понять, тверджень, концепцій, теорій, художніх образів об'єктивним обставинам та властивостям речей. Таке розуміння істини характерне для наукового пізнання і отримало назву гносеологічного. Особливість наукового пізнання істини полягає в тому, що воно намагається охопити об'єкт у «чистому» вигляді, без впливу емоцій і почуттів. Такий підхід до розуміння

істини притаманний природничим наукам. Постнекласична наука показала, що один і той самий об'єкт можна описувати з різних позицій, а тому поняття І. набуває ознак суб'єктивності. Особливо яскраво суб'єктивність І. проявляється в гуманітарних науках, коли суб'єктом і об'єктом постає людина з її уявленнями і бажаннями. У суспільстві в якості істини постають моральні норми, релігійні й естетичні ідеали. Мірою І. постає не те, що є, а те, що має бути. Існує кілька теорій І.: кореспондентська, конвенційна (істина за домовленістю).

Проблема І. у соціальному пізнанні є найбільш складною і суперечливою. Розуміння І. залежить від соціального стану людини, світоглядної й політичної орієнтації, етичних та естетичних поглядів. Цю сферу Кант охарактеризував як сферу практичного розуму, моралі. І. тут має бути не те, що є, а те, що має бути, – належне. У метафізичному контексті розуміння І. залежить від змісту принципів, які покладені в основу людського й суспільного буття, тобто І. визначається першоначалами (принципами) суспільного буття.

Важливим моментом І. є відповідність предмета, явища своєму поняттю. Найбільша невідповідність між тим, що є, і поняттям стосується поняття «особистість». Поняття особистості від свого початку позначало певний ступінь досконалості. Утім, посередня людина ігнорує сутність особистості як духовно досконалої людини, і поширює це поняття на всіх без винятку людей.

У філософії істина трактується щодо матеріального світу. Проте, ще в часи Христа питання «Що є істина?» було вже не актуальним. Християнство поставило це питання щодо людини, тобто яка людина є справжньою, а яка – несправжньою. До цього часу філософи не поставили питання І. щодо людського буття. Гуманізм зняв це питання із порядку денного, сказавши: «Кожна людина –

особистість». Втеча філософів від цього питання свідчить, про те, що вони не сягають ступеня особистості.

Критерієм І. у Канта є необхідність і загальність. На думку Фюєрбаха істина полягає у повноті людського буття. З позиції теорії ступенів духовного розвитку І. полягає в особистості. Людство, не приймаючи ідею особистісного буття за І., закономірно опинилося в стані антрополого-глобальної катастрофи. Відсутність І. у сфері людських відносин породило плуралізм: кожний став претендувати на істину. Проте на всіх етапах людської історії актуальним був такий аспект проблеми І., як відповідність людських відносин ідеї справедливості, добра й краси.

Ставлення до І. людини різного ступеня духовного розвитку має свою специфіку. У залежної людини обмежені можливості розуміння І., бо вона сприймає світ через поняття соціальної справедливості й соціальної рівності. Посередня людина стоїть на релятивістській позиції щодо істини, бо життя сприймає крізь призму вигоди. Приховування істини є найсуттєвішою ознакою посередньої людини. Особистість здатна діяти з позиції суспільного інтересу, а тому вона наближається до І. Особистість переносить проблему І. на людське буття, і формується нове розуміння істини: «Хто є істина». Для генія разом із поняттями добра, краси І. є первоначала суспільного буття. З позиції метафізичної теорії особистості І. є особистісний спосіб буття людини.

К

КАНТ, Іммануїл (1724–1804) – нім. філософ. Стояв на позиції принципу духовної ієрархії і виокремлював природну людину, особистість і рівень святості, а досконалість уважав онтологічною категорією. Сходження за рівнями розвитку людини – це сходження за рівнями досконалості. К. започатковує новий підхід до проблеми особистості – досліджує її в контексті моралі, яка становить най-

глибший вимір людини. Роздуми філософа над проблемою категоричного імперативу – це пошук шляхів удосконалення людини, з'ясування ролі морального закону в житті. Особистість постає як результат вивищення людини над власною природою. На спонукання категоричним імперативом здатна лише особистість. «Це є не що інше, як особистість <...> себто свобода й незалежність від механізму всієї природи...». Ідея особистості демонструє пересічній людині водночас як власну недосконалість, так і взірець, до якого вона має прагнути. «Ідея особистості <...> показує нам піднесений характер нашої природи <...>, дозволяє нам разом з тим помічати відсутність співмірності нашої поведінки з цією ідеєю й тим самим руйнує самосвідомість». Ідея особистості у К. демонструє людині, з одного боку, ідеал, а з іншого – її недосконалість.

Особистість, за К., – це досконалість, до якої людина має розвиватися через моральні та інтелектуальні вправи, що мусить бути обов'язком і законом. Для виховання особистості потрібно докласти надзусилля. Філософ формулює чітке розуміння особистості: це індивід, який не лише поділяє категоричний імператив, але й спонукуваний ним, тобто доводить ідею взаємозв'язку особистості й категоричного імперативу до логічного завершення, стверджуючи, що моральний закон невід'ємний від особистості. Особистість у К. – це людина, яка піднялася над власною природою й діє з позиції категоричного імперативу. Особистість – це індивід, який вільний і незалежний від будь-яких природних механізмів, підпорядкований власному розуму й моральному закону. Особистість у К. є суб'єктом морального закону. Усвідомлюючи, наскільки важко й навіть неможливо відповідати вимогам категоричного імперативу, К. зазначав: «Повна ж відповідність волі мо-

ральному закону є *святість* – досконалість, недоступна жодній розумній істоті...».

У К. особистість народжується під час дотримання морального закону і стає втіленням добродетності, моралі, які є елементами вищого блага. Якщо добродетельність і щастя в залежній й посередньої людини постають як протилежності, то в особистості вони поєднуються. Сутність особистості й генія надчуттєва, оскільки вони живуть за законами, що не залежать від емпіричних умов буття. З цього приводу К. писав: «Надчутлива ж природа цих істот є їх існування за законами, які не залежать ні від якої емпіричної умови...». Геній постає сам для себе як істина, яка сама себе знає й себе визначає.

Спонуванням до діяльності в особистості є інтерес цілого (суспільство, держава, істина). К. із цього приводу писав: «Інтерес є те, завдяки чому розум стає практичним, тобто стає причиною, яка визначає волю». Як на початку християнства, так і на поч. ХХІ ст. людина переважно орієнтується на тілесні потреби, а тому органічно не здатна бачити перспективи, не спроможна до відповідальної діяльності. К., осмислюючи сутність цих типів людини, писав: «Чуттєва природа розумних істот взагалі – це існування їх, підкорене емпірично зумовленим законам...».

Уособленням особистості у К. постає філософ, який бере на себе відповідальність не лише за сьогоденне життя, але й за світ загалом. Саме відповідальність за буття породжує в К. потребу категоричного імперативу. Філософи дотепер сперечаються щодо категоричного імперативу К., який становить найглибший вимір людської сутності, і мало хто наважується жити за ним. Сформулювати його міг лише філософ, для якого обов'язок був нормою життя. К. дійшов висновку, що до спонування категоричним імперативом можуть підніматися лише особистості, але усвідомлював, що час морального закону ще не

прийшов. Порушене К. питання про категоричний імператив випереджало час. Для того щоб категоричний імператив став реальною спонукою, необхідно, аби в суспільстві існував суб'єкт діяльності, який би його презентував. На думку К., суб'єктом, який би уособлював категоричний імператив, має бути філософ. Людина маси, яка почала панувати в ХІХ ст., не могла його прийняти. Роздуми К. про необхідність категоричного імперативу були реакцією на прихід у світ людини маси. Філософ у К. має рухатися до рівня досконалості й бути уособленням істини, добра й краси – метафізичним персонажем. Роздуми К. про призначення філософа суголосні роздумам Платона.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ – універсальний закон моральної поведінки (стрижень, максима морального закону), що був сформульований Кантом. К. і. був філософською реакцією на знищення принципу духовної ієрархії, що відбулося в епоху Просвітництва та Великої французької революції. Підпорядкування К. і. можливе лише чистому практичному розуму, який визначає волю, є законом причинності і постає у Канта чистою формою обов'язку. Підпорядковуючись К. і., людина доводить собі й іншим, що вона здатна владарювати над своєю природою і стати особистістю. К. і. у Канта постає у трьох формах. *Перша* отримала назву «формула універсалізації»: «Чини так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли стати принципами загального законодавства». *Друга* форма «персональності»: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого також, як до мети й ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу». *Третя* – «формула автономії»: «Воля <...> повинна бути не просто підкорена закону, а підкорена йому так, щоб вона розглядалася також як сама для себе законодавча і саме тому як підкорена закону (творцем якого вона може вважати саму себе)».

Випереджаючи час, Кант сформулював категоричний імператив: людина ніколи й за жодних обставин не може бути засобом, а лише метою. Зв'язок між поняттям особистості та категоричним імперативом свідчить про те, що особистість – це перш за все етична категорія. Закономірним результатом роздумів Канта про автономію моралі є закон: категоричний імператив є первоначалом суспільного буття.

Фіхте конкретизує категоричний імператив Канта. Особистість за допомогою розуму має діяти в інтересах людського роду. Істинним, розумним і вищим життям філософ називає те, яке підпорядковане роду. Фіхте формулює максимум для особистостей: вони мають усвідомлювати принципи (першоначала) епохи, в якій живуть, і діяти відповідно до них. Власне життя особистість приносить у жертву роду.

К. і. знайшов відбиття у філософії Б. Кістяківського. Еквівалентом К. і. у філософа постає належне, яке має таке саме об'єктивне значення, як і наукова істина. Життя відповідно до К. і. відповідає лише можливостям особистості і є для неї законом життя.

КАТЕГОРІЇ – максимально граничні поняття, що слугують для концентрації досвіду, розчленування та синтезу реальності. Аристотель розумів під К. родові висловлювання про буття: сутність, якість, кількість, відношення, положення, місце (простір), час, властивість, дія, здатність до дії. Кант розглядав К. як розсудкові апіорні поняття, які є загальними поняттями про світ. У системі понять Канта відсутня категорія «сутність», бо вважав її непізнаваною. Кант увів категорію модальності (можливість – неможливість, існування – неіснування, необхідність – випадковість). Гегель вважав, що К. спочатку формуються несвідомо в процесі людської діяльності, а потім відкладаються у мові. На мовний характер категорій переважно

орієнтується західна філософія ХХ ст. Спираючись на філософію Гегеля та філософію ХХ ст., зауважимо, що залежна людина може користуватися К., але це має переважно неусвідомлюваний характер, посередня людина здатна до свідомого засвоєння і користування категоріями, але це має обмежений характер. Філософія екзистенціалізму до традиційних категорій додає такі, які описують людське життя: турбота, страх, вибір, екзистенція. В екзистенціалізмі К. постають як філософсько-антропологічні феномени, які стають доступними для розуміння не лише людині, яка піднялася на певний рівень інтелектуального розвитку, але й пересічній людині.

КАТЕГОРІЇ ДІАЛЕКТИКИ – всезагальні філософські поняття, за допомогою яких розкривається суперечливий характер буття, його єдність і різноманітність, змінюваність і самозбереження. В *онтологічному* плані К. д. фіксують об'єктивність і суперечливість буття в таких поняттях, як протилежність, єдність протилежностей, рух, розвиток, спокій та ін. Як *форми логічного пізнання* К. д. характеризують процес мислення через суперечності: абстрактне – конкретне; теза, антитеза, синтез, тотожність – відмінність. У *гносеологічному аспекті* К. д. описують процес руху на основі понять: тотожність – відмінність, кінечне – безкінечне, одиничне – загальне, абсолютне – відносне, внутрішнє – зовнішнє, а також процеси становлення і деградації: буття – небуття – становлення, зняття, якість – кількість – міра, виникнення – зникнення – відродження. Виокремлюють також категорії *детермінації*: причина – наслідок, необхідність – випадковість, умова, можливість – дійсність та категорії *формування*: форма – зміст, частина – ціле, елемент – структура, функція.

Критичне мислення передбачає оволодіння категоріями діалектики як інструментом інтелектуальної діяльно-

сті. Мислення категоріями доступне лише людині, яка піднялася на особистісний ступінь духовного розвитку.

КІСТЯКІВСЬКИЙ, Богдан Олександрович (1868–1920) – укр. філософ, правник, засновник науково-філософського ідеалізму. Роздуми К. сконцентровані навколо проблеми: як суспільним наукам надати об'єктивного статусу, щоб вони могли сформулювати загальні норми. Для цього К. пропонує залучити категорії загального, необхідного й належного. К. намагався примирити прибічників метафізичного й науково-філософського ідеалізму на тих підставах, що вони послуговуються тими самими поняттями: істина і хиба, добро і зло, прекрасне і потворне, а всі інші є похідними. К. виводить принцип «самоцінності людської особистості» та її автономії, який є спільним для прихильників як метафізичного, так і науково-філософського ідеалізму. К. знайшов фундаментальну точку поєднання, хоча усвідомлював, що ідею особистості різні філософські напрями трактують по-різному. У розумінні особистості К. спирався на моральний закон Канта, вважаючи, що особистість є центром буття. Намагався примирити світоглядну боротьбу, що відбувалася між представниками різних філософських напрямів за володіння метафізичними символами.

У контексті головної ідеї наукової філософії (з'ясування загальних принципів формування системи наукових знань про суспільство) К. доходить висновку, що конститутивним елементом буття є категорія належного, яка є найвищим і головним принципом, що об'єднує різні сфери суспільства. Намагаючись розкрити зміст категорії належного, К. трактує його через поняття необхідного. Належне – це те, що необхідно людині, соціальній групі, нації, цілій людськості. У розумінні належного як необхідного К. акцентує увагу на його етичних та естетичних аспектах, що свідчить про те, що в центрі його метафізичних роздумів була

людина, її моральний, духовний та естетичний розвиток. Усвідомлення значущості належного в суспільному житті приводить філософа до висновку, що воно в усіх його формах є предметом наукової філософії. Орієнтація на належне, на думку К., є провідною тенденцією духовного розвитку людства. Це закономірно приводить філософа до категоричного імперативу Канта. Належне в етиці К. ставить вище, ніж належне у сфері науки. Філософ дивується: чому категоричний імператив до цього часу не визнають як закон? Він має таке саме об'єктивне значення, як і наукова істина. На відміну від багатьох минулих і сучасних філософів, К. визнає безумовний характер морального закону й доводить, що етичний принцип було спочатку сформульовано як релігійний заповіт: «Не чини іншому того, чого не бажаєш самому собі», «Люби ближнього твого, як самого себе». Аргументом, який доводить загальну значущість і нормативність морального закону, є історія людства. Філософ розуміє відмінності між законами науки й моральним законом. Закони науки відкривають окремі науковці, тоді як етичні є продуктом діяльності людства, вони є сутністю сукупного людського духу. Джерело всіх непорозумінь полягає в тому, що не лише сам етичний принцип, але й цілу систему етичних норм людина має здобути із сутності свого духу. Але недосконалість людини не дає їй можливості усвідомити об'єктивність морального закону та досягти ступеня особистості. Вихід за межі власної вигоди в інтерес як необхідне – це і є філософське розуміння трансцендентного. У цьому процесі внутрішнього розвитку народжується дух, моральний закон, інтерес як загальне спонукування до діяльності. Етичний закон має статус загального, як і наукові закони.

Боротьбу між матеріалізмом та ідеалізмом філософ намагався подолати на основі категорії належного, і в

цьому твердженні є об'єктивний зміст. Соціально-філософський зміст належного становить ідея особистості. К. розглядав метафізику разом із філософською антропологією як основу суспільного буття. Метафізика й філософська антропологія утворюють цілісність і мають орієнтуватися на розкриття змісту належного.

(Дод. див. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 73–75).

КОМУНІКАТИВНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у філософії, який започаткований філософами Франкфуртської школи. К. ф. вважає, що соціальні зв'язки (комунікації, суспільні відносини) становлять фундамент суспільного буття.

КОНТ, Огюст (1798–1857) – франц. філософ, один із засновників позитивізму. Виокремив стадії інтелектуальної еволюції людства: теологічна (реальність пояснювали на підґрунті релігії), метафізична (реальність пояснювали на основі причин і сутностей) і наукова, позитивна (пояснення ґрунтуються на фактах).

КОНЦЕПЦІЯ – система поглядів на певне явище, спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, основна ідея теорії.

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ. Ідея К. м. виникає у працях В. Джемса та Дж. Дьюї, а набуває розвитку у працях К. Поппера. К. м. тлумачать у таких аспектах: 1) як протилежне догматичному; 2) здатність людини критично сприймати інформацію на основі розвинутої рефлексії та наявності наукових знань; 3) незалежність від думки навколишнього середовища; 4) мислення, яке має дати відповідь на питання: «Кому і чому можна довіряти і що треба робити?»; 4) система суджень на основі певних критеріїв.

Не маючи відповіді на запитання «Хто є хто і що є що?» людина втратила здатність до критичного осмислення дійсності. Відродити цю здатність можна лише шляхом відродження теорії ступенів духовного розвитку людини. Знання про власну сутність відкриває людині

шлях до формування К. м. і водночас висуває вимоги до людини: бути постійно психологічно й інтелектуально готовою до перегляду отриманої інформації, набутих знань. Мета критичного мислення: 1) діяти задля істини, добра, краси й справедливості; 2) не завдавати шкоди іншим, довкіллю. Критичне мислення має обов'язково спиратися на: моральний закон, наукові теорії, принципи та закони, визначення, стандарти, інструкції; аналіз фактів, різних джерел інформації, результатів експериментів. Призначення критеріїв: надати підґрунтя для роздумів, підстави для порівняння й висновків. Складові критичного мислення: розвинута формальна й діалектична логіка, спостережливість, здатність до аналізу й синтезу, абстрагування, порівняння, рефлексія. Людина, яка володіє К. м., має розрізнати такі різновиди знання: наукове знання, практичне знання, релігійне, містичне, естетичне, художнє.

Людина з розвинутим К. м. має спиратися на принцип фалібілізму: визнавати, що пізнання не застраховане від помилок, а тому може існувати: помилкове знання, омана, обман. Помилка – це знання про те, що наше припущення, гіпотеза не відповідають дійсності. Омана – це неадекватне ставлення до помилки, коли помилку приймають за не-помилку. Різновиди оман: щиросердечні оманни, брехня, самообман. Причини самообману: страх перед істиною та втеча від реальності. Самообман щодо самого себе свідчить про інтелектуальну й психологічну слабкість людини. У залежної та посередньої людини механізми самообману достатньо розвинуті. Подолання самообману шляхом рефлексії є важливим кроком до розвитку К. м.

КОНИСЬКИЙ, Георгій (1717–1795) – укр. філософ, церковний і громадський діяч. Досліджуючи спонукальні причини людських вчинків, К. на основі принципу ієрар-

хії виділив вищі (розум і волю) і нижчі (емоції й почуття). Він усвідомлював складність і суперечливу сутність внутрішнього світу людини, а тому критикував стоїків за те, що вони перебільшували можливості розуму й волі. Досліджуючи людину в контексті її вчинків, К. виокремлює два рівні розвитку людини – нерозумні (раби своїх пристрастей) і розумні (господарі над власними емоціями). К. займає помірковану позицію і зауважує, що мудрість не позбавлена афектів, а лише послаблює їх: «Мудрець не придушує пристрастей, а керує ними і стримує».

КОНФУЦІЙ (бл. 551 до н.е. – бл. 479 до н.е.) – кит. філософ. Виокремив три рівні духовного розвитку людини: ница, посередня й людина неба (шляхетна). Ница людина спонукувана задоволеннями, не знає почуття гідності та обов'язку, зневажливо ставиться до шляхетної людини. Шляхетна людина живе почуттям справедливості, розмірковує про те, як краще виконувати свої обов'язки. Посередня людина відірвалася від ницої, але не дійшла до шляхетної.

КОПНІН, Павло Васильович (1922–1971) – укр. філософ. Сформулював фундаментальну вимогу щодо будь-якої нової ідеї: вона має ґрунтуватися на нових знаннях про суб'єкт та об'єкт діяльності. Людина, яка володіє критичним мисленням, має чітко усвідомлювати міру новизни у знаннях про об'єкт і суб'єкт.

КОПІНСЬКИЙ, Ісайя (II пол. XVI – 1640) – Митрополит Київський та всієї Русі. Вважав, що розум утворює початок духу. Мислитель суттєво уточнює зміст основних понять метафізики. Під *ніщо* розуміє «звичку жити по-плоті» – це затьмарення розуму, поневолення. (Для довідки зауважимо, що подібне розуміння змісту ніщо народилося в Гайдеггера лише на початку XX ст.). Пріоритет духовного К. доводить на основі таких аргументів: земні блага й насолоди не дають людині душевного спокою, а ведуть до внутрішніх нега-

раздів: «Якщо щось найбільше любиш, то потім настільки ж засмутишся; якщо надміру до насолоди плотської прикладеш своє серце, стільки ж потім скорботи й мук приймеш». Вихід із цієї залежності вбачав у розвитку благодателя-розуму.

КРИМСЬКИЙ, Сергій Борисович (1930–2010) – укр. філософ. Осмислюючи виклики третього тисячоліття, висноує, що ХХ ст. опинилося в стані хаосу, створеного посередністю, а тому людство зіткнулося з «феноменом абсолютної помилки». Ця помилка виявляє себе в тому, що, з одного боку, людство на основі матеріалістичних установок намагається подолати стан кризи, а з іншого – суб'єктом діяльності продовжує залишатися посередня людина, яка в принципі не здатна розв'язувати проблеми. Шукаючи вихід зі стану антрополого-глобальної катастрофи, К. пропонує звертатися до ідей, що «пройшли випробування всією всесвітньою історією (на зразок ідеї нації чи Декалогу)». З цього приводу зазначив: «Жодна країна в жодну епоху не виходила з кризи завдяки виключно економічним обставинам. Адже в основі економічної діяльності лежить певна психокультура, що потребує відповіді на питання: для чого заробляти гроші? Усвідомлення такої психокультури як чинника діяльності й окреслює антикризовий вектор духовності, вказує орієнтири до берега спасіння». В умовах антрополого-глобальної катастрофи пріоритету духовного немає альтернативи. Змінити пріоритет матеріального на пріоритет духовного – означає подолати панівне положення в суспільстві людини маси.

КУЗАНСЬКИЙ, Микола (1401–1464) – нім. філософ, теолог і вчений. К. визнає зв'язок поняття «особистість» з християнством. Принцип духовної ієрархії зберігає свою значущість у його філософії. В універсумі філософ виділяє нижчі, середні й вищі структурні рівні. Відповідно до ієрархічності універсуму К. виділяє рівні розвитку люди-

ни: чуттєва (орієнтується на насолоду), посередня (наділена здоровим глуздом і очолює нижчих) і мудра (наділена розумом). Цей зв'язок людських якостей з універсамом можна вважати витокон концепції Фіхте про «Я» і не-Я та принципа координації «Я» і середовища Авенаріуса.

КУЛІШ, Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – укр. письмен., історик, культурний та громадський діяч. К. переосмислює європейську історію. У К. чітко простежуємо наявність критичного мислення щодо тенденцій розвитку української та європейської історії, здобутків української та європейської культури, знань людської сутності. Він зазначає, що в той час як у Європі буяла схоластика, у Києві у Х–ХІІ ст. «починалося щось грандіозно-поетичне; у нас, на незайманому ґрунті, відроджувався свого роду гуманізм...» К. вважає, що зародження гуманізму в Європі мало б початися в Києві. «Якби тривав порядок речей, що почався у Володимирівські часи, доля земної кулі була б інша. Не з півдня на північ, а з півночі на південь пішла б обновна культура; нові ідеали високого й великого зайняли б одвічно творчий дух природи; не розпустою, а «стыденієм» супроводжувалося б тоді відродження гуманізму, і внаслідок тисячолітніх клопотів ми отримали б не Францію й папу, а щось інше». Отже, К. переосмислює напрями розвитку європейської історії та культури.

К. формулює принципові претензії до гуманітарних наук та їх представників. Він аналізує продукти освіченості народної із продуктами освіченості книжної. «Тоді я почав порівнювати продукти освіченості, так би мовити, природної з продуктами освіченості книжної, й бентежився від власних висновків. Відкинути книжну освіченість я не міг, повстати проти зловживань преси я не мав духу, ні сили; та водночас я не знав, яким чином узгодити освіту, яку отримують поза школою так звані діти природи, з ті-

єю освітою, яка показує своїм вихованцям природу – або намальовану, або подану в мертвих зразках...». Мислитель порівнює освіченість, засновану на народних традиціях та християнських цінностях, з книжною і, не вагаючись, віддає перевагу першій. На його думку, жива мова народу є більш глибокою та важливою, ніж писемна, і не лише в плані функціонування, а й з погляду змісту. Підтекстом наведених роздумів К. є думка про те, що українська дійсність несла приховану сутність, яка поступово втрачалася, тому є певний науковий і філософський сенс з'ясувати цю суть українського буття. Носієм мудрості у К. виступає не лише Вічна книга та поетичне слово, а взагалі жива мова: народні думи, пісні, легенди, перекази, народні вірування, звичаї. Цей екскурс у поетичне слово та міфи був потрібен К. для того, щоб показати, що в них присутня ідея рівнів духовного розвитку людини, у той час як в офіційній науці та людинознавчій літературі, і філософській зокрема, це майже зникло, бо не відповідало уявленням посередньої людини.

К. першим в українській філософії поставив питання щодо критеріїв розвитку науки й суспільства: наскільки вони відповідають потребам людини та її духовному вдосконаленню. Мислитель робить спробу розв'язати суперечності між науковим прогресом та необхідністю духовного розвитку людини не з прагматичної позиції, а з позиції Мудрості. К. наважився піти проти всієї тогочасної науки й намагався оцінювати її досягнення не з позицій економічної вигоди, а з позиції смислу людського буття.

Ключем до розуміння філософської та літературної творчості К. є християнська концепція онтологічних ступенів буття. Зовнішня людина Куліша спонукається матеріальними благами, вигодою та владою. Людина «серця» – це духовна людина, яка орієнтується на пошуки смислу буття. У його творчості можна знайти досить яскраві ха-

рактистики людини залежного, посереднього, особистісного ступенів духовного розвитку.

К. започаткував поняття «національна ідея» (1879 р.). Вважав, що в основі розвитку суспільства лежить народний дух, який зосереджено в способах народного господарювання, засадах соціально-політичного життя, структурі народної мови, а виявляється у діяннях історичних особистостей. Народний дух у К. – це об'єктивний принцип буття нації. «Зовнішнє» (суспільні форми буття, форми господарювання, форми державного устрою й т. ін.) мусить бути підпорядковане «внутрішньому» (розвиткові людини, розв'язанню її екзистенційних проблем).

(Дод. див. Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: монографія. 2-е вид., випр. Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. С. 60–68).

Л

ЛАВДЖОЙ, Артур (1873–1962) – амер. філософ. Розвиває ієрархічний підхід до розуміння людини. Різноманітність людських істот за внутрішніми якостями Л. трактує як благо, що необхідне для життєдіяльності суспільства, а кожний ступінь буття є благом сам по собі. Принцип духовної ієрархії не означає дискримінації, а навпаки, доводить, що всі ступені буття людини є необхідними з позиції потреб суспільства, бо утворюють різноманітність, яка є благом. Людина має право триматися власного рівня розвитку – мати свою «мудрість». Цей висновок у Л. дістав назву «етика середньої ланки». Людина має право не претендувати на досконалість. Проте, таке розуміння суперечить потребам духовного розвитку людини, а тому така етика загальмувала духовний розвиток людини.

ЛАЗУРСЬКИЙ, Олександр Федорович (1874–1917) – укр.-рос. психолог. На засадах активного пристосування людини до середовища класифікував типи особистостей і виділив низький, посередній і високий рівні. Це був науко-

вий і суто матеріалістичний підхід, але він містив позитивне ядро – принцип ієрархії, який ураховував різний внутрішній потенціал людини. Зрозуміло, що уявлення Л. не могли набути подальшого розвитку, оскільки суперечили марксистським поглядам на людину.

ЛАО-ЦЗИ (604 до н.е. – 531 до н.е.) – давньокит. філософ, засновник даосизму. Центральною категорією є *дао*, яке водночас постає як плідне начало світу. Людина здатна повернутися до *дао* через *не-діяння* (у-вей). Ідея не-діяння сучасна філософія трактує як мінімальне втручання в природні процеси.

ЛЕ БОН, Гюстав (1841–1931) – франц. соціолог, історик та психолог. В основі поглядів Л. лежав ієрархічний підхід до розуміння якостей людини. Знеособлені тенденції в суспільному житті пов'язував з виходом на арену історії народних мас. Учений виділив два рівні духовного розвитку людини: маса й особистість. У ментальності мас переважає копіювання: шаблони, стереотипи. Нездатність мас до мислення робить їх жертвою політичних ілюзій і самообману. Вважав, що свідоме життя становить дуже малу частину порівняно з несвідомим. Цей тип людини не здатен сприймати ідеї в чистому вигляді, вони мають бути оформлені в найпростіші форми, а краще подавати їх через символіку. Скептично ставився до можливостей розуму в суспільному житті, хоча частково визнавав керівну роль ідей у розвитку суспільства, проте наголошував, що це відбувається лише тоді, коли ідеї перетворюються на емоції й почуття.

На противагу класичній філософії, Л. відстоює позицію, що вирішальну роль в суспільному житті відіграє не людський розум, а емоції, почуття, натомість розум є виконавцем, тоді як критично мислити здатні лише особистості. На думку Л., роль визначних особистостей і геніїв в історії полягає в тому, що вони здатні синтезувати не

лише ідеї, а й зусилля народу. Відтак рівень розвитку суспільства Л. вимірює здатністю людини володіти своїми інстинктами. Велич народів залежить здебільшого від ступеня розвитку їхньої моралі.

Л. зрозумів приховані причини занепаду народів, які однакові для всіх часів і народів, – це деградація еліти, її виродження. Це відбувається тоді, коли вона втрачає будь-яку віру в абсолютну цінність принципів, на яких розбудоване суспільство. Передбачив народження суспільства споживання: «Задоволення матеріальних потреб, що постійно зростають, прагне стати єдиним <...> ідеалом». Цей стан духовного вакууму охопить як бідних, так і багатих, людина втратить напрям розвитку, і суспільство опиниться в стані хаосу. Висновок вченого невтішний: «Людина втрачає будь-яку владу над собою», точніше, розум втрачає контроль над інстинктами. Учений сформулював суттєву рису сучасної йому епохи: «Головною характерною рисою нашої епохи є саме заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу», отже, дійшов висновку, що залежність від несвідомого не зменшується, а збільшується й не піддається контролю.

ЛЕГІТИМАЦІЯ ЕТИЧНА – термін означає процедуру обґрунтування моральних норм, які мають всезагальну значущість. У домодерні часи легітимація моральних норм здійснювалася в царині метафізики. У комунікативному суспільстві легітимуючою субстанцією є дискурс. Утім у знеособленому постмодерному суспільстві дискурс теж має знеособлений характер. Така ситуація потребує формування нових першоначал суспільного буття й водночас нової громадсько-політичної форми її прийняття.

ЛЕНКАВСЬКИЙ, Степан (1904–1977) – ідеолог укр. націоналізму. Пошук ідеалу української людини був предметом його філософських роздумів. «Усі пошуки справжньої людини в попередніх сторіччях дали гіпотези супереч-

ливі...». Л. усвідомлював актуальність цієї проблеми й висловив сподівання, що її вирішить саме українська філософія. До ознак справжньої людини відносить шляхетність, повагу до інших, здатність справами доводити свою готовність безкорисливо служити й допомагати іншим, послідовність у реалізації цілей нації, здатність до чину.

ЛИПА, Юрій Іванович (1900–1944) – укр. історіософ, теоретик геополітики. Доводив, що ідеал української людини пов'язаний з громадськими формами життя. «Одиниця <...> є тоді найліпша, коли вона висловлює якнайліпше традиції, дух своєї асоціації». Вважав, що старокиївська філософська традиція виховувала рафінований тип людей. Виділив характерні риси старокиївської людини: «стремління до особистої свободи і відповідальність перед релігійними святощами», прагнення до духовного розвитку. Ці ознаки цілком відповідають характеристикам людини особистісного ступеня розвитку.

ЛИПИНСЬКИЙ, В'ячеслав Казимирович (1882–1931) – державний діяч, укр. історик. У праці «Листи до братів-хліборобів» (1926) Л. сформулював ідею активної меншості та пасивної більшості. Подібна ідея була сформульована Бергсоном у 1932 р. Вважав, що об'єднати активну меншість і пасивну більшість в органічне ціле мають спільні настанови до життєдіяльності. Основна проблема політика й державного діяча – це не вирішення матеріальних проблем громадян, а досягнення солідарності активної меншості й пасивної більшості. Л. намагався дійти до сутності демократії. Він поставив запитання: «А яка тенденція розвитку демократії? Як вона впливає на розвиток людини й суспільства?» Історик дав таку відповідь: «Вирівнювання ж класів по типу *найнижчому* – це дорога занепаду націй...». Для подолання деградації запропонував принципово інший напрям розвитку людини й суспільства, яким досі свідомо не пішла жодна нація: «Вирівнювання класів по

типу *найвищому* – це дорога розвитку працюючих націй...» Запропонував підтягувати пасивну більшість до рівня активної меншості і сформулював моральний імператив нації: «Ідеал усіх – шляхетність, джентельменство». **ЛИПОВЕЦЬКИЙ**, Жиль (нар. 1944) – франц. філософ. Л. доволі точно сформулював кризу знеособленої форми буття людини й суспільства. За його висновками, суспільство й філософські науки працюють на «розпад я», орієнтуючи людину на гедоністичну втіху, формують культ тілесних насолод. Людина стала жити під гаслом: «усе, усе – і зараз» замість «через труднощі – до зірок». Постмодерна епоха породила новий тип людини – нарциса, який «гойдається на хвилях простору й часу, без фіксації й без орієнтирів, оболонку, якою можна легко маніпулювати...». Зауважимо, що це не новий тип людини, а різновид залежної й посередньої людини, своєрідний гібрид.

ЛІСТВИЧНИК, Іван (579–649) – християнський філософ. Основним предметом його пошуків була проблема духовного самовдосконалення. Визначив тридцять ступенів вдосконалення. Сходження починається із боротьби з пристрастями. У процесі духовного зростання людина проходить через покаяння, тугу, самозакоханість та усвідомлення гріхів. Нарешті настає ступінь мовчання, роздумів над смыслом життя. Для характеристики цього рівня філософ використовує поняття «чистота»: «Чистий той, хто тілесну любов <...> і тілесний вогонь угасив вогнем нематеріальним», але розуміє, що людина все життя має боротися з обмеженням потреб власного тіла.

ЛОГІКА – наука про форми та закони мислення. Метою Л. є отримання нового знання. Необхідність Л. виникає у зв'язку з потребою формування наукових теорій. У цьому контексті Л. розглядають як частину теорії пізнання. Виокремлюють формальну й діалектичну Л.

Предметом *формальної Л.* є способи побудови міркувань. Її головна мета полягає у доведенні правильності чи неправильності способів отримання нового знання із уже перевіреного практикою знання. Будь-яке міркування складається з двох частин: засновків і висновку. Формальна Л. як наука не займається встановленням їх істинності та хибності. Якщо міркування побудоване правильно і при цьому спирається на істинні засновки, то його висновок завжди буде істинним. Логічна форма міркування не залежать від змісту засновків. Формальну Л. не цікавить, про що йдеться у міркуванні, її завдання – дотримуватися правил. Маніпулювання можуть здійснюватися як на рівні засновків, так і на рівні міркувань. Людина, яка володіє критичним мисленням, має вміти бачити помилки, що стосуються як засновків, так і побудови міркувань.

Діалектична (змістовна) Л. фіксує увагу на зв'язках між речами, явищами, предметами, тому її часто називають «вченням про зв'язки». Встановлення зв'язків потребує від людини фіксувати дві й більше речей (явищ), що для залежної людини важко, тому діалектична Л. для залежної людини є проблемою. Посередня людина здатна фіксувати й утримувати у свідомості кілька речей (предметів), коли це стосується предметно-практичної діяльності. Утім, коли предмет дослідження належить до соціальної й духовної реальності, то на цей процес впливає соціально-політична й світоглядна позиція і розуміння реальності спотворюється соціально-політичною й світоглядною вигодою.

ЛЮБОВ – екзистенціал людського буття, який відображає повноту людського й суспільного буття. Л. характерна для людини, яка досягла ступеня особистості. Л. є точкою поєднання філософії, релігії і психології щодо проблеми духу. Із християнської позиції Бог є любов. Своє трактування любові архієпископ Константинопольський

І. Золотоустий висловив у роздумах: «Любов є дар і пре-чудовий шлях до отримання всіх дарів. Без любові жодні обдаровання ніщо». Людина недосконала, а тому дуже часто видається не здатною до любові, бо якби була здатна до любові, то «тоді не було би потреби ні в законах, ні в судилищах, ні в катуваннях, ні у страхах і ні в чому подібному. Бо якщо би всі любили і були любленими, то ніхто нікого не ображав би, не було б убивств ані сварок, ані воєн, ані заколотів, ані грабіжництва, ані користолюбства, ніякого зла, й сама назва пороку була б невідома. Проте чудеса не можуть зробити цього...». Любов як форма людських взаємовідносин притаманна лише особистостям, і наближення до такого стану можливе лише тоді, коли пріоритет у суспільстві належатиме особистостям.

Доказом того, що особистість і любов є точкою поєднання релігії, філософії і психології, є те, що ці проблеми сьогодні опинилися в центрі уваги теологів, релігієзнавців, філософів, психологів, митців і письменників. Любов – це безумовна віра в можливість людини подолати власну недосконалість, віра в людський дух, здатний досягти рівня особистості. Любов, дух, особистість – поняття одного порядку. К. Зарубицький у своєму розумінні любові поєднує філософію, теологію й психологію. «У любові утверджується буття іншого. У любові до Христа ми утверджуємо буття світоустрою в цілому, бо Христос, Образ Світу і сам Світ – єдині». І далі: «Любов – творіння на основі Єдності. Причастя – частина вбирає в себе Ціле і стає частиною Цілого». Л. породжує творчість на підставі єдності, а окремий індивід на основі любові стає Цілим. «Вершиною цього спів-чуття (як і усіх почуттів загалом) є любов, тобто визнання за іншою істотою безумовного значення». Л. відкриває людині шлях до розумної і творчої діяльності, що найкраще висловив А. Августин: «Люби – і роби, що хочеш». Любов розши-

рює простір взаємодії між людьми й поле взаємного усвідомлення, яке стає більш важливим, ніж предметно-практичне поле людського життя.

ЛЮДИНА – 1) природно-соціально істота, якісно особливий ступінь розвитку живих організмів на землі, який здатний до свідомої саморегуляції, а тому постає суб'єктом соціально-історичної діяльності; 2) на думку Канта, найглибшим виміром людини, істотною відмінністю від усього живого є мораль. Л. – це передусім моральна істота. Цими твердженнями Кант долає натуралістичне, соціологічне й водночас інтелектуалістичне розуміння природи людини, згідно з яким пізнання й мислення лежать в основі всіх відносин людини до світу. У запитаннях Канта: «Що я можу знати?», «Що я маю робити?», «На що маю сподіватись?» відтворено багатоманітність людини як універсальної істоти; 3) З позиції М. Бердяєва, людину не можна зрозуміти, спираючись на її природне й соціальне походження (на нижче), а можна лише на те, що вище її – Бога.

У житті людини спостерігаємо фундаментальні суперечності. Перша. Здавалося б, наявність розуму має забезпечити людині гармонійне життя, проте це призвело до антрополого-глобальної катастрофи. Причина полягає у відсутності у Л. критичного мислення. Відсутність критичного мислення руйнує суспільні відносини, моральні й духовні засади буття. У цьому контексті Л. постає найбільшою небезпекою як для себе, так і для світу. Друга. Дихотомія життя і смерті. Третя. Кожна людина є носієм усіх родових потенційних здатностей, проте швидкоплинність життя не дозволяє їй сповна реалізувати свої можливості. У цьому контексті людина є власною можливістю.

ЛЮТЕР, Мартін (1483–1546) – християнський богослов та ідеолог Реформації. Л. заперечував принцип ієрархії і відстоював духовну рівність усіх християн. Під впливом

протестантизму в суспільній свідомості запанувало вчення про «священство всіх вірян». Поширення принципу рівності в європейській свідомості привело до Великої французької революції. Буржуазне суспільство, проголосивши ідею рівності, відкинуло принцип духовної ієрархії, але сам принцип не зник, а був замінений соціально-економічною й бюрократичною ієрархією, табелем про ранги. У сукупності ці тенденції сприяли формуванню суспільної думки: усі мають однакову духовну природу, що з часом призвело до утвердження у суспільній свідомості ціннісного судження: «кожна людина – особистість». Це змушує поставити запитання: який тип людини був зацікавлений у заміні принципу духовної ієрархії на принцип рівності? Вважаємо, що саме посередній людині був потрібен принцип рівності, щоб знищити християнську ідею досконалої людини та зробити всіх посередніми: ні святими, ні грішниками.

М

МАКАРІЙ ВЕЛИКИЙ (Єгипетський) (бл. 300–391) – християнський мислитель. Успадкував погляди ап. Павла й К. Тертуліана щодо духовної ієрархії і послуговувався поняттями «зовнішня» й «внутрішня» людина, світська й духовна. Метою християнства вважав духовне очищення. М. формулює фундаментальну проблему: «Треба дошукатися, як і якими засобами можна досягти сердечної чистоти». Мовою сучасної філософії це питання звучить так: які мають бути шляхи вдосконалення людини? Проблема залишається не вирішеною до сьогодні. Мислитель зрозумів, що для духовного розвитку необхідно звільнити свою свідомість від гріховних думок, але головне – від примітивних спонукань.

МАКІНТАЙР, Аласдер Чалмерс (нар. 1929) – сучасний амер. філософ. Відчуваючи моральну кризу західної людини ХХ ст., М. намагається з'ясувати її причини і зверта-

ється до класичної філософії. Аналіз починає із загальної схеми, яку започаткував Аристотель у «Нікомаховій етиці». Цю схему філософ називає телеологічною і трактує людське життя як «протилежність між людиною-як-вона-є і людиною-якою-вона-могла-б-бути-якби-усвідомила-свою-сутнісну-природу». Варто погодитися із запропонованою схемою, бо її витoki перебувають в ієрархічній природі людської сутності, що усвідомлювали середньовічні філософи й класики німецької філософії. Ця схема відображала ієрархічний зміст людської сутності. Проте М. побачив лише те, що на поверхні, але правильно зазначив, що мораль покликана допомагати людині досягти своєї сутності й бути підґрунтям людського буття. На цьому шляху людина має впорядковувати, культивувати навички й дії, про які говорить етика. Урешті-решт М. висновує: «Маємо троїсту схему, у якій людська-природа-як-вона-є (людська природа в її ненавченому стані) є первинно розбіжною й неузгодженою з приписами етики й потребує перетворення через навчання практичного розуму й досвіду на людську-природу-якою-вона-могла-б-бути-якби-усвідомила-свій-*telos*. Кожен із трьох елементів цієї схеми – концепція ненавченої людської природи, концепція заповідей раціональної етики і концепція людської-природи-якою-вона-могла-б-бути-якби-усвідомила-свій-*telos* – вимагає посилення на інші два...». Посилаючись на Аристотеля, М. розрізняє чесноти, яких людина прагне в повсякденному житті, і чесноти, які є дійсно благом. З одного боку, чесноти – це ті якості, які орієнтують людину на щастя та комфорт. Водночас він виокремлює чесноти, які допомагають досягти досконалості. М. дає таке визначення чеснот: це набуті внутрішні якості, які сприяють досягненню внутрішньої досконалості. Важливою чеснотою людини філософ вважає справедливість і пов'язує з поняттями «самість», «особистість», а їх зміст

пояснює на основі здатності бути суб'єктом власної діяльності й бути відповідальним за інших і власне «Я». Почавши з моралі, М. дійшов до особистості й фундаментального питання: що забезпечує єдність індивідуального й суспільного буття? На це запитання філософ дає таку відповідь: потрібна концепція блага. Водночас усвідомлює, що віднайти благо й сформувати в собі чесноти поза межами суспільства неможливо, оскільки чесноти формуються в процесі діяльності на благо суспільства. Філософ підсумовує: підґрунтям моралі є єдність людини й суспільства та діяльність на його благо.

МАКСИМ СПОВІДНИК (580–662) – християнський мислитель. Визнає двоподіл на зовнішню та внутрішню людину, але вносить уточнення: зовнішню людину називає «зовнішній монах», а внутрішню – «внутрішній монах». Зовнішня людина під тиском обставин здатна відмовитися від тілесних потреб, комфорту й дотримуватися християнських цінностей. У цьому разі вона перетворюється на зовнішнього монаха. Зовнішню людину легко зробити монахом, проте вона має підкорити плотські пристрасті розуму й тоді перетворюється на внутрішнього монаха. Послуговуючись сучасними поняттями, зауважимо: людина мусить власними зусиллями змінити свої спонукання, що надзвичайно складно, а часом і неможливо.

МАК'ЯВЕЛЛІ, Нікколо (1469–1527) – італ. філософ і політичний діяч. Розвиває принцип подібності людей. Для М. первинними є матеріальні потреби людини, а тому у своїх роздумах спирається на ті типи людини, у яких переважає матеріальне. М. став на цю позицію під впливом нових соціально-економічних і політичних умов життя. Подібність людей усіх історичних часів узагальнив у твердженні: «Усі людські справи роблять люди, які мали й завжди матимуть ті самі пристрасті, і тому вони неминуче повинні давати однакові результати». На цей факт звернув

увагу Дільтей, зазначивши, що М. сформулював принцип однорідності людей.

МАЛАНЮК, Євген (1897–1968) – укр. філософ і публіцист. М. розмірковує над проблемою: чому ідея духовної ієрархії в епохи модерну й постмодерну здається архаїчною? М. дає таку відповідь: принцип ієрархії бере людину в інтелектуально-психологічний полон і вимагає самоозначення. Незважаючи на те, що цей принцип існував у стародавні часи та в Середньовіччі як аксіома, у модерний час його намагаються знищити, а тому зазначає, що в кожному епоху його треба доводити заново.

МАНГАЙМ, Карл (1893–1947) – нім.-англ. філософ. Заснував концепцію соціології знання: будь-які філософські поняття є відображенням онтологічних умов життєдіяльності людини. «Структура буття зумовлює певну інтерпретацію цього буття», тобто матеріальні умови, спосіб життєдіяльності людини й суспільства визначають зміст гуманітарних теорій, їхню світоглядну та ідеологічну спрямованість. Отже, усе гуманітарне знання має соціально детермінований характер, тобто є релятивним за своєю суттю. З поглядами М. корелюють висновки нім.-амер. психолога й філософа Е. Фромма: «Кожне суспільство визначає, які думки й почуття можна допускати до рівня свідомості, а які – залишити незмінними». Уточнімо: визначає не суспільство, а панівний тип людини. Це твердження взагалі ставить під сумнів об'єктивність гуманітарних наук і філософії зокрема, а тому виникають питання: по-перше, як таке може бути, що науковці утворюють поняття й концепти не на основі об'єктивного наукового аналізу, а під тиском колективного несвідомого та повсякденної свідомості, по-друге, чому нові покоління науковців сприймають концептуальні положення на віру?

Концепт «кожна людина – особистість» народжувався в боротьбі з принципом духовної ієрархії, а точніше з

концепцією онтологічних ступенів буття та твердженням «особистість – субстанція буття». Для усвідомлення причин виникнення й панування концепту «кожна людина – особистість» пропонуємо знову звернутись до методологічних ідей М. й продовжити аналізувати механізм виникнення й формування філософських понять. Досліджуючи цей процес, учений доходить висновку, що в теоріях відображено *онтологічні умови буття* людини й суспільства. Проаналізуємо світоглядний закон «Особистість – первоначало буття» та концепт «кожна людина – особистість» з позиції соціології знання. Вважаємо, що перше твердження є відбиттям пріоритетного становища особистості в європейському суспільстві, а друге – відображенням зухвалих претензій посередньої людини на те місце, яке їй не належить. М. доводить, що поняття не просто відображають реальність, а виконують соціально-психологічні, світоглядні й методологічні функції. Отже, урахувавши ідеї М., сформулюємо запитання: які функції виконував і досі виконує концепт «кожна людина – особистість»? Цей концепт легітимізував право посередньої людини на владу.

М. відкрив фундаментальний факт, що форми мислення залежать від соціальних умов життя людини. Намагаючись пояснити цей феномен, учений розробив методологію, що мала з'ясувати соціальні джерела індивідуального й суспільного мислення. Ця методологія стверджувала, що жоден із поглядів, висловлених в ідеологічних трактатах, не може претендувати на загальний, оскільки всі вони пов'язані із соціальним становищем суб'єкта. Це допомогло дійти висновку, що політичні ідеології абсолютизують окремі моменти суспільного життя й настільки глибоко вкорінені в умовах життєдіяльності людини, що їх носії втрачають здатність бачити реальність.

МАНПУЛЮВАННЯ – інформаційні, психологічні, політичні впливи і дії, що скеровані на психіку і свідомість

людини з метою спонукати її до певних дій. Об'єктом маніпулювання, як правило, є залежна людина, бо у неї відсутня здатність до критичного мислення, а суб'єктом маніпуляцій є посередня людина. Засоби маніпулювання в умовах гібридного світо(без)порядку досягли апогею. Слово остаточно втратило своє онтологічне значення. Така ситуація є результатом, з одного боку, відсутності у суспільстві первоначал буття, а з іншого – панівного положення у суспільстві посередньої людини.

МАРКУЗЕ, Герберт (1898–1979) – нім.-амер. філософ й соціолог. М. уживає поняття «одновимірна людина». Цей тип людини постає як результат діяльності еліти суспільства. «Одновимірне мислення систематично насаджують виробники політики та їхні намісники у сфері масової інформації». Синонімом поняття «одновимірна людина» у філософа є поняття «раб». «Хоча раби розвиненої індустріальної цивілізації перетворилися на сублимованих рабів, вони досі залишаються рабами <...> Це і є справжня форма рабства: існувати як інструмент, річ». М. характеризує внутрішній світ сучасного раба як «щасливу свідомість». Така людина цілковито сконцентрована на задоволенні матеріальних потреб і готова погоджуватися зі злочинами сучасного суспільства.

МЕТАФІЗИКА – «перша філософія», наука про засади (первоначала) людського й суспільного буття, яка включає в себе антропологічний та онтологічний аспекти. Найглибші підвалини метафізики пов'язані з духовною сутністю людини. Відомо, що засади суспільного буття незалежні від людини, тобто мають онтологічний характер, але водночас вони задовольняють «природну схильність людини до метафізики» (Кант).

З часів стародавньої китайської, античної, середньовічної філософії вважали, що людина у процесі свого духовного розвитку може пройти чотири ступені духовного

розвитку: тілесна (залежна), посередня людина, особистість і геній, але найчастіше зупиняється на перших двох ступенях. Теорія ступенів духовного розвитку людини дає змогу стверджувати, що первоначалом (основою, субстанцією) суспільного буття в усі часи і для всіх народів є людина *особистісного ступеня духовного розвитку*, яка спонукується інтересом цілого. *Абсолютний зміст цієї теорії полягає в тому, що кожна людина мусить докласти зусилля для вдосконалення власного духовного потенціалу до ступеня особистості, незважаючи на те, досягне вона його чи ні.* Якщо особистість перестає відігравати у суспільстві пріоритетну роль, то воно починає деградувати (концепція виклику-відгуку А. Тойнбі). Ця теорія задає напрям індивідуального та суспільного розвитку у формі абсолютної вимоги, яка діє завжди й усюди. В історії філософії первоначала постають одиницею, «клітинкою» аналізу. Первиначала є сутністю суспільного буття, основою функціонування соціуму і встановлюють смисл, мету життєдіяльності людини й суспільства. Мета цього руху – формування особистісного суспільства.

Сучасна криза людського суспільства, й українсько-го зокрема, – це криза, що пов'язана з відсутністю первоначал суспільного буття. Людина потрапила в полон спотворених засад суспільного буття *мати й володіти* (Е. Фромм). Це призвело до того, що посередня людина стала «первиначалом», реалізовує пріоритет матеріального й розбудувала знеособлену парадигму буття. Як наслідок, людство опинилося в стані антрополого-глобальної катастрофи. Нехтування первиначалами суспільного буття знайшло відбиття в концепті «кожна людина – особистість», який сьогодні опанував як колективним свідомим, так і несвідомим, але не відповідає ані потребам удосконалення людини, ані потребам збереження життя, а тому є деструктивним. Первиначала суспільного буття знаходять

відбиття в цінностях, культурі, освіті і врешті-решт втілюються в людських якостях. Саме це доводить, що первоначала не можна зводити до матеріальних умов життя, окремих принципів суспільного буття. Первоначала – це духовна основа життєдіяльності людини й суспільства, що конкретизовано як діалектичну єдність соціально-психологічних, інтелектуальних і духовних якостей людини та принципів суспільного буття (свобода, рівність, справедливість). Призначення первоначал полягає в тому, щоб структурувати дійсність за законами розуму, створити умови для розвитку особистісного потенціалу людини й суспільства. У цій діалектичній єдності пріоритет віддаємо особистості, що фіксуємо у законі «Особистість – первоначала суспільного буття».

М. має практичне призначення – приборкання внутрішнього і зовнішнього хаосу. Первоначала – це не лише підґрунтя суспільного буття, а й критерій істини. Істина – те, що відповідає первоначалам.

Телеологічна метафізика (Гартман) заперечує пріоритет онтологічних закономірностей і доводить, що вищі принципи (цінність, належне, *telos*) мають передувати нижчим. Причинно-наслідковий зв'язок має бути залежним від цільового зв'язку. Пріоритет духовного має допомогти обґрунтувати цю зміну. Пріоритет духовного над матеріальним і телеологічна метафізика доводять, що посередня людина не має інтелектуальних і духовних підстав займати пріоритетне становище в суспільстві. Залежна й посередня людини не здатні усвідомити телеологічний характер людського й суспільного буття. Цьому заважає не лише обмежений характер їх знань, а перш за все соціально-психологічні установки, які орієнтовані на теперішнє.

МЕТОД – 1) шлях дослідження; 2) спосіб пізнання; 3) прийом або система прийомів для досягнення мети. М. пізнання має відповідати предмету. Лише за цієї умови

можливе отримання істини про предмет. М. також залежить від ступеня розвитку людини. Залежна людина не усвідомлює складності предмета, а тому не здатна обрати адекватний метод. Посередня людина при виборі М. шукає такий, який би відповідав вигоді. Особистість обирає М., який би, з одного боку, відповідав сутності об'єкта, а з іншого – сприяв досягненню національного інтересу. Основним М. критичного мислення є постійна рефлексія над своїми діями, думками з позиції суспільного інтересу та ідеалу.

МЕТОДОЛОГІЯ – 1) вчення про методи пізнання світу; 2) сукупність прийомів дослідження, які застосовують відповідно до специфіки об'єкта пізнання. Виокремлюють наукову й філософську методологію. Залежна людина, як правило, не здатна до свідомого оволодіння методологією. Процес пізнавальної діяльності здійснюється на рівні безпосереднього досвіду, отже стихійно. Пізнавальні можливості обмежені засвоєнням окремих операцій та інформації, тому мови про свідоме оволодіння М. не може бути. Посередня людина здатна засвоювати наукову методологію. Сучасний стан суспільного буття потребує М., яка б охоплювала людські якості, механізми вдосконалення суспільства та взаємодію людини з природою. Сучасний стан людського буття (антрополого-глобальна катастрофа) потребує принципово нової методології – есхатологічної.

(Док. див. «Есхатологічна методологія»).

МИСЛЕДІЯЛЬНІСТЬ – поняття, яке фіксує єдність мислення й діяльності (термін Г. Щедровицького). М. виникає як реакція на ускладнення соціуму та нездатність компартійної влади (розумій: посередньої людини) у Радянському Союзі розв'язувати проблеми. На М. людини безпосередньо впливає професійна й соціальна діяльність людини. Якщо людина виконує лише певні операції, то така діяльність формуватиме операційне мислення, яке

буде здійснюватися в межах механістичного детермінізму: причина – наслідок. Якщо людина працює у сфері науки, управління і змушена шукати засоби для досягнення мети, то це формуватиме калькуляційне мислення. Зміст цього мислення вкладається у формулу: за допомогою яких засобів досягнути вигоди? Якщо діяльність людини пов'язана з визначенням мети, то така діяльність формуватиме цілепокладаюче мислення.

МИСЛЕННЯ – 1) складова духовного потенціалу людини; 2) опосередковане узагальнене пізнання, яке розкриває необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку; 3) процес опосередкованого відображення об'єктивної реальності; 4) ідеальний аспект практики, цілеспрямований процес розв'язання практичних завдань; 5) діяльність з вироблення знань та оперування ними як відображення сутності явища. Виокремлюють діалектичне, теоретичне, емпіричне, калькуляційне (інструментальне) мислення, мислення, що осмислює, інтуїтивне та образне мислення.

М. виникає з необхідності змінювати дійсність і пристосовувати її до людських потреб. Таке розуміння М. стає рушійною силою людського існування. На такому тлумаченні М. наполягав Аристотель, коли розглядав його як першодвигун, силу, яка розвиває космос. Складовою мислення є логічні операції: порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація тощо. Вихідною формою М. є судження. М. людини постійно рухається від конкретного до загального і навпаки, що описують такими поняттями як індукція і дедукція. Найвищий рівень мислення проявляється у формуванні філософських категорій та трансценденталій.

Для людини різного ступеня духовного розвитку характерний свій стиль М. Для залежної людини М. безпосередньо пов'язане з практичною діяльністю і детермінується нею. Людина не виходить за межі свого життєвого

досвіду і не здатна до його переосмислення. Таке М. не дає людині підстав для рефлексії над своїм досвідом. Залежна людина, як правило, послуговується побутовими словами, не здатна до оперування логічними операціями: порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікації тощо. Це М. можна охарактеризувати поняттями «лінійне» або «одновимірне», яке здійснюється в межах теперішнього.

М. посередньої людини здатне виходити за межі безпосереднього досвіду, здійснювати рефлексію у певних межах, спроможне оволодіти законами формальної й діалектичної логіки, певними формами мислення та логічними операціями. Таке М. спроможне оперувати двома змінними величинами, розуміти їх взаємовпливи. Щодо суспільного життя це М. здатне водночас, наприклад, аналізувати економічну і політичну реальність у їх єдності. М. посередньої людини здатне сформулювати певні правила, методи, які застосовуються в процесі пізнавальної діяльності, спроможне до аналізу в межах минулого й теперішнього. Про таке мислення Гайдеггер сказав, що воно калькуляційне.

М. особистості тривимірне, володіє логічними операціями, здатне до рефлексії над історичними подіями і власними діями в контексті минулого, теперішнього й майбутнього. М. особистості здатне оволодіти кількома методами пізнавальної діяльності. Про М. особистості можна сказати словами Гайдеггера, що воно є осмислюючим. М. генія багатовимірне, за допомогою якого досягається тотожність власного життя й реальності.

МІРКУВАННЯ – процес логічного обґрунтування висновку шляхом послідовних умовиводів. М. залежної людини ґрунтуються на безпосередньому досвіді, а тому побудувати систему послідовних умовиводів вона не здатна. Посередня людина здатна до логічної побудови міркувань,

але її орієнтація на вигоду та принцип реальності не дозволяє їй дійти істини. Вона у своїх М., з одного боку, не може переступити через свої соціально-психологічні установки, а з іншого – не приймає тих міркувань, які суперечать загальноприйнятим уявленням та колективному несвідомому та свідомому. Особистість буде свої М. з урахуванням не лише наукових положень, але й морального закону.

МІРЧУК, Іван (1891–1961) – філософ української діаспори. Критикував погляди Мак'явеллі щодо відношення політики і моралі. М. відстоював зв'язок моралі й політики. «Взятися за написання розвідки про відношення політики до моралі мене спонукали часті нарікання нашої інтелігенції на брак найпримітивніших понять моралі в політиці ворогів українських визвольних змагань». М. узагальнив можливі підходи до зазначеної проблеми у твердженні: «Численні відмінності між ними можна розмістити поміж двома кардинально протилежними поглядами, а саме твердженням Макіавеллі, що держава і політик, як її представник, вільні від будь-яких обов'язків моралі, і навпаки, що політика підпорядкована моралі і що в політичному житті побутують ті самі норми, що й у житті кожної приватної одиниці». М. критикує аморальність поглядів Мак'явеллі (усі засоби добрі для досягнення мети). Під впливом філософії Мак'явеллі запанувала думка про незалежність політики від моралі, яку М. тлумачить як механізм виправдовування політиків перед громадською моральною свідомістю. Іншою формою виправдовування політики стала теорія економічного розвитку. Матеріальним зростанням держава виправдовує свою аморальну політику. Доводить, що за теорією економічного розвитку криється безмежний егоїзм держави, а від себе додамо: матеріальна вигода посередньої людини. Таку політику М.

трактує як «прикрашання гарними словами власного егоїзму».

М. відстоює позицію: політика мусить підпорядковуватися моралі, що має бути аксіомою. На місце теорії економічного зростання ставить розвиток культури, яка є остаточним критерієм як для окремої особи, так і для політика. «Нашим найвищим добром, остаточною метою, до якої кожний повинен прагнути, є загальний розвиток культури». Політика, побудована на культурі, спиратиметься не на силу, маніпулювання, а на щирість, справедливість, взаємну довіру, бажання допомоги. Філософ усвідомив, що європейська політика, побудована на силі, себе вичерпала, тому започатковує нову парадигму громадського, державного й політичного життя. Держава має спиратися на мораль, а політики й державні службовці повинні керуватися моральними законами тією самою мірою як і приватна особа. Проголосивши пріоритет моралі, філософ став на позицію пріоритету духовного над матеріальним. Уже у 1923 р. М. зрозумів, що без з'ясування відношення моралі й політики здобути й розбудувати Українську державу буде неможливо. Погляди М. є надзвичайно актуальними, доводять правильність установки на культуру й мораль, бо аморальність політики на пострадянському й європейському просторах «зашкалює». Пріоритет економіки у політиці призвів до панування в суспільстві посередньої людини і до низького рівня критичного мислення народних мас. Не випадково цей світоустрій отримав назву «гібридний світо(без)порядок».

МОЖЛИВІСТЬ і ДІЙСНІСТЬ – категорії, що характеризують людське та суспільне буття у контексті як наявного буття, так і перспектив розвитку. М. – це сукупність умов, які здатні породити відповідну дійсність. Д. – це, з одного боку, реалізовані можливості, а з іншого – відбиття сутності. Поняття М. і Д. безпосередньо стосуються

духовного розвитку людини. Взаємовідносини М. і Д. щодо людського буття породжують низку проблем, бо пов'язані з поняттями розвитку, саморозвитку, деградації, оновлення, самоорганізації, соціалізації. Це примушує розрізняти абстрактні (формальні) і реальні можливості. Останні за певних обставин трансформуються у реальність.

Сприйняття цих понять людиною різного ступеня духовного розвитку є різним. Для залежної людини уявлення про М. й Д. обмежені її матеріальними потребами. Для посередньої людини уявлення про М. і Д. розширюються й визначаються її цілями щодо здобуття вигоди. Для особистості Д. розширюється до цілісного сприйняття людського буття, а М. визначається ідеалом. Формування особистості потребує аналізу всіх необхідних умов – як внутрішніх (наявний психологічний та інтелектуальний потенціал), так і зовнішніх (соціально-економічних, політичних, культурних). Так, концепт «кожна людина – особистість» назагал сприймається, що кожна людина актуально є особистістю, тобто це є дійсність. Реально цей концепт означає, що людина є особистістю у М. Для того, щоб досягти ступеня особистості, людина повинна мати як зовнішні умови, так і докласти відповідних фізичних, соціально-психологічних, політичних, духовних зусиль. Пріоритет у цій сукупності можливостей слід віддати внутрішнім умовам. В свою чергу серед внутрішніх умов пріоритетна роль належить спонуканням. За наявності розвинутих спонукань і волі усі інші здібності можна розвинути до належного рівня.

Знеособлена дійсність надає людині, як правило, необхідні умови для реалізації свого потенціалу до рівня посередньої людини. Для цього потрібно докласти внутрішніх зусиль: сформувані відповідні спонукання до діяльності та «підтягнути» інші компоненти своїх здібностей

до відповідного рівня. Проте знеособлена соціальна Д. не створює належних умов, щоб людина розвивала свій потенціал (своє особистісне начало) до рівня особистості. Навпаки, знеособлена реальність гальмує реалізацію можливостей особистісного начала в людині. Людина, яка прагне до особистісного ступеня розвитку, має долати як власні спокуси, так і опір свого найближчого оточення, а також соціуму загалом. Зрозуміло, що така «гра» на три фронти потребує неабияких внутрішніх і зовнішніх зусиль. Особистість має із самої себе, своїми зусиллями творити не лише свої здібності, але й дійсність. Якщо людина, маючи необхідний внутрішній потенціал і навіть сприятливі зовнішні умови, не докладає зусиль, то її можливості не реалізуються і відбуватиметься деградація.

МОРАЛЬНИЙ ЗАКОН – основне поняття етики Канта. Зміст М. з. встановлює безумовні норми відносин між людьми: людина до людини за будь-яких умов має ставитися як до мети, а не як до засобу. М. з. є продуктом чистого розуму й не може бути пояснений виходячи з будь-яких чуттєвих умов. М. з. здатний породжувати вище благо та спонукати людину до вдосконалення світу й самої себе до рівня розумної істоти. М. з. у Канта постає законом причинності, який формує об'єктивну реальність, тому стоїть вище за будь-які зовнішні обставини і є першоначалом суспільного буття. Утіленням М. з. у Канта є обов'язок, який вимагає, щоб людина підпорядковувала йому власну поведінку й навіть волю. М. з. як першоначало безконечно возвеличує людину, доводить їй, що вона здатна вести життя, незалежне від своєї тварної природи.

Реалізація М. з. як першоначала є практичною необхідною умовою суспільного буття, що вимагає відповідності між волею людини та моральним законом. Досягнення повної єдності між індивідуальною волею й М. з. можливе лише в безконечному поступі, і здійснити це здатна особи-

стість М. з. органічно пов'язаний із розумом, точніше, розум реалізує себе через М. з. і безпосередньо визначає волю і судження людини, бо є спонуканням до життєдіяльності. М. з. перебуває у стані боротьби з людським *Его*. Незважаючи на те, що М. з. здійснює істотний вплив на психіку людини, вона має відчувати повагу до нього і підпорядковувати йому своє життя. М. з. є об'єктивним, а тому має допомагати людині подолати власне *Его*. Значущість М. з. викликає у людини почуття величності порівняно з власною недосконалою природою. Визнання М. з. є визнанням значущості практичного розуму, а тому він є вільним від будь-якої вигоди. Для більшості людей М. з. є примусом, тобто обов'язком, а не способом життя, утім, для меншості мусить бути способом життя, а для генія він стає святим. Людські бажання не збігаються з вимогами М. з., а тому необхідно, щоб стосовно людини діяв моральний примус. Виховання поваги до М. з. є єдиним способом формування у людини особистісної свідомості.

І. Кант поєднує М. з. з релігією і тлумачить його як Царство Боже, коли людина й мораль перебувають у гармонії. Філософ розуміє християнство не як сукупність теологічних догматів, а як продукти чистого практичного розуму. Кант робить висновок, що М. з. не суперечить релігії, а людина в процесі дотримання Божих заповідей стає суб'єктом моральних відносин. Кант порівнює М. з. з Євангелієм і стверджує, що він дисциплінує свідомість людини, підпорядковує її поведінку обов'язкам, змушує об'єктивно дивитися на себе, а найголовніше – не йти на повідку колективного несвідомого. М. з. примушує людину робити вище благо кінцевою метою будь-якої діяльності і навіть обмежувати своє прагнення до щастя.

М. з. піднімає людину над власною природою: той, хто визнає його за істину, піднімається до рівня особис-

тості, стає вільним і незалежним як від власної природи, так і від негативних впливів колективного несвідомого. «Моральний закон *святий* (непорушний). Людина, щоправда, не така вже й свята, але *людство* в її особі має бути для неї святим». Такий масштаб мислення був продиктований тим, що Кант, як і Платон, розумів силу несвідомого та його негативний вплив на суспільне життя, тому свої зусилля скеровував на розв'язання проблеми подолання людської деструктивності. Незважаючи на те, що людина не є святою, вона має бути суб'єктом М. з., жити за цим законом, і в цьому полягає її мета, а не життя заради задоволення. Такий взаємозв'язок між людьми на основі морального закону Кант називає Царством Небесним і піднімає М. з. до рівня Платонового поняття блага як кінцевої мети практичного розуму, що веде до релігії, а тому релігійним еквівалентом М. з. постає буття Боже. Закони моралі мають безумовний характер, тобто не залежать від історичної епохи – вічні. Моральне життя – це мета сама по собі. Незалежність від історичних обставин та інших цілей свідчить про автономність моралі та про всезагальний характер морального закону. М. з. постає також як абсолютна мета.

Формування критичного мислення без М. з неможливе. Для залежної людини моральний закон відсутній, бо вона перебуває під впливом як власних тілесних потреб, так і колективного несвідомого. У свідомості посередньої людини М. з. формально присутній, але цей тип людини за своєю сутністю схильний до його порушень, бо спонуканням до життя є вигода. М. з. є дійсною причиною вчинків лише для особистості й генія.

МОСКОВІЧІ, Серж (1925–2014) – франц. соціальний психолог. М. стверджував: брехливі й поверхові ідеї легко стають надбанням повсякденної свідомості. Ідеї М. про соціальні уявлення дають додаткову інформацію для осмис-

лення концепту «кожна людина – особистість». Філософською основою соціальних уявлень, що виникають у пересічній людині, є переконаність у їхній об'єктивності. Соціальній мрії й уявлення пересічної людини під час Великої французької революції про рівність трансформувалися на основі поглядів Мак'явеллі й Гельвеція в «теорію», що кожна людина є особистістю.

МУДРІСТЬ – форма філософського відношення до життя. М. не вичерпується знанням істини, а потребує життя відповідно до істини. У Стародавній Греції мудрецами називали філософів. З позиції теорії ступенів духовного розвитку мудреці – це особистості, які здатні розв'язувати проблеми з позиції цілого. За допомогою розуму мудрець керує своїми емоціями й бажаннями. Мудра людина не лише знає, що є добро, а що – зло, а й чинить відповідно до цього знання. Мудрець – той, хто усвідомлює, що від нього залежить, а що від нього не залежить, і розбудовує своє життя навколо першого і мужньо переносить те, що від нього не залежить.

МУНЬЄ, Еммануель (1905–1950) – франц. філософ-персоналіст. Проблема особистісного й знеособленого буття була предметом його роздумів. М. критикував марксистське розуміння особистості як її розчинення в соціальному, а марксистську філософію вважав знеособленою. Під особистістю розумів універсальну людину, здатну до творчості. Для розуміння сутності людини М. використовує християнські підходи й поняття: досягти рівня особистості можна лише тоді, коли відмовишся від свого егоїзму, що сприятиме спасінню. М. вніс суттєве доповнення до розуміння особистості в християнстві та філософії Канта. Якщо християнські філософи й Кант усю силу своєї критики скеровували на подолання людиною природних потреб, то М. акцентує увагу на перетворенні самого життя. «Проблема полягає не в тому, щоб відмовитися від

чуттєвого життя, від життя серед речей <...>, а в тому, щоб перетворити саме життя». Особистість починається з перемоги над власним егоїзмом і виходу у соціум.

М. критикує сучасне йому суспільство за його знеособленість і вважає, що людство охопив процес деградації. Причини хаосу в суспільстві пов'язує з хаосом у головах людей, а відповідальність за це покладає на особистість, на людину, яка усвідомила своє покликання. Універсальність, як ознаку особистості, М. переносить на суспільство. Філософ усвідомив органічний зв'язок між внутрішнім і зовнішнім світом людини. Дослідження ролі та значення особистості поступово приводить М. до усвідомлення, що особистість є субстанцією буття: «В основі нашого соціально-людського ладу має бути особистість», яка є «абсолютним началом». Основну тенденцію розвитку людської спільноти вбачав у реалізації ідеї особистості, оскільки цінності людського буття рухаються в бік персоналізму. З цієї позиції він критикував соціалізм і звертав увагу на те, що суспільство не може брати на себе відповідальність за розвиток людини, проте має створювати умови для її вільного самовиявлення.

Розвиток суспільства М. розглядав як результат боротьби двох протилежних тенденцій: деперсоналістичної і персоналістичної. Деперсоналістична тенденція спрямована проти самого життя, тобто має некрофільський характер. За висновками філософа, будь-яка деперсоналістична тенденція є реальною загрозою існуванню світу. Усі досягнення людства М. пов'язав із діяльністю особистостей. Людина й суспільне буття – це арена боротьби двох протилежних тенденцій: персоналістичної й деперсоналістичної.

Західні форми демократії М. не задовольняють, оскільки вони ігнорують роль і значення особистості, а тому він висуває ідею персоналістичної демократії, яку

тракує як процес особистої участі в суспільному житті, а також у персоналістичній революції. Розмірковуючи про тактику такої революції, М. доводить, що вона має орієнтуватися на формування особистісного начала в громадських організаціях, тобто персоналістична революція не має нічого спільного з насильством. Під персоналістичним суспільством М. розумів суспільство, у якому реалізується пріоритет особистості над матеріальними потребами. Ідеалом особистісного суспільства має бути «просота життя», а основною потребою людини – творчість.

Н

НАЛЕЖНЕ – категорія моральної філософії, яка доводить, що в суспільстві має панувати моральний закон і пріоритет має належати особистостям. Орієнтація на Н. є ознакою особистості. У контексті практичної філософії змістом Н. є моральний обов'язок. З позиції моралі Н. – це пріоритет духовного, що конститує життя суспільства і є фундаментальною ознакою суспільного буття. Н. як таке виходить за межі життєдіяльності окремої людини й щодо людини має первинне й абсолютне значення. Н. виражає підлеглисть людської волі вищому, ідеальному началу, яке зобов'язує абсолютно, а тому його неможливо звести до будь-яких емпіричних начал людського буття, отож означає пріоритет духовного й діяльність на благо суспільства.

Н. постає конститутивним елементом суспільного буття і є найвищим і головним принципом, що об'єднує різні його сфери. Зміст категорії належного практична філософія визначає через поняття необхідного. Орієнтація на належне є провідною тенденцією духовного розвитку людства. Практична філософія шукає земне втілення належного й убачає його в інституті морального авторитету. Конкретизацією належного є діяльність з позиції цілого, тобто з позиції інтересів суспільства.

Антитезою належного є суще. Постає питання: належне і суще – це принципово різні рівні життєдіяльності людини чи вони взаємопов'язані? Сформувалися дві протилежні точки зору. Перша – це взаємно пов'язані моменти самоздійснення людини. Друга частково погоджується із цим твердженням, проте відстоює позицію, що на знеособлених ступенях буття суще й належне – це антагоністи. Залежна й посередня людини не здатні діяти з позиції належного навіть у критичних ситуаціях, оскільки перебувають у залежності від свого несвідомого. На особистісних рівнях суще й належне можуть взаємодоповнюватися. Перехід з рівня сущого на рівень належного у першому випадку постає як буттєве явище, проте у другому це внутрішня й зовнішня революція, що охоплює всі аспекти життя і є універсальним законом духовного розвитку людини. У поглядах на відносини між сущим і належним автор словника поділяє позицію Канта. На рівні сущого (існування) людина перебуває в залежності від природних потреб, тоді як на рівні Н. це стан свободи. Заперечення відмінності між сущим і належним створює умови для розвитку етичного релятивізму.

Н. – це діяльність на благо суспільства з позиції суспільного інтересу. Особистість робить себе суб'єктом, протиставляючи Н. природному існуванню. Н. як ідеальне буття стає для особистості дійсністю.

(Дод. див. Кістяківський Б. О.)

НАУКА – спеціалізована діяльність з виробництва теоретичних знань та їх впровадження у життя. Призначення науки – цілеспрямоване систематичне пізнання світу таким, яким він є у дійсності, незалежно від свідомості. Наука як форма суспільної свідомості пройшла такі ступені розвитку: класична, некласична, постнекласична. В основу цього розподілу покладено відносини науковця зі світом.

В основі науки, як і в основі людської життєдіяльності, лежать певні установки. Наука є конкретизацією соціально-психологічних установок людини. З позиції Декарта в основі науки лежить діяльно-практична установка: людина має стати володарем і паном над природою. В епоху Просвітництва ці погляди остаточно опановують суспільною й науковою свідомістю, й людина прагне панувати над природою. Натомість на поч. ХІХ ст. Фіхте формулює принципово інший підхід до призначення вченого: діяльність науковця й філософа має бути підпорядкована вдосконаленню людини й суспільства, а наука має бути єдиним цілим. Утім, роздуми Фіхте залишилися не почутими.

Установка Декарта розвивається у французького вченого і філософа А. Пуанкаре: наука – це сукупність «правил дій», що ведуть до успіху. Пуанкаре не обходить увагою проблему смислу наукової діяльності. Цю проблему в Новий час порушили не філософи й науковці, а російський письменник Л. Толстой, який своїми критичними думками розбудив свідомість європейських науковців і філософів. Пуанкаре полемізує з поглядами Толстого й наводить його висновок, що «наука заради науки» не здатна дати відповідь на питання смислу людського буття. Він заперечує погляди як прибічників безпосередньої користі від науки, так і Толстого, для якого корисним є лише те, що робить людину духовно досконалою. Пуанкаре стає на позицію інтелектуального задоволення від наукової діяльності. Учений пізнає природу не тому, що це дає користь, а тому, що це приносить насолоду. Пуанкаре милується інтелектуальною красою понять, які описують природу, і зазначає, що «краса інтелектуальна дає задоволення сама по собі, і, напевно, більше заради неї, ніж заради майбутнього блага людства, учений прирікає себе на довгу й тяжку працю».

Німецький філософ і соціолог М. Вебер визнає, що наука є рушійною силою поступу. Вебер полемізує з поглядами Толстого й намагається пояснити смисл науки з самого життя, але констатує, що «найвищі й найвитонченіші цінності полишили сферу публічного життя...». Цей висновок означав, що наука вже не підкоряється моралі й цінностям людського буття. Водночас Вебер не хоче підпорядковувати науку винятково практичним потребам. Веберівському вченому не залишалося нічого іншого, як зайняти позицію «наука заради науки». Звичайно, постає питання: перед ким має нести відповідальність науковець? Вебер залишає вченого наодинці з його совістю й висновує, що він має бути інтелектуально чесним перед самим собою. Звернення Вебера до совісті вчених не було почуте. Наука опинилася поза межами морально-етичних норм і потреб духовного розвитку людини. Наука в умовах знеособленої парадигми буття людини набула утилітаристського, гедоністичного, прагматичного – інструментального характеру. Науковці досліджують реальність, у якій немає місця людині, отож наука пізнає світ, але має антиантропологічний характер. По-перше, учені дивилися на себе як на реалізаторів діяльно-практичної установки, а науку сприймали як механізм панування над природою; по-друге, науковці зайняли відчужену позицію щодо природи; по-третє, розглядали науку як абсолютну цінність, що здатна без допомоги релігії й філософії позитивно змінити життя людини; по-четверте, безмежною була віра науковців у людський розум і можливості науки. Наука в XIX–XX ст. опинилася під контролем посередньої людини, основними «цінностями» якої є вигода.

У XX ст. сформувалася протилежна позиція. Е. Гусерль, О. Койре, П. Сорокін, А. Уайтхед стверджують, що науковий прогрес має бути підпорядкований ідеалам суспільного буття. Фундаментальні ідеї щодо місця науки в системі знання сформулював ще в 1912 р.

С. Булгаков. Він доводив, що наука «творить свідоме світовбивство та природовбивство, вона вивчає труп природи». Філософ дослідив зв'язок між наукою та механістичним світоглядом: *«Науковий і механічний світогляди – це синоніми. Наукове ставлення до світу і є ставленням до світу як до механізму»*. Булгаков критикує ставлення до природи як до об'єкта. Філософ передбачив наслідки такого відношення, свідками яких ми є сьогодні. Аналіз місця й ролі Н. в процесі господарювання змушує філософа зробити висновок: *«Наука наскрізь антропологічна»*, а щоб усвідомити її зміст і призначення, слід зрозуміти людину, оскільки наука є відділом філософської антропології. На жаль, запропонованого Булгаковим переосмислення місії Н. досі не відбулося. В. Вернадський започаткував нову парадигму розуміння науки як планетарного явища. Учений будь-якої галузі науки має думати про наслідки своєї діяльності в масштабах планети. П. Феєрабенд у 80-ті роки ХХ ст. знову поставив запитання: у чому полягає цінність науки? Методолог зауважив, що в знеособленому суспільстві наука перетворилася на одну з форм ідеології, що характерно як для капіталістичного, так і для соціалістичного суспільства, а тому робить висновок, що наука має бути відокремлена від держави, точніше, від політики.

Отже, в європейській філософській думці ХХ ст. відбувався діалог між прибічниками абсолютизації ролі науки (Башляр, Поппер, Пуанкаре та інші представники позитивізму) й науковцями, філософами, які намагалися підпорядкувати науку потребам духовного розвитку людини, етиці (Булгаков, Горкгаймер, Гусерль, Ейнштейн, Койре, Рассел, Сорокін, Феєрабенд), але їхню думку було проігноровано.

Найважливішою причиною, що суттєво впливає на розвиток науки, є світоглядно-методологічна позиція науковця. У класичній науці дослідник перебував поза межа-

ми досліджуваного об'єкта. Таку позицію вважали необхідною умовою здобуття об'єктивного знання. Об'єкт досліджували без зв'язку із засобами дослідження. Позитивним у такому підході було те, що цінності вченого не виходили за межі пізнання. Негативним є те, що дослідник перебував поза межами світу. Саме ця позиція ньютонівського спостерігача давала вченому майже нічим не обмежену свободу. Дослідження природи з позиції абсолютного часу породило погляд на неї як на вічну й незмінну субстанцію. На природу дивилися лише з позиції теперішнього, що підпорядковує собі минуле й майбутнє. Отже, позиція стороннього спостерігача сприяла відчуженому ставленню до природи.

У некласичній науці ХХ ст. гносеологічна позиція науковця суттєво змінилася. Засоби дослідження, які науковець ставить між собою й реальністю, визначають бачення досліджуваного об'єкта. Необхідною умовою пізнання була вимога чіткої фіксації особливостей спостерігача й засобів спостереження. Учений був не поза межами світу, а частиною досліджуваної ситуації. Некласична наука виявила парадоксальну ситуацію: той самий об'єкт можна описувати різними поняттями, що було зумовлено позицією науковця. Так постала проблема онтологічних основ науки.

У постнекласичній науці дослідник здійснює рефлексивний контроль і над засобами дослідження, і над об'єктом пізнання, але потреби майбутнього природи й людини продовжують залишатися поза межами наукової рефлексії. Незважаючи на те, що вчений постнекласичної науки перебуває під цілковитим впливом сфери матеріального виробництва, його це влаштовує.

І. Пригожин та І. Стенгерс зробили важливий внесок в осмислення гносеологічної позиції науковця. Вони довели, що «природу неможливо описати «ззовні», з позиції спостерігача. Опис природи – діалог, комунікація, і вона

підпорядкована обмеженням, які свідчать про те, що людина занурена в реальний фізичний світ. Спираючись на ці твердження, висновуємо, що в сучасній ситуації науковець не може займати відчужену позицію.

Ключовим поняттям для усвідомлення кризової ситуації в науці є поняття суб'єкта. Класична наука ввела такі абстракції: матеріальна точка, абсолютно тверде тіло та ін. Людину теж було зведено до точки, до нуля. Таке розуміння суб'єкта панувало до початку ХХ ст. і було соціально детерміноване. Людину можна було прийняти за нуль тому, що її вплив на природу був мінімальним. Цю ідеалізацію на початку ХХ ст. було зруйновано, з одного боку, матеріально-практичною діяльністю людини, а з іншого – відкриттями у фізиці (теорія відносності, квантова механіка та ін.). Класичну парадигму (абсолютний час, абсолютний простір, учений як пошукач абсолютної істини, людина – точка та ін.) було замінено квантовими поглядами. У межах неklasичної науки природознавство стає багатосуб'єктним, що дозволило науковцям досліджувати й трактувати природні явища з різних позицій і зазвичай з позиції вигоди. У постнеklasичній науці спостерігаємо тенденцію до повного «розмивання» гносеологічної та моральної позиції вченого: його установки скеровані не на пошук істини, а на задоволення власних потреб та амбіцій. Учений втрачає чітку гносеологічну й моральну позицію.

Ситуація антрополого-глобальної катастрофи поставила доленосне питання: яким має бути суб'єкт наукового пізнання, його гносеологічна та моральна позиція на початку ХХІ ст.? У процесі переосмислення змісту поняття «суб'єкт» потрібно зробити наступний крок. Сучасне людство стало планетарним суб'єктом діяльності, який суттєво впливає на енергетичні, геологічні, екологічні, біологічні процеси. Якщо в класичній фізиці людина – це

точка на траєкторії руху, то сучасного антропокосмічного суб'єкта лише умовно можна розглядати як точку. Це «точка», яка водночас «присутня» майже в усіх формах руху матерії: механічній, фізичній, хімічній, геологічній, біологічній, соціальній – і чинить на них істотний антропогенний вплив. Людина порушила рівновагу в усіх формах руху: фізичній (порушено енергетичний баланс обертання матерії та енергії); хімічній (змінено характер обертання хімічної речовини й, насамперед, вуглецю та кисню, що задіяні у сфері матеріального виробництва; кількість матерії та енергії, що перебуває у сфері матеріального виробництва, перевищує природні можливості планети); геологічній (надмірний видобуток природних ресурсів порушує цілісність планети; виникнення штучних рельєфів; парникового ефекту; озонових дір; кислотних дощів); біологічній (втручання в механізми функціонування гена). Отже, людина як суб'єкт діяльності – не поза межами світу, а присутня в усіх формах руху матерії. За цих умов науковець як дослідник і людина не можуть бути сторонніми спостерігачами, а мають усвідомлювати себе органічною частиною механічних, енергетичних, фізичних, хімічних, геологічних, біологічних, екологічних процесів – частиною еволюційних процесів всесвіту.

З метою збереження життя на планеті необхідно синтезувати природничі науки і науки про дух. Стверджуємо, що природничі й технічні науки мусять мати подвійну детермінацію: з одного боку, будь-яке природне явище слід досліджувати в контексті наукової картини світу, а з іншого – його необхідно аналізувати з позиції життєдіяльності людини як антропокосмічного суб'єкта.

Отже, наука має бути підпорядкована, по-перше, логіці розвитку знань у контексті наукової картини світу, по-друге, логіці господарювання, по-третє, майбутньому людства як антропокосмічного суб'єкта.

Джерела: Сабадуха В. Я-концепція ученого в контексте мировоззренческо-методологических установок научной деятельности. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2013. Вып. 6. Философия, социология, политология, культурология. С. 25–31; Сабадуха В. О. *Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія*. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 447–460.

НАУКОВА КАРТИНА СВІТУ (НКС) – сукупність понять, що описують уявлення людини про світ. НКС охоплює всі форми руху матерії, встановлює між ними онтологічні зв'язки й має бути теоретичним і практичним підґрунтям життєдіяльності людини. Призначення НКС полягає в тому, щоб бути інструментом інтелектуальної діяльності. НКС виконує такі функції: *світоглядну* (допомагає людині усвідомити свою єдність зі світом), *методологічну* (слугує інструментом професійної діяльності), *гносеологічну* (формує понятійний апарат для осмислення зв'язків між різними формами руху матерії та людини), *антропологічну* (допомагає людині усвідомити своє місце у світі). У філософії сформувалися такі різновиди НКС.

Платонівська картина світу охоплює таку систему понять: буття, спокій, рух, тотожність, відмінність, призначенням яких є вдосконалення людини й суспільства. В основі такої карти світу є категорія блага. Формування системи понять Платон починає з ідеї ідей – ідеї блага. Благо – це те, чого прагнуть людина й держава.

Аристотелівська картина світу, навпаки, розглядає світ з позиції конкретного. Конкретні речі він проголосив першими сутностями. Все інше – це властивості речей, які описує на основі таких понять: сутність, якість, кількість, відношення, положення, місце (простір), час, властивість, дія, здатність до дії. Система понять Аристотеля стосувалася матеріального світу та здатностей людини до предметно-практичної діяльності.

Ньютонівська картина світу. З погляду Ньютона Всесвіт однорідний, у ньому панують порядок, врівнова-

женість. В основі уявлень про світ лежали закони механіки і збереження енергії. Основні поняття: порядок, стійкість, однорідність, рівновага.

Пригожинська картина світу. І. Пригожин довів, що світ неоднорідний. У ньому панує неврівноваженість – хаос, а порядок народжується з хаосу. Людина не повинна бути диктатором щодо природи, а має вести з нею діалог. Основні поняття Пригожинської НКС: хаос, неврівноваженість, біфуркація, дисипативна структура, порядок, діалог.

Інтегральна наукова картина світу – охоплює поняття та зміст яких має всезагальний характер, стосується всіх без винятку явищ дійсності із яких слід будувати НКС: 1) матерія; 2) основні форми руху; 3) простір-час; 4) елемент; 5) властивість; 6) система; 7) структура; 8) взаємозв'язок; 9) сигнал; 10) інформація; 11) відбиття; 12) відображення. Автором інтегральної НКС є О. Ф. Гречаний. На основі цих понять філософ формулює структуру логічно взаємозалежних категорій, яка передбачає як джерело їхнього походження, так і наслідки з нього. Структура отримує такий вигляд:

Джерелом походження цієї системи є категорії: 1) першоматерія; 2) Великий вибух; 3) континуум, а наслідком із нього є зміст категорій: 1) мозок; 2) життєва активність (діяльність); 3) психіка (свідомість). З урахуванням джерела й наслідку система категорій набуває такого вигляду (див. рис.1). Запропонована система категорій має ту перевагу, що її може бути добудовано й уточнено. Добудовуватися, уточнюватися й розвиватися може як кожна категорія, так і система категорій загалом. Отже, запропонована НКС як сукупність понять універсальна.

Рис. 1. Система категорій інтегральної наукової картини світу

Особистісна картина світу – охоплює основні поняття людинознавства і суспільствознавства, доводить органічний зв'язок людських якостей і характеристик суспільства. Цю закономірність вперше зафіксував Платон. Ця ідея отримала подальший розвиток у Фіхте у концепції «Я» і не-Я. Продовжив розвивати цю ідею Авенаріус у принципі координації. Зміст такого підходу полягає в тому, що соціально-психологічні, інтелектуальні й духовні якості панівного типу людини визначають зміст і структуру суспільного буття – характер відносин, структуру державних органів, мораль, політику, мистецтво, систему освіти.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ОСОБИСТІСНОЇ КАРТИНИ СУСПІЛЬСТВА

Характеристики суспільства	Економічна основа	Характеристика влади	Моральні цінності	Психологічний зміст суспільного буття	Характер відносин з природою
Тип людини, якій належить пріоритет					
Особистість	Суспільна власність	Меритократія, особистісна демократія	Моральний закон	Самореалізація	Єдність

Джерела: Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. С. 122–145; Сабадуха В. О. Гречаний Олександр Феногенович: людина, яка була того жна сутності (до 20-ї річниці з дня відходу у вічність). *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти*: монографія: Кн. 5. Івано-Франківськ, 2022. С. 141–161.

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА – комплекс законодавчих і організаційних заходів, спрямованих на захист життєво важливих інтересів людини, суспільства й держави з метою забезпечення сталого розвитку. В українській соціальній філософії сформувалися два основних підходи до розуміння Н. б. *Перший* робить акцент на національних цінностях, національних інтересах і національних цілях. Конститутивним елементом Н. б. постають національні цінності, які є найстабільнішим елементом життєдіяльності нації. *Другий* підхід вважає конститутивним елементом особистість, громадянина, який здатний мислити з позиції національних інтересів. У загальному вигляді цей висновок можна сформулювати у твердженні: особистість є і об'єктом, і суб'єктом. Важливим моментом Н. б. є здійснення «селекційного відбору», щоб не допускати до влади непорядних людей. Суспільство має підвищувати вимоги не лише до професійного й інтелектуального рівнів можновладців і політиків, але й до рівня їх моралі.

Людина, яка володіє критичним мисленням, має від-
різняти національний інтерес і вигоду. Інтерес державного
службовця й політика має реалізовуватися в його справах.
Якщо діяч лише говорить про національний інтерес, а йо-
го справи реально орієнтовані на власну чи корпоративну
вигоду, то це має бути об'єктивним доказом, що ця люди-
на не сягає ступеня особистості. Еліта – це особистості,
які спонукаються національним інтересом. Першочерго-
вим політичним завданням еліти має бути навчання на-
родних мас відрізняти тих, хто дійсно спонукається націо-
нальним інтересом, від тих, хто лише прикриває словами
свою вигоду. Зазначений аспект Н. б. максимально чітко
сформулював В. Липинський: активна меншість має під-
тягувати пасивну більшість до свого рівня.

У теорії і на практиці виокремлюють зовнішній і
внутрішній аспекти Н. б. Зовнішня безпека – це захище-
ність від зовнішніх загроз. Зовнішня небезпека може бути
пов'язана з небезпекою для національних цінностей (ку-
льтури, мови, традицій). Внутрішню небезпеку
пов'язують з розбалансуванням суспільних відносин, що є
результатом помилок у внутрішній політиці. Найбільшу
загрозу для Н. б. становить внутрішня небезпека.
«Суб'єктом» внутрішньої небезпеки є посередня людина,
у якої відсутні здібності спонукатися національним інте-
ресом, але є нестерпне бажання мати владу й вигоду.
Пріоритетне положення посередньої людини небезпечно
тим, що воно веде до зниження рівня моралі в суспільстві,
формується атмосфера розчарування, наступає масова
деморалізація, зневіра – хаос. Особистість є основою на-
ціональної безпеки.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – вислів, у якому знаходить вті-
лення ідеал суспільного устрою та відносин між людьми.
Зміст Н. і. з погляду суспільного ідеалу – це абсолютна
норма – Абсолют, який не підлягає сумніву, без якого сус-

пільство не може бути стабільним і динамічно розвиватися. Приймаючи національну ідею як Абсолют, людина долатиме конечність власного життя. Абсолют у цьому випадку не виходить за межі людини, він перебуває в ній самій як найвищий рівень розвитку її духовних можливостей, але досягають його лише ті індивіди, чий спонукання виходять за межі власного життя, переростають в інтерес нації.

Для того, щоб бути привабливою, українська Н. і. має не лише відповідати українській суспільній та духовній традиції, менталітету нації, але й увібрати в себе традиції світової культури та історії, а також досягнення у розумінні людської сутності. Українська Н. і. за сучасних умов мусить увібрати найсуттєвіше духовне прагнення людини – бути в житті особистістю. Українська Н. і. сформульована з урахуванням знань про людську сутність, які накопичені з часів стародавньої китайської, античної, середньовічної філософії, а саме: людина у процесі свого духовного розвитку може пройти такі ступені духовного розвитку: тілесна (залежна), посередня людина, особистість і геній, але найчастіше зупиняється на перших двох ступенях. Теорія ступенів духовного розвитку людини дає змогу сформулювати українську ідею з погляду екзистенційного та суспільного ідеалу. *Ідеалом є людина особистісного ступеня духовного розвитку, яка спонукується інтересом нації.* Українська Н. і. задає напрям індивідуального та суспільного розвитку у формі абсолютної вимоги, яка діє завжди й усюди. Мета цього руху – особистісне суспільство. *Абсолютний зміст Н. і. полягає в тому, що кожна людина мусить докладати зусилля для вдосконалення власного духовного потенціалу до ступеня особистості, незважаючи на те, досягне вона його чи ні.* Екзистенційний складник української ідеї робить її привабливою для всіх етносів, представників усіх політичних пар-

тій та релігійних конфесій і наповнює конкретним змістом усі інші компоненти (державотворчу, економічну, соціальну, політичну, правову, освітянську, культурну й моральну). Особистість – це принцип буття українського суспільства.

Призначення суспільства й держави полягають у створенні всіх необхідних умов для духовного розвитку людини. Українська Н. і. має утворювати загальний духовний простір і стати основою розв'язання соціально-політичних, релігійних, мовних суперечностей, політично об'єднати всі класи, верстви та етноси, що мешкають на теренах України. Українська Н. і. є соборною ідеєю, тобто її мають сприймати як власну різні політичні сили, етноси, представники різних релігійних конфесій. Настанова на розвиток духовного потенціалу людини до особистісного ступеня розвитку стає національною ідеєю, бо суспільство усвідомлює, що лише особистість здатна забезпечити ефективний розвиток суспільства в сучасних умовах. Джерела: Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: монографія. 2-е вид., випр. Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. 176 с.; Сабадуха В. О. Гречаний Олександр Феногенович: людина, яка була тождна сутності (до 20-ї річниці з дня відходу у вічність). *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти*: Монографія: Кн. 5. Івано-Франківськ, 2022. С. 141–161.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС – конститутивний елемент національного буття. Н. і. – це найбільш значущі, життєво важливі потреби й інтереси людини, суспільства й держави: екологічні, економічні, політичні, правові, культурні, світоглядні потреби й цінності нації. Економічні, політичні, правові, культурні потреби можуть бути реалізовані лише за умов пріоритету особистостей у суспільстві. Н. і. є органічною єдністю інтересів людини, громадянського суспільства й держави. Призначення національних інтересів полягає в тому, щоб забезпечити безпеку держави, її стійкий і прогресивний розвиток. Вони спрямовані на

вирішення життєво важливих внутрішніх і зовнішніх завдань. В центрі Н. і. має перебувати пріоритет духовного над матеріальним і особистість, яка є первоначалом суспільного буття. На часі антропологічне розуміння національного інтересу: особистість має бути стрижнем Н. і. Пріоритет духовного означає пріоритет освіти й виховання. Н. і. – це складова національної безпеки разом із національними цілями. Н. і. мають виступати не лише підґрунтям розвитку людини й суспільства, але й спонуканням до діяльності всіх свідомих громадян суспільства.

НАЦІОНАЛЬНІ ЦІННОСТІ – це системоутворювальний елемент національної безпеки, який є найстабільнішим елементом життєдіяльності нації. Н. ц. мають охоплювати всі аспекти національного буття: екологічний, економічний, політичний, соціальний, культурний, духовний. Залежна й посередня людини недооцінюють роль і значення національних цінностей у життєдіяльності нації. Найбільшою національною цінністю є людина, яка спонукається інтересом суспільства, – особистість. Тому вона має стояти у центрі національного буття – бути первоначалом.

НАЧАЛА – одне із головних понять філософії як науки. З пошуку Н. починається філософія як наука. Філософ-натуралісти за Н. приймали ту чи іншу стихію. Аристотель визначає Н. як те, звідки починається рух, що є первинним за своєю сутністю. В основі кожного роду суцього лежить те чи інше Н. Тому кожний різновид суцього вивчає окрема наука. Стосовно матерії началом Аристотель вважав форму (інтелектуальну діяльність). Матерію вважав можливістю, а форму (розум) – дійсністю. Аристотель за Н. приймає благо, тобто у цьому контексті поділяє погляди Платона. Н. суспільного буття є особистість.

НЕГАТИВНА ДІАЛЕКТИКА – різновид діалектики, змістом якої є аналіз суперечностей і доведення немож-

ливості їх розв'язання. Н. д. перебільшує роль мінливості, заперечень і суперечностей. Історичною формою Н. д. був скептицизм: доведення відносності будь-якого знання.

Н. д. як напрям філософської думки виникає в межах франкфуртської школи, яка зосереджує увагу на осмисленні суперечностей людського буття, причин і наслідків тоталітаризму, проблемах насильства держави над людиною. Свою мету представники Н. д. бачили в тому, щоб звільнити людину й природу від насильства.

Прикладом Н. д. є праця Сартра «Буття і ніщо». Основні поняття цього дослідження – буття і ніщо – постають як дві сторони людської діяльності. Крізь призму теорії ступенів духовного розвитку людини їх варто трактувати як суперечності між особистісним і знеособленим. Якщо у позитивній діалектиці на першому місці стоять тотожність і роль особистості у розв'язанні суперечностей, то у Н. д. основна увага приділяється суперечностям. Представники Н. д. стоять на позиції, що примирення суперечностей неможливе. Якщо це дійсно так, то це означає перемогу знеособленого і смерть людської цивілізації. Іншим висновком Н. д. є те, що її представники дійшли до заперечення будь-якого суспільства як форми влади над людиною та її поневолення. Про що свідчать ці висновки? По-перше, Н. д. є відображенням знеособленого суспільства, для якого особистість є ворогом. Особистість зникла з культурного й суспільно-політичного життя. По-друге, філософи втратили провідну тенденцію світового духу й суспільного буття – боротьбу знеособленого й особистісного, що призвело до втрати філософського інструментарію щодо розуміння й розв'язання суперечностей і автоматичного зниження статусу філософів у суспільстві. По-третє, не усвідомили, який суб'єкт є дійсною причиною суспільно-політичних проблем та носієм насильства. По-четверте, не зрозуміли, який суб'єкт здатний розв'язувати

суперечності. По-п'яте, не усвідомили, що людина і суспільство – це дві сторони єдиного цілого. Суспільство таке, якому типу людини належить пріоритет. Отже, для представників Н. д. характерне одновимірне мислення. З позиції теорії ступенів духовного розвитку людини Н. д. відображає стан свідомості посередньої особистості, яка не вірить у власні можливості й можливості інших щодо вдосконалення.

НЕСВІДОМЕ – протилежність свідомого. Виокремлюють індивідуальне й колективне несвідоме. Поняття Н. вживав ще Г. Ляйбніц, який вважав, що нижчі монади (нерозвинута людина) здатні лише до «несвідомих уявлень». Під впливом колективного Н. відбулося формування ціннісного судження «кожна людина – особистість», в основі якого лежить принцип рівності. Народні маси перебувають на рівні колективного несвідомого. У психології мас свідоме відіграє несуттєву роль, а тому масами можна керувати лише через несвідоме.

Суб'єктивно-ідеалістична філософія кін. ХІХ – поч. ХХ ст. вважала доведеним фактом, що поведінку людини цілком регламентує свідомість. Такі уявлення відображали світоглядні модерні принципи: людина є розумна істота – особистість, яка здатна цілковито контролювати процес власної життєдіяльності. Проблема Н. стала предметом дослідження Г. Ле Бона. (Див. Ле Бон Г.) Фройд помітив суперечності між свідомістю й дійсними спонуканнями людини. Намагаючись розв'язати цю суперечність, учений відкриває Н. і на його основі пояснює таємниці внутрішнього життя й поведінки людини. Фройд виокремлює несвідоме (Ід, Воно), свідоме (*Ego*) і надсвідоме (Я-ідеал, над-Я, Супер-его). Кожна з цих частин людської психіки функціонує за своїми принципами: несвідоме – за принципом задоволення, свідоме – за принципом реальності, а надсвідоме – за принципом обов'язку. Під тиском Н.

відбулося формування спотворених ідеалів споживацького суспільства. Зважаючи на це зростає роль метафізичних засад суспільного буття, які б нейтралізували вплив індивідуального й колективного Н. на життєдіяльність суспільства.

У ХХ–ХХІ ст. утворилася прірва між досягненнями в розумінні неживої природи та безпорадністю людини перед власним Н. Людина йде за Н. шляхом «творення» комфорту замість внутрішнього вдосконалення. Людство опинилося в стані антрополого-глобальної катастрофи – апокаліпсису, але продовжує жити під пріоритетом матеріального, а отже, під тиском Н. Людину нічого не переконує, навіть можливість самознищення. Усвідомлюючи залежність людини від Н., християнство стверджує: людину може переконати лише персональна зустріч з Богом – Одкровення, або зустріч з Божими справами. Людське і суспільне буття – це постійна боротьба свідомого й Н., особистісного й знеособленого начал суспільного буття.

У житті залежної людини Н. відіграє надзвичайно велику роль, бо вона перебуває під впливом тілесних потреб, тому не випадково у християнстві отримала назву тілесної людини. Залежність людини від своїх тілесних потреб чітко зафіксовано у християнському міфі про гріхопадіння. Загальною закономірністю для людської культури є те, що владу над Н. людина здобуває за допомогою моралі та понять про добро й зло. За допомогою освіти й виховання посередня людина частково пізнає своє Н. і так здобуває над ним владу. Посередня людина знає про моральні цінності й закони, а тому на людях вона намагається їх дотримуватися. Проте при можливості (коли це можна приховати від суспільної свідомості) їх порушує. Особистість за допомогою самоконтролю, рефлексії та критичного мислення здобуває можливість керувати своїм Н.

НЕСВОБОДА – життя у світі «докси», гадок, чуток і фейків, що створюються колективним несвідомим та засобами масової інформації. В умовах знеособленої парадигми буття людини на словах проголошено свободу, проте в дійсності панує Н., яку продукує посередня людина. Залежна й посередня людини перебувають у стані Н. щодо власного життя, бо не здатні керувати своїми тілесними потребами. Звільнення від Н. можливе лише шляхом духовної революції. Маємо парадокс: людина на словах прагне свободи, але насправді втікає від свободи, бо це вимагає зусиль і відповідальності.

НІЦШЕ, Фрідріх Вільгельм (1844–1900) – нім. філософ. Н. розвиває надбання німецького ідеалізму. В умовах, коли в Європі набував поширення демократичний погляд на ідею особистості («кожна людина – особистість»), філософ відстоював ієрархічний підхід до розуміння духовної сутності людини. Доводив, що відбулося здрібнення людини, а людська спільнота перетворилася на юрбу, оскільки зникли аристократи духу. Н. непокоїть факт духовної деградації, тому ставить мету: з'ясувати, яку людину треба виховувати. У людині Н. водночас бачив творця та створіння. На основі принципу духовної ієрархії він виділив три рівні розвитку людини: юрба й аристократи духу, а між ними помістив найнебезпечніший тип, який називає паразитом. «Найогиднішу тварюку, що траплялася мені серед людей, я назвав паразитом. Вона прагнула не любити, та все ж із любові жити». Наведена характеристика цілком збігається з ознаками посередньої людини, яка завжди живе за рахунок інших, а найчастіше – за рахунок особистостей: спочатку їх травить, а після їхньої смерті пропагує їхні здобутки і завдяки цьому стверджується. Цей тип людини Н. охарактеризував через поняття «функція» й доводив, що в будь-якому суспільстві є індивіди, які зводять свою життєдіяльність до виконання тих

чи тих функцій. Н. розчарований людиною. Людський натовп не вірить у аристократів духу, тому галасує: «Ми всі рівні!», що є образною формою концепту: «Кожна людина – особистість». З цього приводу він скаже, що це «безглуздя більшості». «Вищому» світові Н. протиставляє людину, яка підпорядкувала своє життя процесу пізнання, звела до мінімуму матеріальні потреби – це шляхетна, аристократична людина, яка відчуває себе змістом. Філософ дослідив походження терміна «шляхетна людина». «Ми, правдиві», – так казали про себе шляхетні в Стародавній Греції. Шляхетна людина володіє своїми емоціями, почуттями, керується моральними нормами, критерієм шляхетності в неї є вчинок, вона ніколи не принизить себе розмовами про рівність обов'язків і не перекладатиме свою відповідальність на іншого.

НІЩО – філософська категорія, яка має метафізичний та антропологічний зміст. У метафізичному аспекті Н. постає як небуття (несуще) і несе на собі відбиття негативності, заперечення й несправжності. Антропологічний аспект Н. знайшов осмислення у християнській традиції. Митрополит Київський та всієї Русі І. Копинський (II пол. XVI – 1640) у праці «Алфавіт духовний» під Н. розуміє «звичку жити поплоті», ніщо – це спрощений внутрішній світ людини: «муки совісті, затьмарення розуму, поневолення». Прообразом ніщо у Гайдеггера є людина маси.

О

ОБҐРУНТУВАННЯ – процес доведення різних форм знання (висловлювань, гіпотез, концепцій). Виокремлюють емпіричне О. (спирається на факти, дослідження), теоретичне (ґрунтується на теорії) й логічне (орієнтується на встановлення відношень між висловлюваннями). Залежна людина спирається переважно на емпіричне О., посередня – на теоретичне й логічне, але при цьому «забуває»

про моральні цінності. Особистість здатна цілісно охоплювати всі види О.

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ – незалежність від суб'єкта та його мислення. Сприйняття О. залежить від ступеня духовного розвитку людини. Виокремлюють кілька різновидів О. *Метафізична* – за основу буття приймає Логос, Єдине, Бога, категоричний імператив, суспільний договір. Ці засади свідомо формуються невеликою кількістю людей. Інші їх сприймають на підсвідомому рівні, але мають свідомо їх дотримуватися. Так, ідеї отримують незалежне існування від свідомості народних мас. *Онтологічна* – це те, що суб'єкт вважає «дійсно» незалежним від його свідомості. Цю об'єктивність Кант назвав «річ-у-собі». *Гносеологічна* – її проявом є закономірності, закони, теорії. *Логічна* – полягає у дотриманні певних процедур при виведенні одних положень із інших. *Наукова* – потребує доказовості, аргументації, виключає будь-яку суб'єктивність у трактуванні істини. *Практична* – отримані людиною знання мають тенденцію до опредметнення. *Професійна* – полягає у дотриманні професійної етики. Професіонал має виконувати свої обов'язки незалежно від того, подобається йому чи не подобається людина або ситуація.

Рівень розвитку свідомості залежної людини доволі низький, тому рівень О. теж буде низький. Вона буде керуватися своїми емоціями й почуттями. В осмисленні проблеми О. посередня людина керується своєю вигодою. Особливо це стосується соціально-політичної сфери. Таким підходом до світу вона спотворює реальність. Вся міра необ'єктивності посередньої людини проявляється у її неспроможності усвідомити об'єктивний характер принципу ієрархії, бо не може переступити через своє *Его*. Особистість здатна враховувати всі наведені різновиди О.

ОБОВ'ЯЗОК – одна з основних категорій моральної свідомості й етики. О. – це внутрішня потреба людини чини-

ти відповідно до інтересів Іншого й суспільства. Така життєдіяльність неможлива без самопримусу. Теорія ступенів духовного розвитку людини дозволяє пояснити природу *O.* на основі морального закону Канта. Джерело *O.* – людський розум. *O.* людини щодо самої себе жити відповідно до своєї сутності. Усвідомлення людиною своїх *O.* дозволяє подолати суперечності між тим, що є, і тим, що має бути. Залежна й посередня людини перебувають під впливом своїх природних потреб, а тому розуміння свого *O.* не досягають. Панівне положення посередньої людини у сучасному світі сприяло формуванню морального плюралізму, який заперечує універсальні моральні основи людського буття. Відсутність універсальних моральних основ буття є причиною формування гібридного світоустрою. Виконання своїх *O.* є законом життя особистості. Життя відповідно до *O.* потребує розвитку критичного мислення.

ОЛЕКСЮК, Володимир Ілліч (1913–1993) – укр. філософ, релігієзнавець. Зробив суттєвий крок у розумінні взаємозв'язку сутності людини й діяльності. Внутрішня сутність людини корелює з формами й змістом діяльності. Цей зв'язок філософ відобразив у понятті «дія-буття» (*Ipsum-Esse*). Філософ тлумачить дієслово *бути* не як пасивне (статичне) існування, а як здатність до дії, тобто воно означає бути суб'єктом діяльності. Отож, *бути* є найсуттєвішою характеристикою людини. Людина й діяльність утворюють єдність, хоча вони є протилежностями (внутрішнє – зовнішнє).

ОМАНА – 1) явище людського життя, коли за допомогою слова, спотворюють дійсність і здійснюється маніпулювання як людською, так і суспільною свідомістю; 2) не суще, те що немає підґрунтя (Ареопагіт).

Слово має онтологічне значення, тому *O.* призводить до деградації духовних і комунікативних основ сус-

пільства. О. вбиває у людині і в суспільстві особистісне начало. Це призводить до того, що людина і суспільство гинуть від власної брехні, здійснюючи самовбивство. Причини О. полягають у прагненні до вигоди (екзистенційної, економічної, соціальної, політичної, правової, світоглядної). Розповсюдження О. в суспільстві однозначно свідчить про те, що воно є знеособленим і пріоритет у ньому належить посередній людині. Маніпуляції суспільною думкою – це найбільше зло. В умовах постмодерного суспільства, світоглядного та морального плюралізму О. проникла в усі сфери суспільної свідомості. У цій ситуації філософія має встановити світоглядні причини цієї брехні. Витоки О. полягають у твердженні: «Кожна людина – особистість», яке надає посередній людині право бути суб'єктом діяльності. Посередня людина продукує оманиліюзії, які сприймаються некритичним мисленням народних мас за істину.

Модерна й постмодерна людина не хоче і не може прийняти правду про себе, а саме, що існують ступені духовного розвитку. Теорія ступенів духовного розвитку, ніби дзеркало, показує людині всю правду про неї, а саме, що вона живе в самообмані. Залежна й посередня людини схильні до О. й самообману. Людина втікає від пізнання себе і занурюється у внутрішній хаос. Самообман веде до зовнішніх маніпуляцій і брехні.

ОРТЕГА-І-ГАССЕТ, Хосе (1883–1955) – ісп. філософ. О. продовжив традицію Платона й уважав, що в усі часи люди розподілялися на два основні типи: «ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе все нові труднощі та обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають...». Перших О. називає добірними, шляхетними людьми, а других відносить до маси. О. наголошував, що його класифікація не соціально-класова, а соціально-психологічна. Тому в кожному класі можна знайти людину маси й обрану мен-

шість, і навіть у панівних класах у сучасних умовах може переважати «плебс». О. звертає увагу на те, що людина маси й пролетарій – це не те саме. Маса – це «рядова людина». Приналежність до маси – це не класова ознака, а суто психологічна. Людина маси – це той, хто відчуває, що він «такий, як усі».

Спонукуванням до діяльності у людини маси є неймовірний потяг до задоволення життєвих бажань. Основна риса психіки – самовдоволеність, зацикленість на собі та закоханість у себе. Для інтелектуальної сфери характерна обмеженість, інтелектуальний герметизм. Вона сприймає лише те, що не виходить за межі її спрощеного розуміння. Психологічна інертність та інтелектуальна обмеженість породили в людині маси нетерпимість до інакодумців, небажання терпіти разом із собою будь-кого, бо вона відчуває смертельну ненависть до всього, що не схоже на неї. Людина маси не може прийняти дискусію, бо це означить для неї поразку, а тому обирає метод насильства. На основі знання суттєвих рис людини маси О. зробив два принципові висновки. Перший: людина маси не здатна вирішувати проблеми, що об'єктивно з'являються в процесі діяльності, а точніше, вони є результатом її обмежених здібностей. Ці суперечності між проблемами, з якими зіткнулося людство, та здібностями масової людини є основною причиною трагедії ХХ і поч. ХХІ ст., а також безпосередньою причиною глобальних проблем. Другий: шляхетна людина піклується про соціальні наслідки власної діяльності більше, ніж про матеріальний добробут, тому є спадкоємицею норм культури та суспільних форм буття. Ці висновки означають, що особистість за соціальним рухом речей бачить економічні, політичні, правові, моральні, світоглядні відносини й турбується про їхній зміст. Натомість людина маси не здатна до цього контролю, її цікавлять лише матеріальні блага. О. знайшов кри-

терій, який відрізняє особистість від людини маси, – це турбота про відтворення суспільних форм буття.

ОСОБИСТІТЬ – ступінь духовного розвитку людини. У християнстві особистість постає під поняттям духовної, внутрішньої людини, яка здатна до вдосконалення. В епоху Просвітництва відбувається переосмислення поняття О. і на основі принципу рівності формується концепт «кожна людина – особистість».

Кант розвиває християнський підхід до проблеми О. – досліджує її в контексті моралі, яка становить найглибший вимір людини. О. постає як результат вивищення людини над власною природою. Ідея О. демонструє пересічній людині водночас як власну недосконалість, так і взірєць, до якого вона має прагнути. У Канта О. – це досконалість, до якої людина має розвиватися через моральні та інтелектуальні вправи, що мусить бути обов'язком і законом. Філософ формулює чітке розуміння О.: це індивід, який не лише поділяє категоричний імператив, але й спонукуваний ним, тобто доводить ідею взаємозв'язку особистості й категоричного імперативу до логічного завершення, стверджуючи, що моральний закон невіддільний від О. Заслуговує на увагу тлумачення особистості, запропоноване Кантом. Особистість – це індивід, який вільний і незалежний від будь-яких природних механізмів, підпорядкований власному розуму й моральному закону. Отже, О. в Канта є суб'єктом морального закону. Усвідомлюючи, наскільки важко й навіть неможливо відповідати вимогам категоричного імперативу, філософ зазначав: «Повна ж відповідність волі моральному закону є святість – досконалість, на яку не здатна жодна розумна істота чуттєвого світу в жодний часовий момент свого існування».

Фіхте конкретизує погляди Канта на проблему О. За допомогою розуму О. має діяти в інтересах людського

роду, а тому її життя є істинним і розумним. Філософ формулює максиму: особистість має усвідомлювати принципи епохи, в якій живе, і діяти відповідно до них. Отже, Фіхте започаткував соціологічний підхід до розуміння О., аналізував її у контексті «індивід – рід».

Шеллінг поділяв ієрархічний підхід до розуміння сутності людини і виділив два рівні її розвитку: інстинктивна людина та особистість. Інстинктами живе маса, а особистість живе розумом. Філософ характеризує О. на основі понять «праведність», «твердість», «нерухомість». Незважаючи на те, що особистостям притаманні надзвичайні риси, Шеллінг уважав, що особистісне начало є в кожній людині й вона здатна його досягти, але для цього потрібні певні умови. Філософ доводив, що буття тримається на особистостях і лише вони здатні до повноцінного життя.

Гегель успадкував ієрархічний підхід до проблеми О., але виокремив релігійний та правовий аспекти. У релігійному аспекті філософ аналізував О. з позиції наявності у людини двох начал: доброго і злого. Зло пов'язував з природою людини: той, хто живе під впливом природних спонукань, є рабом своїх пристрастей. На думку Гегеля, людина не має права підкорятися природному началу, бо має розум. Завдяки процесу пізнання людина усвідомлює природне начало як зло, і в неї пробуджується потреба удосконалення власної природи – народжується О. Філософ доводить, що людина мусить за допомогою розуму подолати свою природу, але таке усвідомлення приходить лише в стані межового напруження. Тому перед людиною постає завдання: пробудити в собі найвищу свідомість і подолати природне начало. У правовому аспекті проблема О. в Гегеля виглядає по-іншому. Філософ поділяє підхід римських юристів до розуміння зв'язку особистості й права й вважає, що власність є родовим поняттям щодо осо-

бистості. Для Гегеля зв'язок особистості з власністю є безперечною істиною: власність є наявне та безпосереднє буття особистості.

Особистість у Канта, Фіхте, Шеллінга й Гегеля стає характеристикою людини, яка піднялася над своїм природним єством. Так, особистість у Канта – це не лише суб'єкт соціальної діяльності, але й суб'єкт моральних відносин. Нездатність бути суб'єктом моральних відносин однозначно свідчить, що людина не піднялася до ступеня О. У Гегеля особистість – це не лише суб'єкт економічних, правових відносин, але й суб'єкт духовної діяльності, який долає свою природну необхідність. Роздуми німецьких філософів щодо проблеми особистості здійснені в межах дуалізму природного й духовного. Вони досліджували О. у контексті подолання природної залежності та сходження до духовної сутності. У німецьких класиків спостерігаємо ієрархічний підхід до розуміння людських якостей, а особистість постає, по-перше, як результат подолання природного начала, по-друге, як здатність бути суб'єктом моральної діяльності, по-третє, як реалізація свого покликання. Природне начало вони трактують як не-істину людського буття, його інобуття, а особистість – це те, до чого має прагнути людина.

Фосербх проігнорував суперечності між природним та духовним началом, і аналізував особистість у контексті «одиничне – загальне» і підпорядкував індивідуальне родовому, тобто колективному, а здатність людини бути суб'єктом духовної діяльності проігнорував. Філософ вважав особистість «основним поняттям християнства». На його думку, поняття особистості в християнстві настільки абсолютизоване, що Бог є продуктом ідеї особистості. Заперечуючи духовну сутність людини, філософ виступив проти християнського розуміння О. й водночас

проти того, що розробляли інші представники німецької філософії.

Отже, аналіз проблеми особистості в німецькій філософії відбувався в контексті співвідношення, з одного боку, духовного і тілесного, а з іншого – одиничного і загального. Але піднятися до духовного людина може лише через усвідомлення та прийняття проблем роду (загального). Для подолання природного начала в собі людина має навчитися бути спонукуваною потребами Іншого – потребами роду, що водночас буде сходженням до духовного – особистісного. Сходження до духовного без сходження до загального неможливе. Отже, підхід до проблеми особистості Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, з одного боку, та Фюєрбаха – з іншого, взаємно доповнюють один одного.

Ієрархічний підхід до розуміння духовних якостей людини розвиває німецький філософ М. Шелер. Поняття О. у Шелера пов'язане з мораллю та рефлексією над своїми діями й стосується моральної відповідальності. Філософ осмислював проблему О. на основі категоричного імперативу Канта. Проте у світській філософії ХХ ст. під впливом ідей гуманізму ієрархічний підхід стає непопулярним.

Сучасні християнські персоналісти доводять, що формування О. відбувається в моральній сфері. Значущість особистості настільки важлива, що вона не може бути частиною будь-чого, навіть частиною суспільства. Поняття особистості християнські мислителі пов'язують з буттям: «особа є самостійним буттям». Указівка на зв'язок між особистістю й буттям має фундаментальне значення. Отже, *бути* означає бути особистістю, бути суб'єктом власних духовних зусиль. Християнські філософи звертаються до первісного значення поняття «буття»: «стояти випростано й прямо», що сучасною мовою

звучить як досягнення власної межі. Кожен має в собі особистісне начало як здатність до духовного вдосконалення. О. – це той, хто керує своїми вчинками, а тому є втіленням духовної сутності. Німецький філософ Р. Шпеман вказує на недоречність ототожнення понять «особистість» і «людина», а також на неправомірність уживання поняття особистості для підкреслення соціального статусу людини, як це було в Стародавньому Римі. Філософ доводить, що поняття «особистість» означає носія певних духовних якостей. Шпеман трактує особистість як першу субстанцію. О. – це той, хто своєю діяльністю відтворює систему суспільних відносин. Фундаментальною ознакою О. є здатність формувати систему соціально-політичних, моральних, духовних відносин. Австрійський філософ Й. Зайферт звертає увагу, що, незважаючи на значущість особистості, вона може бути носієм суттєвих суперечностей. Християнські філософи виокремлюють особове та неособове буття. Філософ відверто заявляє про аксіологічний та екзистенційний пріоритет О. над знеособленим буттям на тих підставах, що вона є необхідною умовою вдосконалення інших, може реалізовувати моральні цінності, добро й любов. Отже, сучасний християнський персоналізм ґрунтується на принципі духовної ієрархії, визнає значущість О. для суспільства, тілесну людину трактує як матеріальну субстанцію, а особистість – як духовну. У християнському персоналізмі О. постає втіленням логосу, правдивої, справжньої людини – уособленням буття.

З погляду теорії ступенів духовного розвитку О. є втіленням первоначал буття; першою субстанцією, початком і сутністю суспільного буття; суб'єктом діяльності, який усвідомлює і діє відповідно до матеріальних та духовних основ суспільного буття. Це людина, яка спонукається інтересами суспільства, усвідомлює свою єдність із суспільством, постає тотожністю мислення й буття,

суб'єктивного й об'єктивного. О. сама себе конститує (покладає), і в цьому проявляється пріоритет духовного та його сила. О. – це водночас субстанція і процес, але така субстанція, яка змінюється за формою, залишаючись незмінною за суттю. Ідея особистості ґрунтується на принципі ієрархії, який веде від онтологічної істини – *що є істина* – до метафізичної – *хто є істина!* Буття може забезпечити лише особистість, яка є втіленням закону «Особистість – первоначало буття».

ОЦІНКА – одне з основних понять аксіології (науки про цінності). У повсякденній практиці О. найчастіше дається за шкалою «добре – пагано». В оцінках завжди присутні суб'єктивний і об'єктивний моменти. В оцінках залежної й посередньої людини завжди переважає суб'єктивність, проте особистість намагається відокремитися від своїх емоцій і висловлювати об'єктивну О., спираючись на певну систему критеріїв.

II

ПАРАДИГМА – сукупність свідомих, підсвідомих настанов до діяльності та принципів, які становлять основу наукової діяльності, а також буття людини й суспільства. Парадигма – це традиція, яка має в собі як усвідомлювані, так і неусвідомлювані тенденції. Поняття П. сьогодні широко використовується щодо суспільних явищ. Існують дві парадигми буття людини й суспільства. *Знеособлена парадигма буття* людини розбудована на пріоритеті матеріального, моральному плюралізмі, її соціально-політичною основою є посередня людина. Знеособлена П. буття людини охоплює всі попередні форми буття людини. «Закономірними» результатами її розвитку є гібридний світо(без)порядок та антрополого-глобальна катастрофа. *Особистісна парадигма буття* людини ґрунтується на таких принципах: пріоритет духовного над матеріальним, «особистість – первоначало суспільного буття», органічний зв'язок між людиною й су-

пільством, пріоритет телеологічних закономірностей над онтологічними.

Джерела: Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 331–384; Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: монографія. 2-е вид., випр. Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. С. 21–23, 54–129.

ПАСКАЛЬ, Блез (1623–1662) – франц. вчений і філософ. Усвідомив суперечливу сутність людини: вона є найбільшою загадкою для самої себе й «неосяжна для самої себе без допомоги віри». Уявлення мислителя про людину органічно пов'язані з поглядами на істину. Філософ виокремлював конечні та безконечні істини, а місією людини вважав пізнання безкінечної істини. Ступені розвитку людини П. поєднав з пошуками Бога (розумій: духовної сутності людини). «Люди бувають тільки трьох родів: одні знайшли Бога і служать Йому, інші не знайшли Його і стараються Його відшукати, а треті живуть, не знайшовши Його й не шукаючи. Перші розумні та щасливі, останні нерозумні та нещасливі. А ті, хто посередині, нещасливі й розумні». Незважаючи на те, що духовний розвиток людини П. пов'язав з Богом, велич людини він вбачав у її здатності до мислення й дотримання моралі. «Усю нашу гідність вкладено в думку. Ось у чому наша велич <...> Постараємося ж мислити як належить: ось основа моралі». Філософ вважав мислення обов'язком людини й підкреслював, що воно має починатися із самовизначення. Оцінюючи внесок християнства в пізнання людини, П. побачив, що воно доволі вичерпно відображає людську сутність, а тому стверджував, що християнство відповідає критеріям розуму.

ПАТНЕМ, Гіларі (1926–2016) – амер. філософ. Сформулював правило: у науці треба розрізняти факт і угоду, факт і цінність, а теорію слід зберігати доти, доки вона не стане суперечити фактам. Ціннісні судження П. поділяє на

розумні і нерозумні. Наведені роздуми дозволяють не заперечувати ціннісне судження «кожна людина – особистість», а водночас обґрунтувати необхідність виокремлення ступенів духовного розвитку людини й сформулювати світоглядний закон «Особистість – первоначало суспільного буття».

ПЕРСОНАЛІЗМ – філософський напрям, який визнає особистість вищою цінністю буття, його субстанцією. Персоналістичні ідеї присутні у філософії Конфуція, Платона, Аристотеля, неоплатоніків, стоїків, середньовічній християнській філософії, німецьких містиків і романтиків, німецькій класичній філософії, а з часом знайшли відбиття у Ніцше, Шелера. Ідеї П. притаманні українській філософії (Вишенський, Сковорода, Юркевич, Кульчицький, Шлемкевич). До епохи Просвітництва персоналістичні ідеї ґрунтувалися на принципі духовної ієрархії, але після Великої французької революції більшість філософів не наважуються говорити, що принцип духовної ієрархії лежить в основі П.

П. дозволяє дійти до метафізичного розуміння особистості як найвищої форми буття, коли особистість стоїть у центрі реальності. Вважаємо, що цей висновок відповідає засадам філософського й релігійного персоналізму. Так, філософський персоналізм доводить: «Особистість – це буття», а релігійний персоналізм стверджує: «Бог – це буття».

Специфікою українського персоналізму є орієнтація не на зовнішній світ, а на внутрішню сутність людини. Такий зміст українського П. позитивно відрізняє його від інших філософських напрямів, наприклад, від екзистенціалізму. Незважаючи на те, що екзистенціалізм у центр свого вчення поставив людське існування, він не зміг розв'язати суперечності людського буття і протистояти знеособленим тенденціям у європейському суспільстві.

Місією П. є допомога людині протистояти кризовим явищам і зберегти себе в умовах тотального знеособленого існування. П. доводить, що існує лише один шлях самовиховання особистості – це служіння Іншому, а тому він є спільним для людини будь-якої світоглядної орієнтації й національності. Такий висновок створює філософське підґрунтя для глобальної співдружності націй в напрямі подолання знеособленого існування. Це особливо важливо в умовах сучасного гібридного світо(без)порядку. Філософський і християнський персоналізм – це відповідь на виклики, які створила посередня людина, реалізуючи пріоритет матеріального.

У персоналізмі принцип ієрархії знімається принципом відповідальності за Іншого і знаходить втілення у принципі служіння. «Негуманність» принципу ієрархії стає надуманою. Жодне філософське вчення з такою любов'ю не ставилося до людини і не брало на себе відповідальність за буття. Осмислюючи максими персоналістичного буття, маємо визнати їх витoki в християнстві. Філософський П. сьогодні на рівні понять обґрунтовує те, що християнство відкрило дві тисячі років тому, але висловило це на рівні символів. Зазначена кореляція доводить наявність єдиного смислового поля розвитку людського буття й думки, а особистість постає втіленням цієї єдності. П. поставив перед сучасною людиною метафізичні питання: «Чому людина живе і не замислюється над проблемами свого буття, своїм майбутнім?», «Невже у неї немає розуму?» Персоналізм відповідає: «Буття є втіленням філософського мислення, але персоналізм здатний породити критичну масу особистостей, спроможних мислити і діяти з позиції майбутнього».

ПЕЧЧЕЇ, Ауреліо (1908–1984) – громадський діяч, засновник Римського клубу. У 1968 р. зробив висновок, що кількість і складність проблем зростають, а в людській

спільноті не вистачає потенціалу для їх розв'язання. Цей висновок свідчить, що духовна деградація людини дійшла небезпечної межі. Сформулював категоричний імператив сучасності: «Людино, зміни свої якості!» Доводив, що філософи матеріалістично трактують поняття розвитку, а тому започаткував переосмислення поняття «розвиток». «У поширеному сьогодні трактуванні слово „розвиток” пов'язане зазвичай <...> із „задоволенням людських потреб”, і людей відповідно до нього розглядають переважно як прохачів і споживачів. Такий редукціоністський підхід помилковий...». Матеріалістичне розуміння поняття розвитку відповідає епохам модерну й постмодерну. Слід погодитися з П., що такий підхід себе вичерпав. Майбутнє людства можливе за умови, що воно ґрунтуватиметься *«на вдосконаленні людських якостей»*. Очевидно, що роздуми П. корелюють з роздумами Бубера про психічну еволюцію, Марітена та Мунье про персоналістичну революцію.

ПЛАТОН (427–347 до н.е.) – давньогрец. філософ. Осмилював людину за такими ознаками: бути «рабом самого себе» і «бути володарем над собою». Визнавав принцип ієрархії. Ідеалом людини у П. була справедлива людина із золотими здібностями. Лише ця людина мала право займати державні посади.

Дотепер в європейській та українській філософії панує думка, що погляди П. на державу – це або варіант соціальної утопії, або обґрунтування тоталітарної держави – є помилковими. П. чітко визначив, де приховані причини всіх негараздів і навіть загибелі держав: у правителях чи народі. Філософ доводить: причини негараздів і загибелі держав: у якостях правителів, тобто у відсутності в них здібностей бути спонукованими інтересами суспільства. П. визначив предмет політичних зусиль правителя – турбота про державу і сформулював закони суспільного буття. Перший: пріоритет у суспільстві й державі має нале-

жати політикам із золотими здібностями, тобто діячу особистісного ступеня розвитку здібностей. Другий: власники засобів виробництва не повинні мати права посідати керівні посади в державі й займатися політикою. Заслуга філософа полягає в тому, що він усвідомив зв'язок між здібностями еліти й суспільними та державними формами буття.

Якості, які мають бути притаманні державним діячам, П. називав божественними. Він звернув увагу на те, що їхні здібності – це «божественне золото – те, яке дароване богами, воно завжди в їхній душі, і вони не мають жодної потреби в золоті людському, до того ж, це було б блюзнірським гріхом, маючи те золото, опоганювати його домішкою золота смертного». Під здібностями філософ розумів не здібності до окремих видів діяльності, а здібності до відтворення суспільних форм буття, виконання тих чи інших державних функцій та обов'язків. Здібності філософ піднімає на рівень вищий, ніж володіння матеріальними благами й політичною владою. П. усвідомив безпосередній зв'язок між здібностями політиків та міццю держави. Держава не може ефективно розвиватися без еліти, здатної мислити й діяти в її інтересах.

П. відводив філософам вирішальну роль у розвитку держави, оскільки вони мають володіти божественними (особистісними) здібностями, а тому їм повинна належати влада в суспільстві. Філософ-правитель постає уособленням інтересів держави, істини та найвищих інтелектуальних та моральних якостей людини. Філософ у П. – це людина, яка здатна цілісно охопити проблему й вирішити її, що прирівнюється до божественних ознак. П. стверджував, що за відповідної роз'яснювальної роботи більшість суспільства погодиться з тим, щоб філософам належав пріоритет у державі. П. як пророк передбачив причини страждань суспільств: «Поки рід філософів не стане воло-

дарем у державі, <...>, доти ні для держави, ні для її громадян не буде спокою від нещастя».

П. розмірковував над проблемою: за яких умов влада в державі може перейти до філософів? Це може відбутися лише тоді, коли держава та її еліта постануть перед проблемою: «Спаде якась необхідність, яка в силу збігу обставин змусить їх – хочуть вони того чи ні – перейняти на себе турботу про державу, і державі таки доведеться їх слухатись...». П. усвідомив, що держава деградуватиме й навіть приречена на загибель, якщо її очільники не здатні цілісно осмислювати суспільні проблеми. Виходить, що ще 25 ст. тому П. зрозумів і проаналізував зв'язок між здібностями еліти та міццю держави, відкрив закон розвитку історії: будь-яке суспільство в будь-яку епоху мають очолювати особистості, спонукувані інтересами суспільства. Якщо особистостей в суспільстві бракує, а переважають діячі посереднього рівня, то воно деградуватиме – це абетка історії, ігнорування якої призводить до трагічних наслідків. Зазначену закономірність проігнорувала сучасна філософія, а тому їй не надано статусу онтологічного закону.

ПЛОТІН (204/205–270) – давньогрец. філософ, засновник неоплатонізму. Спираючись на ідею блага Платона, П. розробляє концепцію Єдиного. П. стверджував, що суще Єдине, а началом є сутність. Привертає до себе увагу поняття «істинно суще», яке слід розуміти як первоначало. «Істинно суще не може відокремитися від себе, але повсюди присутнє як ціле», завдяки чому досягається єдність-у-багатоманітності, тобто сутність речі наявна в самій речі. Єдине наддосконале й повне, породжує Розум, а Розум – Душу. Так утворюються сходи спадної досконалості. Завершують цю ієрархію космос і матерія. П. наголошує на тому, що пізнати Єдине можна лише за умови, якщо «піднятися до начала в собі самому...». Філософ має

відчути себе началом. Зрозуміло, що такий висновок потребував інтелектуальної й духовної мужності. У філософії П. спостерігаємо витоки ідеї особистісного Бога: «Єдиний Бог усередині нас».

ПЛЮРАЛІЗМ – філос. принцип, що заперечує наявність єдиного начала розвитку, або суспільного буття. Фунда- тором П. вважають Емпедокла, який відмовився від єди- ного начала і в основу суцього поклав вогонь, повітря, во- ду й землю. Ідея онтологічного П. панувала до Нового часу. У ХХ ст. П. охопив вчення про людину й суспільст- во. У певних межах П. є позитивним явищем, бо сприяє розвиткові. Ідеї П. використала посередня людина з ме- тою боротьби проти християнського Бога як єдиного на- чала буття. Панування П. свідчить про те, що у філософії абсолютизуються окремі сторони явища і не доходять до сутності. Закономірним результатом панування П. є пост- модерна філософія. Кожний філософський напрям пре- тендує на момент істини, що веде до хаосу в головах лю- дей і політиків. П. у суспільних науках проявляється як заперечення первоначал суспільного буття, що є «благо- датним» полем для діяльності посередньої людини. Ідеї П. відповідають світоглядним, соціально-політичним потре- бам посередньої людини, яка розчленовує ціле на частини й абсолютизує їх, тим самим задовольняються претензії на володіння істиною. Філософський П. веде до етичного плюралізму, який стає підґрунтям маніпулювання свідомістю людини й призводить до хаосу.

ПОВСЯКДЕННЕ ЗНАННЯ – продукт безпосередньої життєдіяльності людини. Цей різновид знання стосується як предметно-практичної, так і соціально-політичної дія- льності людини. Залежна людина абсолютизує це знання, приймаючи його за істину.

ПОКЛАДАННЯ – розумова операція, суть якої полягає в приписуванні буттю певного змісту думки. П. є проявом

здатності людської свідомості до активності. Цей термін у матеріалістичній філософії був непотрібний. Призначення свідомості полягало у відображенні дійсності. П. має всезагальний характер, знаходить свою реалізацію в усіх сферах людської діяльності, але залежить від рівня духовного розвитку людини. У залежної людини ця здатність мінімальна і обмежується предметно-практичною діяльністю. Посередня людина нав'язує свої думки дійсності. Яскравим прикладом такого «покладання» стало нав'язування марксистських ідей світові. Таке покладання веде до суперечностей і жорстокої боротьби. В особистості здатність до П. виходить за межі власного *Ego*. Особистість творить дійсність з урахуванням позитивного досвіду, але не виходить за межі сталих парадигм. Геній у П. виходить за межі сталих парадигм і закладає нові засади буття.

Пріоритет матеріального не потребує розвитку категорії П. Утім, пріоритет духовного спонукає до розвитку категорії П. Покладання є шляхом до розвитку критичного мислення та формування особистісного буття. На шляху до особистісного буття П. поєднується з вірою людини у власні можливості.

ПОЛІТИКА (грецьк., державна діяльність) – у загальному значенні це діяльність, метою якої є регулювання відносин між різними суб'єктами суспільного буття. Сутність П. прихована у природі людини, тобто вона має антропологічне походження. Передумовою появи П. є усвідомлення того, що відносини між людьми треба регулювати для попередження хаосу. Метою П. є підтримання порядку заради загальної безпеки. У нормативному розумінні П. – це діяльність, яка має на меті забезпечення передумов суспільного добробуту через узгодження інтересів та ціннісних орієнтацій різних суспільних груп. Зміст П. полягає в узгодженні різних інтересів, принципів сус-

пільного буття, у попередженні насильницьких конфліктів.

Питання про П. – це проблема підвалин суспільного буття, відтак людину й людське буття поза межами політики не можна зрозуміти. Зміст П. залежить від того, якому типу людини належить пріоритет у суспільстві. Філософія історії доводить, що людство розвивається у межах знеособленої парадигми буття людини, тобто пріоритет належить посередній людині, яка в усі історичні епохи і в усіх суспільствах здійснює внутрішню й зовнішню П. для власної вигоди. Конкретні форми досягнення вигоди залежать від історичних обставин, ідеології, традицій, культури тощо.

П. пов'язана із знанням людської сутності, людських здібностей, умінь, спонукань, а саме із вмінням розподіляти посади відповідно до можливостей претендентів і бачити, хто є хто і що є що. На жаль, цей зв'язок у філософії залишається поза увагою. З урахуванням ступенів духовного розвитку людини П. постає як взаємодія знеособленого й особистісного начал. До цього часу П. має знеособлений характер. Цей висновок стосується й демократії. Виникнення концепту «кожна людина – особистість» безпосередньо пов'язане з П. Коли посередня людина під час Великої французької революції отримала владу, то її влада була нелегітимною. Легітимною була влада духовної людини, точніше, церкви. У цій ситуації під впливом колективного несвідомого відбувається переосмислення змісту поняття особистості. Всі водночас і без будь-яких зусиль стали особистостями. Маємо найяскравіший приклад впливу П. на зміст філософських понять. Філософи, на жаль, не змогли протистояти впливу колективного несвідомого й політиків.

До цього часу П. існує поза межами моралі. І. Мірчук узагальнив можливі підходи до відносин

політики й моралі у двох твердженнях. *Перше*. Держава і політик, як її представник, вільні від будь-яких обов'язків моралі. Засновником цього підходу був Мак'явеллі, який обґрунтував принцип: «усі засоби добрі для досягнення мети». *Друге*. Політика має бути підпорядкована моралі, а в політичному житті мають побутувати ті самі норми, що й у житті кожної приватної особи. Мірчук доводить аморальність поглядів Мак'явеллі. Під впливом філософії Мак'явеллі запанувала думка про незалежність П. від моралі. Підпорядкування моралі політиці політики виправдовують теорією економічного розвитку. Матеріальним зростанням держава виправдовує свою аморальну П. Мірчук доводить, що за теорією економічного розвитку криється егоїзм держави та матеріальні інтереси посередньої людини. Таку П. філософ трактує як «прикрашання гарними словами власного егоїзму». Діяльність політика, на думку Мірчука, завжди й усюди мусить підпорядковуватися моралі, що має бути аксіомою. Проголосивши пріоритет моралі, філософ став на позицію пріоритету духовного над матеріальним.

Підґрунтям політичного життя Донцов вважав шляхетність і тлумачив її в таких поняттях, як «вірність своєму ідеалові», «честь», «любов до високих ідей», «любов до загального», «вірність слову», «аскетизм», «служба великій справі». Такі цінності благодатно впливатимуть на П. та сприятимуть появі мудрих державних діячів. Їхня мудрість полягає в таких якостях: *«мати систему, план, задум цілого суспільного механізму, щоб всі його члени трималися в згоді»*. Уявлення про суспільство як цілісний політичний організм дозволяють урахувати інтереси різних класів і верств та пов'язувати їх з інтересами держави. Мудрість державного діяча має поєднуватися з мужністю і твердістю до себе й у проведенні державної політики. Відтак Мірчук і Донцов заклали філософське

підґрунтя особистісної політики. Отже, мораль є підґрунтям П., а поняття політики є базовим щодо змісту держави.

ПОНЯТТЯ – форма мислення, що відображає загальні закономірності явища, предмета. При формуванні П. застосовуються такі засоби пізнання, як порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, умовиводи. Сформувалися два підходи до визначення П. *Перший*. П. – це форма думки, у якій знаходять відображення сутнісні ознаки речі. За такого підходу П. використовують як визначення. (Підхід Аристотеля). *Другий* підхід пов'язаний із Гегелем, який трактував П. як єдність загального, особливого і конкретного. Всезагальне не зводиться до сутності. Мислення поняттями для залежної людини практично недоступне, бо вона абсолютизує окремі аспекти предмета. Утворення наукових понять – це межа інтелектуальних можливостей посередньої людини. Межа інтелектуальних можливостей посередньої людини – це осмислення взаємозв'язку сутності й існування щодо людського буття. Посередня людина комплексує перед власною сутністю, а тому абсолютизує існування, стверджуючи: «Кожна людина – особистість». Особистість здатна своїм мисленням поєднувати одиничне, особливе і загальне й відображати це у понятті.

ПРАВДА – термін походить від праслов'янського *prav* (правило, присяга, закон, договір), особлива форма поєднання істини з чинними нормами життєдіяльності людини. П. – це момент істини, що став загальновизнаним принципом життя, але абсолютизувати таке розуміння П. не можна. Зміст поняття П. змінюється відповідно до соціально-політичних умов буття суспільства. Спільним між правдою та істиною є те, що вони доводяться способом життя.

Людина різного ступеня духовного розвитку має свою П. Залежна людина розуміє П. як соціальну справедливість, еквівалентом якої є рівність. Соціальна справедливість була системоутворювальним компонентом комуністичного суспільства. Посередня людина розуміє П. як свободу і правову рівність. Ці принципи посередньою людиною покладені в основу капіталізму, точніше, є підґрунтям знеособленого способу життєдіяльності людини. Для особистості П. зливається з істиною і постає відбиттям єдності принципу духовної ієрархії, свободи, рівності й справедливості.

ПРАВИЛА КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ – система суджень, що сприяють пошуку істини в процесі осмислення інформації, дискусії та прийняття рішень, що включає в себе такі положення: аргументи, які б заперечували або підтверджували інформацію та аргументи опонента; система доказів, що ґрунтується на фактах, наукових теоріях, принципах та дотриманні законів логіки; мають враховуватися, по можливості, всі відомі факти, що не суперечать один одному; не можна спиратися лише на вигідні факти і відкидати ті, що не вигідні; відтворюваність, вимога повторення експерименту; вимагати від опонента підстав його теорії; відповідність методу предмету (метод дослідження й доведення має відповідати змісту й сутності об'єкта й предмета); бути критиком власних поглядів та ідей; доводь сам собі, що твоя теорія помилкова; пам'ятати: всі люди «талановиті» у доказах своєї правоти й оправдовуванні своїх помилок.

ПРАКТИЧНИЙ РОЗУМ – вихідне поняття етики Канта. П. р. є вихідним поняттям для розуму теоретичного, який є інструментом. Зміст П. р. зводиться до питання «Як можлива мораль?» Намагаючись знайти відповідь на це питання, Кант пориває із сократівською традицією, яка отожднювала мораль зі знанням добра і зла. На думку філо-

софа, мораль не залежить від знань. (Зазначене твердження є підґрунтям того, що ступінь духовного розвитку людини теж не залежить від знань). Кант пориває також з евдемоністичним напрямом у етиці, який доводив, що основою моралі є прагнення людини до щастя. Найбільша помилка моральних вчень у тому, що вони шукали основу моралі у досвіді. Відмінність морального закону від законів природи Кант бачить у тому, що закони природи є законами того, що є, тимчасом як закони моралі – це закони того, що має бути, закони належного, а не суцього.

ПРИНЦИП (у пер. з лат. означає начало, основа). Сформувалося декілька підходів до трактування П.: 1) першопочаток, що лежить в основі теорії; 2) першоначало, що лежить в основі дійсності; 3) внутрішні переконання людини. Наукові принципи формуються і обговорюються спеціалістами і в сучасних умовах набули значного поширення, хоча це і призводить до формування конвенційних істин. Принципи суспільного буття закладаються людиною, але не мимовільно, а відповідно до соціально-економічних та політичних умов її буття, тобто, з одного боку, вони суб'єктивні, а з іншого – об'єктивні. Незважаючи на це, при формуванні П. спостерігаємо певний вплив колективного несвідомого. П. суспільного буття – це першоначала, які приймаються людською спільнотою і відтворюються нею.

Залежну людину П. не цікавлять, бо вона живе тимчасовим, сприймаючи життя крізь призму матеріальних потреб, соціальної справедливості, яку розуміє як рівність. «Принципом» життя залежної людини є задоволення. Посередня людина здатна до пізнання П., але у моральному контексті вона, як правило, безпринципна. Її життєвим П. є орієнтація на реальність. Особистість буде своєю діяльністю на моральному законі і моральних цінно-

стях, П. її життя є орієнтація на обов'язок. У генія П. життя є творчість.

ПРИНЦИП ДУХОВНОЇ ІЄРАРХІЇ – онтологічна реальність, в основі якої лежать інтелектуальні, моральні й духовні відмінності між людьми. П. д. і. означає: 1) наростання здатності розуму контролювати тілесні потреби, що підкреслює інтелектуально-психологічні та духовні відмінності між людьми; 2) здатність бути суб'єктом духовної діяльності; 3) надання пріоритету людині, яка здатна діяти заради інтересів суспільства; 4) відповідальність «вищих» за «нижчих»; 5) передумову реалізації принципів гуманізму, справедливості, бо лише особистість здатна створити умови для реалізації принципів рівності, справедливості. Мета принципу: створити умови для сталого розвитку суспільства.

Принцип ієрархії в античному суспільстві визначає зміст принципів свободи, рівності. Епоха Просвітництва й Велика французька революція знищили принцип духовної ієрархії. «Ми всі рівні», – так висловив загальну позицію Ніцше, хоча сам її не поділяв. П. д. і. відроджується у філософії Н. Гартмана. Буття постає як ієрархічна цілісність нижчих і вищих його форм і може бути збережене лише завдяки рівновазі між різними його структурними рівнями. Це та вершина, до якої дійшов філософ у розумінні онтології (Дод. див. Гартман Н.). Матеріальне є підґрунтям для духу, проте дух має щодо матерії необмежений діапазон формотворчості та свободу у використанні онтологічних закономірностей. На основі цих роздумів логічним буде висновок: буття можливе як єдність духовного й матеріального, але за умов пріоритету духовного.

Критичне мислення визнає П. д. і. і заперечує спрощене розуміння принципу рівності. Рівність як принцип людських відносин можлива лише за умов визнання принципу ієрархії. П. д. і. є найважливішою істиною, яка

тільки може бути в суспільстві, але водночас вона цілком суперечить природній схильності людського роду до рівності, а тому не сприймається. Слід визнати, що і на початку ХХІ ст. ідея духовної ієрархії залишається незрозумілою й неприйнятною. Щоб довести цю істину до пересічної людини, світові релігії змушені були вбирати її в міфологічні покрови, без яких вона не вижила б. А тому ця істина мала повсюди запозичувати оболонку міфів і легенд, щоразу примикаючи до історичної дійсності, до того, що було вже відоме й шановане. Осмислення суперечностей тілесного й духовного, а точніше, необхідність духовного вдосконалення людини на філософському рівні була для народних мас незрозумілою. Світові релігії доводять цю істину до свідомості людини в алегоричній формі. Завданням філософії є формулювання цієї істини в чистому вигляді.

Модерна й постмодерна філософія уникає аналізу П. д. і. Цю істину було не просто забуто, а знищено принципом рівності й концептом «кожна людина – особистість». Принцип духовної ієрархії в епохи модерну й постмодерну здається архаїчним. Постає питання: чому П. д. і. не отримав логічного розвитку? Відповідь знаходимо в українського філософа й літератора Є. Маланюка: принцип ієрархії бере людину в інтелектуально-психологічний полон і вимагає самоозначення. Незважаючи на те, що цей принцип існував у стародавні часи та в Середньовіччі як аксіома, у модерний час його намагаються знищити, а тому філософ зазначає, що в кожному епоху його треба доводити заново. Принципу духовної ієрархії немає альтернативи. Визнання об'єктивності П. д. і. створює умови для реалізації принципів рівності й справедливості. П. д. і. – це принцип принципів.

(Дод. див. Ніцше Ф., Ортега-і-Гассет Х., Бердяєв М., Донцов Д.).

ПРИНЦИП ЄДНОСТІ МИСЛЕННЯ Й БУТТЯ – один з основних принципів філософії, бо мислення й буття є

найбільш загальними протилежностями, які існують у світі. Можна виокремити такі його аспекти. *Генетичний*. В його межах сформувалися три принципово різних підходи: матеріалістичний – вважає буття первинним, а мислення – вторинним; ідеалістичний – навпаки; мислення й буття існують завжди і розвиваються одночасно (Шеллінг). *Гносеологічний* – досліджує процес пізнання мисленням буття. Складність цього аспекту полягає в тому, наскільки мислення здатне пізнати буття. Підставою таких агностичних сумнівів є таке питання: наскільки мислення здатне самостійно, без допомоги почуттів, пізнати буття? *Діяльнісний*. Протистояння мислення й буття – це результат взаємодії людини зі світом, в якій людина усвідомлює свою протилежність світові. У цьому протистоянні людина не помічає, що її мислення є серцевиною світу, бо, з одного боку, воно є складовою внутрішнього світу людини, а з іншого – людина сама є частиною світу. Відтак мислення є зовнішнім щодо природи і внутрішнім щодо людини. Тому дійсність входить у свідомість людини двома шляхами: ззовні і зсередини. Доказом останнього є вроджені зародки таких категорій, як простір і час та основи морального закону, які формуються під впливом спілкування й діяльності. *Принцип діалектичної логіки Гегеля*. Мислення існує у подвійному вигляді: всередині людини (як усвідомлене) і в соціумі (як несвідоме). Така тотожність не є статичною. Людина, пізнаючи себе, суспільство і світ, перетворює його за власними уявленнями, точніше нав'язує світові свої форми мислення. Зазначений факт особливо яскраво проявляється у феномені покладання. (Дод. див. «Покладання»).

П. є. м. й б. проявляється в життєдіяльності різних типів людини по-різному. Мислення залежної людини не збігається з буттям. У контексті *генетичного* підходу мислення залежної людини абсолютизує матеріальне і

вважає його первинним. У контексті *гносеологічному* мислення залежної людини абсолютизує чуттєве, а у контексті діяльнісному є зовнішнім щодо буття. Мислення посередньої людини у контексті генетичному теж абсолютизує матеріальне, вважаючи його первинним; у контексті гносеологічному мислення здатне відокремитися від почуттів і здобути певну самостійність. У *діяльнісному* аспекті мислення посередньої людини усвідомлює свою самостійність («Мислю, отже існую»). Результатом такої самостійності стала суб'єкт-об'єктна методологія (Р. Декарт). Мислення заявило, що воно здатне здобути повну незалежність від природи. Посередня людина нав'язує суспільному буттю своє мислення. Для цього вона використовує народні маси як засіб впливу на буття. Мислення особистості в плані генетичному усвідомлює свій органічний зв'язок з буттям і здатне його формувати за законами розуму; у плані гносеологічному – здатне сформуванати поняття, категорії, принципи і діяти в будь-яких умовах відповідно до морального закону. Особистість за певних зусиль здатна досягти тотожності мислення й буття.

ПРИЧИННІСТЬ, каузальність – філософська категорія, яка фіксує універсальний зв'язок речей і явищ світу, а саме: одні речі і явища (причини) породжують інші (наслідки). Вчення про П. пройшло кілька етапів розвитку. В античній філософії вчення про П. мало світоглядний зміст, бо філософи шукали начала буття, тобто причини і начала ототожнювалися. В античній філософії були виокремлені матеріальні причини (Фалес, Анаксімен), рушійні (Нус Анаксагора, ворожнеча і дружба Емпедокла). Причина, за Аристотелем, є суттю буття речі. Аристотель на основі аналізу людської діяльності й специфіки сприйняття людиною світу виокремив чотири причини: матеріальну, формальну, дієву й цільову (ентелехія). Аристотелівське вчення панувало до Нового часу. (Див. Аристотель).

Виокремлюють причини, що діють у природі, та причини, які пов'язані з людською діяльністю. У першому контексті були відкриті механічні, фізичні, хімічні, біологічні закони й закономірності, у другому – досягнень значно менше. Мету як причину людської діяльності вивчали Фіхте, Гегель, Шеллінг. Було відкрито факт неспівпадіння цілей і наслідків. Таку закономірність пояснювали тим, що окрема дія має розумний характер, але вона модифікується світовим розумом. Зазначену розбіжність пояснювали на основі концепції «паралелограма сил», тобто наслідки є результатом переплетення багатьох інших сил і дій. Особливо різючі відмінності між цілями й наслідками спостерігаємо у соціалістичних революціях ХХ ст.

Вищою причиною соціальної активності у Канта постає розум. «Мета, якщо вона дається тільки розумом, повинна мати однакову значущість для всіх розумних істот». Але на цьому філософ не зупиняється і стверджує, що найважливішою П. у суспільстві є метафізичний закон. Ці роздуми дозволяють внести певну ясність у неспівпадіння між цілями й наслідками. У соціальній діяльності люди переважно не керуються ані моральним, ані метафізичним законом. Проблема полягає в тому, що метафізичний закон як первоначало буття відсутній у модерному й постмодерному суспільстві. Але і встановлення цього закону не розв'язує проблеми. П. у Канта пов'язана з необхідністю, яка реалізує себе через діяльність того чи того суб'єкта, а тому моральний і метафізичний закони ще треба довести до свідомості людини й переконати її в необхідності його дотримання.

Людина різного ступеня духовного розвитку розуміє П. по-різному. Залежна людина діє під впливом безпосередніх потреб. Вона, як правило, не здатна усвідомити дійсні причини, бо зорієнтована на чуттєве. Посередня людина розуміє П., що панують у матеріальному світі, але

робить це крізь призму своєї вигоди, а тому наслідки не збігатимуться з цілями. Соціальні причини залишаються для посередньої людини поза межами її інтелектуальних можливостей, бо вона не здатна до критичного осмислення людських якостей. Множинність соціальних причин може бути подолана суспільним інтересом, який є спільним для всіх його членів. В умовах, коли первоначала суспільного буття не визначені, спільної П. не може бути, а тому розбіжності між метою й наслідками будуть максимальними, що знайшло втілення у прислів'ї «Хотіли як краще, а вийшло як завжди». П. неспівпадіння цілей і результатів є неконструктивний вплив посередньої людини на суспільство. Посередня людина не здатна сформулювати загальнозначущі цілі і спонукати маси до їх осмислення. Це роблять, як правило, особистості.

Антрополого-глобальна катастрофа вимагає встановити ієрархію причин. Хаос індивідуального існування (екзистенційний вакуум), екологічна катастрофа, політичний хаос (активізація знеособленого начала у світі), гібридні війни можуть бути подоланими лише шляхом корекції цілей і світоглядних засад людського буття, а саме: пріоритет матеріального має бути замінено на пріоритет духовного. Така переорієнтація має супроводжуватися формуванням критичної маси особистостей у суспільстві.

ПРІОРИТЕТ ДУХОВНОГО НАД МАТЕРІАЛЬНИМ –

1) світоглядна основа людського буття; 2) принцип життєдіяльності особистості і суспільства, які прагнуть подолати знеособлену парадигму буття; 3) принцип, за допомогою якого людство в умовах глобалізації мусить усвідомити себе трансцендентальним суб'єктом діяльності й накласти табу на процес зростання матеріального виробництва; 4) установка на духовне вдосконалення; 5) пріоритет особистості в усіх сферах життя суспільства.

Ситуація антрополого-глобальної катастрофи свідчить про духовну кризу людини, філософії й філософів зокрема. Для її подолання необхідно обрати іншу парадигму розвитку: пріоритет матеріального слід замінити на пріоритет духовного, пріоритет посередньої людини – на пріоритет особистості. Людство має відмовитися від матеріалістичної детермінації й перейти до телеологічної. Вищі принципи (пріоритет духовного над матеріальним, цінності особистісного буття, установка на належне та ін.) мають стати пріоритетними, а причинно-наслідкові зв'язки (нижчі форми детермінації) мають бути підпорядковані телеологічним зв'язкам – потребам духовного розвитку людини. П. д. н. м. має отримати легітимний характер. Це дозволить переосмислити зміст принципів духовної ієрархії, свободи, рівності, справедливості й наповнити їх новим змістом. Пріоритет духовного на практиці означатиме пріоритет школи, виховання особистості в суспільстві.

Зрозуміло, що настанова на пріоритет духовного потребує нових суб'єктів діяльності: метафізичних і концептуальних персонажів. Пріоритетними завданнями для метафізичних і концептуальних персонажів у сучасному українському суспільстві мають бути: по-перше, реалізація пріоритету духовного над матеріальним; по-друге, пробудження національної свідомості; по-третє, зміцнення й поширення комунікативних практик у суспільстві. Модернізація соціуму залежить передусім не від матеріально-технічних чинників, економічних реформ чи кадрових рішень, а від морального й духовного ступеня розвитку інтелектуальної еліти й філософів зокрема. Метафізичні й концептуальні персонажі українського соціуму мають взяти на себе відповідальність за те, щоб у суспільстві утвердився пріоритет духовного над матеріальним і розвивалися комунікативні практики.

Установка на П. д. н. м. створить передумови для розв'язання соціальних проблем: сприятиме розбудові громадянського суспільства, зменшенню політичної напруженості між різними гілками влади та суб'єктами суспільних відносин, формуванню соціального капіталу. Для того щоб запрацював пріоритет духовного, влада у суспільстві повинна перейти від політиків до метафізичних і концептуальних персонажів, які мають уособлювати пріоритет духовного над матеріальним, бути моральними авторитетами громадянського суспільства, контролювати відтворення особистісного начала в суспільстві. Визнання пріоритету духовного над матеріальним висуває на перший план проблему відповідальності філософів за його реалізацію. П. д. н. м. та метафізична теорія особистості є закономірним результатом розвитку буття.

ПРОБЛЕМА (грецьк., задача, ускладнення) – суперечність, яка не розв'язується відомими методами. Людина різного ступеня розвитку сприймає П. по-різному. Залежна людина може не усвідомлювати П. Посередня людина усвідомлює П., але не має відповідного потенціалу для її розв'язання або розв'язує її з огляду на свою вигоду. Таке відношення до П. відповідає сутності цього типу людини, бо вона пристосовується до реальності. Нездатність посередньої людини розв'язувати проблеми веде до їх накопичення, що призводить до кризових ситуацій і хаосу. Особистість здатна зрозуміти сутність П. і розв'язує її, але в межах відомих методів. Генії знаходять нові методи й способи для розв'язання П. і тим самим повертають у суспільство порядок.

ПРОКОПОВИЧ, Теофан (1681–1736) – укр. мислитель, богослов. Вживав поняття «онтологічні рівні буття», а це означає, що визнавав ідею ступенів духовного розвитку. Людина Прокоповича прагне матеріальних благ, бо утворена з «душі й тіла, тож, щоб бути щасливою, потрібно їй

мати в обох гарний стан», утім, орієнтує людину на поєднання тілесних і душевних потреб. «Блаженство людське полягає в абсолютному достатку всього того, що для життя потрібне й приязне. До цього належить особливо вигідність, краса і приємність...». Незважаючи на визнання значущості тілесних потреб, П. схилився до гармонії їх із розумом, до органічного поєднання, бо якщо емоції й почуття не керовані розумом, то вони можуть ставати причиною гріховних учинків. Мислитель цінує людину за її розум, уважаючи, що вона велична своїми справами, добродійністю, а тому потребує гідного відношення. У роздумах П. відчутний вплив ідей Відродження й Просвітництва.

ПРОТИЛЕЖНОСТІ – істотні відмінності, що доведені до крайньої межі. Відмінностей може бути багато, але П. завжди лише дві. П. за своїм змістом – це позитивне й негативне. Найзагальніша П. – це буття й небуття. З позиції теорії ступенів духовного розвитку зазначену протилежність можна узагальнити як особистісне й знеособлене. У суспільстві особистість завжди є ворогом для знеособленої людини. Боротьба між знеособленим і особистісним проходить через усю історію й історію філософії. У різні історичні епохи і в різних мислителів ці протилежності набували різної форми: Ормузд – Аріман (зороастризм), інь – янь (китайська філософія), буття – небуття (Парменід), Христос – диявол (християнство), сутність – існування (християнська філософія), буття в-собі – буття для-іншого (Гегель, Сартр), належне – існування (Зіммель), *Wachsein* – *Dasein*, культура – цивілізація (Шпенглер), культура гуманітарна – культура науково-технічна (Сноу), персоналізація – деперсоналізація (Муньє), здоровий глузд – розум, калькуляційне мислення – мислення, яке осмислює (Гайдеггер), особистість де-юре і особистість де-факто (Бауман), бути – мати (Фромм).

Зазначені П. треба розуміти не з позиції формальної логіки (А і не-А), а з позиції діалектики. Людське буття є водночас боротьбою і єдністю особистісного й знеособленого начал, але до цього часу знеособлене домінує. Знеособлена людина використовує досягнення особистостей, але не допускає їх до влади. Зазначені протилежності знеособленого й особистісного ніколи не можуть бути усунуті, але їх пізнання створює умови для певної нейтралізації знеособленого.

ПРОФЕСІЙНА СКЛАДОВА ЗДІБНОСТЕЙ – складова діяльнісної здібності людини, яка утворена із компоненти вмінь і знань, що необхідні для створення продукту споживання. П. с. з. є найбільш розвинутою у залежної й посередньої людини.

(Джерело. «Діяльнісна здібність». Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. С. 67–101).

Р

РАЦІОНАЛІЗМ і СЕНСУАЛІЗМ (ratio – розум, sensus – сприйняття, почуття) – два філософських напрями. Перший основою пізнання визнає розум, а другий – чуттєвість. Кант намагався примирити ці напрями, доводячи, що будь-яке знання починається з почуттів, які поступово переходять до здорового глузду, розсудку (формується поняття) і врешті-решт знаходять узагальнення у розумі (формується регулятивні ідеї).

Процес пізнання у залежної людини починається і закінчується почуттями, у посередньої – переходить у розсудок і закінчується формуванням наукових і філософських понять, а в особистості переходить у розум і завершується формуванням регулятивних ідей і категоричного імперативу. Людина, яка володіє критичним мисленням, має контролювати логіку пізнавальної діяльності і розумі-

ти, на якій стадії перебувають вона, її оточення та суспільна свідомість.

РЕГРЕС – зворотний розвиток, рух, який веде до деградації від «вищого» до «нижчого». Реальна можливість регресу була відчута Іоаном Богословом при написанні Апокаліпсису. І. Богослов відчув, що пріоритет у суспільстві реально може перейти до посередньої людини, яка своєю діяльністю приведе до катастрофи. Р. у суспільстві починається з моменту, коли пріоритет у суспільстві переходить до посередньої людини. Р. у духовному розвитку почався з епохи Просвітництва та Великої французької революції, коли був знищений принцип духовної ієрархії, який лежав в основі суспільного буття. Духовний Р. супроводжувався науковим і технологічним прогресом, що у посередньої людини і народних мас викликало захоплення й сприяло формуванню ілюзії майбутнього щастя. Дійсні причини Р. (як руху від вищого до нижчого) пов'язані з пріоритетом матеріального й пануванням посередньої людини. Р. має антропологічні причини і пов'язаний з моральною й духовною деградацією людини.

РЕДУКЦІЯ – один із методів пізнання реальності, який полягає у зведенні складного до простого. Залежна людина редукує складні структури до найпростішого елемента. Аналізуючи відносини матеріального й духовного, цей тип людини все редукує до первинності матеріального. У соціально-політичному житті це зводиться до первинності економіки. Посередня людина у суспільному житті, як правило, все редукує до первинності політики. Особистість пояснює всю складність людського життя необхідністю наявності в суспільстві первоначал буття.

РЕФЛЕКСІЯ – 1) процес дослідження пізнавального акту; 2) самосвідомість людини; 3) думка про думку або мислення про мислення; 4) критична думка про власну діяльність. Р. – це спрямованість людської свідомості на

саму себе, зміст свого мислення, продукти своєї діяльності та відносини, які створюються цими продуктами. Р. над власними можливостями та здібностями – це перший крок до їх самопізнання. Р. допомагає людині осмислювати власні спонукання й тим самим підніматися над ними, усвідомлювати власні життєві цілі.

Розрізняють такі види рефлексії: 1) репродуктивна (наявні знання узагальнюються й підводяться під більш широке поняття); 2) продуктивна (змістом є нове знання); 3) ретроспективна (з'ясовуються витoki теорії, технології, своїх здібностей тощо); 4) інтроспективна (стосується наявного потенціалу суб'єкта); 5) проспективна (орієнтована на майбутнє).

Р. є складовою критичного мислення. Здатність людини різного ступеня духовного розвитку до Р. різна. Спеціаліст, який перебуває на ступені залежної людини, здатний рефлексувати щодо: а) способів виконання операцій, власних умінь і навичок; б) інформації, що стосується вмінь і навичок; в) рефлексія відбувається в межах одновимірного мислення. Спеціаліст, який перебуває на ступені посередньої людини, здатний рефлексувати: а) в межах набутих умінь, навичок і засвоєних технологій; б) в контексті інформації та засвоєної теорії; в) з позиції двовимірного мислення. Спеціаліст, який перебуває на ступені особистості, здатний рефлексувати: а) в межах суміжних технологій, що охоплюють попередні вміння й навички; б) у контексті чинної наукової парадигми; в) з позиції тривимірного мислення. Рефлексія здійснюється з позиції суспільного інтересу: «Що я можу зробити в межах своєї професійної діяльності, щоб це приносило користь суспільству, державі?» Особистість рефлексує в межах цілісної людської діяльності. Інтелектуальний пошук здійснюється в межах чинних наукових теорій. Рефлексія генія: а) охоплює попередні технології й створює ноу-хау; б) пере-

осмислює чинні наукові парадигми і закладає основи нової; в) мислить багатовимірно; г) спонукається Ідеалом як єдністю істини, добра і краси.

Важливим механізмом розвитку Р. є гра. У сучасній психології гру розглядають як спосіб існування людини у світі та саморозвитку. Гра дає людині можливість вийти за межі своїх актуальних здібностей, подолати певні психологічні та інтелектуальні комплекси. Ігрова діяльність – це освоєння нових можливостей, що дозволяє суттєво прискорити здобуття нових здібностей та якостей. Ігрова діяльність має бути зорієнтована на засвоєння життєвіту людини різного ступеня духовного розвитку. Це потрібно для того, щоб чітко уявляти психологічні та інтелектуальні можливості людини різного ступеня духовного розвитку.

РІШЕННЯ – 1) завершальний процес діяльності; 2) ключовий етап розв'язання проблеми. Обґрунтоване Р. має охоплювати не лише сьогоденні, але й можливі майбутні етапи розвитку. Здатність до прийняття Р. залежить від ступеня духовного розвитку людини. Залежна людина діє стихійно, під впливом емоцій схиляється до простих рішень. Таке відношення до проблеми та її розв'язання отримало назву *absolution*. Посередня людина проблеми усвідомлює, але здібностей до їх розв'язання не вистачає, тому змушена імітувати їх розв'язання – *resolution*. Р. посередньої людини охоплюють лише сьогоденні аспекти буття, не виходять за межі відомого і стають втіленням її установок на вигоду. Екологічні, економічні, політичні, правові, культурні наслідки, як правило, не враховуються. Р. посередньої людини закономірно призвели до антрополого-глобальної катастрофи. Особистість приймає Р. з позиції національного інтересу, з установкою на благо суспільства. Р. особистості охоплюють предметний та комунікативний аспекти людської діяльності: економіч-

ний, політичний, правовий, моральний, культурний, світоглядний. Особистість здатна розв'язувати проблеми в межах чинної парадигми життєдіяльності – solution. В умовах знеособленого суспільства Р. переважно не виходять за межі предметного складника, не прораховуються екологічні, економічні, політичні, правові й духовні наслідки. В сучасних умовах Р. мають прийматися з урахуванням глобальних наслідків. Геній для розв'язання проблем пропонує нові наукові принципи, нову парадигму життєдіяльності, і проблема розчиняється – dissolution.

Джерело: Акофф Р. А. Рассогласование между системой образования и требованиями к успешному управлению. *Вестн. высш. шк.* 1990. № 2. С. 50–54.

РОЗВИТОК – поняття, яке відображає незворотну, спрямовану, закономірну зміну матеріальних та ідеальних об'єктів, що характеризується появою нових форм буття. Сформувалося кілька підходів до тлумачення Р.: як збільшення і зменшення, перехід можливості у дійсність, рух взагалі, прогрес і регрес.

Сьогодні в основі Р. лежить пріоритет матеріального. Подолання антрополого-глобальної катастрофи потребує зміни пріоритетів Р., точніше, світоглядних засад буття. Пріоритет матеріального має бути замінено на пріоритет духовного. Поняття Р. сьогодні переважно використовують у контексті економічному, соціальному, що відповідає пріоритету матеріального. Поняття Р. щодо духовних аспектів людського буття розроблене недостатньо. Зміст духовного Р. – це розвиток людини до ступеня особистості.

Процеси Р. в суспільстві пов'язані з людськими якостями, точніше, з якостями еліти. Розуміння змісту Р. людиною різного ступеня якісно відрізняється. Так, залежна й посередня людини розуміють Р. у межах економічних потреб, бо вони перебувають під впливом пріоритету матеріального. Сучасний напрям розвитку визначається ма-

теріальними потребами посередньої людини, яка його розуміє як економічне зростання. Цей напрям Р. себе вичерпав, але перейти до нового змісту розвитку цей тип людини не здатний. Якщо процес Р. очолює посередня людина, то суспільство може опинитися у стані руїни, а можливо, й деградуватиме. Якщо пріоритет у суспільстві належить особистостям, яких підтримують народні маси, то суспільство успішно розвивається і досягає нової якості. Людина, яка володіє критичним мисленням, має чітко розуміти зміст Р., його напрям, передбачати його наслідки.

РОЗСУДОК і РОЗУМ – поняття позначають якісні особливості мислення людини, яка перебуває на різних ступенях духовного становлення. Розсудок – це мислення в межах пріоритету матеріального. У гносеологічному аспекті його метою і змістом є формування понять і відкриття законів, а у соціально-політичному є отримання вигоди. Розум – це здатність споглядати ідеї і діяти відповідно до морального закону. Вперше розсудок і розум чітко розрізняються у філософії Канта, який тлумачить розсудок і розум як різні рівні мислення. На розсудку ґрунтується наукове пізнання, а на розумі – філософія й метафізика. Мета розуму – споглядати ідеї, формулювати первоначала буття і діяти відповідно до них, тимчасом як мета розсудку – мислити у межах суцього, здійснювати наукове пізнання. У Гегеля розум постає рушійною силою історії. Відмінності між розсудком і розумом зберігають своє значення й сьогодні. Сучасна людина переважно спирається на розсудок та ігнорує розум. Розсудок як засіб мислення характерний для людини посереднього ступеня розвитку, що дозволяє їй ігнорувати закони моралі. Розум – це духовний інструмент особистості й генія.

РОРМОЗЕР, Гюнтер (1927–2008) – сучасний нім. філософ. Сформулював характерні ознаки сучасного суспільс-

тва: 1) однобічна орієнтація на матеріальне виробництво, не має історичної перспективи й відірване від смислу історії; 2) раціональне лише в окремих його частинах, загалом є ірраціональним; 3) свідомо обирає засоби й методи, тоді як вибір цілей відбувається хаотично, бо відсутній розумний вибір на пряму розвитку. У життєдіяльності людини Р. зафіксував парадокс: людина прагнула свободи, але опинилася в залежності від природи. Тому він ставить питання: як повернути людині свободу? Один із шляхів розв'язання цієї суперечності убачає в тому, щоб звільнитися від хибного уявлення в безкінечності матеріального прогресу. Доводить, що соціально-політичні катастрофи ХХ ст. є результатом панування ліберальної теорії та практики. У ліберальній ідеології йдеться не про загальні інтереси суспільства й держави, а про права та свободи окремої людини, яка зазвичай діє з позиції здорового глузду – власної вигоди. Вважає, що лібералізм наділив правом свободи пересічну людину. Р. у площині поглядів Мангайма акцентує увагу на внутрішній ідентичності ліберального й соціалістичного суспільств. Відмінності між ними є лише в методах досягнення мети. В умовах соціалізму суб'єктом діяльності теж була посередня людина, тобто з позиції філософської антропології між ліберальним і соціалістичним суспільством немає принципової різниці. Р. висновує, що сучасне суспільство зорієнтоване на безкінечне економічне зростання, і трактує це як безумну ідею. У цій ситуації учений змушений зробити висновок: людині не обійтися без самообмежень, але усвідомлює, що вона не готова до цього, бо розбещена потягом до насолод і споживання.

РУХ і СПОКІЙ – філософські категорії, що відображають мінливість об'єктивного світу і водночас прагнення до усталеності. Р. виступає способом існування матерії, а С. означає відсутність змін і руху. На сьогодні відкрито

такі форми руху матерії: механічна, фізична, хімічна, космогонічна, геологічна, біологічна, соціальна. Кожна вища форма руху матерії містить у собі попередні форми. Для кожної форми руху матерії характерні свої закони.

Поняття Р. і С. характерні і для людини. Залежна й посередня людини тяжіють до спокою, що проявляється у прагненні до зовнішнього і внутрішнього комфорту. Для внутрішнього світу особистості характерний постійний Р. **РЮС**, Жаклін (1934–1999) – франц. філософиня. Дійшла висновку, що постмодерна посередня людина – це «ніщо, невиразна сукупність, позбавлена орієнтирів, така собі „бульбашка”». Сміслом життя такої людини є гедонізм і щастя. На задоволення потреб цього типу людини працює масова культура, яка відкидає все, що примушує замислюватися, викликає тривогу, страждання, страх та ін. Масова культура й масова людина не можуть дивитися в обличчя реальності, а тому ідея щастя як задоволення тут і зараз досягає свого апогею. Прагнення до щастя є ознакою сучасної епохи, однак його пошуки часто набувають наївних і примітивних форм.

С

САМОВИЗНАЧЕННЯ – стан свідомості, коли людина чітко усвідомлює свої актуальні й потенційні можливості. Для свідомого С. людина має володіти знаннями про ступені духовного розвитку. Залежна людина не здатна до С. У посередньої людини С. викликає страх або щонайменше негативні емоції, що веде до самообману, спрацьовують механізми психологічного самозахисту. С. вимагає сміливості й духовної мужності. На шлях С. людину штовхають внутрішні й зовнішні проблеми, що вимагає відповіді на питання «Хто Я?» До цілісного С. здатна лише особистість, що передбачає наявність рефлексії, розвинутого мислення й волі.

САМОЗАХИСТ – форма самообману, коли людина не бажає визнавати власні помилки, не хоче бачити себе такою, якою вона є насправді. С. свідчить про психологічну слабкість людини. Стародавня китайська, індійська, антична, середньовічна філософія дивилася на людину без упередження і визнавала ступені її духовного розвитку. Механізми психологічного С. набувають поширення в епоху Просвітництва. Негативний вплив на свідомість і самосвідомість почався з абсолютизації пріоритету матеріального. Зростання наукового потенціалу зіграло над людиною злий жарт. Спираючись на науку, людина стала абсолютизувати свій розум, точніше, здоровий глузд (розсудок). Концепт «кожна людина – особистість» став виконувати роль механізму психологічного С. Людина почала дивитися на життя крізь призму рожевих окулярів і стала жити у спотвореному світі. Для подолання механізмів психологічного С. потрібна універсальна Істина. Утім, держава, керована посередньою людиною, фільтрує, які ідеї пропускати до суспільної свідомості, а які залишати прихованими. Панівний тип людини не допускає до суспільної свідомості правди про духовну сутність людини, бо якщо це знання оволодіє суспільною свідомістю, то закінчиться епоха панування посередньої людини. Тому посередня людина обрала шлях: краще хаос, гібридний світо(без)порядок, ніж втрата влади. Подолання С. пов'язане зі зміною світоглядної орієнтації та одновимірності концепту «кожна людина – особистість» і утвердженням у суспільній свідомості принципу ієрархії, теорії ступенів духовного розвитку людини. Приклад подолання С. мають показати філософи.

САМООРГАНІЗАЦІЯ – активний процес формування, відтворення, збереження та вдосконалення складної динамічної системи. С. суспільства безпосередньо пов'язана з людськими якостями, а щодо людини – зі ступенем її

духовного розвитку. Можливості залежної людини до С. мінімальні, бо вона перебуває під впливом тілесних потреб, розум і вольові якості розвинуті недостатньо. Посередня людина здатна до С., коли цього потребує вигода. Для особистості С. є способом її життєдіяльності. Істотний вплив на С. здійснює мета, яка відіграє роль першопричини і змушує здійснювати пошук необхідних засобів. Це веде до того, що людина стає суб'єктом діяльності. С. спонукає людину до формування критичного мислення. С. може здійснюватися стихійно, а може й організовано. Стихійна С. характерна для суспільства, в основі якого лежить пріоритет матеріального, а значить, при владі перебуває посередня людина. Свідомий процес С. можливий лише в умовах пріоритету духовного, коли при владі перебуватиме особистість.

САМООЦІНКА – момент самосвідомості, який проявляється у певному ставленні людини до своїх фізичних, психологічних, професійних, інтелектуальних, духовних якостей та можливостей. С. залежної людини обмежена зовнішніми, матеріальними аспектами існування: економічні можливості, комфорт, споживання, фізична безпека. С. посередньої людини пов'язана з економічним і соціально-політичним статусом. С. особистості залежить від того, наскільки вона здатна діяти у конкретній ситуації з позиції національних інтересів. Геній здійснює С. з позиції універсальї: істини, добра, краси.

САМОСВІДОМІСТЬ – це осмислення людиною самої себе, тобто свідомість робить саму себе предметом пізнання, що пов'язано з рефлексією. У Гегеля дійсним змістом свідомості є самосвідомість. Акцент на самосвідомості змушує його з'ясовувати її зміст. Сутність самосвідомості полягає в тому, що вона виходить за свої межі і, поперше, починає бачити себе, як іншу сутність; а по-друге, не лише сприймає Іншого як сутність, а усвідомлює себе в

Іншому. Установка на усвідомлення Іншого була абсолютно новим підходом до розуміння свідомості. Значущість С. полягає в тому, що вона впливає на Іншого так, що він не залишається таким, як був, а здобуває нове знання про себе. В умовах розвиненої самосвідомості на перше місце виходить інтелектуальний досвід, предметом якого є відносини свідомості і самосвідомості. На основі цього Гегель переосмислює поняття досвіду і вводить поняття «досвід свідомості». Народження самосвідомості сприяє тому, що людина доходить висновку: самосвідомість є для неї більш значущою, ніж життя. На цій підставі людина вирішує, що її «Я» має абсолютне значення. У філософії Шеллінга С. постає як первісне знання і корелюється з поняттями «Я» й «особистість». В особистості С. досягає свого безкінечного становлення, тотожності суб'єктивного й об'єктивного.

Зміст С. залежить від духовного розвитку людини і органічно пов'язаний з рефлексією. С. залежної людини не виходить за межі повсякденного буття і залежить від думки оточення, тобто говорити про С. можна лише умовно. Для об'єктивного осмислення самої себе залежній людині не вистачає ані знань, ані мислення, ані волі. С. посередньої людини обмежена ось-буттям, панівними поглядами, моральна рефлексія теж, як правило, відсутня. С. особистості осмислює себе цілісно: з позиції минулого, теперішнього й майбутнього; з урахуванням наявних чи відсутніх первоначал суспільного буття; з позиції морального закону. З того моменту, коли починається осмислення себе з позиції морального закону, можна говорити про С. особистості у повному розумінні цього слова. Гегель доводить, що розвиток суспільства – це розвиток С. людини, подолання її несвідомого, а не розвиток науки та технологій.

САРТР, Жан-Поль (1905–1980) – франц. філософ, письменник, успадковує підхід Гегеля й Гайдеггера до різних форм буття людини. Якщо Гайдеггер виділяв дві форми буття людини: посередність і самість, то С., виходячи з ідей Гегеля, виділяє три форми буття: в-собі, для-себе, для-іншого. С. досліджує діалектику трансформації буття в-собі в буття для-себе. Причиною розвитку у С. є свідомість.

Посилаючись на екзистенційний психоаналіз, С. доводить, що буття є «синтетичним поєднанням в-собі з для-себе». На думку С., філософія має досліджувати перш за все умови трансформування буття в-собі на буття для-себе. Суспільне буття не може бути лише поєднанням буття в-собі і буття для-себе. Вирішальну роль відіграє той рівень буття, який у філософа отримав назву буття для-іншого, але, на жаль, залишився не дослідженим. На ці роздуми зауважимо, що трансформація буття в-собі на буття для-себе сьогодні не є актуальною. Більш значущою проблемою є трансформація буття для-себе в буття для-іншого. Філософія С. не розкриває структуру буття. Підхід до буття як до свідомості не дав відповіді на питання якими мають бути людина й світ?

С. переоцінив роль свідомості в трансформації буття в-собі в буття для-себе, а також можливості людини типу буття для-себе в саморозвиткові. Парадокс полягає в тому, що людина може розуміти, але не докладатиме зусиль до вдосконалення. Для зазначеного кроку їй потрібно проявити неабияку волю. Цей процес у С. постає як еволюція, тоді як насправді це внутрішня революція. У цьому процесі їй потрібна зовнішня підтримка, але й за таких умов на внутрішню революцію наважиться надзвичайно малий відсоток людей. Отже, буття людини у світі опинилося в небезпеці. Причини такого стану полягають у пріоритеті матеріального, який реалізовує посередня людина. Сьо-

гідні людина типу буття для-себе реалізовує пріоритет матеріального й ігнорує духовний складник життєдіяльності. Натомість, на нашу думку, людина типу буття для-іншого здатна поєднати у своїй діяльності матеріальне й духовне та забезпечити пріоритет духовного.

СВІДОМІСТЬ – здатність людини відтворювати дійсність у ідеальній формі. С. є феноменом людської життєдіяльності, має суспільно-історичний характер і конкретизується в таких формах: міфологія, релігія, філософія, мистецтво, наука, мораль, право. Сформувався два принципово різних підходи до розуміння С.: 1) це дзеркальне відображення дійсності; 2) свідомість є дієвим зв'язком між суб'єктом і об'єктом, а тому вона завжди є «свідомістю про», про зовнішній і внутрішній світ.

Аналіз свідомості у Гегеля відбувається у контексті цілого, що охоплює мораль, власність, публічну владу і громаду. Філософ виокремив різні типи свідомості, які мають позаісторичний характер. Вони взаємодіють між собою, реальністю та історичною необхідністю. Свідомість у Гегеля постає одним із проявів духовного, реальним суб'єктом діяльності. Утім, він розумів, що свідомість, як і будь-який феномен, перебуває у процесі становлення. У «Феноменології духу» предметом дослідження стає процес становлення свідомості, яка проходить певні етапи і знаходить втілення у людській типології та суспільному бутті. Загальна логіка Гегеля щодо генези свідомості має такий вигляд: природна, відчужена (стоїчна, скептична, спостережна), чеснотлива і шляхетна свідомість. Шляхетна свідомість робить державну владу шляхетною й діяльною. Свідомість сягає вищого ступеня розвитку, коли людина досягає ступеня «*буття для іншого*».

У Гегеля свідомість є реальним суб'єктом суспільно-політичного життя, метою і засобом розвитку. У процесі розвитку своєї свідомості людина починає усвідомлювати

своє «Я» як загальне і як *буття-для-іншого*. Філософ довів певну тотожність між свідомістю і способом життєдіяльності людини на прикладі аналізу філософії стоїків та скептиків. Філософ описав різні модуси свідомості і зробив це на основі категорії можливості. На матеріалі історії філософії Гегель доводив, по-перше, онтологічний статус свідомості, по-друге, те, що свідомість конститує дійсність. Підхід Гегеля набув розвитку у Brentano і Husserl, що стало основою феноменології. Husserl відмовляється від розуміння свідомості як дзеркального відображення реальності і вводить поняття: «тілесна свідомість», «чиста свідомість».

Феноменологічна теорія свідомості Гегеля та мета-теорія свідомості (М. Мамардашвілі, О. П'ятигорський, М. Савельєва) доводять, що розвиток суспільства – це розвиток самосвідомості людини, подолання її несвідомого, а не розвиток науки та технологій. Дійсність така, яка людська свідомість, точніше, суспільне буття є відбиттям свідомості певного типу людини.

Феноменологія Гегеля дає додаткові аргументи на користь метафізичної теорії особистості. У контексті теорії свідомості Гегеля теорія ступенів розвитку людини постає достовірним, інтелектуальним фактом. Зміст свідомості у різних типів людини різний. У людини кожного ступеня розвитку свої спонукання, установки, мова, тобто зміст свідомості різний. У свідомості людини можна виокремити внутрішню й зовнішню сторони. Змістом свідомості залежної людини є соціально-психологічні установки, які орієнтовані на задоволення безпосередніх потреб. Зовнішня свідомість залежної людини обмежується предметною сферою діяльності. Знання охоплюють окремі якості предметів. Мислення одновимірне. Змістом внутрішньої свідомості посередньої людини є соціально-психологічні установки на отримання вигоди. Зовнішня

свідомість виходить у соціум і охоплює знання про нього. Змістом внутрішньої свідомості особистості є соціально-психологічні установки на інтерес суспільства й розвиток потенціалу людини до особистісного рівня. Зовнішня свідомість охоплює матеріальну, соціальну й духовну сфери життєдіяльності. Змістом свідомості генія є установка на ідеали істини, добра і краси, а змістом зовнішньої свідомості є світ загалом. (Дод. див. «Життєвий світ», Василюк Ф.).

М. Мамардашвілі та О. П'ятигорський започатковують абсолютно новий підхід до С., стверджуючи, що є неусвідомлений і свідомий підходи. Неусвідомлений підхід пов'язують із процесом пізнавальної діяльності, а усвідомлений полягає в тому, що свідомість має дійти до певної межі – мислити життя і діяльність з позиції майбутнього й основ буття. Другий підхід вони назвали «мета-свідомість». М. Савельєва продовжує цю логіку і доводить, що свідомість – це трансцендентальне явище, а тому є дійсною основою буття. З цієї позиції світ постає у середині С. Мамардашвілі, П'ятигорський і Савельєва філософськи переосмислюють не лише зміст С., а й відносини свідомості й буття.

СВІТ – одне з основних понять філософії: все, що оточує людину, разом із тим, що міститься у свідомості людини. У Ляйбніца С. охоплює всю сукупність речей і постає під поняттям «універсум».

СВІТОГЛЯД – 1) синтез знань, переконань, почуттів, емоцій, переживань, волі, цілей, мрій, надій, віри, ілюзій, сподівань, ідеалів і т. ін., що формуються у процесі життєдіяльності людини під безпосереднім впливом матеріальних і духовних умов життя; 2) самовизначення людини щодо її місця у світі; 3) духовно-практичне утворення, засноване на співвіднесенні наявного (сущого) та належного.

С. залежної людини можна описати такими словами: світ складний, суперечливий, а я маленька людина. С. посередньої людини: світ складний, суперечливий, всі шукають свою вигоду, а тому і я маю право на вигоду. У цих типів людини спостерігаємо споживацьке ставлення до світу. Вони абсолютизують своє повсякденне ставлення до світу і переносять його на філософський рівень. Це безвідповідальне ставлення до світу. С. особистості: світ складний, суперечливий, всі шукають свою вигоду, але я маю зробити його кращим. С. особистості набуває ознак критичності. Це відповідальне ставлення до світу. В особистості спостерігаємо активне ставлення до світу. С. особистості співмірний світові. С. генія: він своєю свідомістю творить (конститує) світ.

СВОБОДА – особливий спосіб детермінації духовної реальності, яка виявляє себе у формах людської життєдіяльності. Свобода – це усвідомлення можливих меж власної поведінки і життєдіяльності.

Кант залишив фундаментальні роздуми щодо ідеї С. Він стояв на позиції, що це поняття не емпіричне, а пов'язане з розумом і моральним законом. Отож підставою С. є розум і моральний закон. Філософ усвідомлював, що його трактування С. суперечить повсякденним уявленням. Цю суперечність пересічна людина розв'язати не здатна, а тому перебуває в залежності від власних природних потреб і соціуму. Людина, керована розумом, ці суперечності долає, оскільки здатна керувати своєю природою й не дозволяє собі порушувати моральні максими. Розуміючи складність проблеми свободи, Кант ставить запитання: як можлива С.? І сам дає відповідь: це усвідомлення морального закону. Поняття свободи, морального закону, розуму – це органічно пов'язані поняття. Усвідомлюючи моральний закон у собі, людина усвідомлює себе як особистість, стає вільною! Отже, суб'єктом С. в Канта

є особистість. С. – це здатність людини відмежовуватися від власних емоцій, почуттів і діяти під проводом розуму, категоричного імперативу, тоді як людина, яка живе під впливом природних потреб, не є вільною. Фіхте розвиває погляди Канта й під С. розуміє здатність людського «Я» діяти без будь-якого примусу, керуючись лише розумом. С. в Гегеля – це самоусвідомлення, яке само себе осягає і доходить до сутності: свобода – це справжня сутність духу, а найвище призначення *людини* – бути вільною. Наведені роздуми дозволяють зробити висновок, що поняття «дух», «особистість», «свобода» – одного порядку.

Філософський інтерес до С. актуалізувався після Другої світової війни. Так, Сартр зазначив, що «неодмінною й фундаментальною умовою всякої дії є свобода буття...». С. – це самобуття, яка є підґрунтям усіх сутностей, оскільки на її основі людина розкриває свій духовний потенціал. Свободу Сартр пов'язує, з одного боку, із запереченням Бога, а з іншого – з діяльністю та свідомістю й доводить, що в цьому процесі людина обирає себе, тобто свобода поєднана з проблемою вибору й метою. Філософ визнає ліберальне розуміння свободи: свобода однієї людини обмежена свободою іншої і пов'язана з відповідальністю. Він доводить, що С. суперечлива, а тому за певних умов може перетворюватися на абсурд. Якщо порівняти розуміння С. в Канта, Гегеля й Сартра, то слід визнати, що в останнього відбулося певне зниження теоретичних засад. Якщо в німецьких філософів свобода поєднана з розумом, абсолютним духом і моральним законом, то у Сартра – лише зі свідомістю. Сартр не дослідив зв'язку С. з людськими якостями. Треба визнати, що не кожен тип людини здатний до свободи, а тим більше до відповідальності за свій вибір, тобто дослідження свободи в Сартра має обмежений характер.

Поняття С. в А. Камю має ознаки суб'єктивізму. «Мене не цікавить, чи вільна людина взагалі, я можу відчувати лише власну свободу. У мене немає загальних уявлень про свободу, але є лише кілька виразних ідей». Філософ вважає, що поняття С. абсурдне, оскільки пов'язане з образом Бога, який не може водночас давати свободу й забирати. Єдине розуміння С., яке він визнає, – це свобода розуму й дій, але погоджується, що досліджуваний ним тип людини свободи не має. Відтак потенціал екзистенціалізму виявився недостатнім для осмислення С. як фундаментального принципу суспільного буття.

М. Бердяєв вважав, що С. є основною внутрішньою ознакою кожної людини – це її абсолютне начало, призначення, але актуально до свободи здатний не кожний, а лише особистість. Підкреслював, що С. є трагічним началом людського буття. У контексті ідей Гегеля Бердяєв пов'язує С. з особистістю: особистість і свобода – це поняття одного порядку.

С. Булгаков розглядає С. як самопричинність, здатність людини діяти від себе, що позначає поняттям *асеїзм*. Здатність до самопричинності пов'язує з волею і вважає свободу і свободу волі синонімами. В потенції С. притаманна кожному типу людини, але повною мірою характерна лише особистості.

Англійський філософ І. Берлін у контексті поглядів Гегеля на С. виокремлює два підходи: негативний і позитивний. У негативному підході С. трактує як обмеження втручання в індивідуальне життя людини. Позитивний – це свобода панування над своїми пристрастями, свідоме ставлення до моральних зобов'язань, правових норм, орієнтація на духовний розвиток. Філософ виділяє два рівні духовного розвитку людини: емпіричний і трансцендентний. Негативне розуміння С. продукує емпірична людина, а позитивне поєднане із трансцендентним рівнем розвитку

людини. Особливістю роздумів Берліна є те, що обидва підходи до С. є результатом різного розуміння людської сутності. Філософ зробив певний крок у розумінні умов досягнення людиною позитивної свободи: вона може це зробити лише завдяки розвитку власних здібностей і пов'язана із такими цінностями, як рівність, справедливість, щастя, безпека, державний лад.

Роздуми Канта, Гегеля, Бердяєва дають підстави для критики ліберального розуміння С. Згадані філософи трактують С. як подолання природної стихії в людині, натомість у лібералізмі С. розуміють як механізм задоволення потреб повсякденного життя. Якщо класики німецької філософії С. пов'язували з моральним законом, розумом-духом, то ліберали відокремили С. від морального закону й особистості. Отож, лібералізм проігнорував досягнення класичної філософії. Трактування С. в лібералізмі вступає в суперечність із дійсністю. Ліберальне розуміння свободи – це негативна свобода, що обернулося злом проти людини й природи. Лібералізм використав С. не для духовного розвитку, а для матеріального збагачення й комфорту. Це було розуміння С. з позиції посередньої людини, яке дало дорогу людському *Его*. Розрив з класичною філософською традицією в розумінні С. дорого обходиться людству. Лібералізм, закресливши метафізичний підхід до розуміння С., сприяв непомірному розвитку економічної діяльності, що призвело до глобальних проблем. Для того щоб уникнути катастрофи, людство має подолати ліберальне розуміння С. Ідеологи лібералізму несуть відповідальність за кризу буття. Використовуючи понятійний апарат Фромма, зазначимо, що ліберальне розуміння С. орієнтоване на *мати* й *володіти*, а не *бути*.

Сфера духовної реальності у залежної й посередньої людини обмежена, а тому ці типи людини потрапляють

під вплив природної необхідності, не здатні діяти відповідно до вимог С.

СВОБОДА ВОЛІ – здатність людини свідомо і вільно визначати засади власного вибору. С. в. ставить перед людиною проблему: у який спосіб реалізувати власну волю, право на власний вибір. У понятті С. в. йдеться не про зміст волевиявлення, а про його духовні засади.

Залежна людина, яка не визначилася із засадами власного волевиявлення не буде вільною щодо власних дій, а тому не здатна відповідати за власні дії. Людина, яка живе у чуттєвому світі, не спроможна визначити засади власного вільного вибору, а тому закономірно отримала назву «залежна». Посередня людина, яка має здатність до рефлексії, спроможна формально визначити підстави власних дій, але, перебуваючи під впливом власного й колективного несвідомого, механізмів психологічного самозахисту, буде себе обманювати, йтиме на компроміс із совістю. Залежно від ситуації такий тип людини буде демонструвати для себе і для інших різні підстави своїх дій. Особистість, яка здобула незалежність як від свого, так і від колективного підсвідомого, здатна чітко визначити підстави своїх дій і вільно діяти. Підставою власних дій у особистості постає моральний закон.

СВОБОДА і НЕОБХІДНІСТЬ – філософські категорії, що відображають: 1) здатність людини усвідомити закони, що лежать в основі природи і суспільства, та піднятися над ними завдяки свідомості; 2) усвідомлення різних можливостей поведінки в ситуації вибору. Атрибутивною характеристикою С. є вибір, бо свобода пов'язана з духовною сутністю людини.

Зв'язок С. і Н. залишався нез'ясованим до Нового часу. Спіноза був першим, хто встановив зв'язок між С. і Н., визначивши свободу як пізнану необхідність. Людина, пізнаючи себе, набуває більшої С. над своїми пристрастя-

ми, а тому менше від них страждає. Гегель продовжив логіку Спінози: С. в історії – це здатність діяти відповідно до пізнаних закономірностей, а історія – це прогрес у розумінні свободи. Безумовно, тут є сенс, бо без свідомості й пізнавальної діяльності не може бути С. Н. – філософська категорія, що описує процес взаємодії предмета (речі) або суб'єкта у співвідношенні до зовнішніх умов, що в символічній формі отримала назву «коло необхідності».

Для духовного розвитку людини, тобто переходу із нижчого ступеня буття на більш високий, необхідні як зовнішні умови, так і внутрішні зусилля. Для переходу із першого ступеня на другий необхідні як зовнішні умови (певний рівень матеріального забезпечення, соціальне середовище, соціальна активність), так і внутрішні умови: певний рівень освіти, інтелектуального розвитку, усвідомлення власних спонукань до діяльності і бажання змінити їх, потреба здобути незалежність від зовнішнього оточення. Для переходу з другого ступеня на третій у пріоритеті внутрішні умови: побороти внутрішній страх, залежність від усталеного способу життя та думок оточення, усвідомити власні спонукання до діяльності, дотримання моральних норм, усвідомити себе суб'єктом діяльності. Зовнішні умови життєдіяльності стають результатом реалізації внутрішніх умов.

Людина завжди перебувала під тиском природної необхідності. Н. сьогодні досягла глобального рівня. Утім, панівний тип людини не розуміє цього. Без усвідомлення глобального аспекту необхідності людина прирікає себе на самознищення. Складність визначення С. і Н. полягає ще й у тому, що їхній зміст пов'язаний з людськими якостями та випадковістю. Залежно від умов існування людини (єдність необхідності й випадковості) С. має ситуативний та історично обмежений характер і зміст. Залежна людина перебуває під впливом природної необхідності, а

тому інших впливів, як правило, не усвідомлює, в результаті життя зводиться до матеріального забезпечення. Посередня людина має певну С. над своїми природними потребами (принаймні може відкладати їх на потім), а тому Н. для неї постає у формі чинних «правил гри». Вона намагається подолати Н., здобуваючи посади, соціальні зв'язки і тим отримує бажану свободу. С. для особистості постає як добровільне підпорядкування чинним первоначалам суспільного буття або запровадження нових. Людина, яка володіє критичним мисленням, усвідомлює обмеження, які накладає на неї необхідність, а тому здатна свідомо й вільно діяти в критичних ситуаціях.

СЕНЕКА, Луцій Анней (бл. 4 до н.е. – 65 н.е.) – рим. філософ-стоїк. С. надзвичайно вимогливий до людини. З позиції сучасності він навіть жорстокий, бо ставить людину перед альтернативою: «Мусиш полишити або те життя, яким живеш нині, або життя взагалі». Під різними назвами С. висвітлює три ступені духовного розвитку людини. Перший – юрба, «створіння нерозумні» і «такі, яких ще не назвеш розумними». Другий – «розумні, хоч їхній розум ще не досконалий». Людей цього рівня С. характеризує як посередності, які гидкі і для себе, і для інших. Ця людина знає, що таке доброчесність, але вагається між доброчесним життям і вигодою, а тому й дістала назву «серединна». Третій – цілісна, досконала доброчинна людина – це мудреці, які є носіями духу й живуть для інших. Установка на іншу людину є настільки важливою, що С. стверджує: хто не живе для іншої людини, той не живе взагалі. Рівень мудреця філософ порівнює з духом. У кожній доброчинній людині поселяється дух, який філософ трактує як досконалий розум. Попри те, що філософ виділяє ступені духовного розвитку й вимогливо ставиться до людини, він підкреслює, що всі люди споріднені, з одного начала зроблені та для однієї мети призначені. С. сформу-

лював чіткі критерії кожного рівня розвитку. Юрба живе насолодами й у цьому вбачає своє щастя. Посередність мірою свого щастя вважає вигоду та владу. Мудрець робить благо для інших. С. засуджує способи життя, що скеровані на насолоду, матеріальні блага, вигоду, владу, й налаштовує людину на розумне й досконале життя.

СИМВОЛ – форма виразу і передача духовного змісту культури через матеріальні предмети чи спеціально створені образи, що виступають як знаки цього змісту. На ранніх стадіях людської історії С. постає формою узагальнення та освоєння реальності. Ставлення людини різного ступеня розвитку до С. різне. Залежна людина визнає символи і навіть абсолютизує їх роль, особливо це стосується релігійних. Посередня людина в принципі ігнорує символи. Вони постають для неї продуктом несвідомого. Особистість визнає роль символів і усвідомлює їхній зміст. С. поєднують земний світ людини із трансцендентальним, універсаліями (істина, краса і добро).

СИМУЛЯКР – оманливі копії справжніх речей. Формально С. притаманні всі ознаки істини, тобто вони імітують істину. Найвищою формою С. є концепт «кожна людина – особистість». Залежна людина через нерозвинуте мислення і недостатній культурний досвід не здатна відрізнити справжнє від С. Причиною існування С., а також їх автором є посередня людина. «Призначення» симулякрів – маніпулювання свідомістю людини.

СИСТЕМА – сукупність елементів, між якими існують зв'язки й взаємодія. Для С. найважливішою рисою є внутрішня розчленованість та функціональна цілісність. За природою елементів та структурою виокремлюють матеріальні, біологічні, соціальні й ідеальні С. Матеріальні системи охоплюють механічну, фізичну, хімічну, космологічну, геологічну форми руху матерії. Різновидом матеріальних систем є технічні системи. Специфікою техніч-

них систем є те, що вони мають несуперечливим чином поєднувати життєдіяльність людини й природи. До ідеальних систем відносять гіпотези, концепції, теорії. Соціальні системи мають органічно поєднувати життєдіяльність людини й природи. На функціонування соціальної системи істотно впливають якості панівного типу людини. Якості людини, її цінності визначають якості соціальної системи.

СИСТЕМА КАТЕГОРІЙ АРИСТОТЕЛЯ – включає такі групи категорій: 1) категорії руху (причини). В основі цих категорій лежать матерія і форма. Із поєднання цих категорій виникає все суще. Із матерії як можливості на основі руху виникає дійсність. Рух має чотири причини: матеріальна, формальна, цільова (ентелехія) й дієва; 2) категорії буття, яке описується такою системою понять: сутність, якість, кількість, відношення, положення, місце (простір), час, властивість, дія, здатність до дії. Людина є однією із сутностей цього світу, яка живе серед речей, соціальних і природних закономірностей. Система понять Аристотеля спонукала людину до предметно-практичної діяльності на основі пізнання речей і сприяла формуванню наукових знань. Вся європейська наука вийшла із системи категорій Аристотеля.

СИСТЕМА КАТЕГОРІЙ ПЛАТОНА – охоплює такі поняття: буття, відмінність, тотожність, рух, спокій, на основі яких філософ здійснював аналіз реальності. Проаналізуємо зміст цих понять. Буття – багатозначне поняття. З одного боку, це те, що існує: матеріальні речі, думки, емоції, твори мистецтва тощо, а з іншого – справжня людина, яка живе відповідно до потреб полісу. Буття – це категорія, без якої неможливе філософське осмислення світу. Те, що несправжнє, – це небуття. Платон визначає буття як структуру, яка є тотожною руху й спокою. У структурі буття все тотожне й усе відмінне, повсякчас

відбувається перехід від одного стану до іншого так, що цей рух виявляється водночас і спокоем. У цій структурі все перебуває в стані руху й переходу з одного стану в інший.

СКЕПТИЦИЗМ – 1) вчення, що виражає сумнів у можливості пізнання світу, наявності у ньому істини та надійних критеріїв її доказів; 2) антитеза догматичному мисленню. Гносеологічним підґрунтям С. є твердження: будь-якому положенню можна протиставити інше, рівнозначне; одна й та ж сама річ у різних людей викликає різні емоції й думки. На основі цих положень скептики роблять висновок, що не може бути об'єктивної істини. С. стоїть на позиції плинності усього сущого, його багатоманітності й суперечливості, можливості поєднання позитивного й негативного. Тому у цьому суперечливому світі не варто нічого абсолютизувати, а треба зберігати спокій. Скептицизм спирається на чуттєвість. Гегель характеризує це вчення як *«абсолютний діалектичний неспокій, суміш чуттєвих і мисленнєвих уявлень...»*, що призводить до цілковитої плутанини. Така свідомість втрачає будь-яку реальність, веде до заперечення істини, моралі й взагалі будь-яких засад буття. Такий стан свідомості філософ характеризує як *«втрачене самоусвідомлення»*. Це призводить до того, що свідомість починає суперечити сама собі. Таку свідомість мислитель характеризує як нещасливу, яка усвідомлює себе як самосуперечливу сутність, що завжди має у собі ще й іншу свідомість. Вони постійно борються між собою. С. є інтелектуальним продуктом посередньої людини. За допомогою скепсису посередня людина захищається від реальних проблем. З цієї позиції С. постає формою філософського самозахисту, демонстрацією свого розуму в умовах відсутності загальновизнаних норм та істин. С. для посередньої людини виступає формою оправдання своєї бездіяльності в критичних умо-

вах, бо скептик не здатний до конструктивної діяльності. Це споглядальна, бездіяльна позиція. Скептик свідомо чи несвідомо спирається на інтелектуальну вигоду.

СКОВОРОДА, Григорій Савич (1722–1794) – укр. філософ. Визнавав принцип духовної ієрархії та поєднав його з принципом рівності. У творах С. знаходимо характеристики людини різного ступеня розвитку. У творі «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» відбувається діалог між персонажами, які уособлюють діячів залежного (Єрмолай), посереднього (Афанасій), особистісного (Григорій, Лонгін) ступенів розвитку. Єрмолай висловлює свою життєву позицію так: «Як на мене, найкраще, коли бути задоволеним усім». У цій думці зафіксовано потреби людини, які не виходять за межі власного тіла, тобто можна впізнати тілесну людину. Афанасій намагається поєднати матеріальні та соціальні цінності, але передусім про своє розуміння щастя говорить, що хотів би бути високим чиновником, надзвичайно багатим, постійно отримувати радість від життя, щоб не померти від нудьги. «Я бажав би стати людиною високочиновною, <...> щоб будинок мій був венеціанський, сад флорентійський...». У цих роздумах зафіксовано потреби, спонукання й цілі посередньої людини. Меркантильним спонуканням Єрмолая та Афанасія філософ протиставляє життєві цінності Лонгіна та Григорія, котрі вважають, що щастя залежить від рівня розвитку внутрішнього світу людини й полягає в пізнанні та спорідненій праці. Життєві цінності Лонгіна та Григорія мають чітке особистісне спрямування. З цих прикладів бачимо, що філософ знав і досліджував проблему ступенів духовного розвитку людини.

СМЕРТЬ – 1) природний кінець людського буття; 2) смерть духовна, яка пов'язана з втратою смислу життя; 3) символ дискретності часу. Античності притаманне раціоналістичне розуміння С., в якому можна виокремити

два підходи. Перший – стоїків: смерть не стосується людського існування. Другий – як звільнення безсмертної душі від тягара тілесного існування. Християнство тлумачить С. як можливість досягнення вічного життя. Носієм такого підходу постає Христос, який смертю смерть подолав. Смерть постає як таємниця поєднання тимчасового й трансцендентного.

Людина різного ступеня духовного розвитку по-різному ставиться до С. У залежній й посередньої людини присутній страх смерті. Для особистості втрата морального обличчя важить більше, ніж фізична смерть. Страх смерті людина долає смыслом життя.

СМИСЛ – особливий зміст, яким людина наділяє продукти своєї життєдіяльності. С. підкреслює не лише місце предмета у житті людини, а його суспільно-історичне значення. Зрозуміло, що продукти і результати життєдіяльності залежній й посередньої людини не виходять за межі повсякдення, а тому суспільно-історичного значення не мають. Результати, продукти і сама життєдіяльність особистості орієнтовані на суспільний інтерес, в чому вона і вбачає смисл.

СОВІСТЬ – моральний суд людини над самою собою, коли вона засуджує свої почуття, думки, дії і вчинки. У цьому контексті С. корелює із самосвідомістю, що передбачає наявність розвиненого внутрішнього світу та моралі. Поняття С. пов'язане з метафізичними, моральними та ідеологічними засадами буття. Людина, яка не усвідомлює засад, не має здатності до рефлексії й самосвідомості, що свідчить про відсутність совісті. С. є відбиттям загальнолюдського у людині, наявності особистісного начала. Релігійною мовою С. означає наявність Божого начала в людині. Причиною відсутності С. у людині маси є, з одного боку, відсутність рефлексії, з іншого – ігнорування моралі, а ще з іншого – наявність механізмів психо-

логічного самозахисту. Посередня людина любить себе, а тому не дозволяє над собою будь-якого морального суду. Особистість виконує свої обов'язки, а тому про таку людину говорять, що вона має чисту совість. С. може спонукати людину до рефлексії та формування критичного мислення. Суспільство споживання часто «знімає» проблему совісті, а отже, не сприяє формуванню критичного мислення.

СОЛОВЙОВ, Володимир Сергійович (1853–1900) – рос. філософ, учень укр. філософа П. Юркевича. Суспільні проблеми Росії С. пов'язав із внутрішніми якостями людини. Проаналізувавши розбіжності між метою, яку ставили революціонери, та рівнем їхнього духовного розвитку, дійшов висновку, що багато з них за своєю сутністю були протилежні особистості. С. не лише зрозумів обмежений духовний потенціал революціонерів, але й побачив усю недосконалість здібностей представників панівних класів і узагальнив їхні риси в образі антихриста, який, критикуючи Ісуса, говорить: «Христос як мораліст розділяв людей добром і злом, а я ж з'єднаю їх матеріальними благами, які однаково необхідні добрим і злим, моя правда розподільча, я кожному дам те, що йому потрібно». Антихрист зрозумів, що потрібно пересічній людині: кому – матеріальний добробут, а кому – владу. За цих умов людина зможе «забути» про моральні цінності. В образі антихриста відображено риси революціонерів, пересічної людини, бюргера, представника еліти, а можливо, і вірянину. С. пише, що антихрист вірив у Бога, але в глибині душі віддавав перевагу собі. Своїми соціально-психологічними рисами антихрист надзвичайно схожий на посередню людину.

СОЦІОЛОГІЯ ЗНАННЯ – концепція, що доводить соціальну обумовленість знання й гуманітарного зокрема. Засновником цього напрямку у соціальній філософії був

К. Мангайм. Джерелом цієї концепції є вчення Маркса про базис і надбудову. Соціолог відкрив фундаментальний факт, що форми мислення залежать від соціальних умов життя людини. Намагаючись пояснити цей феномен, учений розробляє методологію соціології знання, що мала з'ясувати соціальні джерела індивідуального й суспільного мислення. Ця методологія стверджувала, що жоден із поглядів, висловлених в ідеологічних трактатах, не може претендувати на загальний, оскільки всі вони пов'язані із соціальним становищем суб'єкта. Це дало Мангайму можливість зробити висновок, що мислення всіх партій ідеологічно зумовлене. Політичні ідеології абсолютизують окремі моменти суспільного життя й настільки глибоко вкорінені в його умовах, що їх носії втрачають здатність відрізнити ідеологічні положення від реальності. У результаті політики й людина опиняються під впливом колективного несвідомого. Пересічна людина не усвідомлює залежність своїх соціальних уявлень і знань від умов свого життя. На цьому факті маніпулятори будують соціально-політичні проекти. Посередня людина знає про цю закономірність, а тому здобуває певну незалежність. Людина, яка володіє критичним мисленням, здатна відокремлювати об'єктивне знання від соціальних уявлень.

СПОКУТА – етичний принцип, змістом якого є розкаяння, визнання своєї провини і бажання відновити попередній стан буття. Людина, як закон, важко визнає свої помилки. На сьогодні людська спільнота опинилася у стані антрополого-глобальної катастрофи, але не бажає бачити своїх трагічних помилок. Людство не усвідомлює своєї вини перед майбутніми поколіннями. Усвідомлення своєї С. пов'язане з наявністю критичного мислення, усвідомленням себе «надприродною людиною» (С. Булгаков), планетарним суб'єктом діяльності (В. Вернадський).

СПОНУКАННЯ – причина людської активності й діяльності. Найсуттєвіші відмінності між людьми зумовлені спонуканнями до діяльності. Кант розрізняв такі спонукання, як мотив, інтерес і максима. Інтерес виростає з мотиву і є спонуканням індивіда, який має розум. Гусерль називає С. основним законом духовного світу. С. становлять сутність внутрішнього світу людини. У людини кожного ступеня розвитку свої С. У залежної людини спонуканням виступає *стимул* безпосередніх потреб, у посередньої – *мотив*, у особистості – *інтерес*, а у генія – *ідеал*. Людина дуже часто живе і не усвідомлює власні спонукання. За таких умов варто сказати, що людина живе не-свідомо. Природні, безпосередні спонукання вона визнає за істину. Тому об'єктивним буде твердження, що цей тип людини живе за принципом задоволення. С. у посередньої людини виступає мотив вигоди, а тому вона живе за принципом реальності. С. особистості є інтерес, що знаходить відбиття у принципі обов'язку. С. генія є ідеал як єдність істини, добра і краси.

Джерело: Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. С. 74–88.

СПОСІБ ЖИТТЯ – філософська категорія, що узагальнює усі форми життєдіяльності, властиві різним типам людини. Переважно С. ж. пов'язують із соціально-економічними, політичними, класовими ознаками, проте він безпосередньо залежить від ступеня духовного розвитку людини. Для С. ж. залежної людини, незалежно від її соціально-класової приналежності характерна соціально-психологічна установка на задоволення тілесних потреб – стимул. Людина живе за *принципом задоволення*, тобто не здатна керувати своїми тілесними потребами. Її мова відображає її спосіб життя. Для С. ж. посередньої людини характерна соціально-психологічна установка на пошук економічної, політичної, правової вигоди. Цей тип люди-

ни живе за *принципом реальності*, тобто буде залежним від наявних форм життєдіяльності та колективного несвідомого. Людина підлаштовуватиметься під колективне несвідоме, яке є для неї певним «законодавчим» полем. Для С. ж. особистості, яка живе з установкою на інтерес іншого, характерний *принцип обов'язку*. Моральний закон має первинне значення. С. ж. і принцип життя генія можна описати поняттям *творчість*. Наведені С. ж. залежної й посередньої людини, особистості й генія виходять за межі того чи іншого суспільства і мають позаетнічний та позасуспільний характер. Етнічні, національні особливості накладають певні специфічні риси на С. ж., але соціально-психологічні установки й принципи життєдіяльності (задоволення, реальності, обов'язку й творчості) зберігатимуть свою конститутивну роль. Саме цим можна пояснити, що ступені духовного розвитку характерні для стародавнього, середньовічного, модерного й постмодерного життя і знайшли відбиття у філософів різних часів, етносів та світоглядних орієнтацій.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ – один із принципів суспільного буття, який у кожному епоху переосмислюється відповідно до чинних онтологічних умов. Філософське осмислення С. розпочав Платон. С. – це коли кожна верства займається своєю справою і не втручається в справи іншої верстви. С. пронизує всі сфери життєдіяльності людини й суспільства. Платон вважав справедливою ту діяльність, яка не руйнує внутрішній світ людини. С. починається з наведення порядку у власній душі, бо внутрішнє визначає зовнішнє. Вище за ідею С. у філософії Платона стоїть лише ідея блага, яка конститує суспільне життя. Філософ піднімає С. з повсякденного рівня до філософського й трактує її як чесноту, що відповідає ідеалу, належному. Філософ започаткував дослідження С. в єдності людських якостей та процесу державотворення, тобто одиничне органі-

чно пов'язав із загальним. Філософ започаткував принцип ізоморфізму, який установлював зв'язок між рівнем свідомості окремих громадян і рівнем справедливості в державі. Недосконалі громадяни формують недосконале суспільство й навпаки: недосконале суспільство виховує незрілих громадян.

Аристотель досліджував С. у контексті соціальних, політичних й етичних аспектів суспільного буття. С. у філософа постає як підґрунтя політичного життя суспільства, за якого досягається спільне благо. Якщо Платон трактував С. як належне, то Аристотель – як те, що належить людині за законом. В Аристотелевій філософії поняття С. обґрунтовувало приватний характер власності, тож загальної С. не могло бути. Утім, Аристотель пов'язує С. із чеснотами, серед яких їй належить пріоритет: «Справедливість – чеснота, конче необхідна в суспільстві, а за нею неминуче йдуть решта чеснот». Аристотель виділив два роди С.: те, що відповідає закону, й справедливість щодо іншої людини. С. у відносинах між людьми має ґрунтуватися на ідеї рівності, бо несправедливість – це нерівність. Якщо Платон розумів С. як благо, то Аристотель трактував її на основі поняття середини, тобто компромісу у відносинах. Цей вид справедливості Аристотель назвав громадянською, бо вона ґрунтується на рівності громадян і закріплюється в законах.

С. дохристиянського світу виражена у твердженні: «Око за око, зуб за зуб». Християнство змінило парадигму розуміння С., сказавши: «Не вбий!» Євангелісти вдосконалили розуміння справедливості: «Люби ближнього, як себе самого». У Середньовіччі проблему С. досліджували Августин, Аквінський, Кентерберійський, Бонавентура, Ниський та ін. Так, Августин поділяв думки Платона, що справедливість є благом і її сутність полягає в тому, щоб «надати кожному те, що належить йому». Уся складність

зазначеного підходу в тому, як розуміти належне. Середньовічна філософія тлумачила С. відповідно до метафізичних основ християнської філософії.

Умовою розв'язання проблеми С. філософи епохи Просвітництва проголосили людський розум, який поставили на місце Бога. Декарт, спираючись на ідею всемогутності розуму, підпорядковує йому справедливість і всі інші чесноти. Раціоналіст Гоббс пов'язував С. із домовленостями, що мають скріплюватися законом, а емпірик Локк уважав, що справедливість перш за все має відповідати моралі, яка є більш значущим регулятором відносин між людьми, і поєднував С. із поняттям особистості.

У Канта справедливість постає найвищою цінністю людського і суспільного буття. Гегель розглядав С. відповідно до поглядів Платона, пов'язавши її з ідеєю блага. Такий підхід дозволив філософу стверджувати, що С. є субстанцією буття, а її втіленням є абсолютна ідея.

Утилітарна концепція С. набула розвитку у філософії Дж. С. Мілля. Він стверджував, що вимоги С. об'єктивно збігаються з вимогами корисності. Мілля виокремлює основні складові справедливості: свобода, право, заслуга й неупередженість у відносинах з людьми. Для обґрунтування С. філософ використовує поняття «заслуга»: «Усіма визнається справедливим, щоб кожен отримав те, що заслужив». Вважаємо, що це поняття є певною копією ідеї Платона про належне.

А. Шопенгауер убачав підґрунтя С. у етиці. С. та співчуття у філософа органічно поєднані, що висловлено у твердженні: «Справедливість – це етичний зміст Старого Завіту, а людинолюбство – Нового...», а тому доводив, що С. є першою та справжньою засадою усіх чеснот.

Сутність С. марксизм поєднав з ідеєю соціальної рівності, а Енгельс сформулював положення: «Рівність є вираз справедливості...». Для обґрунтування цього твер-

дження, на думку Енгельса, знадобилася майже вся історія, й сформулювати його вдалося лише в умовах капіталізму. Принцип рівності Енгельс трактує як скасування будь-яких привілеїв. Утім, був реалістом, тому вважав, що видавати положення «рівність = справедливість» за найвищий принцип і останню істину є безглуздя.

Ф. Ніцше кардинально виступив проти спрощеного розуміння С. як рівної рівності. Шлях до подолання несправедливості він убачав не в насильницькому перерозподілі матеріальних благ з позиції рівної рівності, а в поступовому розвитку свідомості й ослабленні інстинкту насильства. Ніцше усвідомлював, що людині важко бути С., оскільки вона поєднує в собі творця й створіння, а тому є нелогічною. Причину нелогічності убачав у тому, що найрозумніші не завжди здатні відокремити свої духовні потреби від власної природи. Дотримуватись С. здатен лише геній. На цих підставах Ніцше вводить поняття «геніальність справедливості». С. генія полягає в тому, що він не дозволяє осліпити себе спотвореними судженнями й діє відповідно до ідеї належного.

Американський філософ Дж. Ролз (1921–2002) у праці «Теорія справедливості» (1971) розробив авторську концепцію С. Принципи справедливості Ролза базуються на припущенні, що є первинні соціальні блага: почуття власної гідності, свобода, право на власність, прибуток, багатство, право на самореалізацію. Ролз сформулював два принципи С. *Перший* – рівної свободи, тобто кожен громадянин має рівні права щодо користування загальною системою основних свобод. *Другий* – принцип різниці – передбачає, що, по-перше, соціальна й економічна нерівність мають бути організовані так, щоби вони відповідали потребам найбільш вразливих верств суспільства й, по-друге, громадянські посади мають залишатися відкритими для всіх членів суспільства – має зберігатися рівність можливостей включ-

но з процедурною справедливістю. Цей принцип означає, що, незважаючи на відмінності в здібностях, соціальному статусі, люди можуть мати взаємну користь, оскільки добробут кожного залежить від співпраці, без якої не може бути суспільного життя, і вона повинна мати чесний характер. Принцип різниці відповідає потребам як тих, кому поталанило в житті, так і обділеним від природи. Філософ не приховує, що другий принцип містить значну частку егалітаризму, а тому стоїть на заваді тим, хто хоче мати вигоду від спільної праці, не докладаючи додаткових зусиль. Другий принцип допускає лише такі зміни в суспільстві, що поліпшують перспективи всіх і кожного. Жодна верства й людина не мають розвиватися за рахунок інших, тому цей принцип постає як взаємне зобов'язання. Отже, Ролз водночас послуговується поняттями рівності й нерівності на основі взаємодоповнюваності для побудови теорії справедливого суспільства. Люди рівні в соціальних можливостях, хоча різні за своїми здібностями, а тому не мають бути ворогами, а взаємодіяти. Ролз конкретизує ідею С. в концепті «добре організоване суспільство», в якому кожен визнає засади справедливості й діє відповідно до них. С. постає як ідеал взаємовигідної співпраці, яка водночас вимагає сформувати відповідну атмосферу в суспільстві. Виходячи з цього Ролз формулює психологічні закони, основою яких є ідея взаємності. Без взаємності та взаємоповаги співпраця неможлива. С., доповнена почуттям солідарності, приводить ученого до ідеї соціального союзу, що має ґрунтуватися на співпраці громадян із взаємодоповнювальними здібностями.

Сучасний нім. філософ Б. Хюбнер (1931–2016) у контексті роздумів Ролза поєднує С. із рівністю, свободою й водночас ураховує нерівність людей за їхніми здібностями. На думку Хюбнера, з перелічених понять С. найбільш складна й оманлива, а тому завжди є спокуса абсо-

лютизувати окремі її аспекти. Абсолютизація соціальної справедливості призвела до формування соціалізму. Філософ критикує розв'язання проблеми справедливості в умовах соціалізму. Цей варіант соціальної справедливості Хюбнер описує на основі формули «справедливість = рівність засобів». В умовах ліберального капіталізму проблему С. вирішують на основі формули: «справедливість = рівність прав на різне задоволення потреб». Критично осмислюючи розв'язання С. в умовах соціалізму і капіталізму, Хюбнер висноує, що не існує задовільного вирішення проблеми. Філософ визначає хибний напрям розуміння С. – пов'язувати її з рівністю. У контексті ідей Платона Хюбнер зауважує: «Справедливість означає, що треба віддавати людям за справедливістю нерівно». Філософ ураховує реальні відмінності між людьми і висноує, що не може бути простого розв'язання проблеми С. Хюбнер усвідомив недоліки вирішення проблеми С. в умовах соціалізму, що призвело до рівності в бідності й тоталітарного суспільства, але визнає й недоліки ліберального розв'язання С., оскільки це зумовлює посилення нерівності. Доходить висновку, що проблема С., і соціальної зокрема, в умовах споживацького суспільства не може бути вирішеною, а тому пропонує перейти до нової парадигми життєдіяльності.

В умовах пріоритету матеріального над духовним і панівного положення в суспільстві посередньої людини проблема С. не має шансів на розв'язання, тому її вирішення потребує переосмислення парадигми людського буття й надання пріоритету духовному, що дозволить наповнити життя новим смислом, змінити ставлення людини до себе, інших, суспільства й природного середовища. Потреба С. існує в усіх сферах суспільного буття, вона не зникає, а навпаки, зростає й набуває глобальних масштабів. Вирішити її намагалися релігія, філософія, право й

мораль, абсолютизуючи свої підходи та претендуючи на остаточне розв'язання проблеми справедливості.

З другої половини XVIII ст. С. стає предметом уваги українських філософів. Так, Сковорода досліджував проблему С. в контексті ідеї рівності. Утім, він заперечував рівну рівність й уважав це дурістю. Ці роздуми свідчать, що Сковорода визнав принцип духовної ієрархії, а ідею С. розглядав у взаємозв'язку рівності та ієрархії. Втіленням С. у філософа є ідея «нерівної рівності»: люди нерівні у своїх природних задатках, духовних якостях, але, займаючись спорідненою працею, вони її долають. У розумінні ідеї спорідненої праці Сковорода успадкував ідеї Платона.

П. Юркевич, спираючись на ідеї Аристотеля, аналізує справедливість на основі порівняння – як людина має душу, так душею держави є справедливість, складовими якої є визнання людської гідності, рівності й закону. Філософ доводив, що С. матиме досконалий характер у такій державі, де людина й держава тотожні, тобто між ними відсутнє відчуження.

С. є засадничою у творчості ідеолога українських націоналістів Ярослава Стецька. Вона поєднується з національною ідеєю, свободою, рівністю, солідарністю та духовною сутністю людини. На його думку, боротьба за ідею соціальної справедливості лежала в основі українського козацтва, козацької республіки періоду Хмельницького, а її втіленням є гасло «Україна без холопа і пана». Ідеї націоналізму в Стецька виступають синонімами народовладдя і соціальної справедливості.

Розуміння й розв'язання проблеми С. залежить від ступеня духовного розвитку людини. Залежна людина розуміє С. переважно як соціальну справедливість та рівність. З цієї позиції намагалися розв'язати проблему С. в умовах соціалізму, що здійснювалося на основі формули «справливість = рівність засобів». Посередня людина

переважно розуміє С. як правову справедливість: «справедливість = рівність прав на різне задоволення потреб». Особистість розуміє С. як рівновагу між свободою і рівністю, між різними аспектами суспільного буття, що знайшло відбиття у формулі «кожному належне» (Платон), тобто відповідно до того, який внесок робить людина у відтворення первоначал суспільного буття. Для генія С. є можливість займатися спорідненою працею.

С. – це узагальнений критерій гуманності суспільства, що ґрунтується на первоначалах суспільного буття. Проблема С. може бути розв’язана в суспільстві, де пріоритет належить особистості, яка мотивується насамперед інтересами суспільства. В умовах глобалізації проблема справедливого майбутнього набула доленосного значення. Як відгук на глобальні виклики, філософи сформулювали ідею глобальної справедливості. С. є рівновагою між принципами духовної ієрархії, свободи, рівності.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ – різновид пізнання, який має емпіричний характер. Утім, Гегель пов’язав його з цілеспрямованим шуканням закономірностей та істини. У С. виокремлюють певні етапи: 1) опис; 2) розмежування суттєвого й несуттєвого. С. носить не пасивний, а активний характер. Відбувається певна взаємодія суб’єкта й об’єкта. У С. проявляються інтенційні характеристики свідомості. Спостерігач розпредметнює в об’єкті свої риси, якості й соціально-психологічні установки, відбувається феномен переносу, бо такі особливості свідомості. Залежна людина «вчитує» в об’єкті лише те, що відповідає її спрощеним потребам. Посередня людина здатна на певну систематизацію своїх С. Особистість за зовнішніми ознаками об’єкта здатна бачити й навіть передбачати внутрішні якості та характеристики сутності.

СПРИЙНЯТТЯ – цілісне відображення чуттєвих об’єктів, яке формується з окремих відчуттів. С. не є про-

стим (механічним) відображенням зовнішнього світу. Якщо відчуття є відображенням окремих властивостей об'єктів, то С. є певним їх синтезом. Між суб'єктом сприйняття і об'єктом постає інтелектуальний і духовний досвід людини. Тому одну й ту саму річ людина різного ступеня духовного розвитку сприйматиме по-різному. На С. найбільше впливають людські здібності. С. залежної людини доволі бідні, посередньої – обмежені вигодою. Особистість і геній здатні до цілісного С. речей.

СПРОСТУВАННЯ – процес доведення хибності або недостовірності твердження за допомогою засобів формальної та діалектичної логіки та опертя на факти. Здатність залежної людини до С. мінімальна і ґрунтується переважно на поверхових фактах та аргументах. Посередня людина у своїх С. здатна спиратися на наукові положення, логіку, але навіть у таких ситуаціях не забуває про вигоду. Вона спростовує те, що їй не вигідно, і обґрунтовує те, що їй вигідно. Особистість шукає істину, а тому її С. мають об'єктивний характер. Людина, яка володіє критичним мисленням, має бачити обмеженість спростувань залежної й посередньої людини.

СРОДНА ПРАЦЯ (СПОРІДНЕНА ПРАЦЯ) – термін Г. Сковороди. У розумінні ідеї сродної праці Сковорода успадкував ідеї Платона. Сродна праця – це відповідність між діяльністю людини та її здібностями. Люди нерівні у своїх природних задатках, духовних якостях, але, займаючись сродною працею, вони її долають. С. п. постає у Сковороди підґрунтям для подолання несправедливості, органічно поєднана з роздумами про справедливий соціальний устрій у «горній республіці».

СТАНОВЛЕННЯ І ДЕГРАДАЦІЯ – поняття, що відображають процеси набуття чи втрати сутності. Сущє перебуває у постійному процесі С. і Д. Щодо людського існування, то зміст С. визначають єдність буття й небуття.

Ідея С. зароджується у філософії Геракліта. У понятті С. знаходить відбиття процес перетворення одного суцього в інше, коли перше зникає, а друге виникає. Діалектика С. притаманна античній філософії. Щодо людського буття становлення можна трактувати як втрату знеособлених якостей і набуття особистісних. Метафізична теорія особистості, визнаючи ступені духовного розвитку людини, підкреслює динамічний характер людського буття від залежної людини до ступеня генія. Процес С. людини пов'язаний із вдосконаленням спонукань до діяльності від стимулу і мотиву до інтересу й ідеалу. Водночас метафізична теорія особистості описує і протилежний процес – процес Д., зниження спонукань до діяльності.

СТЕЦЬКО, Ярослав (1912–1986) – державний і громадський діяч, ідеолог укр. націоналізму. Стояв на позиції, що український націоналізм «передусім рух **ідейно-моральний, духовий**, а потім також соціально-політичний, є спертий на найшляхетніші первні духовності даної нації». С. зрозумів органічний зв'язок між якостями еліти та формами суспільного буття й сформулював ознаки особистісної парадигми буття людини.

По-перше, розбудова держави й суспільства може відбуватися лише шляхом підвищення ролі особистості в суспільному житті. Реалізувати цей напрям можна за однієї умови – поставити в центрі розбудови держави й суспільства особистість. *По-друге*, еліта суспільства має складатися з особистостей і утворювати провідну верству. «Коли ж еліта – тобто найкращі з усіх соціальних шарів народу – характером слабне, коли вона невихована, сама не виховується і народу свого не виховує, приходять занепад нації, залежність від інших націй, що мають здорову еліту». *По-третє*, суспільство має бути зорієнтоване на ідеал рівності в умовах збереження приватної власності. «Усі повинні бути однаково рівні й вільні на ділі, а не на

папері». С. доходить висновку, що в новому соціальному ладі не буде класів: «Українська суспільність є безкласовою суспільністю людей праці». Немає більше ані пролетарів, ані буржуазії – усі трудівники. Як наслідок, зникає класова боротьба. Такий погляд на соціальну структуру суспільства відкрив шлях до розв’язання антагоністичних суперечностей ліберального капіталізму. Погляди ідеолога українського націоналізму поєднують принцип ієрархії та рівності. Розширення соціальної бази власників обмежене об’єктивними умовами, оскільки всі не можуть бути власниками. Звичайно, хто має власність, той прагне більшої свободи до діяльності й хоче її мати ще більше. У тих, хто не має власності, менше свободи, а тому вони прагнуть рівності. Прагнення активної меншості до необмеженої свободи й пасивної більшості до рівності призводить до класової боротьби. Момент істини в роздумах С. полягає в тому, що всі стають власниками: одні – власниками засобів виробництва, а інші отримують право на процес прийняття рішень. Як наслідок, усі стають трудівниками, усім надано конституційне право бути власниками, тобто зроблено крок назустріч рівності, але не обмежено права власників засобів виробництва, їхню активність в економічній діяльності. Конкретна людина скористається цим правом лише за умови, якщо в неї є відповідні здібності. Цей шлях не обмежує свободу власників, навпаки, рівень свободи як пізньої необхідності досягає вищого ступеня розвитку, оскільки до процесу прийняття рішень залучається більше здібних фахівців, а тому зростає можливість прийняття більш кваліфікованих та ефективних рішень. *По-четверте*, працю піднесено до рівня морального закону. С. наголошує на тому, що критерій суспільної вартості людини полягає у її ставленні до праці, а це означає, що «демократизм націоналізму виявляється в тому, що перед кожним громадянином він ставить *етичний постулат* і його кон-

секвенцію – *постулат праці*, як імператив, від якого ніхто не сміє ухилятися. *Націоналізм підносить працю до рівня етичної засади*». У цих роздумах С. простежуємо всю несумісність між ідеологією націоналізму й комунізму. Праця в умовах соціалізму була примусом, бо він не зміг підняти її до рівня морального імперативу. Щодо праці в умовах націоналізму С. зазначав: «Праця є мірилом суспільної й моральної вартості людини». *По-н'яте*, С. зрозумів обмеженість соціалізму й капіталізму й піддав їх об'єктивній критиці. «Лихом обох систем – соціалізму і ліберал-капіталізму – є те, що для широких народніх мас <...> закритий шлях до здобуття власності, яка при одній ситуації зосереджена в руках вузького кола, а при іншій – в анонімній, контрольованій монопартією, тобто безконтрольній державній бюрократії». С. заперечував лібералізм у господарстві як культ безвідповідальності т. зв. «вільної гри сил», бо «господарство не є гра, а підстава для життя кожної людини». На відміну від марксистських критиків капіталізму, він доводив, що його недоліки – не лише в приватній власності, а й у тому, що людину усунено від сфери управління. Розуміння фундаментальних економічних, соціальних, ідеологічних недоліків капіталізму та розподільчого соціалізму, з одного боку, та знання життя, психології українців і досягнень української соціально-філософської думки – з іншого, дозволило йому стверджувати: «Українській душі чужий демоліберальний капіталізм, як і його антипод, а водночас матеріялістичний спільник – комунізм». Виходячи з цього С. розробляє засади українського суспільства, що відповідали б традиціям української нації, і називає цей устрій націоналізмом. «*Націоналізм*» – *не тоталітаризм, не насилля над народом*. Бо саме він – *це свобода для народу, свобода для людини, одиниці*, як назовні, так і всередині». Вважаю, що філософською основою його творчості є ідея двох основних форм буття людини – особистісної та знеособленої. Остання

у ХХ ст. мала дві основні форми: ліберальний капіталізм і тоталітарний соціалізм.

Джерела: Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: монографія. 2-е вид., випр. Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. С. 101–104; Сабадуха В. О. Філософські погляди Ярослава Стецька у контексті української та європейської філософської думки. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти*: Монографія: Кн. 6. Івано-Франківськ, 2022. С. 264–277.

СТОЇЦИЗМ – напрям у античній філософії. У центрі вчення стоїків перебуває ідея належного життя. Свідомість стоїків негативно ставиться до відносин панування і служіння, прагне бути вільною як на троні, так і в кайданах. Головною метою людини проголошено добродієсне життя, а ідеалом є мудрець, який живе відповідно до Логосу, першочасним суспільного буття. Найбільш яскраво погляди стоїків щодо людських якостей знайшли втілення у Сенеки. У сьогоденному контексті поняттям С. позначають позицію людини, яка дотримується вимог морального закону незалежно від будь-якої ситуації.

(Дод. див. Сенека Л. А.)

СТРАЖДАННЯ – атрибутивна характеристика людського буття, змістом якої є негативні емоції, почуття, фізичний і психологічний біль. Людина як біологічна істота боїться С., а тому намагається їх уникати. За роздумами Фройда, С. очікують людину з трьох боків: тілесного, бо людина як тілесна істота має тіло, яке приречене на занепад і біль; з боку зовнішнього світу, який накладає на людину обмеження; з боку стосунків із людьми, які завдають людині найбільше болю. З позиції буддистської філософії причиною С. є прагнення до задоволень. Залежна людина, яка безпосередньо живе тілесними потребами, уникає й боїться С. Змістом С. залежної людини є неможливість задовольняти свої тілесні потреби. Змістом С. посередньої людини є неможливість мати вигоду, а також ситуація вибору. Для посередньої людини шляхом до подолання С. є пошук вигоди (економічної, політичної, правової, мора-

льної й світоглядної). Достатньо високий рівень інформованості та знань може привести пересічну людину до психологічних і моральних С. Але людина цього уникає за допомогою механізмів психологічного самозахисту. Змістом С. особистості є суспільні проблеми і неможливість діяти заради їх вирішення. С., на думку Бердяєва, є необхідним компонентом народження особистості. Це відбувається тому, що людина боїться найбільшої істини, яка зветься особистістю. С. ще не стали предметом аналізу філософів та психологів, бо вони поділяють погляди Фрейда, що людина живе за принципом задоволення, а тому своїм завданням вважають навчити людину бути щасливою.

СТРАХ – почуття, яке відображає непевність людського існування; реальну чи уявну небезпеку для життя; необхідність особистого вибору. Фрейд виокремлює два джерела С.: страх перед авторитетом і страх перед *Над-Я*. У першому випадку С. змушує людину відмовлятися від бажань або приховувати їх. У другому випадку приховувати заборонені бажання неможливо, що веде або до механізмів самообману, або до формування почуття провини. С. – це одне з основних понять екзистенційної філософії. С. залежної людини пов'язаний переважно із загрозами для життя і неможливістю задоволення тілесних потреб. С. посередньої людини – це втрата соціального статусу, неможливість діяти з позиції вигоди. Але найбільший С. для пересічної людини – це страх перед особистісним буттям. Страхи залежної й посередньої людини пов'язані також із смертю. Причиною страхів особистості є неможливість самореалізації та виконання обов'язку. До екзистенційних проявів С. сьогодні додався страх глобального самознищення в результаті світової атомної війни та перед антрополого-глобальною катастрофою.

СТРИБОК – 1) поняття, яке є складовою частиною закону переходу кількісних змін у якісні; 2) перехід кількісних змін у якісні або перехід із одного якісного стану в інший. Як правило, залежна й посередня людини не усвідомлюють усієї складності переходу кількісних змін у якісні. Наприклад, соціалістична ідея, яка реалізовувалася посередньою людиною, пов'язувала побудову нового суспільного устрою з кількісними змінами у сфері економіки, вважаючи, що це дасть можливість перейти до якісно нового суспільного устрою, але не було враховано необхідності якісних змін людської свідомості. Критичне мислення має усвідомлювати, що у межах одного ступеня духовного розвитку людини можуть відбуватися еволюційні (кількісні) зміни. Стрибок як перехід з нижчого ступеня на вищий – це зміна спонукань до діяльності, що знаходить закріплення у механізмі домінанти. Свідомість залежної й посередньої людини не здатна охоплювати складність процесу переходу до нової якості.

СТРУКТУРА – спосіб закономірного зв'язку між елементами предметів і явищ об'єктивного світу. С. як зв'язок між різними складовими цілого прихована від чуттєвого досвіду, доступна лише теоретичному мисленню – розуму, тобто особистості. Складність структури залежить від форми руху матерії.

СУБСТАНЦІЯ – одне з основних понять філософії, яке означає сутність, підставу, граничну засаду тієї чи іншої реальності, дещо незмінне, що лежить в основі (речей, явищ і т.н.). В Аристотеля це перша сутність, яка протистоїть минушим властивостям світу. Розрізняють онтологічне трактування С. як граничної засади буття; гносеологічне розуміння – як основа ідеї (Дж. Локк) й антропологічне. Останнє було започатковане Тертулліаном, який під С. розумів людину як єдність тіла й духу. «Людина <...> існує цілком як одна субстанція, яка, однак, мінлива: зов-

нішністю, походженням, здоров'ям, положенням, чеснотами й віком...». Антропологічне розуміння С. отримало розвиток у Боеція, який осмислював проблему особистості в контексті понять «субстанція», «природа», «іпостась». Поняття особи в Боеція стосувалося лише тієї субстанції, яка мала розум. Особа – це «індивідуальна субстанція розсудкової природи». Цю дефініцію сформульовано на засадах аристотелівської філософії, а саме на основі поняття С. – перша сутність, яка здатна до самостійного існування. Метафізика Спінози побудована на понятті С., яка є причиною самої себе (*causa sui*), усвідомлює себе через себе, перебуває в центрі системи, а все інше – її моменти.

Основним характеристикам С. відповідає поняття «особистість». Особистість – це єднальний центр буття в часі й просторі, його метафізична основа, яка має внутрішню тенденцію до діяльності через самовираження, проте останнє не є самоціллю, а є діяльністю заради інших. Особистість – це водночас субстанція і процес, але така С., яка змінюється за формою, залишаючись незмінною за суттю. Фундаментальною ознакою особистості як С. є здатність творити систему соціально-політичних, моральних, духовних відносин. Отож С. водночас існує в собі і для інших. Людина, яка володіє критичним мисленням, має усвідомлювати, що особистість – це основа буття – субстанція. Подальше буття людини можливе лише за умови, якщо світ і людину розглядати як єдину субстанцію. Такий підхід потребує формування особистісної картини світу. (Дод. див. «Наукова картина світу»).

СУБ'ЄКТ – у широкому розумінні особа, організована група осіб, соціальна, етнічна, політична спільнота, суспільство загалом, що здійснює активну діяльність. Поняття С. сформувалося у філософії Нового часу. Первісний зміст поняття С. – це носій пізнавальної діяльності. У німецькому ідеалізмі поняття С. поступово набуває діяльні-

сного трактування. Причина такої переакцентуації пов'язана з тим, що філософія поступово втрачала споглядальний характер. У комунікативній філософії суб'єкт трактується як людина, яка здатна до комунікації.

Здатність бути С. діяльності у залежної людини обмежена, бо її інтелектуальні й психологічні можливості розвинуті недостатньо. Сфера діяльності залежної людини переважно обмежена матеріальним виробництвом. Посередня людина здатна бути С. діяльності практично у всіх сферах суспільного буття, але над нею має бути контроль, бо в неї відсутнє почуття відповідальності. Можливість бути С. діяльності суттєво зростає, коли людина переходить на ступінь особистості, її діяльність може охоплювати всі сфери людського буття.

СУДЖЕННЯ – форма думки, в якій щось стверджується або заперечується. Мовним еквівалентом судження є розповідне речення. У судженні фіксується співвідношення мислення й буття. С. залежної людини стосуються чуттєвого світу, безпосереднього досвіду. С. посередньої людини здатні охоплювати складні закономірності матеріального світу, утім, вони мають обмежений зміст, коли це стосується людини й соціуму. Причиною цієї обмеженості є незнання та страх перед людською сутністю. Змістом С. особистості є світ у цілому. С. людини, яка володіє критичним мисленням, мають спиратися на факти, теорію та наукові принципи, а також аналізувати, як у судженні проявляється взаємозв'язок теоретичних положень і практики, наскільки людина дотримується логіки.

СУМНІВ – 1) особливий стан психіки й свідомості, коли людина виявляє недовіру до інформації, знань, бо вважає їх недостатньо обґрунтованими; 2) психологічні, інтелектуальні, моральні, духовні вагання у процесі прийняття рішень. С. може стосуватися будь-яких аспектів буття. С. зростають по мірі переходу від конкретного до абстракт-

ного. Сумніви тим більші й глибші, чим більш загальними є проблеми. До таких проблем належать граничні умови людського буття й пізнання: свобода й необхідність, принципи людського й суспільного буття. Критичне мислення повинно мати досвід розв'язання сумнівних ситуацій.

Зміст і масштаб сумнівів залежить від ступеня духовного розвитку людини. С. залежної людини охоплюють її безпосереднє існування. С. посередньої людини пов'язані з вигодою, з вибором засобів для досягнення мети-вигоди. Моральних сумнівів у посередньої людини немає, бо моральний закон принесено у жертву вигоді. С. особистості пов'язані з вибором засобів реалізації національних інтересів, способів захисту національної безпеки та національних цінностей.

СУПЕРЕЧНІСТЬ – у загальному вигляді взаємовиключення протилежностей, що проявляються у формі боротьби. С. є постійним супутником людського буття. Щодо людського й суспільного буття найбільшою С. є співвідношення суцього й належного, знеособленого й особистісного. Поява С. – це ознака народження проблеми. У процесі пізнавальної діяльності та в реальності С. відіграють роль джерела розвитку. У пізнавальному й антропологічному аспектах С. проходять ряд етапів розвитку: 1) тотожність (цілісність об'єк-та); 2) виокремлення й оформлення відмінних сторін; 3) дозрівання відмінностей до рівня протилежності; 4) несумісність протилежностей; 5) пошук основи і розв'язання суперечностей. У пізнавальній діяльності С. розв'язуються шляхом формування нових теорій. Старі теорії або відкидаються, або стають частиною нової. У соціальних процесах розв'язання С. здійснюється шляхом удосконалення тієї сторони, яка її породжує.

Людина різного ступеня духовного розвитку по-різному ставиться до С. Залежна людина, як правило, не

відчуває насування С., причини їх виникнення не усвідомлює, а здібностей до їх розв'язання не має. Причиною виникнення С. у суспільному житті є недосконалі здібності правлячої еліти, тобто посередньої людини. Особистості й генії відчують насування С. та розуміють причини їх виникнення, але їх пропозиції щодо до їх розв'язання залишаються непочутими. Загальним шляхом до розв'язання суперечностей і навіть їх попередження є розвиток здібностей членів суспільства та формування критичної маси особистостей.

СУТІСНІ СИЛИ ЛЮДИНИ – поняття, яким позначають здібності людини, які забезпечують спосіб її життєдіяльності. Автором цього поняття є Фюєрбах. Цим поняттям він позначав розум, волю й почуття, які вважав родовими ознаками людини. Маркс використав це поняття і трактував зміст С. с. л. як здатність до предметно-практичної діяльності. С. с. л., за Марксом, опредметнюються у сфері матеріального виробництва, а промисловість є їх розгорнутою книгою.

СУТІСНІСТЬ – основа, яка присутня в усіх речах того чи іншого виду та роду і визначає індивідуальні, видові, родові властивості речі, явища тощо. Сформувалися такі підходи до розуміння С. *Концепція Парменіда*: С. пов'язана з дихотомією: справжнє – несправжнє, «шлях істини» – «шлях уяви». Шлях істини дає можливість пізнати суще таким, яким воно є насправді. Шлях уяви – це формування знань на основі почуттів. Зазначений підхід розвивають Платон і неоплатоніки. *Концепція Аристотеля*: С. – це конкретна річ, перша сутність. «Друга» сутність охоплює основні якості речей. Сутність Аристотель розкриває через: 1) субстрат (матерію); 2) форму (діяльність); 3) через концепцію чотирьох причин (формальні, матеріальні, дієві, цільові). *Позитивістська концепція* під С. розуміє закон.

Драматизм людського буття полягає у тому, що філософія до цього часу не поставила проблему сутності щодо людини й суспільства. Античне гасло «Пізнай самого себе» залишається гаслом. Людина шукає сутність у речах і не наважується поставити питання С. щодо самої себе. З позиції метафізичної теорії особистості С. людини є її спонукання, діяльність і мета, до якої людина рухається. (Дод. див. «Спонування»).

СУТНІСТЬ та ІСНУВАННЯ – категорії онтології, що характеризують внутрішній та зовнішній аспекти буття. С. (есенція) позначає внутрішні, істотні властивості предмета, без яких він не може існувати. С. не дана людині у відчуттях, а досягається мисленням. Існування (екзистенція) – це категорія для позначення наявного буття предмета, людини, котре досягається чуттями. Категорія І. вживається здебільшого для позначення зовнішніх проявів буття. Сутністю людини є її спонування до діяльності, а існування – це її безпосередня життєдіяльність. Залежна людина приймає існування за сутність. Особливо яскраво це проявилось у філософії екзистенціалізму. Людське І. пов'язане з поняттям *мати*. Особистість чітко розрізняє С. та І., а тому перевагу віддає сутності. Особистість пов'язує С. з принципом *бути*: бути справжнім, жити в єдності із суспільством. Щодо людського буття особистість не губить свою С. у будь-якій ситуації, тоді як залежна й посередня людини мімікрують у різних ситуаціях.

СУТНІСТЬ і ЯВИЩЕ – філософські категорії, що відображають розвиток пізнавальної діяльності. Категорія С. відображає визначальне, головне у речі, що обумовлює його закономірності і пізнається на теоретичному рівні, утім, категорія Я. відображає зовнішні властивості речі, які піддаються безпосередньому спогляданню. На розуміння цих категорій суттєво впливає ступінь духовного розвитку людини. Залежна людина не розрізняє С. і Я.,

вважаючи, що речі за своєю сутністю є такими, якими вони постають перед людськими почуттями, що отримало у філософії назву «наївний реалізм». При пізнанні С. відбувається перехід від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення. Посередня людина здатна відрізнити С. від Я., коли це стосується механічної, фізичної, хімічної, космологічної, геологічної та біологічної форм руху матерії. Ігнорування норм моралі не дозволяє посередній людині відрізнити С. від Я. щодо соціальної форми руху матерії. Критичне мислення має відрізнити С. від Я. Маніпуляції людською свідомістю якраз і побудовані на тому, що залежна людина не здатна відокремлювати С. від Я.

СУЩЕ – онтологічне поняття, яке у різних філософів має різне тлумачення. Аристотель розрізняє суще як істине і суще як випадкове. У першому контексті йдеться про сутність, а у другому мається на увазі, що річ просто існує. Різні філософські концепції абсолютизують один із наведених підходів. Привертає до себе увагу поняття «істинно суще» Плотина, яке слід розуміти як сутність. «Істинно суще не може відокремитися від себе, але повсюди присутнє як ціле», завдяки чому досягається єдність-убагатоманітності, тобто сутність речі наявна в самій речі. Християнство об'єднало ці два аспекти: під суцим розуміло Бога. Бог є сутність, яка реально існує.

Т

ТВОРЧИСТЬ – процес породження нового. Платон під Т. розумів трансформацію небуття у буття, тобто народження справжнього із несправжнього за допомогою діяльності. Християнство започаткувало ідею творення світу із ніщо. До цього часу цю думку трактують досить спрощено як творення із порожнечі. Причиною такого спрощеного трактування є нерозуміння антропологічного змісту понять «буття» і «небуття». Християнське поняття «тво-

рення» пов'язане із соціальною творчістю. Зміст творчості полягає у поєднанні суперечностей.

Здатність до творчості проявляється лише на рівні особистості. Залежна і посередня людини до творчості не здатні. Вони діють стереотипно у межах відомих алгоритмів і засобів. Особистість здатна до творчої діяльності у межах заданої парадигми. Т. як принцип життя притаманний лише геніям. Вони виходять за межі усталених уявлень і започатковують нові способи діяльності, відкривають нові закони. Сучасний етап суспільного буття потребує соціальної творчості, але він не може здійснюватися стихійно. Соціальна творчість пов'язана з діяльністю особистостей та геніїв. На думку Ясперса, історія знає лише таких геніїв, як Конфуцій, Сократ, Платон, Будда, Христос, які започаткували нове бачення світу. У контексті теорії ступенів духовного розвитку Т. – це трансформація знеособленого в особистісне як у індивідуальному, так і в соціальному аспекті.

ТЕЗА – 1) положення, що покладається в основу дискурсу, доповіді, концепції, теорії; 2) основоположне твердження; 3) принцип. Змістом Т. є твердження або заперечення інформації чи знання. До будь-якої Т. можна сформулювати антитезу, а тому Гегель обґрунтував положення «теза – антитеза – синтез», яке набуло принципового значення у діалектичному методі. У процесі дискурсу важливо зрозуміти основні Т. опонента, наскільки вони є обґрунтованими. Залежна людина, як правило, не може чітко сформулювати свої тези і зрозуміти Т., на яких ґрунтується позиція опонента, що стає причиною її помилок. Посередня людина здатна сформулювати свої і зрозуміти основні Т. опонента і навіть усвідомити, наскільки вони є обґрунтованими і реальними для подальшої діяльності. Особистість на основі діалектичного методу здатна синтезувати тези й антитези і тим самим здобути нове знання.

ТЕЛЕОЛОГІЯ – вчення про те, що не лише людська діяльність, а й природні та історичні події мають певну мету, доцільність. Т. акцентує увагу на тому, задля якої мети здійснюється діяльність. В основі Т. лежить принцип «кінцевої мети» (causa finalis), який так чи інакше впливає на перебіг об'єктивних процесів. Розрізняють зовнішню й внутрішню (іманентну) Т. Зовнішня доцільність ґрунтується на тому, що в світі все існує для людини. Внутрішня Т. (ентелехія) ґрунтується на тезі Ляйбніца про наперед визначену гармонію. Життя людини має бути цілеспрямованим (телеологічним) процесом, суттю якого є розвиток особистісного начала в собі та суспільстві. Розвитку особистісного начала має бути підпорядковане суспільне життя: його соціально-економічний, політичний, правовий, культурний і духовний складники. Коли мета стає детермінантою діяльності, то варто говорити про телеологічну детермінацію і телеологічний світогляд. Т. детермінація має передувати онтологічній. Примат телеології веде до того, що людина відмовляється від пріоритету причинно-наслідкової детермінації. Т. світогляд, на думку Гартмана, ґрунтується на пріоритеті цінностей над онтологічними закономірностями. Буття має бути підпорядковане належному. Це призведе до того, що онтологічні категорії втратять свій пріоритет, а телеологічні стануть конститутивними. Т. означає, що нижчі (онтологічні) категорії мають бути підґрунтям вищих.

ТЕНДЕНЦІЯ – спрямованість розвитку або змін, яка має необхідний і загальний характер. Т. проявляється через випадковості, певні обставини та закономірності. Т. є формою поєднання необхідності та випадковості. Вираженням тенденції є закономірність, яка проявляється через випадковості. Залежна людина не здатна ані відчувати, ані зрозуміти Т. Посередня людина здатна до усвідомлення Т. у процесі пізнавальної діяльності, що стосується неживої

природи та біологічної форми руху матерії. У сфері суспільно-політичної практики посередня людина діє у межах заданої парадигми, а тому відчуті нові Т. не здатна, бо перебуває під впливом колективного несвідомого та панівних соціально-психологічних установок. Посередня людина орієнтується на відоме, а тому нові Т. залишаються поза межами її розуміння. Обмежені здібності посередньої людини є причиною того, що вона не може усвідомити регресивний характер розвитку людського суспільства, який відбувається у межах пріоритету матеріального. Особистість здатна до цілісного сприйняття суспільного буття, спроможна відчуті Т., але не завжди здатна знайти вихід. Генії за окремими випадками, явищами усвідомлюють нові Т. й доводять їх об'єктивність. Людина, яка володіє критичним мисленням, у хаосі подій і другорядних явищ має відчувати народження нових Т.

ТЕОРЕТИЧНЕ ЗНАННЯ – відносно самостійний різновид наукового знання, який формується на основі узагальнення емпіричного знання за допомогою раціонального мислення. На відміну від емпіричного, Т. з. формує абстрактний образ реальності, відображає й пояснює її на основі понять, закономірностей, законів, що дозволяє передбачати нові закономірності та явища. Істинність Т. з. не може бути перевірена за допомогою чуттів, а потребує наукових експериментів. Загальною методологічною вимогою до будь-якої теорії є твердження: теорія має бути вільною від внутрішніх суперечностей. Відповідно до правила Патнема, теорію слід зберігати доти, поки вона не стане суперечити фактам. Вищою формою Т. з. є наукова картина світу.

ТЕОРІЯ (гр. вчення) – 1) форма організації наукового знання, що дає цілісне й систематичне уявлення про закономірності та сутнісні характеристики явища, предмета; 2) система понять, суджень, умовиводів, зведених до уза-

гальнуюючою ідеєю – аксіоми. На основі аксіоми формуються похідні поняття.

Залежна людина не володіє відповідним інтелектуальним потенціалом для освоєння теорії. Межа її можливостей – це оволодіння окремою інформацією. Посередня людина спроможна до оволодіння Т., але це обмежено точними й природничими науками. Особистість здатна до цілісного оволодіння Т. щодо наявних форм руху матерії.

ТЕОРІЯ СТУПЕНІВ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ – авторська теорія, яка описує процес духовного становлення людини. Історичні джерела цієї теорії перебувають у середньовічній онтологічній концепції ступенів буття. Людина в процесі духовного становлення може пройти такі ступені розвитку: залежна й посередня людина, особистість і геній, а може зупинитися на нижчих ступенях буття. Людина, яка здійснює життєдіяльність на першому чи другому ступенях розвитку, актуально перебуває на знеособленому ступені розвитку, хоча потенційно у неї є особистісне начало. Спеціально підкреслимо, що на якому б ступені духовного розвитку не перебувала людина, ставлення до неї має бути як до особистості. За певних умов людина здатна подолати наявний ступінь буття й піднятися до ступеня особистості.

Теоретичним підґрунтям цієї теорії є поняття практичного розуму Канта. Зміст практичного розуму зводиться до поняття «Як можлива мораль?» Намагаючись знайти відповідь на це питання, Кант пориває із сократівською традицією, яка ототожнювала мораль зі знанням добра і зла. На думку Канта, мораль не залежить від знань. Зазначене твердження є підґрунтям того, що ступінь духовного розвитку людини теж не залежить від знань.

Залежна людина живе безпосередніми потребами за принципом задоволення і в соціально-політичному житті,

як правило, є предметом маніпулювання. Посередня людина переслідує свою вигоду (економічну, політичну, правову, моральну, світоглядну), але маскується під особистість. У боротьбі за вигоду і владу вона не цурається будь-яких засобів: маніпуляцій, брехні, шантажу, вбивств, війни тощо. Людина особистісного ступеня розвитку має такі ознаки: вимоглива до себе, прагне духовного вдосконалення, життєдіяльність відповідає моральному закону, спонукається інтересами суспільства, має розвинуте мислення, психологічно й інтелектуально самостійна. Особистість здатна до конструктивної державотворчої діяльності. Відповідно до цієї концепції державні діячі мають спонукатися інтересами суспільства й держави, але, на жаль, у реальності вони у більшості випадків бувають до цього не здатні. Ідея такого підходу до розуміння людини належить О. Ф. Гречаному. Конструктивний потенціал запропонованої концепції полягає в тому, що вона створює теоретико-методологічне підґрунтя для відповіді на запитання «Хто є хто?» і «Що є що?» як у повсякденному житті, так і в історії.

Джерела: Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. С. 74–88. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. С. 297–323. Сабадуха В. О. Гречаний Олександр Феногенович: людина, яка була тотожна сутності (до 20-ї річниці з дня відходу у вічність). *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти*: Монографія: Кн. 5. Івано-Франківськ, 2022. С. 141–161.

ТЕХНІКА – 1) сукупність засобів і способів діяльності, які людина поміщає між собою і предметом діяльності для підвищення продуктивності праці. Таке розуміння техніки корелює зі світоглядом, здібностями, цінностями посередньої людини, яка орієнтується на пріоритет матеріального. Таке розуміння Т. призвело людство до антропологічної глобальної катастрофи; 2) практичне відношення людини

до світу; 3) засіб удосконалення людини, який має гармонізувати відносини людини й природи. Таке розуміння Т. відповідає пріоритету духовного над матеріальним і дозволить подолати антрополого-глобальну катастрофу.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – складне соціопсихологічне явище, що характеризує відносини між людьми, коли кожний визнає за іншим право мати свої погляди й позицію. Світоглядною основою Т. є визнання психологічної, політичної, культурної й духовної різноманітності. Теоретичне розв’язання проблеми Т. зводиться до питання: який тип людини здатний зрозуміти й усвідомити позицію Іншого? Проблема толерантності / нетолерантності безпосередньо пов’язана зі ступенями духовного розвитку людини. Залежна людина живе переважно своїми емоціями й почуттями, раціональна сфера й критичне мислення розвинуті недостатньо. Частина інформації їй незрозуміла, тому легко потрапляє під вплив оточення, що може викликати агресивний психологічний стан. До цієї інформації та її носіїв вона й буде нетолерантною. Толерантним буде те, що відповідає її спрощеним уявленням. Якщо людина сприймає переважно свої емоції й почуття як абсолютну сутність, то вона в принципі не здатна бути толерантною.

Посередня людина толерантна доти, поки відсутня загроза її пріоритетному становищу в соціумі. Вона толерантна до тих, хто не становить для неї небезпеки. Як правило, посередня людина не толерантна до особистості, бо остання є для неї ворогом. Продукуючи в суспільстві вигоду, посередня людина відтворює нетолерантну, знеособлену атмосферу. До тих, хто має більш досконалу свідомість і здібності, посередня людина в принципі не може бути толерантною. Отже, нетолерантність є результатом людської обмеженості.

Особистість загалом толерантна, навіть тоді, коли це стосується її безпосередніх потреб. Причини її Т. поляга-

ють у любові до людини. Особистість спонукається любов'ю до суспільства, людини, хоча усвідомлює, що вони можуть бути недосконалі, але, незважаючи на це, прагне до співпраці. Соціально-психологічним підґрунтям Т. є установка на Іншого. Особистість сприймає Т. як цінність людського буття, що, по суті, означає перехід від культури насильства до культури миру та співіснування. Процес взаємодії особистості з Іншим базується на свободі вибору кожного суб'єкта. Соціально-політичною умовою розв'язання проблеми Т. в суспільстві є пріоритетне становище особистості в суспільстві. Вищий рівень толерантності проявляється в тому факті, що люди різні, але єдиносущні, тобто до кожного слід ставитися як до особистості. Постмодерн породжує формальну Т.

Нетолерантність у соціальному контексті є сутністю знеособленого буття, а в психологічному – страхом за своє *Ego*. Т. починається з моменту усвідомлення спільного й відмінного у процесі взаємодії – це з одного боку, а з іншого – коли суб'єкти взаємодії розуміють необхідність взаємних поступок. Т. у соціальному контексті – це коли будь-який суб'єкт взаємодії усвідомлює як свою субстанційну відмінність, так і субстанційну тотожність з іншими і готовий поступитися власним *Ego* заради збереження цілого. У процесі толерантної взаємодії мислення суб'єктів стає тривимірним: людина розуміє себе й свої дії, Іншого та його дії й здатна передбачати наслідки своєї діяльності в межах цілого. Це ж саме слід сказати і про Іншого. Т. є умовою збереження Цілого, коли окремі члени суспільства усвідомлюють себе його складовими.

Теорія ступенів духовного розвитку людини здатна стати методологічним підґрунтям розв'язання проблеми Т. як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Т. є ознакою особистісного буття, мірою соціалізованості людини, розвиненості особистісного начала та гуманності

суспільства. Т. – це онтологічна засада людського буття. Реалізація толерантності потребує подолання абстрактного підходу до людини й визнання за об'єктивний факт і момент істини теорії ступенів духовного розвитку людини. Це дасть можливість перейти від абстрактного до конкретного аналізу різних проявів толерантності / нетолерантності у різних типів людини. За своєю суттю пропонується теорія формулює методологічні засади толерантного усунення посередностей від влади. Якщо пріоритетне становище у суспільстві і далі залишатиметься за посередньою людиною, то це створюватиме умови для постійного відтворення нетолерантної атмосфери.

ТОЙНБІ, Арнольд Джозеф (1889–1975) – англ. історик і філософ. Осмислюючи позитивістський підхід до трактування історичного процесу, Т. запропонував розглядати суспільне буття як процес боротьби «між двома надлюдськими особистостями». Результатом такого підходу стала концепція виклику-відгуку, крізь призму якої учений пояснював причини розвитку історії. Змістом історичної події є зіткнення позитивного й негативного героїв, тобто двох надлюдських особистостей, які є носіями доброго і злого начал. Т. дав принципову відповідь на питання, хто здатний знаходити відповіді на виклики історії: особистості й генії, яких мають підтримати народні маси.

ТОКВІЛЬ, Алексіс (1805–1859) – франц. історик, соціальний філософ. Учений поділяв принцип духовної ієрархії і аналізував Велику французьку революцію крізь призму цього принципу, утім, усвідомлював, що саме цей принцип став причиною революції, а принцип рівності став гаслом народних мас. Всі верстви Франції були охоплені ідеєю «Усі люди повинні бути рівними», а всі привілеї мають бути засуджені розумом, тож суспільна думка була просякнута ідеєю рівності. Французька революція була не лише соціально-політичною революцією, вона мала на

меті оновити й духовну сферу. «Французька революція мусила водночас напасти на всі інституції влади, зруйнувати всі суспільні впливи, знищити традиції, оновити мораль і звичаї та очистити людський розум від усіх ідей, на яких доти ґрунтувалися пошана й покора».

Спостерігаючи за станом свідомості французької нації, Т. звертає увагу на те, що саме під час революції народився тип людини, який прагнув бути суб'єктом діяльності, але у нього була відсутня будь-яка рефлексія щодо власних інтелектуальних і духовних якостей. Цей тип людини став нехтувати традиціями, не знав будь-яких сумнівів. Т. зробив висновок, що цьому типу людини бракувало виховання, їхня критика відбувалася на фоні зневаги до стародавньої мудрості та впевненості у своєму індивідуальному розумі. Французька революція народила концепт «кожна людина – особистість», який мав знищити легітимний принцип духовної ієрархії й довести, що всі є рівними, тобто змінити соціально-політичні засади життєдіяльності людини. Соціально-політичний та інтелектуальний примітивізм критиків ієрархічного начала викликав симпатію народних мас. «Нова еліта» й маса доповнювали одна одну. Боротьба з конкретною формою ієрархії не привела до знищення самого принципу. Місце старої аристократії зайняли урядовці. Одну ієрархію було замінено на іншу, але якщо в попередній були критерії гідності й досконалості, то в новій їх не було. Принцип ієрархії не був знищений, а змінив свою форму і був замінений на «табель про ранги», а за світоглядну засаду буття колективне свідоме й несвідоме прийняло концепт «кожна людина – особистість».

ТОТОЖНІСТЬ МИСЛЕННЯ й БУТТЯ – принцип філософії Гегеля, який є продовженням принципу Парменіда: думка і предмет думки – одне і те ж. Для Гегеля ця думка є очевидною, бо буття є продуктом мислення, яке є

суб'єктом діяльності. У цій думці важливо бачити творчий характер мислення. Мислення людини маси не здатне бути суб'єктом діяльності, а тому для неї цей принцип буде неприйнятним. Для пересічної людини Т. м. й б. є дурницею, бо людина стоїть на позиції наївного реалізму. Важливий крок до розуміння цього принципу зробив Гусерль, коли стверджував, що мислення конститує буття.

ТРАГІЧНА ДІАЛЕКТИКА – діалектика, предметом якої є антиномія суцього і належного. Фундатор – нім. філософ А. Ліберт (1878–1946). Виокремив два види діалектики: гуманістичну (діалектика Платона, Гегеля, Шляєрмахера і Шеллінга) і трагічну. Ліберт відстоює тезу про трагічність життя і неможливість розв'язати антиномію суцього і належного. Зазначена антиномія дійшла до антрополого-глобальної катастрофи. Антиномію суцього і належного конкретизуємо в антиномії знеособленого й особистісного. У Т. д. є сенс. Трагічність людського буття знайшла відображення в «Апокаліпсисі» Іоана Богослова його автор відчув трагічність людської історії, у якій пріоритет належить посередній людині (хаму, ніщо, паразиту). Пріоритет посередньої людини привів людство у ХХ ст. до двох світових війн та антрополого-глобальної катастрофи. Трагічність має не лише політичні й глобально-екологічні ознаки, але й духовні. Пріоритет посередньої людини закономірно веде до духовної деградації. Наведені антиномії дійсно не можна розв'язати у межах знеособленого суспільства, в якому пріоритет належить посередній людині.

Джерела: Сабадуха В. О. Гріхи посередньої людини, або Філософський аналіз причин людської деструктивності. *Практ. філософія*. 2011. № 1. С. 31–41. Сабадуха В., Сабадуха О. Тайна Одкровення та Апокаліпсису: умістовлення символіки. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 66–81.

ТРАГІЧНЕ – панування прихованої необхідності над людським і суспільним буттям, що веде до страждань, панування знеособлених цінностей та смерті. Повсякденне розуміння Т. – це коли невинна людина стає жертвою злих сил. Треба визнати, що Т. має загальносвітоглядний характер. Трагічною є світоглядна орієнтація на пріоритет матеріального, яку реалізовує посередня людина, що призвело до антрополого-глобальної катастрофи. Трагічність цієї ситуації посилюється ще тим, що «еліта» людської спільноти не усвідомлює цього факту. Трагічним для людства є панування посередньої людини. Трагічність людського буття знайшла відображення у світовій філософії у таких дихотоміях: інь – янь, буття – небуття, сутність – існування, суще – належне, Dasein – Wachsein тощо.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛІЇ – поняття, які є більш загальними щодо категорій: єдине, істина, добро, краса, благо. Т. є позачасовими визначеннями буття. Якщо буття – це справжнє існування людини, то Т. характеризують особистісне буття.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНА ЛОГІКА – логіка, створена Кантом, для з'ясування структури пізнання та його меж. Речі діють на органи чуття людини і породжують відчуття, які поєднуються з формами споглядання. Людину не задовольняє чуттєве пізнання, вона прагне знань, які лежать за межами чуттєвості. До такого знання вона може доходити лише за допомогою мислення, «чистого розуму». Але чистий розум доходить до суперечностей, які він не може розв'язати. Ці суперечності Кант назвав антиноміями, до них відносить світ загалом, Бога й людську душу. Ці суперечності можуть бути подолані лише за допомогою «практичного розуму», носіями якого є мораль і релігія.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ (лат. Transcendere – переступати) – термін означає те, що перебуває за межами повсякденної свідомості й чуттєвого пізнання. Трансцендентність означає здатність виходу за межі повсякденної свідомості. Такий перехід можливий, коли людина наважується на особистісний ступінь духовного розвитку. Залежна людина перебуває у межах повсякденної свідомості. Посередня людина має здібності виходу за межі повсякденної свідомості, але це стосується предметно-практичної діяльності. За межі повсякденної свідомості здатна вийти лише особистість.

ТУРБОТА – специфічно людський спосіб активності щодо кого-небудь або чого-небудь. Виокремлюють два різновиди Т. – повсякденна і філософська. Повсякденна турбота – це Т. про матеріальні умови життєдіяльності, яка є предметом уваги залежної і посередньої людини. Т. як предмет філософського аналізу набуває аналізу у Гайдеггера. Людина має турбуватися про світ. Т. про світ має бути смислом буття людини. До такої Т. здатні лише особистості та генії. Знеособлене суспільство, в якому пріоритет належить посередній людині, не здатне до Т. про світ, а тому людство опинилося перед антрополого-глобальною катастрофою, що має змусити людину переосмислювати своє буття й свою сутність.

У

УЗАГАЛЬНЕННЯ – 1) логічна дія, в процесі якої здійснюється перехід від одиничного до особливого та загального чи від менш загального до більш загального; 2) розширення обсягу поняття шляхом зменшення конкретних ознак; 3) перехід від одиничних або часткових суджень до загальних (індуктивне узагальнення); 4) виявлення закономірних принципів у тій чи іншій системі. У. завжди пов'язане з переходом на більш високий рівень абстракції, але водночас послаблюється наочність знань. Межею уза-

гальнення є категорії. У. дають можливість глибше відобразити дійсність і проникнути в її сутність. Протилежністю У. є конкретизація, яка відображає зворотний процес: перехід від загального до конкретного.

Для залежної людини процес У. ускладнений через відсутність розвинутого теоретичного мислення, а тому її узагальнення мають спрощений і ненауковий характер. Посередня людина здатна до У., але це стосується предметно-практичної діяльності і матеріального світу. Для посередньої людини на перешкоді узагальнень щодо людського та суспільного буття стоять її обмежені соціально-психологічні установки, які орієнтовані на власне *Ego*. В особистості здатність до узагальнення охоплює всі аспекти людського буття. Генії у своїх узагальненнях виходять за межі відомих наукових і філософських парадигм і започатковують нові.

УМОВА – сукупність обставин, які сприяють або гальмують перетворення можливості у дійсність. Сьогодні на часі перетворення знеособленого буття в особистісне. Для такого перетворення потрібні не лише зовнішні й внутрішні умови, але й філософські. Знеособлене буття вичерпало себе як на рівні індивідуального, так і на рівні суспільного буття. Потрібна філософська концепція, яка б обґрунтувала й сформулювала механізми такої трансформації. Метафізична теорія особистості є філософською умовою, яка дозволить здійснити перехід від знеособленого існування до особистісного буття. Сучасна антрополого-глобальна катастрофа вимагає від філософів чіткого визначення подальших умов життєдіяльності людини: екологічних, соціально-політичних, культурних, моральних, світоглядних.

Залежна й посередня людина абсолютизують зовнішні умови людського буття. Особистість у процесі професійної й соціально-політичної діяльності віддає перевагу

внутрішнім умовам, розуміючи, що зовнішні умови – це результат життєдіяльності людини, її реалізовані здібності. Критичне мислення має враховувати не лише економічні, а й антропокосмічні умови життєдіяльності людини.

УМОВИВИД – спосіб логічного зв'язку висловлювань, за допомогою яких з відомого знання отримується нове. Умовиводи залежної людини ґрунтуються на безпосередньому досвіді, а часом на безпідставних очікуваннях і мріях. В основі умовиводів посередньої людини лежить свідомо й підсвідомо вигода, що спотворює її мислення. В основі умовиводів особистості лежать національний інтерес, цінності та національна безпека, що сприяє отриманню об'єктивного знання.

УСТАНОВКА – соціально-психологічна налаштованість людини до певних дій і вчинків. Як психологічне явище була відкрита німецьким психологом Л. Ланге й обґрунтована Д. Узнадзе. Під іншими назвами У. існує у філософії Аристотеля як внутрішнє (телеологічне) прагнення до вищої мети й блага, у філософії Канта як «природна схильність до метафізики». З позиції теорії ступенів духовного розвитку сутністю людини є її соціально-психологічні установки. Установка залежної людини отримала назву «стимул», змістом якої є прагнення до тілесних, природних задовольень, комфорту. Установка посередньої людини отримала назву «мотив» – це постійний пошук будь-якої вигоди. Залежна й посередня людини, як правило, власні установки не усвідомлюють. Установка особистості – інтерес, змістом якого є діяльність на благо суспільства. Установка генія – ідеал, який є поєднанням істини, добра й краси.

Ф

ФЕСРАБЕНД, Пол (1924–1994) – амер. філософ. Сформулював принцип проліферації: у науці мають бути конкуруючі альтернативні теорії. Зло панування однієї пара-

дигми полягає в тому, що воно несе в собі небезпеку не лише для розвитку науки, але й для людини. Зло однієї парадигми пов'язане також із тим, що парадигми часто перетворюються на наукові ідеології, які досягають успіху не тому, що вони пояснюють факти, а тому, що факти підбирають так, щоб вони підтверджували теорію. Розмірковуючи над проблемою зміни парадигми, Ф. висновує, що «єдиною примусовою підставою для зміни теорії є її розбіжність із фактами». Для об'єктивного пізнання необхідні різні наукові концепції. У сучасній методології сформувалася чітка позиція: у науці мають бути конкуруючі парадигми. Деякі філософи й гуманітарії опинилися в залежності від некритичного сприйняття концепту «кожна людина – особистість», а тому не наважуються подолати спрощене розуміння гуманізму, яке поєдналося з ідеологічними уявленнями. Так наукові теорії перетворюються на міфи.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ – філософія свідомості. Основною ідеєю цього напряму є доведення конститутивної ролі свідомості у життєдіяльності людини. Ф. заперечує матеріалістичне розуміння свідомості як дзеркала, що відображає реальність. Ф. стверджує, що буття є продуктом свідомості. Змістом Ф. є чиста свідомість, тобто трансцендентальна свідомість, звільнена від емпіричних нашарувань, емпіричного Я. Предметом феноменології є загальні структури свідомості, а метою – неупереджена чиста даність. Таке трактування співвідношення реальності й свідомості орієнтує людину бути суб'єктом діяльності.

ФІЛОСОФ – метафізичний персонаж суспільного буття. Платон відводив Ф. пріоритетну роль у державі. Ф. у Платона – уособлення інтересу держави, найвищих інтелектуальних і моральних якостей людини. Мислитель усвідомив, що держава деградуватиме і навіть приречена на загибель, якщо її правителі не керуватимуться ідеєю блага

(інтересами держави). Отож Платон проаналізував зв'язок між здібностями еліти та міццю держави й сформулював онтологічний закон: державу в будь-яку епоху мають очолювати діячі із золотими і божественними здібностями (особистості), які у дійсності, а не на словах спонукаються її інтересами. Коли особистостей бракує й в еліті переважають посередності, то держава починає деградувати – це філософська абетка, ігнорування якої призводить до трагічних наслідків. Зазначена закономірність залишається не осмисленою, а тому їй не надано статусу онтологічного закону.

Ф. у Канта – це особистість, яка бере на себе відповідальність не лише за сьогоденне буття, а за світ загалом. Саме відповідальність за буття породжує в Канта потребу категоричного імперативу. Для того, щоб категоричний імператив став реальною спонукою, необхідно, аби в суспільстві існував суб'єкт діяльності, який би його презентував. За Кантом, суб'єктом, який уособлює категоричний імператив, є філософ. Категоричний імператив становить суть концепції Ф. в розумінні Канта.

Концепція філософа у Фіхте впливає із поглядів Канта. Завдання філософа полягає в тому, щоб змінити те, що є, бо те, що є, не є розумом. Фіхте вимагає від філософа, щоб він був вихователем людського роду, а саме: «Має бути *морально кращою* людиною свого століття, він має являти собою вищий ступінь можливого в цю епоху морального розвитку».

Погляди Гегеля на роль Ф. суперечливі. З одного боку, Ф. є носієм абсолютного духу, а з іншого – соціально пасивний. Філософ спроможний лише пояснювати те, що є. «Завдання філософії – осягнути те, що є, – адже те, що є, це розум», отже, Гегель став на позицію виправдання дійсності. Спільним у концепціях філософа Канта, Фіхте, Гегеля є те, що філософ у них виступає вільним

суб'єктом діяльності, керованим лише розумом, а не потребами того чи іншого класу.

Перемога прагматизму та позитивізму була початком панування в суспільних науках людини маси. Критикуючи позитивізм, Ортега-і-Гассет зазначив: «Позитивізм був сільською філософією». Незважаючи на це, Ортега обстоював активну роль філософа в житті, вимагав від колег соціальної та інтелектуальної відповідальності. «Філософ, готовий до межової інтелектуальної небезпеки, який відкрито висловлює всі свої думки, має бути повністю вільним...».

Марітен доводив, що заняття філософією потребують чистого інтелекту, волі й мужності – усієї повноти духовного буття, проте більшість філософів зазвичай не здатні до такої життєдіяльності, до любові до істини, яку мислитель трактує як подолання тварного існування.

К. Поппер заперечує особливу роль Ф. у суспільстві і доводить, що кожна людина є філософом, а призначенням професійних філософів є критичне обговорення проблем. Горкгаймер теж заперечує активну роль філософа в суспільному житті та його практичну значущість, а його призначення полягає в «конструюванні істини», у «примиренні» матеріального з духовним. У сер. ХХ ст. філософи втрачають статус активного суб'єкта діяльності й остаточно віддають пріоритет науці. Філософів, за винятком Гусерля, Марітена, Ортеги-і-Гассета, покидає почуття відповідальності за історичні події, і вони переходять на позиції спостерігачів. Досить чітко це простежуємо в поглядах Мерло-Понті. Він прирівнює філософа до письменника та науковця, який не відіграє активної ролі в суспільному житті, а лише досліджує його. Дельоз і Гваттарі визнають, що класики філософії відводили їй життєво значущі ролі, але самі не поділили ці погляди й стверджували, що гносеологічна функція філософії є кінцевою, а

тому вважали, що «визначення філософії як пізнання чистими концептами можна вважати остаточною». Філософ разом із науковцем та митцем постають у Дельоза й Гваттарі концептуальними персонажами. У цій позиції вбачаємо відмову постмодерної філософії від свого сутнісного призначення – сприяти розв’язанню життєво важливих проблем.

В історії філософії сформувалися два основні погляди на роль і значення Ф. Перший починає існування від Платона й орієнтує філософів на активну соціальну діяльність. Його прихильниками були Вольтер, Кант, Фіхте, Гусерль, Бердяєв, Марітен, Ортега-і-Гассет. Між філософією та буттям встановлюються взаємні обов’язки. Друга тенденція остаточно сформувалася в постмодерну епоху. Філософові відводилася роль спостерігача, науковця, який здатний лише на гносеологічну активність. Отже, шляхи філософії й буття розійшлися. Філософія дійшла до постмодерної невизначеності, а реальність – до антропологічної глобальної катастрофи. До цієї традиції необхідно віднести Горкгаймера, Дельоза і Гваттарі, Деррида, Мерло-Понті та ін.

Поступовий відхід Ф. від активної ролі в суспільному житті пов’язаний з тим, що вони втратили ідею ступенів духовного розвитку людини, яка заперечує основний антропологічний постулат модерну та постмодерну – «кожна людина є особистість». Людина у процесі свого становлення може пройти такі ступені інтелектуального та духовного розвитку: залежна людина, посередня, особистість, геній, а може зупинитися на першому чи другому. До цього часу пріоритет у суспільстві належить людині посереднього ступеня розвитку, яка розбудувала знеособлену парадигму буття. Запропонована теорія дозволяє зробити фундаментальний висновок. Історія філософії та суспільного буття – це процес взаємодії знеособленого

начала з особистісним. Сьогодні ми є свідками боротьби людини посереднього ступеня розвитку з особистістю.

Втрата філософією провідної ідеї світового духу мала для самої філософії негативні наслідки. У постмодерну філософію прийшла посередня людина, у якій відсутнє чітке понятійне мислення. У філософії почався процес вульгаризації та хаотизації, що чітко висловили Гусерль та Шлемкевич: у філософії запанувала анархія поглядів, філософія стала сама для себе проблемою, а філософи втратили свій статус. У постмодерну епоху Ф. не усвідомлює свого первородного призначення й не бере на себе відповідальності за напрям і стан розвитку суспільства. Ігнорування філософами суспільних проблем призвело до того, що вони принизили себе до рівня посередньої людини. Отже, постмодерна філософія – це форма втечі філософів від відповідальності за буття. Виникає нова проблема: за яких умов Ф. зможе повернутися до свого сутнісного призначення – виконувати роль провідника в суспільстві? Вважаємо, що це може відбутися лише тоді, коли філософи проаналізують і доведуть до суспільної свідомості загальну причину людських негараздів, яка полягає в пануванні у світі людини посереднього ступеня розвитку. Змінюються культури, йдуть у небуття держави – усе тече, усе змінюється, вічним залишається лише панівне положення в суспільстві посередньої людини. Духовне відродження людської спільноти залежить від переосмислення філософами свого призначення.

На думку Л. Штрауса, філософ має виконувати в суспільстві функції діагноста, законодавця, вихователя, методолога. Ф. як діагност мусить тримати руку на пульсі тенденцій розвитку людини та суспільства: яка вона – особистісна чи знеособлена? Щоб відчувати напрям розвитку людини та суспільства, Ф. має набратися мужності й бути готовим до межової інтелектуальної небезпеки. Ф.

як *архонт* та *законодавець* виступає ініціатором нових законів і провідником громадянського суспільства. Ф. як законодавець постає захисником особистісного перед тиском знеособленого. Активна соціально-політична діяльність Ф. тісно пов'язана з *виховною* функцією, яка полягає в тому, що він скеровує суспільство на пріоритет духовного над матеріальним. Ф. має доводити, що переосмислення сучасних проблем треба починати з усвідомлення провідної тенденції світового духу: боротьби знеособленого та особистісного начал в історії філософії та суспільства. Відречення постмодерних філософів від відповідальності за світ означає відмежування від пошуку *істинної реальності*, що було основним призначенням філософської думки в усі часи. Ф. відповідальний не лише за традицію, яку презентує, а й за власні життєві, політичні вчинки й власний спосіб життя. Для того, щоб Ф. був здатний контролювати розвиток суспільства, бути архонтом і законодавцем, він мусить бути персоніфікацією особистісної позиції. Філософ як *методолог* – це вищий рівень професіоналізму, коли він започатковує нові парадигми та норми життєдіяльності. Про цю функцію Ортега-і-Гассет зазначив, що філософія має розробити нові концепти для розкриття сутності людського «Я» й привести його у відповідність зі світом, запропонувати нові форми суспільного буття. Дослідження цього взаємозв'язку між типом людини та типом суспільства Ортега вважав основним завданням філософії.

Ф. здебільшого не просто відокремилися від політичного вчинку, у них існують фобії щодо активної соціально-політичної діяльності, а тому місце провідника в суспільстві залишилося вакантним і зайняла його людина посереднього ступеня розвитку. В умовах кризи знеособленої парадигми буття людини Ф. мають поставити перед собою такі завдання: обґрунтувати й довести, що теорія

ступенів є провідною тенденцією світового духу; очолити процес трансформування знеособленої пара-дигми буття людини в особистісну; сформулювати первоначала суспільного буття.

Розбудова особистісної парадигми буття людини – це шанс для філософів реабілітуватися за те, що вони відійшли від витоків платонівського погляду на роль філософа в суспільстві. Якщо філософи зможуть очолити рух до особистісної парадигми буття людини, то наважаться піти цим шляхом і найкращі представники людини маси, бо *перший* торує дорогу *іншим*. Ф. має бути взірцем особистісного начала, первоначалом суспільного буття – метафізичним персонажем.

(Дод. див.: Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.; Сабадуха В. О. Я-концепція філософа, або Протест проти постмодерної безвідповідальності філософії перед світом. *Практ. філософія*. 2010. № 1. С. 100–110).

ФІЛОСОФІЯ – різновид духовної культури, метою якої є осмислення основ природного, людського й суспільного буття. Наслідком такого осмислення є формування засад (первоначал), які відіграють регулятивну роль. Предметом Ф. є первоначала буття як єдність людських якостей та принципів суспільного буття. Предмет філософії історично змінювався, але людські проблеми (життєвого вибору, гріха, добра і зла, любові і щастя тощо) завжди перебували у полі її зору, отримали назву «вічних». Серед цих проблем відносини знеособленого й особистісного завжди відігравали важливу роль. Дихотомія «знеособлене – особистісне», з одного боку, визначає характеристики епохи, а з іншого – характеризує рівень розвитку людини та її відношення до світу. Залежно від розуміння цієї дихотомії відбувається трактування філософських понять і категорій. Таке розуміння предмета філософії ставить людину та її духовні якості у центр буття. Для античної людини Ф.

була становленням істин буття в людському житті. Ф. на-вертає людину до істин, які мають змінювати її. Ф. має бути єдністю знання і дії. Єдність знання і дії – це надмета людини. Такої єдності здатна досягти лише особистість. Людина не здатна досягти цілковитої єдності Істини і дії, а може лише цього прагнути шляхом розумної діяльності. Той, хто прагне до цього, є мудрецем. Філософське життя – це реалізація істин розуму. Ф. – це наближення людини до істини шляхом постановки питання: «Хто я?» з позиції ступенів розвитку людини.

Гайдеггер уважав, що філософія має дати людині нор-ми, нормативні закони, сформулювати вищі цінності люд-ського буття і тоді вона стане строгою наукою, як про це мріяв Гусерль. Подібної позиції дотримувався Б. Кістяківський, вважаючи, що категорія належного є конститутивною основою буття. Сьогодні перед Ф. стоїть завдання довести пересічній людині значущість теорії ступенів духовного розвитку для подолання антрополого-глобальної катастрофи і те, що конститутивною засадою буття є особистість.

ФІЛОСОФІЯ ЄДНОСТІ МИСЛЕННЯ й РЕАЛЬНОС-ТІ – концепція описує взаємодію мислення й реальності, коли мислення й реальність перебувають у стані взаємної детермінації. В умовах розбалансованості відносин люди-ни зі світом проблемою проблем є осмислення взаємної детермінації мислення й буття. Треба визнати, що навіть досконале мислення є частиною реальності. А тому вини-кає питання: «Як можна пізнати реальність, якщо мислен-ня є її частиною?» Зрозуміло, що мислення неминуче буде недосконалим. Треба прийняти недосконале мислення як вихідний пункт взаємодії людини з реальністю, а точні-ше, як принцип теорії пізнання.

Соціальна реальність за такого підходу часто стає заручницею недосконалого мислення й психологічних

особливостей учасників подій. Маємо сприймати реальність як складну систему, складність якої утворено за рахунок мислення учасників. Учасники формують власні погляди та приймають рішення на одному рівні, а результати їхньої діяльності проявляються на іншому. Такий підхід дозволяє відмовитися від погляду на реальність як на об'єктивну реальність, що не залежить від свідомості людини. Реальність уже більше не є онтологічною реальністю. Вона формується під час того самого процесу, що й мислення учасників. Але мислення не може цілком наздогнати реальність: дійсність завжди багатша за мислення окремого суб'єкта. Мислення взаємодіє з реальністю, але мислення також взаємодіє з мисленням інших людей, і існують події, які люди зовсім не усвідомлюють. Виходить складне переплетення думок, реальності й діяльності людей.

Можливі варіанти взаємодії мислення людини різного ступеня розвитку із реальністю. *Перший.* Проаналізуємо мислення діяча особистісного ступеня розвитку. Спонуванням особистості є інтерес цілого, бажання вдосконалити відносини людини з реальністю, підняти іншу людину на такий рівень, щоби вона була здатна відчувати свій органічний зв'язок із соціумом. Мислення такого діяча намагається охопити всі можливі варіанти взаємодії і скероване на те, щоби гармонізувати відносини людини й реальності. *Другий.* Недосконале мислення діяча посереднього ступеня розвитку, спонуваного власною вигодою, не спроможне адекватно відображати реальність, а тому його вплив на дійсність матиме неконструктивний характер. У цьому випадку реальність буде викривлено на користь власної вигоди. Можливий і зворотний зв'язок: викривлена дійсність породжуватиме людину з викривленою свідомістю. Сучасна ситуація суттєво ускладнюється недосконалим мисленням сучасної еліти. *Третій.* У діяча

залежного ступеня розвитку мислення як таке відсутнє, його замінюють безпосередні спонукання до життєдіяльності, на основі яких індивід взаємодіє зі світом. Цю ситуацію проаналізував Гайдеггер. Він стверджував, що сучасна людина ще не навчилася мислити, оскільки «до сьогодні століттями надто багато діяла й надто мало мислила».

Запропонована концепція дозволяє ввести принцип «схильності до помилок». Він орієнтує суспільство на розвиток дискурсивно-комунікативних практик, які опосередковують взаємодію мислення з реальністю, що дозволяє уникнути догматизації отриманих результатів.

Для конкретизації проблеми взаємної детермінації мислення й реальності використаємо ідею про те, що мислення може бути одновимірним, двовимірним, тривимірним і багатовимірним. Мислення особистості спроможне оперувати трьома перемінними величинами та приймати невизначеність, тоді як мислення посередньої людини не спроможне це зробити, а тому спотворює реальність. Ці міркування розчищають шлях для побудови теоретичної схеми, яка є основою критичного типу мислення й відкритого суспільства. Людина, яка володіє критичним мисленням, має чітко розрізняти когнітивну функцію мислення й функцію участі, наявність рекурсивних петель, враховувати взаємовпливи мислення й реальності, а також вплив колективного несвідомого.

ФІЛОСОФІЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ – напрям сучасної філософії, який займається дослідженням умов формування критичного мислення у поєднанні з розвитком людських здібностей. Ф. к. м. слід розглядати як реакцію на панування у суспільстві посередньої людини. Закономірним результатом відсутності у суспільстві критичного мислення (розуму) стала антрополого-глобальна катастрофа. Відродження критичного мислення може від-

бутися лише через певну кризу, яка примусить людину до рефлексії над собою, своєю діяльністю, внутрішнім і зовнішнім світом. Стрижнем Ф. к. м. є теорія ступенів духовного розвитку людини. (Див. «Теорія ступенів духовного розвитку»). Ця теорія дозволяє зрозуміти особливості мислення людини кожного ступеня розвитку. Всі аспекти людської діяльності аналізуються з урахуванням ступенів духовного розвитку. Критичне мислення повертає у філософський та соціально-політичний дискурс проблему ступенів духовного розвитку людини, яка була заперечена філософами епохи Просвітництва. Ф. к. м. ставить на порядок денний проблему критичного мислення у самій філософії. Філософи епохи Просвітництва втратили здатність до критичного мислення. *По-перше*, вони порушили закон тотожності: проголосили верховенство розуму, а насправді орієнтувалися на розсудок. *По-друге*, пішли на повідку колективного несвідомого, відкинули принцип духовної ієрархії і започаткували спрощене розуміння принципу рівності, що привело до примітивізації людської сутності, а саме сформулося ціннісне судження «кожна людина – особистість». *По-третє*, виявилися неспроможними відрізнити поняття «сутність» та «існування». *По-четверте*, в історії філософії запанувало твердження «кожна людина – особистість» за відсутності праці, в якій було б доведено, що дійсно кожна людина є особистістю. Вершиною критичного мислення постає есхатологічне мислення.

(Дод. див. «Критичне мислення», «Мислення»).

ФІХТЕ, Йоган Готліб (1762–1814) – нім. філософ-ідеаліст. Ф. конкретизує категоричний імператив Канта щодо проблеми особистості. За допомогою розуму особистість має діяти в інтересах людського роду. Істинним, розумним і вищим життям філософ називає те, яке підпорядковане роду. Ф. формулює максимум для особистостей: вони мають усвідомлювати принципи (первоначала) епохи, у якій живуть, і діяти відповідно до них. Власне життя

особистість приносить у жертву ідеї, суспільству, державі. «Особистість забуває себе в роді, пов'язує своє життя з життям цілого й приносить перше в жертву останньому». У контексті підпорядкування індивідуального життя родовому філософ тлумачить добродетельність і людські пороки. Добродетельність – це забувати про власні потреби заради роду, а порок – діяти задля себе. Той, хто не думає про людський рід, є примітивною й нещасною людиною, якими б добрими справами не прикривався. Ф. розуміє, що народження шляхетних якостей відбувається у важкій духовній боротьбі. Філософський ідеалізм у поєднанні з моральним законом стають засобами удосконалення людського роду. Ф. започатковує соціологічний підхід до розуміння особистості в контексті «індивід – рід».

Сутність особистості Ф. вбачає в її призначенні. Людина має жити відповідно до свого покликання. Найвище прагнення людини – це прагнення до тотожності, до повної згоди з самою собою. Філософ виділяє «шляхетну й кращу людину» та «нищу й нерозвинену», у яких мало спільного. Шляхетну людину характеризує через досконалу самосвідомість, яка оволодіває сама собою, відмовляючись від будь-якої сторонньої допомоги. Такий стан філософ називає *«повна згода розумної істоти з самою собою»*. Ф. вимогливо ставився до людини й уважав, що її життя має бути підпорядковане ідеалу, але зазначав, що ніхто не має права використовувати іншу людину для власної мети, не враховуючи її права на свободу вибору. Філософ попереджав, що жодну людину не можна зробити добродетельною й щасливою проти її волі.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ – метод наукового пізнання, що полягає в заміні змістовних тверджень відповідними символами, знаками й формулами. У процесі такого перетворення теорія набуває вигляду ланцюга формул.

ФОРМИ МИСЛЕННЯ – термін, який позначає складові елементи мислення: формальна логіка, діалектична логіка, розсудок, розум, ідеї, доведення, категорії діалектичної логіки тощо. Здатність людини різного ступеня духовного розвитку до засвоєння Ф. м. різна. Залежна людина спроможна засвоїти лише побутові терміни, сформулювати нескладні судження й умовиводи. Посередня людина здатна оволодіти усіма складовими формальної логіки і частково категоріями і законами діалектичної. Поза межами розуміння посередньої людини залишаються поняття, які стосуються сутності людини й суспільства. Причина такої обмеженості полягає у тому, що посередня людина не знаходить сутності у собі. Критичне мислення передбачає оволодіння всіма Ф. м.

ФОРМИ РУХУ МАТЕРІЇ – поняття Ф. Енгельса, на підставі якого пояснює якісне розмаїття природи: «Різні форми й види самої речовини можна зрозуміти знову-таки лише через рух; лише в русі виявляються властивості тіл; про тіло, яке не перебуває в русі, нічого сказати. Отже, природа тіл, які рухаються, впливає з форм руху». Енгельс покладає в основу класифікації наук ідею форм руху матерії, яка дозволила логічно впорядкувати відомі на той час науки. Подібно до того, як одна форма руху розвивається з іншої, так і науки повинні з необхідністю впливати одна з одної. Ідея ієрархічного ускладнення й генетичного породження одних форм руху матерії іншими дотепер залишається не розробленою. Це проявилось в тому, що після Енгельса так і не було філософськи осмислено ідею п'ятих форм руху матерії: механічної, фізичної, хімічної, біологічної, соціальної. Ідея витримала випробування часом. Сьогоднішня наука вважає, що процес еволюції форм руху матерії відбувався в такій послідовності: механічна, фізична, хімічна, космологічна, геологічна, біологічна, соціальна.

ФРОММ, Еріх (1900–1980) – нім.-амер. філософ і психолог. Ф. послуговується ієрархічним підходом до розуміння людської сутності і виділяє плідні й неплідні соціально-психологічні орієнтації людини. Розпочинає аналіз із неплідних орієнтацій: рецептивної, експлуаторської, здириницької та ринкової. Суттєвою рисою рецептивного типу є параліч критичних здібностей, що робить його залежним від інших. Цей тип потрапляє в залежність не лише від роботодавців, але й від інших людей і стає нездатним будь-що зробити без зовнішньої допомоги. Рецептивний тип набув поширення в суспільствах, де один клас отримав право експлуатувати інший. Оскільки маси не мають здібностей змінити соціально-економічні умови свого життя, то вони з повагою ставляться до експлуаторів, дивляться на них як на своїх добродіїв, від яких отримують життєві блага. Незалежно від того, як мало отримує раб, кріпак, він вважає, що власними силами не зміг би досягти й цього, оскільки суспільство втлумачило йому, що він не здатен самостійно мислити й діяти. Цей тип людини в процесі історії трансформувалася й в умовах ринку набув нових якостей. Здається, що в ринкових умовах рецептивний тип майже відсутній, але на місце соціальної залежності від «господаря» прийшла психологічна залежність від суспільної думки, політичних лідерів, сталих форм буття, панівних наукових і філософських поглядів, засобів масової інформації. У тоталітарному суспільстві, де все регламентовано й розподілено, психологічна залежність набула масового характеру й охопила всі аспекти життя людини – від економічного до світоглядного. В умовах соціалізму рецептивний тип набув нових соціально-психологічних і політичних рис. Умови життя сформували в цього типу людини не лише економічну, а й політичну, правову, світоглядну залежність. Рецептивний тип орієнтації – це людина, яка в Конфуція, Платона, гностиків, християнських філософів,

Канта, Гегеля отримала такі назви: ница, раб власних нерозвинутих потреб, соматик, тілесна, природна людина.

Експлуаторську, здирницьку, ринкову форми орієнтації можна об'єднати в одну групу, бо в них є спільна риса: їх спонукає вигода – від економічної до ідеологічної. Індивіди експлуаторської, здирницької, ринкової форми орієнтацій – це соціально-психологічні модифікації людини посереднього ступеня розвитку. Ці типи орієнтації Ф. відносить до репродуктивних типів, коли людина сприймає світ таким, яким він є. Індивіди такої орієнтації не здатні внести у світ щось нове, конструктивне, творче. Цьому типу відповідає людина маси (Ортега-і-Гассет) та зовнішня людина в християнстві.

Протилежна орієнтація – плідна, творча, коли людина одночасно бачить світ з усіма його суперечностями, але разом з тим збагачує його своєю енергією. В основі плідного типу лежить любов до конструктивної діяльності. Порівняємо людину плідної орієнтації з духовною людиною (християнство). Спільним у них є те, що вони здатні розв'язувати проблеми, збагачувати й розвивати життя; орієнтовані на діяльність, котра для них є засобом реалізації їхнього духовного потенціалу. Ф. констатував наявність у житті психологічних типів і дав їм чіткі соціально-психологічні характеристики.

Х

ХАОС – ПОРЯДОК – дихотомія, яка відображає стан системи, пов'язаної з відсутністю або наявністю системотворювального начала. Х. (грецьк.) – безлад. Х. у стародавній міфології й філософії – це первісний змішаний, негативний, минулий стан речовини, з якої з часом виникає впорядкований світ – космос. У Анаксагора перехід від хаосу до космосу (позитивний стан речовини) відбувається під впливом Нус (розуму). Х. – стан системи, у якій спостерігаються порушення усталеного порядку речей,

взаємозв'язків, що є результатом ігноруванням принципу ієрархії. У знеособленому суспільстві більшість громадян не може відрізнити сутність від маніпуляцій і шоу, що призводить до деградаційних процесів. Х. у суспільстві виникає з неадекватного розуміння людської сутності, а саме з ціннісного судження (конвенційної істини) «кожна людина – особистість». Цей концепт став запереченням Істини, бо легітимізував право посередньої людини на владу. Ставши світоглядною основою людської свідомості, цей концепт спотворив її, що є філософською причиною хаосу. Під впливом цього концепту людина виявилася нездатною адекватно сприймати як саму себе, інших, так і дійсність. Не знаючи цієї сутності або ігноруючи її, людина стає творцем хаосу і знищує для себе й інших можливість подальшого розвитку.

Посередня людина залишається безсилою перед власним несвідомим, а тому свій внутрішній Х. переносить на соціум і світ загалом. Очевидно, що знеособлене суспільство вичерпало себе. Якщо людство не хоче загинути, то воно має зробити «ставку» на формування у людини особистісного начала. Людина має знайти мужність і перемогти в собі знеособлене начало, вийти на рівень особистісного буття й сформулювати нову систему світоглядних орієнтацій та первоначал суспільного буття.

Закон «Особистість – первоначало буття» створює умови для подолання Х. і формування нової соціальної реальності. Кожен про кожного, й зокрема про себе, буде знати все, бо існує критерій: «Хто є хто?» і «Що є що?» За допомогою цього закону суспільство зможе контролювати процес обрання / призначення на посади тих, хто дійсно здатний діяти відповідно до інтересів суспільства. Людство має усвідомити: особистість є позачасовою істиною, тобто незмінною основою суспільного буття – його сутністю, а значить первоначалом і умовою подолання Х.

Х. у суспільстві пов'язаний з відсутністю або втраченою первоначал суспільного буття, з наявністю / відсутністю критичної маси особистостей у суспільстві. Х. трансформується в П. за допомогою традицій, релігії, наявності особистостей і геніїв, які започатковують нові первоначала. П. – усталена система зв'язків та наявність у суспільстві загальноновизнаних первоначал. В основі порядку у Платона лежало поняття блага. Мовою сучасної філософії в основі П. має бути національний інтерес, а його стрижнем в сучасних умовах має бути особистісна самореалізація людини та формування критичної маси особистостей. Реалізація зазначеного змісту національного інтересу потребує відповідних економічних, політичних, правових і духовних засад.

Розуміння П. людиною різного ступеня духовного розвитку принципово різниться. Під П. залежна людина, як правило, розуміє соціальну справедливість. Вся багатоманітність буття залишається поза межами її розуміння. Посередня людина намагається обійти порядок задля своєї вигоди. Особистість свідомо відтворює порядок, точніше, є носієм принципів, що покладені в основу порядку.

Антропологічним змістом дихотомії «хаос – порядок» є «знеособлене – особистісне». Для підтримки П. суспільство створює різні державні органи. Пріоритетна роль у цих органах, за Платоном, має належати філософам, але у реальності в усі часи і у всіх народів належить посередній людині. Посередня людина формує порядок (Конституцію, систему права, державні інституції), як правило, не в інтересах суспільства, а під себе, що час від часу призводить до соціального хаосу. Розбалансування дихотомії «знеособлене – особистісне» в модерну епоху досягло апогею. Вихід полягає у формуванні нових світоглядних засад буття: пріоритет духовного над матеріальним, який має реалізовувати особистість. П. у суспі-

льстві може ґрунтуватися лише на визнанні принципу духовної ієрархії, а саме пріоритетної ролі особистості.

Ц

ЦІЛЕ і ЧАСТИНА – філософські категорії, які застосовують до осмислення складних, структурованих об'єктів. Аристотель тлумачив Ц. як різновид єдиного. У процесі пізнавальної діяльності Ц. переує Ч., оскільки воно пов'язане з почуттями. Гегель вважав, що Ц. і Ч. зумовлюють одне одного, але водночас є відносно самостійними. Залежна людина не здатна до сприйняття й розуміння Ц., бо це потребує багатовимірного мислення, тому Ч. дуже часто сприймає за Ц. Посередня людина спроможна до сприйняття Ц., але це стосується переважно предметно-практичної діяльності. Особистість здатна сприймати Ц. і Ч. в органічній єдності. Людина, яка володіє критичним мисленням, має сприймати ціле у діалектичній єдності його частин. Метафізична теорія особистості як Ц. охоплює різні концепції особистості.

ЦІННІСТЬ – термін, що позначає належне й бажане, на відміну від реального існування. Причиною появи цього поняття було усвідомлення того, що поняття Істини недостатньо для розуміння реальності. Відкриття неможливості пояснити реальність із поняття істини належить англійському філософу Д. Г'юму. Ця відмінність набула статусу проблеми «фактичного – ціннісного». Стрижневою проблемою теорії цінностей є співвідношення суб'єктивного й об'єктивного. Теорія ступенів духовного розвитку дозволяє суттєво уточнити проблему розбіжностей між істиною й реальністю. Філософи до сьогодні не поширили поняття істини на людину, а обмежилися трактуванням істини щодо речей. Поширення проблеми істини на людину дозволяє сформулювати теорію ступенів духовного розвитку. Людина різного ступеня духовного розвитку по-різному розуміє належне, саме із цього виникає проблема

Ц. Цінністю для залежної людини є те, що пов'язане з тілесними потребами та відповідним психологічним станом: робота, житло, відпочинок, спокій – все, що відповідає задоволенню. Ц. для посередньої людини є все, що дозволяє мати вигоду (економічну, соціальну, політичну, правову) та сприяє досягненню відповідного соціального статусу. Ц. для особистості є принципи, на яких розбудовано суспільне буття (моральний закон, свобода, справедливість). Для особистості цінності й належне зливаються в одне ціле. Для генія Ц. є творчість і можливість мати час для реалізації творчих задумів. У життєдіяльності особистості й генія суб'єктивне й об'єктивне збігаються. У знеособленому суспільстві головною цінністю став комфорт, що дало підстави Г. Арндт зауважити, що у Новочасну добу самовідчуження доповнилося світовідчуженням. В особистісному суспільстві головною цінністю є умови для духовного вдосконалення.

Ш

ШВЕЙЦЕР, Альберт (1875–1965) – нім. філософ, теолог, культуролог. Ш. доводить необхідність повернення в суспільну й філософську думку істини про первинність духовного й наголошує: освічені й неосвічені мають усвідомити, що ми живемо в епоху відсутності світогляду; буття втратило сенс, тому постало завдання повернути в суспільну свідомість ідею про відродження культури й світогляду. Формулює загальні вимоги до сучасного світогляду і найголовнішою вважає здатність до мислення. Переосмислює історію філософії й висновок, що вона є боротьбою світоглядів. Для вирішення цієї проблеми є лише один шлях: кожному слід зосередити увагу на власній сутності. Стверджує, що світогляд починається з благоговіння перед життям. Концепція благоговіння побудована на відповідальності, яка має стати нормою життя. Ш. переосмислює ідеали людського буття й стверджує, що його

метою має бути вдосконалення людини та соціально-політичних умов її життя, доводить, що процес деградації культури й людини починається з того моменту, коли суспільство впливає на людину сильніше, ніж людина на суспільство, точніше, коли в суспільстві не вистачає особистостей. У цьому контексті формулює місію людини: «Покликання кожної людської істоти полягає в тому, щоб виробити власний мислячий світогляд, стати справжньою особистістю». Чітко визначив світоглядні причини такої вкрай небезпечної тенденції: «Взаємодія між матеріальним і духовним набула фатального характеру». Ш. був одним із перших, хто сказав, що в деградації людства й культури винна філософія, бо її покинув творчий дух і вона перетворилася на філософію без мислення. Творче безсилля філософії породило апатію до публічного філософування.

Ю

ЮРКЕВИЧ, Памфіл (1826–1874) – укр. філософ. В основу осмислення світу поклав твердження: «Ідея є початком і кінцем, основою й метою всіх явищ у світі та людстві». Наголошував, що в ідеї більше досконалості, ніж у реальному світі, а тому вона є підґрунтям гармонії між мисленням і буттям. Ю. погоджується з Платоном, що благо є останньою метою буття й мислення. Продовжив традиції філософії Сковороди. На основі ієрархічного підходу до світу та внутрішніх якостей людини Ю. виділяв «істоти конечні» й «істоти безконечні», але первинними вважав істоти безконечні, духовні.

Я

ЯКІСТЬ і КІЛЬКІСТЬ – філософські категорії, що є формами пізнання речей у сфері їх безпосереднього існування. Аристотель визначає Я. через сутність, бо якість має визначену природу. Я. дозволяє встановити подібність і тотожність речей. Гегель тлумачив Я. як тотожну з буттям

визначеність. Я. фіксує факт наявності в будь-якої речі певної специфіки, завдяки якій вона є сама собою і відрізняється від інших, що сприймається на рівні чуттєвого споглядання. Пізнання Я. речі поглиблюється на основі категорії кількості. К. зовнішня до якості визначеність предмета, речі.

У науковому пізнанні це реалізується через якісний і кількісний аналіз. Я. становить внутрішню межу речі, а кількість – зовнішню. Річ, втрачаючи свою Я., перестає бути тим, чим вона є. Зміна К. в певних межах не впливає на Я. речі, але лише у певних межах. Кількісний аналіз дозволяє встановити цю межу, тобто встановлює міру речей. Категорія кількості виступає ступенем визначення якості і конкретизує знання щодо об'єктивної якісної визначеності речі. На рівні сутності виявляється нерозривний зв'язок Я. і К. У ситуації вибору та під час прийняття рішень людина має спиратися на якісні показники, а не на кількісні.

Я-КОНЦЕПЦІЯ – 1) уявлення людини про свої фізичні, інтелектуальні, психологічні, професійні, соціальні можливості; 2) уявлення людини про свою місію у суспільстві. Під впливом Я-концепції у людини виникають запитання до самої себе: «Хто Я?», «Яким би Я хотів бути?», «Як мене сприймають інші?», «Ким я можу реально стати?» Я-концепція є складовою частиною мислення людини, яка володіє критичним мисленням.

Якщо під цим кутом зору розглядати Я-концепцію, то патріарх Константинопольський Григорій Богослов (бл. 330 – бл. 390) був першим, хто поставив собі запитання: «Хто я був? Хто я тепер? І чим буду?» і спонукав інших до таких роздумів. Незважаючи на різні підходи до розуміння Я-концепції, можна виділити її сталий зміст – це динамічна система уявлень людини про себе, що містить усвідомлення власних фізичних, психологічних,

інтелектуальних якостей, самооцінку та ін. За такого підходу Я-концепція постає як стрижень самосвідомості та соціально-психологічних установок людини. Такий підхід містить суттєвий елемент егоцентризму. Виникла потреба розширити психологічне розуміння цього поняття до філософського рівня. Я-концепція – це уявлення людини про власні можливості (внутрішній аспект Я-концепції) та своє призначення в цьому світі (соціальний аспект Я-концепції). Безумовно, внутрішній і соціальний аспекти Я-концепції відносно самостійні, але між ними є органічний зв'язок. Я-концепція має перш за все охоплювати уявлення людини про своє призначення у світі й соціумі зокрема, а також ставлення до довкілля, власної професійної діяльності, її результатів, до виконання своїх громадянських обов'язків.

Я-концепція виконує такі функції: внутрішнього визначення та пошуку власної ідентичності. Перша функція пов'язана з відповіддю на запитання «Хто Я?», а друга – з потребою вийти за межі свого «Я». Я-концепція намальовує людині внутрішній та зовнішній «портрет». Зрозуміло, що внутрішній портрет прихований від зовнішніх поглядів, проте він може бути прихований і від самої людини за механізмами психологічного самозахисту.

Я-концепція залежної людини за змістом поверхова бо її уявлення, з одного боку, детерміновані переважно матеріальними установками, а з іншого – просякнуті самообманом, позаяк людина не наважується бачити себе такою, якою вона є, й потрапляє під вплив механізмів самозахисту. Я-концепція залежної людини перебуває під тиском індивідуального й колективного несвідомого. Я-концепція посередньої людини формується під впливом панівних поглядів та колективного несвідомого, просякнута установками на вигоду. Я-ідеальне може бути досить розвинуте, але страх перед панівними поглядами не до-

зволяє перетворити свої можливості у Я-реальне. Я-концепція посередньої людини перебуває під контролем принципу реальності. Я-концепція особистості пориває з панівними поглядами, колективним несвідомим, орієнтується на моральний закон, чітко визначає своє місце і роль у соціумі і живе за принципом обов'язку. Я-концепція генія орієнтується на метафізичні цінності, ідеали добра, краси, істини, живе за категоричним імперативом і творить нову реальність.

Я-КОНЦЕПЦІЯ ІНЖЕНЕРА – система принципів професійної діяльності й мислення, які ґрунтуються на таких положеннях: техніка є засобом удосконалення людини та гармонізації відносин людини й природи. Інженер має усвідомлювати: 1) міру втручання в геологічні, екологічні, біологічні механізми еволюції природи; 2) масштаби виробничої діяльності мають відповідати перш за все екологічним вимогам, а не стихії потреб посередньої людини.

Я-КОНЦЕПЦІЯ НАУКОВЦЯ – система наукових принципів, що лежать в основі професійної діяльності. Науковець мусить постійно рефлексувати щодо таких проблем: 1) який сенс мають наукові відкриття щодо механізмів еволюції природи та смислу буття людини; 2) власної відповідальності за стан розвитку природи, а діяльність мусить бути зорієнтована на дослідження антропокосмічних умов життя людини; 3) чи не порушує його діяльність антропокосмічних умов буття людини.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

САБАДУХА Володимир Олексійович

**ФІЛОСОФІЯ КРИТИЧНОГО
МИСЛЕННЯ ТА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ**

ПІДРУЧНИК
за ред. Сабадухи В. О.

*Коректори:
Ірина Шалкітене*

*Дизайн:
Володимир Сабадуха
Христина Тимів*

Видавництво Івано-Франківського національного
технічного університету нафти і газу
вул. Карпатська, 15, м. Івано-Франківськ, 76019, Україна
тел. (0342) 54-72-66, факс (0342) 54-71-39,
<http://nung.edu.ua>, e-mail: admin@nung.edu.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ІФ № 18 від 12.03.2002 р.

Підписано до друку 03.07.2023 р. Формат 60×84¹/₁₆. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 28,3. Тираж 300 прим.

Виготовлювач: ФОП Бойчук Анатолій Богданович
76492, Україна, Івано-Франківськ, Угорники, Берегова, 6